



**İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ
VE LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ**

Rafet ÖZDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2022

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

Rafet ÖZDEMİR

İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ VE LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK**

ERZURUM 2022



TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ VE LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

18/09/2022

Aslı Islak İmzalıdır

Rafet ÖZDEMİR

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Muhammet Haneîi PALABIYIK danışmanlığında, Rafet ÖZDEMİR tarafından hazırlanan bu çalışma 18/08/2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Muhammet Haneîi PALABIYIK İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ayşe Hilal KALKANDELEN İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Korkut DİNDİ İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Salt UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖN SÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN TEMELLERİ	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE SORUNLARI.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ

1.1. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN KAVRAM KODLARI.....	5
1.1.1. Kavramsal Çerçeve ve Anlam Alanları	5
1.1.2. İslam Mütefekkirlerinde İttihâd Kavramı	10
1.1.3. Verilerin Değerlendirilmesi	21
1.2. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN KÜLTÜR KODLARI	24
1.2.1. Din-Kültür İlişkisi.....	24
1.2.2. İttihâd-ı İslâm Düşüncesini Güçlendiren Davranışlar	27
1.2.2.1. Kelime-i Tevhîd	27
1.2.2.2. Kible.....	29
1.2.2.3. Hicret.....	30
1.2.2.4. Cuma	32
1.2.2.5. Hac	34
1.2.2.6. Kurban.....	36
1.2.2.7. Zekât.....	38
1.2.2.8. Muâhât.....	40
1.2.2.9. Selâmlaşma	43
1.2.2.10. Cihad	45
1.2.3. İttihâd-ı İslâm Düşüncesini Zayıflatıcı Davranışlar.....	48

1.2.3.1. Şirk	48
1.2.3.2. Zina	49
1.2.3.3. Faiz	51
1.2.3.4. Nemime	54
1.2.3.5. İftira	56
1.2.4. Verilerin Değerlendirmesi	59
1.3. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN TARİHÎ KODLARI.....	61
1.3.1. İslam Çağının Başlangıcı	61
1.3.2. İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Aşamaları	62
1.3.2.1. Başlangıç Dönemi (622-650)	62
1.3.2.2. Kırılma Dönemi (650-661)	66
1.3.2.3. Çöküş Dönemi (661-1000).....	70
1.3.2.4. Tamir Dönemi (1000-1300)	76
1.3.2.5. Yükseliş Dönemi (1300-...).....	80
1.3.3. Verilerin Değerlendirilmesi	102

İKİNCİ BÖLÜM

LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ

2.1. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ YAYIMLANMADAN ÖNCEKİ DURUM....	106
2.1.1. Osmanlı Devleti ve İslam Dünyasının Durumu.....	106
2.1.2. Milli Mücadele ve İslam Dünyasındaki Yankıları.....	116
2.1.3. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâd-ı'nın Kuruluşu	122
2.1.3.1. Cemiyetin Teşkilat Şeması.....	140
2.1.3.2. Cemiyetin Nizamnamesi	141
2.2. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	145
2.2.1. Yayın Başlangıcı.....	145
2.2.2. Yayın Politikası	150
2.2.3. Yayın Dili	152
2.2.4. Yönetim ve Yazar Kadrosu	153
2.2.5. Periyodik Yayın Düzeni	155
2.2.6. Fiyatı, Adresi ve Matbaa Bilgisi	158
2.2.6. Fiziki Durumu ve Sayfa Düzeni	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNDE İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ

3.1. BİRİNCİ YAYIN YILINDA İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ (1921).....	161
3.1.1. İttihâd Çağrısı	161
3.1.2. Emperyalizm Vurgusu	165
3.1.3. İngilizlere Bakış	167
3.1.4. Sovyet Rusya'ya Bakış	172
3.1.5. Milli Mücadele'ye Bakış	175
3.1.6. İslam Dünyasına Bakış	176
3.1.7. Batılı Devletlere Bakış.....	183
3.1.8. Ermeni Suikastlarına Bakış.....	187
3.1.9. Eğitim Meselesine Bakış	188
3.1.10. İsmail Enver Paşa Hakkında Yazılan Makaleler	189
3.2. İKİNCİ YAYIN YILINDA İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ (1922)	190
3.2.1. İttihâd Çağrısı	190
3.2.2. Emperyalizm Vurgusu	195
3.2.3. İngilizlere Bakış.....	197
3.2.4. Sovyet Rusya'ya Bakış	198
3.2.5. Milli Mücadele'ye Bakış	200
3.2.6. İslam Dünyasına Bakış	203
3.2.7. Batılı Devletlere Bakış.....	208
3.2.8. Ermeni Suikastlarına Bakış.....	209
3.2.9. Eğitim Meselesine Bakış	210
3.2.10. Hilafet ve Saltanat Meselesine Bakış.....	212
3.2.11. Yardım Çalışmaları.....	215
3.2.12. Kitap Tanıtımları	217
3.2.13. İsmail Enver Paşa Hakkında Yazılan Makaleler	218

SONUÇ.....	223
KAYNAKÇA	231
EKLER.....	275
EK 1. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN PERİYODİK YAYIN DÜZENİ	275
EK 2. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN OSMANLI TÜRKÇESİ OLARAK YAYIMLANMIŞ KAPAK SAYFALARINDAN ÖRNEKLER	277
EK 3. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN FİHRİSTİ.....	278
EK 4. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN BİRİNCİ YILINDA (1921) TÜRKÇE VE ARAPÇA/FARSÇA OLARAK YAYIMLANMIŞ MAKALE VE YAZILAR.....	289
EK 5. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERİSİNDE YAYIMLANMIŞ İSMAİL ENVER PAŞA'YA AİT MAKALELER.....	291
ÖZGEÇMİŞ.....	292

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ VE LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ

Rafet ÖZDEMİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK

2022, 292 sayfa

Jüri: Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK

Doç. Dr. Hilal KALKANDELEN

Dr. Öğr. Üyesi Korkut DİNDİ

“İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” konulu tez çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamamızın birinci bölümünde “İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin” *kavram kodlarına* temas edilerek terkihi oluşturan kavramların anlam alanlarına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda ehliyetli ve İslam Dünyası’nda itibar edilmiş ulema ve ümeranın görüşlerine yer verilmiştir. Daha sonra bahse konu düşüncenin *kültür kodlarına* temas edilmiştir. Kültür kodları izah edilirken öncelikle genel hatlarıyla kültürün kapsayıcı alanları dikkate alınmış ve beraberinde İttihâd-ı İslâm düşüncesinin hangi kültür ortamında geliştiğine dikkat çekilmiştir. Birinci bölümde ele aldığımız diğer bir konu başlığı da, İttihâd-ı İslâm düşüncesinin *tarihi kodlarıdır*. Burada ise bahse konu düşüncenin başlangıç tarihi, gelişim süreci, kırılma dönemleri ve çöküş dönemleri kronolojik bir düzene oturtularak ele alınmıştır.

Çalışmamamızın ikinci bölümünde, “İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâd-ı’nın” yayın organı olan “Livâü'l-İslâm Dergisi” ele alınmıştır. Dergi yayımlanmadan önceki dönem anlatılarak hangi tarihi süreç çerçevesinde yayımlandığına işaret edilmiş ve İslam Dünyası’nın o günkü durumuna vurgu yapılmıştır. Daha sonra dergi hakkında genel teknik bilgilere yer verilerek yazar kadrosu, yönetimi ve finans durumu izah edilmiştir. Üçüncü bölümde, Livâü'l-İslâm dergisinde yayımlanmış konular tetkik edilerek İttihâd-ı İslâm düşüncesi aranmıştır. Derginin sayıları tetkik edilirken birinci (1921) ve ikinci yıl (1922) şeklinde ifade edilerek ele alınmıştır. Ayrıca söz konusu derginin periyodik yayın düzenine, bariz hatalara, orijinal nüshalarına, dergide Türkçe olarak yayımlanmış aynı konuların Farsça-Arapça tekrarlarına ve dergide yayımlanmış İsmail Enver Paşa’ya ait makalelerine ekler bölümünde yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İttihâd-ı İslâm Düşüncesi, Livâü'l-İslâm Dergisi, İsmail Enver Paşa, İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı.

ABSTRACT**MASTER THESIS****İTTİHÂD-I ISLAM THOUGHT AND LİVÂÜ'L-ISLAM JOURNAL****Rafet ÖZDEMİR****Advisor: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK****2022, 292 pages****Jury: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK****Assoc. Prof. Dr. Hilal KALKANDELEN****Assist. Prof. Dr. Korkut DİNDİ**

Our thesis on “the Islamic Unity Thought and Livâü'l-İslâm Journal” consists of three main parts. In the first part of our study, we have tried to clarify the meaning areas of the concepts that make up the composition by referring to the “Concept Codes” of the “the Islamic Unity” thought. The opinions of the ulema and umera, who are competent and respected on this subject in the Islamic World, are included. Then, the “Cultural Codes” of the thought in question were mentioned. While explaining the cultural codes, first of all, the inclusive areas of culture were taken into account, and it was pointed out in which cultural environment the idea of Islamic Unity developed. Another topic that we discussed in the first chapter is “Historical Codes of the Islamic Unity Thought”. In this chapter, the origin date, development process, turning points and collapse periods of the thought in question are discussed in a chronological order.

In the second part of our study, “Livâü'l-Islam Journal”, which is the publication organ of the “Islamic Revolution Society Union”, is discussed. The period before the journal was published was explained. It was pointed out in which historical period the journal was published, and the current situation of the Islamic world at that time was emphasized. Then, by giving general technical information about the journal, the writer staff, management and financial situation have been explained. In the third chapter, the issues published in the Livâü'l-Islam Journal were examined and the idea of the Islamic Union was investigated. While examining the issues of the journal, they were considered as the first (1921) and the second year (1922). In addition, the periodic publication order of the journal in question, obvious errors, original copies, Persian-Arabic repetitions of the same topics published in the journal in Turkish and articles by İsmail Enver Pasha published in the journal are included in the appendices section.

Keywords: Islamic Unity Thought, Livâü'l-Islam Journal, İsmail Enver Pasha, Islamic Revolution Society Union.

KISALTMALAR DİZİNİ

AİBU	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
ASAD	: Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi
ATAUNİ	: Atatürk Üniversitesi
AÜ.	: Ankara Üniversitesi
bkz.	: Bakınız
BEÜİFD	: Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.	: Cilt
CÜ	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren, Çeviri
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DVY	: Diyanet Vakfı Yayınları
Dzl.	: Düzenleyen
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
FÜ	: Fırat Üniversitesi
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
HRÜ	: Harran Üniversitesi
Hz.	: Hazreti, Hazretleri
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İFD	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
İTAD	: İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi
İTİCÜ	: İstanbul Ticaret Üniversitesi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
NEÜİFD	: Necmettin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
()	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
UÜ	: Ufuk Üniversitesi
Y.	: Yıl
Yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

Son yüzyılda İslam adına ortaya atılmış siyasi tartışmalardan biri de “İttihâd-ı İslâm düşüncesi”dir. Bu tartışmaya cevaplar aramak üzere “Doğu”da yapılan araştırmalar ise genellikle “Batılı” müsteşriklerin ortaya attığı iddialar çerçevesinde yapılmıştır. Bilindiği gibi müsteşrikler, İttihâd-ı İslâm düşüncesini genel hatlarıyla “İslâm’ın Hristiyan Batı karşısındaki konumuna göre” yorumlayarak bahse konu düşüncenin ideolojik şiddet içerdiğini iddia etmişlerdir. Müsteşrikler bu iddiayı ortaya atarken Hristiyanlığın vazgeçilmez temel prensiplerinden biri olan radikalizmi (arka planı boş aşırıcılık) İttihâd-ı İslâm düşüncesinin yerine konumlandırarak “İslamcılık” veya “Pan-İslam” gibi kavramlara dönüştürmüşlerdir. Bu kavramlar çerçevesinde geliştirilen düşünceler ise 19. yüzyılda İslam dünyasına transfer edilmiştir.

Mesela, 19. yüzyılda yaşamış olan Fransız düşünür Ernest Renan’ın (ö.1892) iddia ettiği “İslam terakkiye manidir” düşüncesi, uzun yıllar İslam Dünyası’nda “ılımlı İslam” kalıbı altında tartışmaya açılmıştır. Zamanla bu neviden düşünceler Batılı düşünürler tarafından geliştirilerek “İslamofobi” (İslam Korkusu) kavramına doğru çekilmiştir. Yani İslam’ın akıldan ve bilimden yoksun olarak cehalet kaynaklı ve korkunç bir yapı arz ettiğine işaret edilebilmiştir. Bu bağlamda İttihâd-ı İslâm düşüncesi de Batı kaynaklı kavramlar eşliğinde izah edilerek “İslamcılık” veya “Pan-İslamizm” gibi arka planı boş düşünce sistemi şeklinde sunulmuştur. Dolayısıyla İttihâd-ı İslâm düşüncesi üzerine yapılan araştırmalar, sadece Batılı düşünürlerin görüşleri çerçevesinde ele alınarak bahse konu düşüncenin kavram kökleri, kültürel olarak beslendiği ortam ve geliştiği tarihi süreç göz ardı edilmiştir.

İşte bu çalışmamız İttihâd-ı İslâm düşüncesinin kavram köklerini, beslendiği kültürel ortamı ve tarihi sürecini hatırlatmak üzere yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada yukarıda izah ettiğimiz şekliyle suni olarak ortaya atılmış olan “İslamcılık veya Pan-İslamizm” gibi kavramların İttihâd-ı İslâm düşüncesiyle bağdaşıp bağdaşmadığına işaret edilecektir. Diğer taraftan konu başlığımızın ikinci ayağını oluşturan “Livâü’l-İslâm dergisinin” İttihâd-ı İslâm düşüncesine yaklaşımını ve bahse konu dergiyi bu düşünce sürecine götüren nedenler tetkik edilecektir. Bilindiği gibi Livâü’l-İslâm dergisi, Osmanlı Devleti’nde Başkumandan Vekilliği ve Harbiye Nazırlığı yapmış olan İsmail Enver Paşa ve arkadaşları tarafından 1921-1922 yıllarında Almanya’da yayımlanmıştır.

Yayın politikası olarak “İttihâd-ı İslâm” düşüncesini benimsemiş olan dergi, sömürge haline gelmiş olan bütün Dünya Müslümanlarına ittihâd çağrısı yaparak İslam dünyasını Avrupa emperyalizmine karşı birleşmeye davet etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamızda, derginin fikir babası olarak gördüğümüz İsmail Enver Paşa ve arkadaşlarının İttihâd-ı İslâm düşüncesine bir anda veya bir gecede sahip olmadıklarını, belli bir kültür ve inanç sisteminden beslenerek bu aşamaya geldiklerine işaret edilecektir.

Bilindiği gibi tarihi olaylar veya düşünce sistemleri incelenirken bunların dini alt yapılarının, sosyolojik tabanlarının ve felsefi arka planlarının olduğu unutulmamalıdır. Şayet tarih çözümlemesi yapılırken söz konusu algoritmalar doğru izah edilmezlerse elde edilen veriler ispata muhtaç olacaklardır. Çünkü tarih, geçmişte yaşanmış olayların canlı bilinç varlığıdır. Bu nedenle İttihâd-ı İslâm düşüncesi de var olduğu günden Livâü'l-İslâm dergisinin yayımlandığı döneme ulaşıncaya kadar bir süreç dâhilinde gelmiş ve etki alanı bulduğu döneme de önemli katkılar sağlamıştır. Bu vesileyle güncelliğini hiç kaybetmemiş bir düşünce sistematiği olan İttihâd-ı İslâm düşüncesi, günümüzde de İslam dünyasının problemleri tartışılırken müracaat edilen ilk önermelerden biri olmuştur. Dolayısıyla İslam dünyasının zor zamanları olarak kabul edilen 1921-1922 yıllarında Livâü'l-İslâm dergisinin İttihâd-ı İslâm düşüncesini önermiş olması İslam tarihi açısından önem arz etmektedir.

Bu bağlamda “İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” özelinde değerlendirmeye tabi tutacağımız konu, hem “İttihâd-ı İslâm düşüncesi” üzerine gölgelenmiş hatalı bilgileri tamir edecek hem de Livâü'l-İslâm dergisi hakkında hiç bilinmeyenlere ışık tutacaktır.

Bu çalışmada hiçbir desteğini esirgemeyen, her aşamasında çok önemli katkılar sağlayan ve yanlışlarımızı sabırla düzelten tez danışmanım Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK hocama şükranlarımı arz ederim. Livâü'l-İslâm dergisinin nüshalarına ulaşmamda çaba sarf eden Muammer Ali ÖZDİL'e ve araştırmam kapsamında dergiye ait talep ettiğim bilgileri sabırla tarafımıza ulaştıran İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı kütüphane sorumlusu Talat SELVİ ve Zeki ARSLAN Beyler'e ayrı ayrı teşekkür ederim.

Ayrıca Livâü'l-İslâm dergisinin Almanca olarak yayımlanmış nüshalarına ulaşmam için çaba sarf eden T.C. Dışişleri Bakanlığı Berlin Türk Büyükelçiliği Eğitim

Ataşeliğine ve bu vesileyle Berlin Eğitim Ataşeliği Mahalli Kâtibi Kübra BAYSAL Hanımefendi'ye ve yine Dışışleri Bakanlığı Frankfurt Başkonsolosluğu Eğitim Ataşesi Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN hocama sonsuz teşekkür ederim.

Diğer taraftan Livâü'l-İslâm dergisinin Türkçe (Osmanlı Türkçesi) nüshaları içinde yer verilmiş olan Arapça metinlerde desteğini esirgemeyen kıymetli büyüğüm Prof. Dr. Selami BAKIRCI hocama ve bu süreçte desteklerini hiç eksik etmeyen ailemin fedakâr mensuplarına teşekkür ederim.

Erzurum 2022

Rafet ÖZDEMİR



GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN TEMELLERİ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İslam düşünce sistematığının önemli bir ürünü olan İttihâd-ı İslâm düşüncesi, aynı zamanda İslam Medeniyeti'nin mayası olarak kabul edilen “birlik” fikrinin de temelini oluşturur. Çünkü İslam müntesiplerini “ittihâd” üzere telkin ederek referans kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (s.a.v) vasıtasıyla cahiliye âdeti olan “iftirâk” hallerini de yasaklamıştır. Bu bakımdan İslam tarihi açısından her daim önemini korumuş olan ittihâd fikri, İslam dünyasının çıkmaza girdiği günümüzde de Müslümanlar açısından daha kıymetli hale gelmiştir.

Ancak İslam dünyasının fiili ve fikri olarak “Batı” karşısında bocalaması üzerine İttihâd-ı İslâm düşüncesinin kavramsal alanlarına yönelik önemli derecede perdelemeler yapılarak yerine suni kavramlar ortaya atılmıştır. Her ne kadar bahse konu düşünce sisteminin yerine monte edilmiş kavramlar tamamen muteber hale gelmemiş olsa da ister istemez bir zihin bulanıklığına yol açmıştır. Bu nedenle “İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” adını verdiğimiz tez çalışmamız önem arz etmektedir.

Çünkü bu çalışmada İttihâd-ı İslâm düşüncesiyle eş değerde tutulmak istenen suni fikirlerin bahse konu düşünce sistemiyle aynı şeyleri ifade etmediğine yönelik hatırlatmalar yapılacaktır. Dolayısıyla çalışmamızda İttihâd-ı İslâm düşüncesinin referansları üzerine görüşler beyan ederek çıkış noktasına, beslendiği kültürel alana ve tarihi gelişim sürecine işaret edilecektir.

Bu kapsamda İslam tarihi açısından önemsedığımız Livâü'l-İslâm dergisinin İttihâd-ı İslâm düşüncesi özelinde gösterdiği çabayı ve yayımlandığı dönemde İslam Dünyası'nın sömürgeleştirilmesine karşı yaptığı itirazlar, önem arz etmektedir. Mesela derginin yayımlandığı dönemde (1921-1922) olduğu gibi günümüzde de tekrar eden emperyalist oyunların gölgesindeki vekâlet savaşları, açlık, yoksulluk ve dini inançlar gibi sebeplerden dolayı dünyada ortaya çıkmış olan göçmen nüfusun neredeyse tamamını Müslümanlar oluşturmaktadır. Ortaya çıkmış olan bu göçmen nüfus arasında “Batılı” veya “Hristiyan” nüfus yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu durum

Müslümanların o gün yaşadığı problemlerin bugün de devam ettiği anlamına gelir. Böylece bu çalışma, geçmişte yaşananları hatırlatacağı için günümüzde de yaşanmış ve yaşanacak olan olumsuzluklara ışık tutacağı ümidini taşımaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

“İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” konulu tez çalışmamız iki ana omurga üzerine oturmaktadır. Birincisi İttihâd-ı İslâm düşüncesi, ikincisi ise Livâü'l-İslâm dergisidir. Bu iki ana omurga birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Öncelikle İttihâd-ı İslâm düşüncesi, kavramsal bir çerçeveye oturtularak terkihi oluşturan kavramların kelime köklerine temas edilmiştir. Daha sonra bahse konu düşünce sisteminin beslendiği kültürel alanlara işaret edilerek sosyolojik kuvvetine dikkat çekilmiştir. Ayrıca İttihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi köklerine inilerek gelişim süreçlerine vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak İttihâd-ı İslâm düşüncesinin fikri zeminden sıyrılarak sosyal yaşama hangi alanlarda nasıl müdahil olabildiğine dikkat çektik. Daha sonra benzer farklı düşünce sistemleri üzerinde ittihâd kavramının etkisiyle mukayese ederek bir çalışma yöntemi izledik.

Diğer taraftan tezimizin ikinci omurgasını oluşturan Livâü'l-İslâm dergisinde İttihâd-ı İslâm düşüncesini arayarak dergide neşredilmiş konuların tetkikine yöneldik. Derginin yayınlandığı dönem hakkında bilgilere yönelerek derginin verdiği ittihâd mesajıyla neyin amaçladığını tespit etmeye çalıştık. Dergide yayımlanmış tüm makale ve yazıların ortak özelliğini toparlayıp genel olarak İttihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde matematiksel bir işlem gibi sağlamasını yaparak bahse konu düşüncenin gücüne tarihsel bir perspektifle odaklandık. Her iki ana omurgadan elde ettiğimiz verileri birbirine bağlayarak hem dergi özelinde hem de söz konusu düşünce sistemi üzerinde yapılmış en kapsamlı çalışmayı ortaya çıkarmaya çalıştık.

Yerli ve yabancı kütüphanelerden, Türkçeye çevrilmiş yazma eserlerden, ilişkili akademik çalışmalardan, dergi ve makalelerden elde ettiğimiz her iki omurgaya ait bilgileri örtüştürerek çelişkili gördüğümüz bilgileri elemek suretiyle belgesiz ve yoruma dayalı bilgilere itibar etmeyip birinci elden kaynaklara yöneldik. Elde ettiğimiz bilgilerin kaynaklarına ve kaynakların doğruluğuna inerek öz bilgileri kullandık. Zaman zaman yabancı kaynakların bilgilerine de müracaat ettik. Bu bakımdan ortaya

çıkardığımız çalışmalar ve özellikle Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan derginin transkripsiyonlarını defaatle elden geçirerek öz bilgilere ve doğru ifadelere ulaşmaya çalıştık. Dolayısıyla araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerden ve diğer benzer çalışmalardan yola çıkarak çalışmamızın konusu bakımından ilk olacağını ümit ediyoruz.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE SORUNLARI

“İttihâd-ı İslam Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” isimli tez çalışmamızda “İslam Düşünce Sistemi” üzerine görüşler beyan eden kaynaklar esas alınmıştır. Özellikle bahse konu düşünce özelinde müfessir ve muhaddislerin görüşlerinden faydalanılmıştır. Daha sonra Hz. Peygamber’in Mekke’den Medine’ye hicretiyle birlikte başlayan “İslâm Tarihi” süreci kronolojik olarak takip edilip ilgili kaynaklar taranmıştır. Aynı şekilde Türk tarihi, Arap tarihi ve diğer tarihî kaynaklar kronolojik olarak incelenmiştir. Konuyla alakalı olan dergi, makale ve özellikle tezler dikkate alınmıştır. Dijital hizmet veren yerli ve yabancı kütüphaneler taranarak bağlantılı gördüğümüz kaynaklardan faydalanılmıştır. Ayrıca akademik seviyede ve araştırmaya dayalı yayın yapan internet sitelerinden de ihtiyaç ölçüsünde yararlanılmıştır.

Çalışmamızın ikinci ayağını oluşturan Livâü'l-İslâm dergisi için yaptığımız araştırmada zorluklar yaşansa da kısmen önemli bilgilere ulaşılmıştır. Araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz bilgilere göre bahse konu dergi; Arapça, Farsça, Almanca ve Türkçe (Osmanlı Türkçesi) olmak üzere dört dilde yayımlanmıştır. Yerli ve yabancı birçok kütüphaneyi taramamıza rağmen tek başına Arapça, Farsça ve Almanca olarak yayımlanmış nüshaların fiziki varlıklarına ulaşamadık. Sadece İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı, Süreli Yayınlar bölümünde bulunan Türkçe (Osmanlı Türkçesi) nüshalar üzerinden çalışmamızı yürüttük. Elde ettiğimiz Türkçe nüshaların transkripsiyonu ve okumaları tarafımızdan defaatle ve özenle yapılarak öz bilgilere ulaşılmıştır.

Ayrıca Almanca olarak yayımlanmış nüshaların bir kısmının Almanya’da Berlin’de bulunan Berlin Eyalet Kütüphanesinde ve Leipzig’de bulunan Alman Milli Kütüphanesinde olduğunu tespit ettik. Ancak Berlin Eyalet Kütüphanesinden derginin dijitallerini talep etmemize rağmen sonuç alamadık. Daha sonra Dışişleri Bakanlığı

Berlin Türk Büyükelçiliği kanalıyla tekraren resmi olarak talepte bulunduk. Önce Berlin Türk Büyükelçiliği Eğitim Ataşeliğine derginin dijital suretlerini vereceklerini söylediler ancak ilginç bir şekilde sonradan derginin kütüphaneden kaybolduğunu Türk Büyükelçiliği Eğitim Ataşeliğine bildirdiler. Aynı şekilde Leipzig’de bulunan Alman Milli Kütüphanesine yine Türk Büyükelçiliği Eğitim Ataşeliği kanalıyla müracaat etmemize rağmen olumlu bir sonuç alamadık. Dergi konusunda araştırmamızı Almanca olarak yayımlanmış olan nüshalar ile Türkçe (Osmanlı Türkçesi) olarak yayımlanmış nüshalar arasında mukayese yapıp konu içerikleri bakımından fark olup olmadığı üzerine bir düşünce geliştirmiştik. Ancak bu düşüncemizi yukarıda izah ettiğimiz nedenlerden dolayı gerçekleştiremedik. Dolayısıyla Livâü’l-İslâm dergisi konusundaki araştırmamız sadece Türkçe (Osmanlı Türkçe) olarak yayımlanmış nüshaların tetkiki üzerine kurulmuştur.

Livâü’l-İslâm dergisinden bahseden sınırlı sayıdaki çalışmalarda derginin ismi başta olmak üzere birçok hatalı bilgi tespit ettik. Mesela, bazı kaynaklarda Liwa el-İslâm, bazılarında Livayü’l-İslâm şeklinde birden çok farklı imla şekilleriyle karşılaştık. Özellikle derginin mahiyetine odaklanmaktan ziyade sadece ismini anarak derginin genel yayın politikası ve dönem itibarıyla okuyucuya vermek istediği mesajlara değinilmemiştir. Dolayısıyla bizim çalışmamız diğer çalışmalardan farklı olarak hem “İttihâd-ı İslâm düşüncesi” hakkında yanlış bilinenleri tamir etmek hem de “Livâü’l-İslâm dergisinin” söz konusu düşünce sistemi için göstermiş olduğu çabaya dikkat çekmektedir.

Bu vesileyle hem İttihâd-ı İslâm düşüncesi üzerine elde ettiğimiz veriler hem de Livâü’l-İslâm dergisi hakkında tespit ettiğimiz bilgiler öz bilgilerdir. Bütün zorluklara rağmen araştırmamızı sağlıklı sonuçlandırmamız için bütün kaynaklardan aldığımız bilgileri birbiriyle karşılaştırarak verilerimizi elde ettik. Dolayısıyla bütün zorluklara rağmen tezimiz konusu bakımından ilk olur ümidini taşıyarak söz konusu alana ciddi katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ

1.1. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN KAVRAM KODLARI

1.1.1. Kavramsal Çerçeve ve Anlam Alanları

İttihâd-ı İslâm; İslam ve ittihâd kavramlarının yan yana getirilmesiyle oluşturulmuş bir terkiptir. Terkipler, bilindiği gibi tek kelime ile ifade edilemeyen olgu, nesne, durum ve olayların anlatımında birden fazla sözcükten yararlanılarak yeni bir anlamı ifade etmek maksadıyla oluşturulan estetik kelime gruplarıdır.¹ Söz öbekleri olan terkipler; birleşim, birleştirme, bir araya getirme, tamlama gibi anlamları da ifade eder.² Zaman zaman bir düşünceyi ifade etmek maksadıyla da kullanılan bu tip kelime tasarımları aynı zamanda derin bir kültürü de tarif ederler.³

İttihâd-ı İslâm terkihi de geniş anlamlar ifade ederek İslam düşünce sisteminin gelişimiyle birlikte kendine alan bulmuş fikrî bir tasarımıdır. Estetik bir kelime gurubu olarak karşımızda duran “İttihâd-ı İslâm” terkihi, her ne kadar 19. yüzyılın şartlarında kullanıldığı iddia edilse de mutlaka kadim bir geçmişe sahip olduğu unutulmamalıdır. Çünkü bu terkihi oluşturan kelimelerin kökenleri zaten bunu ispat eder niteliktedir. Buradan hareketle bu estetik terkihi oluşturan kelimelerin ayrı ayrı kökenlerine çok kısa temas ederek tartışmamızı derinleştirebiliriz.

İSLAM

İslam, kavram olarak Arapça “s-l-m” kökünden ve “selime” fiilinden türemiş bir isimdir. “Kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak, sadakat göstermek, barış yapmak, itaat etmek” anlamlarına gelir.⁴ Ayrıca iradi olarak uymak suretiyle barış

¹ Mehmet Ali Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Ögeleri*, Vizyon Yay. Sivas 2006, 110. Ayrıca bkz. Şükrü Haluk Akalın, “Terkip”, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay. Ankara 2019, 2331.

² Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara 1992, 145. Ayrıca bkz. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974, 496.

³ Enver Uysal, “İslâm Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyan ve Kindi Örneği”, *Avrasya Terim Dergisi*, 4 (1), 2016, 2. “Dil dediğimiz şey, bir bakıma bir kültürün taşıyıcısıdır. Bundan dolayı biz bir dili öğrenirken, aslında o dilin taşıdığı “kültür”ü de öğreniyoruz. Her kültürün kendine özgü kavramları vardır. O kültür, ancak o kavramlarla dile getirilir.”

⁴ Râgıb el-İsfahanî, “selime” *Müfredât*, Kur’an Kavramları Sözlüğü, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yay. İstanbul 2018, 737-741. Ayrıca bkz. Faruk Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, *AÜİFD*, 14, Erzurum 1999, 228-243.

ortamına girmek, inkıyâd ve itaat etmek manalarının yanında örfî olarak da içinde bulunulan durumu terk edip ayıplardan berî olmak, doğruya ve hakka uyma anlamlarını ifade eder.⁵

Hasîrîzâde Dergâhî'nın son postnişini olan müfessir Elif Efendi (ö. 1927), selam kavramının sulhu tarif ettiği için İslam anlamına geldiğini ve Fatiha sûresinde *dosdoğru yol* manasında zikredildiğine işaret etmiştir.⁶

İmam Mâturîdî (ö.333/944) ise İslam kavramını “iman” kavramıyla olan ilişkisi bakımından tanımlayarak “İman insanın içindeki şeyin adıdır, İslam ise ondan tezahür eden şeylerin adıdır”⁷ der.

Eş'arî ekolünün önemli simalarından biri olan Muhammed el-Bakillânî (ö.1012) de; “Kulun, Rabbi için yaptığı her taat ve O'nun emirlerini kabul edip buyruğuna teslim olmasının İslam”⁸ anlamına geldiğini söylemiştir.

Mâverâünnehir bölgesinin ve Hanefî fıkhnın önemli kelimcilerinden biri olan Ömer Nesefî (ö. 1142) de iman kavramının aleniyet ifade ettiği için İslam anlamına geldiğini vurgulayarak şöyle der:

*“İman senin Allah'ın kulu olduğunu tasdik etmen, İslam ise nefsinin Allah'a adamandır. İslam zâhir olanın, iman ise bâtın olanın adıdır.”*⁹

Günümüzde de İslam kavramının terim anlamına yönelik yorumlarda yapılmıştır. Bu doğrultuda İslam kavramının asıl anlamı “birlik düşüncesi ve Allah'ın bir olduğuna dair inançtır”, denilerek şirk kavramının zıddı olarak görülmüştür. “Tevhîd-vahdet” ilişkisi olarak da ifade edilen İslam kavramı, *yeni başlayan bir dönüşüm* anlamına geldiğine işaret edilmiştir.¹⁰ Ayrıca “İslam, nasıl sorusuna

⁵ Vankulu Mehmed Efendi, “selâm”, *Vankulu Lügati*, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2015, II, 2078.

⁶ Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lugati'l-Kur'ân. I-II*, “es-sirata”, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2015, I, 505-552.

⁷ Ebu Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu-Kemal Sandıkçı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, II/347. Aynı eser ve konunun içinde geçen bahis: “Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız. Bu ilahi beyan imanın İslam'dan ayrı bir şey olduğunu söyleyenleri reddetmektedir. Çünkü havariler iman ettiklerini haber vermektedir ve Müslüman idiler, kendileri iman ile İslam'ı ayrı şeyler saymıyorlardı. Bizim bu konudaki sözümüz, her ikisine yönelik dini davranışımızın aynı olduğudur; iman, Allah'ın kulu olduğunu tasdik etmendir, İslam da kendini tam anlamıyla Allah'a teslim etmendir.”

⁸ Hasan Hüseyin Tunçbilek, “Ebu Bekir Bakillânî Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”, *HRÛİFD*, 4, Elif Matbaası, Şanlıurfa 1998, 20.

⁹ Necmeddin Ömer en-Nesefî, *Et-Teyisir Fi't-Tefsir, I-II*, Çev. Ali Benli., TYEKB Yay. İstanbul 2020, II, 1014.

¹⁰ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, AÜ. Yay. Ankara 1975, 187-207.

başvurmadan samimiyetle Allah'ı bilmektir,"¹¹ denilerek söz konusu kavramın anlam alanlarından biri olan "ihlas" manasına işaret edilmiştir. Dolayısıyla saf, temiz ve arındırılmış her türlü samimiyeti göstermek için ortaya konulan eylemlerin tümünü ifade eden ihlas kavramı, genel anlamıyla sadakati ifade eder.¹²

İhlas konusunda dokuzuncu yüzyılın önemli kelamcılarından müfessir Sehl et-Tüsteri (ö.896), iman-ihlas ilişkisine işaret ederek "*ihlas imanın kemâlidir*"¹³ der. Ayrıca ihlas kavramının şirkten uzaklaşmak üzere *safvet-i kalp ile hüsn-i niyet* olduğu vurgulanarak tasavvufî bir bakışla *samimiyet ve vahdet* olarak tarif edilmiştir.¹⁴ Dolayısıyla İslam'ı tarif eden anlam alanlarının tamamı, samimiyet ve sadakat ekseninde vahdeti işaret etmektedir.

Bütün bu tarifler çerçevesinde günümüzde Müslümanların konjonktürel olarak her zamankinden daha fazla *vahdete* ihtiyaç duydukları gizlenmez bir gerçektir. Öyleyse İslam'ı tarif eden "*vahdetin*" kanatları altında buluşmak, bütün şirklerden sıyrılmak üzere kavli karar etmek en kârlı istikamettir. Bu açıdan İslam'ı tarif eden *vahdet* şirklerin ve tefrikanın sökülüp atılmasıdır. Hülâsa tevhid inancına dayalı olarak İslam'ın yekûnunu tarif ederek asırlardır Müslümanın tahayyülüne kapı aralayan en büyük amil vahdet olmuştur. Bu bakımdan "İslam" kavramının hamileri olan Müslümanlar için "*vahdet*" bir ihtiyaç değil, zorunluluktur.

İTTİHÂD

İttihâd, "bir ve tek olmak" anlamına gelen Arapça v-h-d kökünden mastar olarak gelen "birlik, teklik, bütünlük" anlamındaki vahdet¹⁵ kavramından türemiştir. Birleşme, bir olma, hemfikir ve hemrey olma anlamlarına gelen muvafakat, ittifak ve iştirak

¹¹ Fazlurrahman, *İslâm*, Çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay. Ankara 2004, 206.

¹² Süleyman Ateş, "İhlâs", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXI, 535.

¹³ Nesefî, *Et-Teyisir Fi't-Tefsir*, I, 344.

¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, "*Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*", Bilmen Basımevi Yay. İstanbul 1967, 7. Ayrıca bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, IV/2190-2191. (Enbiya 21/108); "Ey Resûli Zışanım! O kendilerini dini İslâm'a davete memur olduğun müşriklere (de ki: Bana muhakkak) tarafı ilâhiden (vahiy olunuyor ki:) Kur'an'ın ayetleriyle bildiriliyor ki (sizin ilâhınız, şüphe yok ki bir ilâhtır) ondan başka bir ilâh yoktur. Ondan başka hiçbir şey, ulûhiyet ve mâbudiyet sıfatını haiz değildir, (artık siz İslamiyet'i kabul etmiş) ibadetinizi halisane bir surette o Halikî kadime tahsiste bulunmuş (kimseler misiniz?) Elbette böyle olmanız, İslamiyet'i, o dini vahdeti kabul etmiş bulunmanız lâzımdır."

¹⁵ Ali Durusoy, "Vahdet", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 430. "(...) Vahdetin aritmetikteki konumu noktanın geometrideki konumu gibidir. Bölünmemesi yönünden vahdet noktaya benzerse de noktaya vahdet denilmemekte, ancak ittisâl (çizgi ve yüzey oluşturmak için noktaların birleştirilmesi) bir çeşit vahdet sayılmaktadır (Fârâbî, el-Vâhid). (...)", 430.

etmeyi karşılamak maksadıyla kullanılan bir kavramdır. Müttehid olmak, birleşmek, birlikte hareket etmek üzere kuvvetleri birleştirmek ve sözü bir etmek anlamlarını da ifade eder. Terkipler halinde kullanımları da söz konusudur. Mesela, “ittihâd-ı menâfî” terkihiyle *menfaatlerin bir ve müşterek olması*,¹⁶ “ittihâd-ı ârâ” terkihiyle *rey birliği* ve “ittihâd-ı umûmî” gibi terkiplerle de *umumun birliği*¹⁷ ifade edilmiştir. Dolayısıyla ittihâd kavramı sürekli ve her daim aynı fikir etrafında *birleşmek* anlamını ifade eder.¹⁸

Bilindiği gibi kavramlar, hayat buldukları alanlarda üreyerek bir gelişim evresine sahiptirler. Bu gelişim evresinde kazandıkları anlam alanlarıyla da hayatîyetlerini devam ettirirler. Çünkü kavramlar bireysel değil umumiyeti ifade ettiği için ürettiği dönemin otorite gücüne göre ya büyürler ya da kaybolurlar. Dolayısıyla kavramlar mutlak manda münakaşa edilerek bir diyalektiğe dönüşmelidir. Bu kapsamda düşünce tarihinin gelişimi de kavramların teşkil ettiği zengin anlam alanları çerçevesinde gerçekleşmiştir. Çünkü tarihçiler ve düşünürler, düşüncenin gelişimini kavramların diyalektiğe dönüşmesiyle vücut bulduğunu söylerler.

Mesela, bu konuda ünlü düşünür Sokrates (MÖ.399), “İlmin ve düşüncenin konusunun kavramlardan ibaret olduğunu ve umumi olanın bir kıymet ifade ettiğini,”¹⁹ belirterek kavramlar üzerinden düşüncenin gelişimine işaret etmiştir. Yine bu konuda görüş beyan etmiş olan Aristo ise “kavramlarda nesnelerin ya da cinsin önemli olmadığını, esas olanın gördüğü işlevle öz²⁰ olduğunu vurgulayarak; diyalektik,

¹⁶ Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türki*, “İttihâd,” İkdâm Matbaası Neşriyatı, İstanbul 1901, 68. Ayrıca bkz. Hüseyin Remzi Altınbilek, “İttihâd,” *Lügat-i Remzi*, Hüseyin Remzi Matbaası, Haz. Ali Birinci, TYEKB Yay. İstanbul 2018, I, 9.

¹⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, “İttihâd,” Haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yay. Ankara 1997, 470. Ayrıca bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 789.

¹⁸ Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, “el-İttihâd,” Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2013, II/1345. Ayrıca bkz. Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yay. İstanbul 2011.

¹⁹ Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., AÜ Basımevi, Ankara 1974, 41-42. Ayrıca bkz. Erol Çiydem-Yavuz Özdemir, “Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)”, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*, 6 (12), Güz 2015, 82. Kavram, “Sosyal bilimlerin, toplumsal fenomenleri analiz etmek, gözlemlenen dünyanın nesnelerini sınıflandırmak, bu fenomenleri açıklayarak bir anlam yüklemek ve bu gözlemler temelinde üst düzey önermeler formüle etmek amacıyla başvurdukları terminolojik araçlara denir. (...) Başka bir tanıma göre kavram, bir şeyin bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı soyutlama yoluyla elde edilen zihinsel bir tasavvurdur. Strauss ve Corbin'in belirttiği gibi; “Bilim kavramlar olmadan var olamaz; kavramlar bizim olguları anlamamıza ve bu olgular üzerinde etkili düşünmemize yardımcı olur.”

²⁰ Aristo, *Organon V:Topikler*, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, MEV, ME Basımevi, İstanbul 1952, 33.

münakaşa olunmazsa ehemmiyetsizdir”²¹ der. Kavramlar hakkında günümüzde de son dönemin önemli felsefecilerinden Necati Öner şu tespitlerde bulunmuştur:

“*Bir şeyin kavramı o şeyin bilgisidir. Kavram, bireysel değil ortak tarafları almakla elde edilir. Çünkü kavramlar var olan tarafla toplumla temasa geçerler. Eğer böyle olmasaydı insanlar arasındaki iletişim mümkün olmazdı. Çünkü kavramlar, yaşadığı ortamın ve toplumun özelliklerini taşırlar.*”²²

Bu kapsamda görüşlerine müracaat ettiğimiz düşünürlerin çizdiği çerçeveden de anlaşılacağı üzere, mutlak manada kavramlar diyalektikler yoluyla bir anlam alanına kavuşmuştur. Dolayısıyla ele aldığımız ittihâd-ı İslâm terkinin tamamına hükmeden ittihâd kavramı da İslâm düşünce sisteminin konfor alanından doğarak beslendiği toplumun düşünce sisteminde önemli bir alanı teşkil etmiştir. Çünkü İslâm’ın amir hükümleri, iftirak halinde yaşayan muhatap topluma ittihâd kavramı üzerinden telkinlerde bulunarak yeni bir yaşam alanı oluşturmalarını teklif etmiştir.

Bu bağlamda Allah Kur’an-ı Kerim üzerinden müjdeler vererek bundan sonra “*ayrılığa düşmemeleri*” (Bakara 2/213) gerektiğini, “*karanlıktan aydınlığa çıktıklarını*” (İbrahim 14/1), artık “*kardeş olduklarını ve aralarındaki husumetlerin son bulmasını*” (Hucurât 49/10) öğütlemiş ve “*birlik olmalarını*” (Al-i İmran 3/103) emretmiştir.²³ Böylece amir hükümler kapsamında “iftirâk” halleri yasaklanmış, “ittihâd” düşüncesi ise mutlak manada teşvik edilmiştir.

Kavramların gelişim evleri çerçevesinde ittihâd kavramı da İslâm’ın zuhuruyla birlikte kendini hissettirmiş ve zamanla Müslüman toplumun düşünce sisteminde önemli bir yapı taşı haline gelmiştir. Çok geniş bir anlam zenginliğine sahip olan bu kadim kavram, Müslümanların vahdetini tarif eden *birlik* fikrini ifade eder. Dolayısıyla hem “İslâm” kavramı hem de “ittihâd” kavramının kodları ve anlam alanları; “birliği”, “din kardeşliğini” ve amir hükümler kapsamında olan “dayanışma” fikrini tarif etmektedir. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm terkihi, “İslâm kardeşliğini” ifade etmek üzere estetik kelime gurubundan oluşan bir düşünce sisteminin adı olmuştur.

²¹ Aristo, *Organon V: Topikler*, 395.

²² Halil İmamoğlu, “Prof. Dr. Necati Öner’e Göre Klasik Mantıkta Kavram ve Önerme”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi FBD, Necati Öner Özel Sayısı, Kayseri-Temmuz 2019, 12-14.*, Ayrıca bkz. B. Ümit Bozkurt, “Kavram, Kavramsallaştırma Yaklaşımları ve Kavram Öğretimi: Kuramsal Bir Derleme ve Sözcük Öğretimi Açısından Bir Değerlendirme”, *AÜ Tömer Dil Dergisi*, 169 (2), Temmuz-Aralık 2018, 5-15. “Kavramlar farklı zamanlarda ve farklı kültürlerde aynıdır. Farklı olan kavramların örnekleri ile onlara yüklenen değerlerdir. Dolayısıyla insanlar aynı kavramsal içeriği paylaşırlar. ... Klasik yaklaşıma göre kavramsallaştırma, ortak özelliklere dayanan bir olgudur.”

²³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim Meali*, Dzl. M. Şirin Doğan, Seda Yay. İstanbul 2012.

1.1.2. İslam Mütefekkirlerinde İttihâd Kavramı

KİNDÎ (ö.252/866)

İslam düşünce sisteminde ilk Müslüman felsefeci olarak kabul edilen *el-Kindî*, *teslis-tevhid* tartışmalarına katılarak ittihâd kavramına vurgu yapıp çokluğun *birlik* üzerine inşa edildiğine işaret etmiştir.

Kindî; “*Her çokluk birlik sayesinde varlık kazanmış demektir. Eğer birlik olmasaydı çokluğun varlığından söz edilemezdi. (...) O’nun Baba oluşu, herhangi bir imtizâc, ihtilât ve ittihâd söz konusu olmaksızın tamamen cevherinin kuvvetine dayanır*”²⁴ der.

İttihâd, imtizâc, ihtilât kavramlarını bir arada kullanan Kindî, üç kavramdan tek sonuç çıkararak *birlik* vurgusu yapmıştır.

CÂHİZ (ö.255/869)

Mu’tezili mezhebinin önemli kelamcılarından olan *el-Câhiz*; birçok meseleye müdahil olmuş ve kendi döneminde Hristiyan âlemindeki teslis inancı ile ilgili tartışmalara da katılmıştır. Teslis inancının yanlışlığına dikkat çeken Câhiz, şöyle der:

“*İki ismin birleşmesinden tek sonuç çıkarılamaz. İttihâdın mümkün olmayışının asıl delili de hem Tanrı hem de Meryem oğlu Mesîh ayrı iki varlığı ifade etmektedir.*”²⁵

Bundan dolayı ortaya konulan önermenin iddia edilen teslis inancını ispat

²⁴ Fikret Soyal, *İlk Dönem İslam Kelâmcılarının Teslis Eleştirileri*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2011, 98. Ayrıca bkz. Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş-Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992, 66-67. “İsa ile Tanrı arasındaki ilişkiyi anlamak için, Sufi yazarların söz ettiği “Hulul” ve “İttihad” kavramlarından yararlanmak mümkündür. Müslümanların çoğunluğu bu kavramlara İslam Hadisinin gerçek öğeleri nazarı ile bakmazsa da Orta Çağın Arap Hristiyan yazarları İsa’nın Pederi ile bağıntısını anlatmak için bu terimleri kullanırdı. Tanrı ile arasındaki bu özel bağıntıdan ötürü İsa’ya “Tanrı Oğlu” adı verilir; ancak bu unvan hiçbir zaman fiziksel bir tevhit anlamına gelmez. Tanrıdan çocuk doğabileceğini düşünmek İslam’a olduğu kadar Hristiyanlığa da aykırıdır.(...)”, Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011, 166-543. İttihadiyye: “Mu’tezile mezhebine mensup olan Ahmed b. Habit diyor ki: Âlemin iki müdebberi vardır. Bunlardan biri Allah, diğeri ise İsa’dır. Biri kadim diğeri ise hadis olup her ikisi de birbiri ile ittihâd halindedir. Sufiyye’den İttihâdiyye, Ahmed b. Habit’in bu fikirlerine paralel olarak “İnsan ruhu saf hale gelip nur ile tanıştığında aydınlanır. İkilik dairesinden dışarı çıkar ve sen ile ben ibarelerini ortadan kaldırıp hakikati keşfeder ki arif ve maruftur. Bu durumda kulluk ve tanrılık ortadan kalkar, Allah ile kulun ikisi de bir ve tek olur. Gulat da bu iftiraları bazı imamlar hakkında yapmaktadır.”

Teslis tartışmalarının bizi ilgilendiren tarafı, hem mezhepler hem de Hristiyan radikaller kendi görüşlerini temellendirmek maksadıyla “ittihâd” kavramını özellikle kullanmışlardır. İddiamız budur. Yoksa bu çalışmamızda Hristiyanlık veya mezheplerin görüşlerine reddiye dizmek değildir. Muhtemeldir ki her iki dönemin şartlarında *ittihâd* kavramı, ciddi bir işlev görmekteydi. Çünkü kelâmi tartışmaların temellendirilmesinde bu kavramın kullanılmasından kaçınılmamıştır.

²⁵ Hasan Tefvik Marulcu, *İslam Kelâmı Açısından Hristiyan Tanrı Tasavvuru-Zat Sıfat İlişkisi*, (Doktora Tezi), SDÜSBE, Isparta 2008, 173-174. “İttihâdın mümkün olmayışının delillerinden birisi de hem “Tanrı” hem de “Meryem oğlu Mesîh” ifadelerinin, birbirinden ayrı iki zâtı ifade etmeleridir. Tanrı, Meryem’in oğlu Mesîh’dir, demek Mesîh İsa’dır demek gibi, şahsî birliği ifade etmektedir.”

edemeyeceğini, ittihâdın gerçekleşebilmesi için söz konusu iki varlığın “insani olması” gerektiğine işaret ederek *ruhani* varlıkla *insani* varlıkların birleşemeyeceğine dikkat çekmiştir.

ÂMİRÎ (ö.381/992)

Sâmânîler Devleti (819-1005) döneminde Buhara’nın ünlü kadısı Ebû Zer Yusuf’un oğlu olan Âmirî, mezhep kavgalarının kızıştığı bir dönemde yetişmiştir. Bu dönemde Sünni bir tavır sergileyen Âmirî, diyalektik tartışmalar ekseninde *Tanrı-Âlem* ilişkisini bir sistem dâhilinde tartışmış ve *ittihâd* kavramına da temas etmiştir. Âmirî, varlık konusunu anlatırken; cismani anlamların *maddeten* ifade edilebilirliği söz konusu iken ruhani anlamların maddeten ifade edilmeyeceğine dikkat çekmiştir.

Amiri, “*Cismani anlamların tek bir cevherde ittihâd etmesiyle ruhani anlamların ittihâdı arasında fark vardır*”²⁶ der.

Âmirî, *cismani* varlıkların *ruhani* varlıklarla *ittihâd* edemeyeceğine dikkat çekerek söz konusu kavramın anlam alanına işaret etmiştir.

İBN HAZM (ö.456/1064)

Endülüs Emevileri döneminin önemli simalarından biri olan Fars asıllı, tarihçi ve felsefeci İbn Hazm, teslis inancı çerçevesinde ittihâd kavramına temas ederek şöyle der:

“*Ya’kûbîler, söz konusu ittihâdın, suyun hamurla karışıp birleşmesi gibi olduğunu söylediler. Böylece su ve hamurun tek bir varlık olduğunu iddia etmişlerdir. Nestûrîler de söz konusu ittihâdın, ‘zeytinyağıyla karışan suyun birleşmesi gibi olduğunu ve bunların her birinin kendisi olarak kaldığını’ söylediler. Melkîler ise, söz konusu ittihâdın, ‘kızgın saçtaki ateşin ittihâdı gibi’ olduğunu söylediler.*”²⁷

İbn Hazm, bir tarihçi bakışıyla *su-hamur ilişkisi*, *zeytinyağı-su ilişkisi* ve *kızgın saç-ateş ilişkisi* üzerinden ittihâd kavramının anlam alanlarına somut örneklerle yaklaşım söz konusu dönemdeki iddiaları çürütmeye çalışmıştır.

²⁶ Ebü’l-Hasan Muhammed b. Yusuf el-Âmirî, *Kitabu’l-Emed Ale’l-ebed (Sonsuzluk Peşinde)*, Çev. Yakup Kaya, TYEKB Yay. İstanbul 2013, 10-15, 106. “(...) Zatı bakımından farklı olan anlamların (me’ânî) bu derece, her biri tamamına nüfuz edecek derecede birlik (ittihâd) içerisinde olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Örnek verecek olursak renk, tat ve koku her ne kadar hakikatte farklı olsalar da bu niteliklerin hepsi tek bir elmada görülebilir. Fakat onların terkibi tek bir tabiat ortaya koymadığı için onların birbirlerine nüfuz (sirayet) etmeleri gerçekte bizim sözünü ettiğimiz türden bir birlik türü ortaya koymaktadır denemez.” s. 106, Ayrıca bkz. M. Cüneyt Kaya, *Bir ve Çok, Amiri Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, Klasik Yay. İstanbul 2017. Kasım Turhan, *Amiri ve Felsefesi: Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul 1992.

²⁷ İbn Hazm, “*El-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*”, Çev. Halil İbrahim Bulut, TYEKB Yay. İstanbul 2017, I, 286. İbn Hazm, tartışmasının merkezine aldığı Ya’kûbîler, Nestûrîler ve Melkîler bilindiği gibi Hristiyanların üzerinde baskın, söz sahibi mezheplerdir.

SÜHREVERDÎ (ö. 587/1191)

İslam felsefesinin ana kollarından biri olan İshrâkî ekolünün kurucusu ve Şafii mezhebine bağlı olan Şihâbüddîn es-Sühreverdî, dönemin kelami tartışmalarında varlık bahsine değinmiş ve ittihâd kavramını kullanarak şu izahlarda bulunmuştur:

*“Eğer iki şey baki ise veya bunlardan biri veya tümü ortadan kalkıyorsa bir olma/ittihâd söz konusu olmaz. İkisi iki şey olarak kalıyorsa bu durumda her ikisi için ittihâd söz konusudur.”*²⁸

Sühreverdî, bâkî olanla bâkî olmayanın “ittihâdî” söz konusu olamaz anlamında meseleyi düşünerek, ittihâdın oluşması için *her iki şeyin ayrı ayrı iki şey olarak kalması* gerektiğine dikkat çekerek kavramın anlam alanına açıklık getirmiştir.

GAZÂLÎ (ö.505/1111)

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Nizamiye Medreselerinin baş müderrisliğini de yapmış olan *Gazâlî*, diyalektik tartışmalar ekseninde felsefenin zararlına dikkat çekerek toplumsal meselelerde önemli mesajlar vermiştir.²⁹ Gazâlî, dönemin şartlarında diyalektik bir metot geliştirerek bu metodun *farz-ı ayn* olduğunu dile getirip ittihâdın öneminden şöyle söz eder:

*“Âlemin kıvamı için dört şey gereklidir. Bunlar ziraat, tekstil, inşaat ve siyasettir. (...) Siyasetin kıvamı için ise teâvün, ictimâ, te’lîf ve ittihâd önemlidir.”*³⁰

Gazâlî, teâvün, ictimâ, te’lîf ve ittihâd kavramları üzerinden siyasetin önemine vurgu yaparak kavramın anlam alanlarına dikkat çekmiştir.

İBN RÜŞD (ö.595/1198)

Asıl adı Ebü'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî olan Arap asıllı İbn Rüşd, felsefe ve içtihat kapsamındaki tartışmalarda *Vahdaniyete dair* konu başlığı açıp Allah'ın birliğini işleyerek konuyu şöyle izah etmiştir:

*“Zira nisbet ittihâd edince mensup da müttehid olur. Yani iki mümasil (benzeyen) şey, nisbet itibariyle aynı mahalde ictima edemezler.”*³¹

Burada İbn Rüşd, birbirine benzeyen iki varlığın bütün özellikleri aynı olduğu için birbirlerine ihtiyaç duymazlar diyerek *ittihâd* yapabilmenin sınırlarını çizmiştir.

²⁸ Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş es-Sühreverdî, *Kitâbü'l Mukâvemât*, (Felsefi İtirazlar), Haz. Ahmet Kâmil Cihan, TYEKB Yay, İstanbul 2020, 348.

²⁹ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 530-534.

³⁰ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd Dîn* Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2015, I, 160.

³¹ Nevzad Ayasbeyoğlu, “İbn Rüşd’ ün Felsefesi, 1. Fasıl-ül-Mekaal, 2. Kitab-ül-Keşf. Tercümesi,” AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1955, 58,59.

FAHREDDİN er-RÂZÎ (ö. 606/1210)

İbn Hatîbî'r-Rey diye bilinen Taberistanlı Fahrüddin er-Râzî, fırkalar arasındaki hilâfet bahsine ve Hristiyan Âlemi'ndeki teslis inancına cevap vermek maksadıyla “*Yaradan'ın İttihâddan Tenzihî*” başlığıyla ittihâd kavrama anlam alanı açmıştır.

Râzî, “*İki zât veya iki şeyden biri diğeriyle ittihâd ettiğinde eğer önceki halleri üzere kalırlarsa bu ikisi tek şey değil, iki şeydir. Eğer ikisi de yok olursa, var olan bu ikisinden başkadır. Yok, eğer o ikisinden birisi yok olur, diğeri yok olmazsa o zaman ittihâd, imkânsız olur. Çünkü yok olan (mâdum), var olanın (mevcud) aynısı olamaz*”³² görüşünü ortaya koyarak söz konusu kavrama anlam yüklemesi yapmıştır.

Râzî, *mâdum-mevcud* kavramları üzerinden ittihâd yapabilmenin şartlarına da bir çerçeve çizmiştir. Yani ittihâd yapabilmek için ittihâd yapanların önceki halleri üzerinde devam etmeleri gerekir, demiştir.

KÂDÎ BEYZÂVÎ (ö. 685/1286)

İslamî ilimlerin birçok alanında önemli eserler üretmiş olan müfessir *Kâdî Ebû Saîd el-Beyzâvî*,³³ “varlık” konusundaki kelami tartışmalara “ittihad” kavramı üzerinden şöyle yaklaşmıştır:

“*Yüce Allah başkasıyla ittihâd edecek olursa; bunlar, iki mevcûd olarak devam ettikleri bir değil, iki varlık sayılırlar. Aksi takdirde ittihâd etmemiş, bilâkis ya ikisi de yok olmuş ve bunlardan üçüncü (bir şey) meydana gelmiş olur; ya da ikisinden biri yok olur, diğeri varlığını sürdürür.*”³⁴

Beyzâvî, ittihâdın ihtiyaç halinde gerçekleşeceğine dikkat çekerek ittihâdın gerçekleşebilmesi için mevcut her varlığın *kendisi olarak devam etmesi* gerektiğine işaret etmiştir.

SEMERKANDÎ (ö. 722/1322)

Mâturîdî geleneğinin önemli kelimcilerinden olan *Şemseddin es-Semerkandî et -Türkî*,³⁵ döneminin diyalektikleri çerçevesinde Hristiyanların Tanrı tasavvurunu ele alarak iddialara cevaplar vermiştir. Bu konuda Semerkandî şöyle der:

“*İncil'deki ittihâd' kavramını içeren pasajların Tanrı'nın İsa'ya enkarnasyonu*

³² Fahreddin er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn, (Kelam İlminin Esasları)*, Çev. Muhammet Altaytaş, TYEKB Yay. İstanbul 2019, 90.

³³ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 100-103.

³⁴ Kâdî Beyzâvî, “*Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*” (*Kelam Metafizigi*), Çev. İlyas Çelebi, TYEKB Yay. İstanbul 2014, 172. Ayrıca bkz. Ahmet Bardak, “Kadî Beydâvî'nin İlahiyat (Ulûhiyet) Görüşü”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), Nisan 2017, 220-240.

³⁵ Necmeddin Pehlivan-Hadi Ensar Ceylan, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseynî Et-Türkî'ye Ait İki Yeni Eser: Şerhu Menşe'i'n-Nazar ve Şerhu'n-Nikât,” *NAZARİYAT İslam Felsefe ve Bilim Araştırma Dergisi*, 6 (1), Nisan 2020, 117.

anlamına gelmez.³⁶ *İncillerde kullanılan kavramı ile bilinen ittihâd kavramı farklı şeylerdir. İttihâdın asıl manasının bir görüş veya sözde birlik anlamına gelir. Bu anlamıyla ittihâd ifadesi, “ben ve filan kişi bu düşüncede biriz manasındadır.”*³⁷

Semerkandi, teslis inancına yönelik eleştiriler getirdiği bu yorumunda ittihâd kavramının gerçek manada anlam alanına da işaret etmiştir.

DÂVÛD-İ KAYSERÎ (ö. 750/1350)

Osmanlı Devleti döneminin ilk müderrislerinden olan mutasavvıf Dâvûd-i Kayserî,³⁸ sevginin gücü üzerinden ittihâd kavramına temas ederek şöyle der:

*“Varlıklar arasında yapılan her türlü ayırım ve ayırıştırma, sonuçta uyumsuzluk ve zıtlığı pekiştirir. Bu da kinin, nefretin, öfkenin, düşmanlığın artışına sebebiyet verir. Birlik ve bütünlük ise ittihâdı ve uyumu güçlendirir”*³⁹

Dâvûd-i Kayserî, ittihâd kavramını gerçek mecrasına çekerek anlam alanına sevgiyi ekleyip nefret ve düşmanlığın iftirâkı körüklediğine işaret etmiştir.

TEFTÂZÂNÎ (ö.792/1390)

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinin ünlü mütefekkirlerinden *Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî*, kelami tartışmalarda ittihâd kavramına farklı boyut kazandırarak “*kelâm, dinî inançları kesin delillerden yola çıkarak bilmedir.*” görüşünü dile getirmiştir. Teftâzânî, vahdet-i vücud anlayışına ve Hristiyanların hulul ve ittihâd iddialarına cevap vermek üzere “*Vacip (Allah) başkasıyla ittihâd etmez. Çünkü başka bir şeye hulûl eden hulûl ettiği şeye muhtaçtır*”⁴⁰ yorumunda bulunarak “ittihâd” yapabilmek için muhtaçlık olgusuna dikkat çekmiştir.

İBN-İ HALDÛN (ö. 808/1406)

Sosyolog ve tarihçi İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın içtimai konularıyla birlikte tarih ve toplum metafiziğine de değinerek vahdet-i vücud, husul (oluş, oluşma) ve ittihâd bahsine temas etmiştir. İttihâd kavramına şöyle açıklık getirmiştir:

³⁶ Fadıl Aygün, “Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî’nin Hristiyanlık Eleştirisi”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (46), Nisan 2014, 139. Ayrıca bkz. Şemsüddîn M. b. Eşref es-Semerkandî, *İlmü’l-Âfâk Ve’l-Enfûs (Âlem ve İnsan)*, Çev. Yusuf Okumuş TYEKB Yay. İstanbul 2020.

³⁷ Aygün, “Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî’nin Hristiyanlık Eleştirisi”, 139.

³⁸ Mehmet Bayrakdar, “Dâvûd-i Kayserî”, *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 32. Ayrıca bkz. Davud-ı Kayserî, *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, Dergâh Yay. İstanbul 1986, II, 205.

³⁹ Dâvûd el-Kayserî, *Kaside-i Hamriyye Şerhi*, Çev. Turan Koç-Mahmut Çetinkaya, İhsan Yay. İstanbul 2015, 54. Ayrıca bkz. Cafer Karadaş, “Davud-i Kayserî ve Genel Hatları ile Düşüncesi”, *UÜİFD*. 15 (2), Bursa 2006, 2-18.

⁴⁰ Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Makâsıdu’l-Kelâm fî ‘Akâidi’l-İslâm*, Çev. İrfan Eyibil, TYEKB Yay. İstanbul 2019, 37-92-520. Ayrıca bkz. Fatih İbiş, “Felsefî Kelâm Klasığı Olarak Şerhu’l-Makâsıd”, *TALİD*, 14 (28), 2016, 383-400.

“Kelam ilmiyle felsefe ilminin meselelerini tasavvufla harmanlamak yanlıştır. (...) İttihâd kavramı husul ve vahdet-i vücud gibi kavramlarla aynı mesele değildir. (...) Hâlbuki bu üç ilim gerek konusu gerek delilleri bakımından birbirinden başkadır ve ayrı ilimlerdir. Birbiriyle karıştırılmıştır. Sofilerin iddiaları ilimden uzaktır.”⁴¹

İbn Haldûn, *ittihâd* kavramını diğerlerinden ayırarak medeniyetle olan ilişkisini izah edip *umrân* terimini önermiştir. Kavramın gerçek anlam alanına çekilmesini işaret ederek diğer kavramlarla karıştırılmış olmasına dikkat çekmiştir.

MOLLA FENÂRÎ (ö.834/1431)

Osmanlı döneminde düşünce sistemine önemli katkılar sağlamış olan Şemseddin Muhammed Fenârî, beyan, irfan, tasavvuf ve burhana dayalı bilgi sisteminin kurucusu olarak kabul edilir. Bilgi ve varlık konularında neşrettiği “*Misbâhu'l-üns*” isimli eserinde *ittihâd* kavramına temas ederek; “*Bilginin kemâli ma'lûmla ittihâda bağlıdır*”⁴² yorumunda bulunmuştur.

Molla Fenârî söz konusu yorumla “*bilenle (âlim) bilinenin (ma'lûm)*” arasındaki ittihâda dikkat çekerek âlim bilgiyle temas etmeli, birlik olmalı anlamında ittihâd kavramının önemini *âlim-ma'lûm* ilişkisi üzerinden anlatmıştır.

MOLLA CÂMÎ (ö. 898/1492)

Molla Câmî olarak bilinen Fars asıllı Nûrüddîn Abdurrahmân el-Câmî, İslâm dünyasında Nakşibendi tarikatına mensubiyeti ve “*Tefsîru Molla Câmî*” isimli eseriyle bilinir. Molla Câmî, söz konusu eserinde “Bakara 2/12” suresinin tefsiri özelinde yaptığı

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I-IV, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul 1996, II, 608, 609, “(...) Tabii ilimlerden ve ilahiyattan sayılan meseleleri inceleyerek bunların iman akidelerine ve şariat hükümlerine aykırı olanların ret ve tashih etmek kelâm ilminin konularından olmadığı gibi, mütekellimin tarafından incelenen meselelerden de değildir. Bu iki ilim gerek kurucuları gerek konu ve meseleleri bakımından birbirinden başkadır. Bu iki ilmin birebirine karışması, deliller ileri sürülürken maksatların aynı olmasından ileri gelmiş ve aynı sebepten dolayı kelâm ilmi, güya delil ve hüccetler yaratmak için telif edilmiş gibi görülmüştür. Hâlbuki kelâm ilmi bilginleri olan Mütekellimin akli deliller ileri sürmeleri, yukarda anlattığımız gibi, iman umdelerinin doğruluğu farz ve kabul edildikten sonra bid’at ehlinin inanç ve itirazlarını ret ve defetmek içindir.(...)” Ayrıca bkz. Hilmi Ziya (Ülken)-Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940. “(...) Tesanüt ve ittihat içtimaî zümrenin en mühim ve mütesanît teşkilâtıdır. Zira böyle bir zümrede insanlar mütekabilen kendilerini himayeye, müttehit cephelerinin müteveccih olduğu gayelerin maruz kaldığı bir hakarete mukabeleî bilmisil yapmağa muktedirler.(...)”, 95, Yine bkz. Hüseyin Fırat Şenol, *İbn Haldun’da Tarih ve Umrân Sorunu*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2009, 57-58., “İbn Haldun Umrân için şöyle der: (...) insani ictimâ zarurîdir. Filozoflar bu hususu ‘insan tabiatı icabı medenîdir’ sözleriyle ifade etmişlerdir. Yani insan için cemiyet düzeni içinde yaşamak şarttır. Hükemâ’nın ıstılahında bu içtimaa medeniyet adı verilir ki, umranın mânâsı da bundan ibarettir.”

⁴² Betül Güçlü, *Molla Fenârî’nin Bilgi ve Varlık Anlayışı*, (Doktora Tezi), NEÜSBE, Konya 2014, 326. “Ekberîye geleneğinin bir temsilcisi olan Molla Fenârî, üst düzey ilmi, te’lif ettiği eserleri, hayatı boyunca idârî görevleri ve Türk-İslâm düşüncesinde bıraktığı çok mühim tesirleriyle kurucu düşünür ve Osmanlı entelektüelidir.”

yorumlarda ittihâd kavramını kullanarak “*bir olma*”⁴³ anlamında yorumlamıştır.

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE AHMED EFENDİ (ö.969/1561)

Osmanlı döneminin önemli müelliflerinden olan bilim tarihçisi Taşköprülüzâde, ittihâd kavramını *tevhid-vahdet*- ilişkisi bağlamında ele alarak şöyle der:

“*Tevhid; kalbi Allah’ın dışındaki şeylerden arındırmak, Vahdet; kalbi Allah’tan başka şeylerin var olduğu düşüncesinden kurtarmak, İttihâd kavramı ise; Allah’ın varlığına dalmaktır.*”⁴⁴

NAHİFİ MEHMED EFENDİ (ö. 1018/1609-10)

Kanuni Sultan Süleyman’ın (1520-1566) Macaristan seferiyle birlikte Budin Vilayeti (1541) de Osmanlı mülküne tabi edilerek burada bir beylerbeyliği idaresi tesis edilmiştir.⁴⁵ Budin Beylerbeyliğine Sokollu Mustafa Paşa (1566/1578) atanmış ve en uzun süreli görev yapan paşa sıfatıyla bölgede önemli hizmetlerde bulunarak adından övgüyle söz ettirmiştir.⁴⁶ Anadolu’da kadılık görevlerinde bulunmuş olan mutasavvıf şair ve tarihçi *Nahîfî Mehmed Efendi* de Sokollu Mustafa Paşa hakkında “*Cevâhiru’l-Menâkıb*” adlı eseri yazmış ve Paşa’nın bölgedeki faaliyetlerine değinmiştir.

Mustafa Paşa’nın, Eğri Kalesi Beyi Maguçi Gaşpar’a gönderdiği hediyelerin Aynaşka Kalesi Beyi Çarkezi Mihal tarafından gasp edilmesi, söz konusu eserde eleştirilerek Mihal hakkında şöyle denilmiştir: “*Çarkezi Mihal namındaki mel’ûn sürekli Sultan’a gelerek, sadakatini bildirir ve da’vâ-yı ittihâddan’ dem vurarak emir bekler, yürür giderdi.*”⁴⁷ Bahsedilen bu olayda da görüldüğü üzere; ittihâd kavramı, Osmanlı

⁴³ Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *Tefsîru Molla Câmî*, Çev. Davut Ağbal, TYEKB Yay. İstanbul 2020, 246. “Dikkat ediniz! Onlar, bozguncuların ta kendisidirler. (...) Fakat farkında değildirler. Şöyle de denilmektedir: ‘Bozguncular kelimesinin ma’rife yapılmasındaki mübalağa *kurtuluşa erenler* kelimesindeki duruma kıyasladır ki şayet bozguncuların niteliği ortaya çıkar, gerçekte bulundukları durum tahakkuk eder ve onları hakiki suretlerinde tasavvur ederlerse münafıklar bu hakikatin ötesine geçemezler. Dolayısıyla fasıl zamiri, amaçlanan anlamı ifade etmede hasretme işinden daha kuvvetli olan ittihat (bir olma) ilişkisini vurgulamaktadır.”

⁴⁴ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, Haz. Mehmet Hekimoğlu, TYEKB Yay. İstanbul 2019, 420.

⁴⁵ Mustafa Cezar, “*Mufasssal Osmanlı Tarihi*”, I-VI, TTK Yay. Ankara 2011, II, 1015-1020.

⁴⁶ Yasemin Altaylı, “Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa”, *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (2), Ankara 2009, 157-171.

⁴⁷ Nahîfî Mehmed Efendi, *Cevâhiru’l-Menâkıb*, Haz. İbrahim Pazan, TYEKB Yay. İstanbul 2019, 184, Ayrıca bkz. Fatih Bayram, “Feridun Ahmed Bey’in Nüshet-i Esrârında Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa”, *Avrasya Etüdleri*, 25 (56), İstanbul 2019, 203-219; “(...) Evliyâ’nın anlattığına göre; Süleyman Han, Macaristan’ı fethettikten sonra Budin’i temaşaya çıkmış ve buradaki sarayı görünce “*ah ne olaydı bu saray bu tarz (u) tavr üze bizim İslambolumuzda Sarayburnu’nda olaydı*” demiştir. Budin’i fethetmenin bahtıyarlığını yaşayan Sultan Süleyman, “*Allah ile ahdim olsun, bu gazâ mahıyla Kudüs-i Şerîfe bir kal’a inşâ edeyim. Medîne-i Münnevvere’ye bir kal’a-i metîn edeyim. İslâmbol’a kemerler ile su getireyim ve hasbetenillâh bir câmiî ve niçe hayrât (u) hasenâtlar edeyim*” der. 204.

Devleti döneminde artık kelami tartışmaların dışında idari alanda manevi bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Çünkü ittihâdı bozan zat melun ilan edilmiştir.

MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ (ö.1235/1819)

Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı zamanında vakanüvislik görevlerinde bulunan mütercim ve tarihçi *Âsım Efendi*, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile yakınlaşmasına (5 Ocak 1809 Kale-i Sultaniye Barış Antlaşması)⁴⁸ yönelik eleştiriler getirerek şöyle der:

“Ehl-i küfr ile ‘akd-i vedâd ve husûsan ta’bîr-i zebânsûz olan ittifâk u ittihâd şe’âmeti olduğu beyândan müstağnîdir. İttihâd yapabilmenin şartları Kur’an-ı Kerim ve hadislerde açıkça ortaya konulmuştur. Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin. (Nisa 4/144)”⁴⁹

Asım Efendi, yapmış olduğu bu izahatla ittihâd kavramının manevi aksına ve ittihâd yapabilmenin şartlarına da bir çerçeve çizmiştir.

MEHMED NÂMIK KEMAL (ö. 1306/1888)

Tanzimat Fermanı’yla (1839) birlikte devlet ve toplum arasındaki ilişkiler farklı boyut kazanmış, toplum dinamikleri sosyalleşerek dil ve edebiyat alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Dönemin şartlarında toplumsal bütünleşmeyi ve sosyalleşmeyi, öneren *Nâmık Kemal*, kavramlar üzerinden oldukça önemli mesajlar vermiştir. Kemal, *Celâleddîn Harzemşah* adlı piyesi, *Cezmi* isimli tarihi romanı, Yavuz Sultan Selim’e olan sevgisine binaen yazdığı “*Selimiye*” adlı naziresi ve Hürriyet Kasidesi’nde ittihâd kavramını kullanmıştır. Mesela, Hürriyet Kasidesi’nde şöyle der: “*Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette, / Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re’y-i ümmetten*”⁵⁰

Burada Nâmık Kemal, Osmanlı Devleti’nin ve dolayısıyla İslam Dünyası’nın eski konumuna yükselebilmesi için fert ve cemiyet planında ittihâd düşüncesinin zaruretine işaret ederek konuyu “ihtilaf” üzerinden itikadi boyutta ele almıştır.

CEMÂLEDDİN ÂFGÂNÎ (ö.1314/1897)

İslam Dünyası’nın siyasi birliği için fikirler üretmiş olan Âfgânî, Müslümanların Batı karşısındaki durumunu yeniden ihya ve ıslah amacıyla “*el-Urvetü’l-Vüskâ*” siyasal

⁴⁸ Süheyla Yenidünya, “Kale-i Sultaniye Antlaşması Gizli Görüşmeleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), Haziran 2009, 309-325.

⁴⁹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB Yay. 2015, I, 507.

⁵⁰ Mehmet Ali Gündoğdu, Nâmık Kemal’in Şiirlerinde Millet, Şehitlik, Maksat ve Vatan Kavramları, *Turkish Studies*, 11 (20), Güz 2016, 245-264, Ayrıca bkz. Nâmık Kemal, *Bütün Makaleleri 1*, Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yay. İstanbul 2005. Nâmık Kemal, *Celâleddîn Harzemşah*, Haz. Mehmet Öcal Oğuz, Akçağ Yay. Ankara 2005.

hareketini başlatmış ve daha sonra 1883 yılında *Muhammed Abduh*’la birlikte aynı isimle bir dergi kurmuştur. Âfgânî, *Urvetü’l-Vüskâ*’da Batı hegemonyasını kırıp İslam Dünyası’nın ihtişamlı günlerine yeniden kavuşması için şu tespitlerde bulunmuştur:⁵¹

“*Müslüman milletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için mutlak manada toplumlarının ittihâd etmeleri gerekir. İttihâd-ı İslâm düşüncesi, belli bir siyasi aşamayla sınırlı değildir. İslam’ın davet ettiği temel esaslardan biridir. Müslümanlar ittihâddan güç doğar ilkesiyle hareket ederek hâkimiyete ulaşabilirler.*”⁵²

ESAD EFENDİ (ö.1317/1901)

On dokuzuncu yüzyılın fikir tipolojisi açısından oldukça önemli bir sima olan Esad Efendi, ittihâd-ı İslâm isimli eseriyle kendi döneminde oldukça dikkat çekmiştir.⁵³ “İslam Medeniyeti, Batı’da Birlik ve Beraberlik, İslam, Hac, Din-Medeniyet ve İttihâd-ı İslâm Nasıl Gerçekleşecek” gibi konulara değinmiştir.

Mesela, Esad Efendi, “*Müminler ancak kardeştir, Öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin*, (Hucurât 49/10)” mealindeki ayette ittihâd düşüncesine işaret edildiğini belirterek, ittihâd düşüncesinin Müslümanların üzerinde her şartta yükümlülük anlamına geldiğini⁵⁴ söyleyip söz konusu kavramın manevi aksına işaret etmiştir.

EBU’L-HÜDÂ es-SAYYÂDÎ (ö.1327/1909)

Halep doğumlu bir Arap olan Ebu’l-Huda es-Sayyâdî’nin asıl adı Muhammed b. Hasan Vadi’dir. Sultan II. Abdulhamid’in danışmanlarından olan Ebu’l-Hüdâ, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin siyasi aksında Suriye kolunu temsil eder. Aynı zamanda Rifâ’î şeyhi de olan Ebu’l-Hüdâ, neşrettiği birçok eserin yanında bir de ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında “*Dâ’iyyü’r-Reşâd Li-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd (Birlik ve İtaat Yoluna Davet)*” isimli risale yazmıştır. Ebu’l-Hüdâ, bahse konu risalesinde şöyle der:

“*Toplumsal birlikteliğin esası tek göz, tek dil, tek kalp ve tek yürek olarak hareket edip hak yolunun yolcusu olmaktır. (...) Mesleklerden en güzeli tefrikaya düşmüş gönülleri toplamaya çalışmaktır. Toplumsal dinamikleri ayakta tutmaya çalışmak o topluma verilecek en büyük hediye ve altın ziynettir.*”⁵⁵

Ebu’l-Hüdâ, ittihâd kavramını dayanışma ve toplumsal birliktelik üzerinden ele

⁵¹ Mustafa Öztürk, Oksidantalizm Bağlamında Âfgânî-Abduh Ekolü, *Marife*, 6 (3), 2006, 43-69.

⁵² Emanullah Ahmady, *Cemâleddin Âfgânî’nin Düşünce Dünyası*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2015, 74.

⁵³ Hamdi Özdiş, Yeni Osmanlılıktan İttihatçılığa Bir Portre: Esad Efendi, *Kebikeç*, 26, 2008, 7-36.

⁵⁴ Esad Efendi, *İttihâd-ı İslam*, İstanbul 1873, 3-34. Ayrıca bkz. Hasan Barlak, “Esad Efendi’nin İttihâd-ı İslam Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi”, *USAD*, 9 (43), Nisan 2016, 598-618.

⁵⁵ Mehmet Barış Küçükçelebi, *İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Ebu’l Hüdâ’nın ‘Dâ’iyyü’r-Reşâd Li-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd’ Risalesinde Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi), İTİCÜSBE, İst. 2015, 46.

olarak kavramı hem siyasi hem de sosyolojik olarak gerçek zeminine çekmiştir.

MEHMED ZİYA GÖKALP (ö.1343/1924)

Millî kültür, tarih, dil ve edebiyat alanında önemli eserler üretmiş olan sosyolog Ziya Gökalp, toplumsal dinamikler için bağımsızlığın önemine dikkat çekmiştir. Bağımsızlığın çerçevesini ise tevhid ekseninde değerlendiren Gökalp; “*Tevhîd; Halik’a karşı abd, mahlûkata karşı hür olmaktır.*” şeklinde ifade ederek tevhidin “*kul ile Allah arasında mukaavele-i dîniyye*”⁵⁶ olduğunu ifade etmektedir.

Eserlerinin tamamını sosyolojik ve dini bir bakışla ‘birlik’ üzerine inşa eden Gökalp; ümmet kavramını, “*Müslümanların bilgi iletişimi ve bilgide gelişim müessesesi*”⁵⁷ olarak görmüştür. Gökalp, ittihâd kavramına da birçok eserinde⁵⁸ yer vererek söz konusu kavramı ‘birleşmek, birlik, bütünlük’ olarak tarif etmiştir.

MEHMED AKİF ERSOY (ö.1355/1936)

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı toplumunda meydana gelen gayri samimi İslam anlayışı ve devlet bütünlüğünde meydana gelen çatırdamalar üzerine yeniden diriliş için irfani bir bakışla çareler arayan millî şairimiz Mehmed Akif, dile getirdiği bütün söylemlerinde *ittihâd* kavramına özel anlamlar yüklemiştir. Akif, neşrettiği kendi özel matbuatında ve camilerde topluma seslenişleriyle ittihâdın öneminden bahsederek söz konusu kavramın dini yükümlülükler arasında olduğunu şöyle izah etmektedir:

“*Cenabı Hak Kur’an-ı Kerim’de namaz kılınız, zekât veriniz, diye emretmiştir. Elbet zekâtı serveti olan verir. O halde en büyük ibadeti yerine getirmek için bile sa’y lazım. Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde bize ittihâd için emir buyuruluyor.*”⁵⁹

CELAL NURİ İLERİ (ö.1355/1936)

Cumhuriyetle birlikte uygulamaya konulan yeni harf inkılabının önemli emektarlarından da olan siyasetçi ve gazeteci *Celal Nuri*, 1912 yılında neşrettiği

⁵⁶ Ziya Gökalp, *Makaleler I*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, 58.

⁵⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Haz. M. Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1982, 26-27.

⁵⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yay. Ankara 1968, 54-55., “(...) *Türkleşmek-İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz: Osman Karatay, Akçağ Yay. Ankara 2010. *Türk Ahlakı*, Haz. Metin Görgen, Türk Kültür Yay. İstanbul 1974. *Türk Töresi*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1976. “(...) “İl kelimesi, Divan-ı Lûgat’e göre sulh manasınadır. Falan beğ falan beğle il oldu, sulh oldu demektir. Elçi tabiri de ‘sulhçu’ manasınadır. Oğuz ittihâdında Boz-Okla Sağ- Kol’u, Üç- Okla Sol-Kol’u teşkil ettiler. İki yoldan böylece birleşerek İl’i vücuda getirirken, bunların ilâhları da ittihâd ederek Yedi-Kuday’ı vücuda getirdiler. (...)”

⁵⁹ Mehmed Akif Ersoy, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebîlürreşâd*, 9, (231), 13 Şubat 1913, 390-395.

“ittihad-ı İslâm”⁶⁰ adlı eseriyle ittihâd kavramı üzerinden tartışma alanları açarak dünyada meydana gelen siyasi değişiklikleri gündemine almıştır. Müslümanların birliğini oldukça önemseyen Celal Nuri, söz konusu kavramı “birliğin ideali” şeklinde açıklayıp “*çokluğun birliğini*” ifade ettiğini söylemiştir.⁶¹

İttihâd kavramının kodlarını aradığımız bu bölümde buraya kadar görüşlerine müracaat ettiğimiz dilci, kelamcı ve felsefecilerden başka, 19. yüzyılın sonları ve devamında söz konusu kavrama temas ederek fikri ve siyasi alanda görüş beyan eden önemli fikir erbabı düşünürler de vardır. Bu fikir erbabı hem klasik İslam düşünce geleneğini sürdürmek hem de ürettikleri siyasi düşüncelerini beslemek maksadıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesini gündemde tutmuşlardır.

Toplumsal irfana yönelik ürettiği düşünceleriyle bilinen devlet damı Sadrazam Said Halim Paşa (ö.1921), *ittihâd* kavramını *dayanışma*⁶² olarak ele alırken yenilik hareketinin öncülerinden siyasetçi ve fikir adamı Muhammed Abduh (ö.1905), *ittihâd* kavramı kapsamında *eğitimin önemine* vurgu yapmıştır.⁶³ Osmanlı Şeyhülislamlarından Müderris Musa Kazım Efendi (ö. 1920) ise *ittihâd* kavramını *Batı’ya karşı üstünlük kazanmak için elzem bir düşünce* olarak görmüştür.⁶⁴ Pakistanlı şair ve fikir adamı Muhammed İkbal (ö.1938) de milliyetçiliği doğal bir durum olarak görüp *ittihâd* kavramını *Müslümanların fikir birliği* şeklinde ele almıştır.⁶⁵

Hikmet ve İttihâd-ı İslâm gibi gazeteleri neşreden Filibeli Ahmet Hilmi (ö.1914), “*İttihâd hayattır, tefrika memattır*” sloganını kullanarak kavrama duygusal bir anlam yüklemesi yapmıştır.⁶⁶ Siyaseten Türk Milliyetçiliğini benimseyen ve “Üç Tarz-ı Siyaset” isimli çalışmasıyla dönemin idari buhranlarına çözümler üreten Yusuf Akçura

⁶⁰ Mehmet Çog, Celal Nuri’de İslam Birliği Arayışı, *FÜİFD*, 14 (1), Elâzığ 2009, 90-104. Ayrıca bkz. Recep Duymaz, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 1991.

⁶¹ Celal Nuri, *İttihâd-ı İslâm (İslam’ın Mazisi, Hali, İstikbali)*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331, 1-400. Ayrıca bkz. Halime Der, *Celal Nuri’nin İttihâd-ı İslam Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), FÜSBE, Elâzığ 2008., Cemil Bağlama, *Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri ve Görüşleri*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2000.

⁶² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970, 19-66. Ayrıca bkz. M. Cengiz Yıldız, “Said Halim Paşa”, *TYB Akademi*, Eylül 2011, 45-65. Ferhat Ağırman, “İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi*, Eylül 2011, 27-43.

⁶³ M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 482-487.

⁶⁴ Ferhat Koca, Mûsâ “Kâzım Efendi”, *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 221-222.

⁶⁵ Mehmet S. Aydın, “Muhammed İkbal”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 17-23. Ayrıca bkz. Cevdet Kılıç, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, 500.

⁶⁶ Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Ahmet Hilmi”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 424-425. Ayrıca bkz. Atilla Çetin, “Hikmet”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XVII, 519-520.

(ö.1935), *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi çerçevesinde *Müslümanların Osmanlı Devleti etrafında toplanması gerektiğini* önermiştir.⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu cumhurbaşkanı da olan siyasetçi ve fikir adamı Mehmed Emin Resulzâde (ö.1955), *ittihâd-ı İslâm* düşüncesini hem *Müslümanların* hem de *Türlüğün dirilişi* ve kurtarıcı kuvveti olarak görmüştür.⁶⁸

Bu mütefekkirlerin dışında siyasi düşüncesini ve fikir dünyasını ittihâd-ı İslâm düşüncesi üzerine kurup bu uğurda mücadele eden siyasetçi, düşünür ve gazetecilerde vardır. Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin üyesi, Muhbir gazetesinin yazarı ve Sarıklı İhtilalci olarak bilinen *Ali Suavi* (ö.1878),⁶⁹ Osmanlı dönemi Darülfünûn'un ilk müdürü ve tabiat ilimleri alanında yaptığı çalışmalarıyla ünlenen *Hoca Tahsin* (ö.1881).⁷⁰ İran Şahı'na yönelik suikast girişimiyle ilgili Tebriz'de idam edilen şair ve yazar *Mîrzâ Ağâ Han-ı Kirmânî* (ö.1896),⁷¹ Tefsiru'l Menar adlı eseriyle bilinen, siyasetçi ve gazeteci *Muhammed Reşit Rıza* (ö.1935).⁷² Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu ve II. Abdülhamid'in Harem Doktoru olan felsefeci *Ömer Ferit Kam* (ö.1944),⁷³ Pozitivist düşüncelere karşı beyan ettiği fikirleriyle bilinen eğitimci *Mehmet Ali Ayni* (ö.1945),⁷⁴ Yeni Kelam hareketinin öncülerinden ve İttihat Terakki üyesi *İsmail Hakkı İzmirli* (ö.1946).⁷⁵ Batı felsefesine ve materyalizme karşı tavırlarıyla bilinen filozof *İsmail Fenni Ertuğrul* (ö.1946),⁷⁶ Diyanet İşleri eski Başkanı ve Bahriye Mektebi muallimlerinden *Ahmet Hamdi Akseki* (ö.1951)⁷⁷ ve İttihat Terakki Bilecik milletvekili ve Türkiye Cumhuriyeti 14. Başbakanı *Mehmed Şemsettin Günaltay* (ö.1961)⁷⁸ gibi isimlerdir.

1.1.3. Verilerin Değerlendirilmesi

Çalışmamızın bu kısmında ittihâd-ı İslâm terkinin kavram kodlarını veriler

⁶⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Haz. Recep Duymaz, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995, 17. Ayrıca bkz. Nuri Yüce, "Yusuf Akçura", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 228-229.

⁶⁸ İbrahim Ethem Atnur, "Kafakas İttihâd Terakki Fırkası ve Programı", *MÜSBD*, 15, Mayıs 2006, 40-41.

⁶⁹ Abdullah Uçman, "Ali Sûavi", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 445-448.

⁷⁰ Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 198-206.

⁷¹ Nezahat Başçı, "Mirza Ağahan-ı Kirmani'nin Kasidesinde İttihâd-ı İslâm Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", *e-Şarkiyat Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), Kasım 2016, 903-920.

⁷² M. Sait Özervarlı, "Reşid Rızâ", *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 14-18.

⁷³ Süleyman Hayri Bolay, "Ömer Ferit Kam", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 271-273.

⁷⁴ İsmail Arar, "Mehmet Ali Ayni", *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 273-275.

⁷⁵ Ali Birinci, "İsmail Hakkı İzmirli", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 533-535.

⁷⁶ Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 98.

⁷⁷ Süleyman Hayri Bolay, Ahmet Hamdi Akseki, *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 293-295.

⁷⁸ Kâmil Şahin, "Mehmet Şemsettin Günaltay", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 286-288. Ayrıca bkz. Mesut İnan-Fatih Kandemir-Ömer Aslan, *Bir Din Aydını Şemsettin Günaltay*, Rağbet Yay. 2016.

kapsamında ele alarak değerlendirip tartıştık. Söz konusu terkinin kavram kodları hem İslam'ın amir hükümleri hem de Hz. Peygamber'in uygulama ve mesajları çerçevesinde gelişen bir süreci işaret etmektedir. Bilindiği gibi *tevhid-vahdet* üzerine bina edilmiş olan İslam, müntesiplerinin toplumsal yaşam alanlarında iftirak hallerini yasaklayıp ittihâd üzere bir nizam teklif etmiştir.

Bu bağlamda görüşlerine müracaat ettiğimiz dilci, kelamcı ve felsefecilerin tamamı da tartışmalarını bu minval üzerine kurarak “ittihâd-ı İslâm” terkinine ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde atıflarda bulunup önemine vurgu yapmışlardır. Görüşlerine müracaat ettiğimiz mütefekkirlerin diyalektikleri çerçevesinde söz konusu terkinin her yüzyılda canlı olduğu ve İslam düşünce sistemiyle aynı hız ve paralelde kendine alan bulduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan ittihâd-ı İslâm terkininin iddia edildiği gibi 19. yüzyıl şartlarında üretilmediği gözlenmiştir.

Ele aldığımız veriler çerçevesinde söz konusu terkin, İslam düşünce sisteminin gelişimiyle paralellik arz etmektedir. Çünkü İslam kültür dairesinin genişlemesiyle birlikte üretilmiş olan kültür ürünlerinin de gelişip alan bulması söz konusudur. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm terkinini oluşturan kavramların kodları, İslam'ın sosyolojisini tarif eden *tevhid-vahdet* ilişkisi üzerinde şekillenmiş “birlik” fikrinden geldiğini, görüşlerine müracaat ettiğimiz mütefekkirlerin de doğruladığını gördük.

Bu kapsamda “birlik” düşüncesi üzerine bina edilmiş olan ittihâd-ı İslâm terkin, iki ana gövdeden oluşmaktadır. Ana gövdeyi oluşturanlardan biri dini tarif eden İslam iken diğeri de din müntesiplerinin kucaklaşmasını, yaklaşmasını ve dayanışmasını ifade eden “ittihâd” kavramıdır. Burada ittihâd kavramı terkinin tamamına hükmettiği için önemli bir işlev görmektedir. Mesela, İslam düşünce sisteminde üretilmiş bir kavram olmasına rağmen kavramın gücünden mütevellit Hristiyanlar teslis iddialarını kuvvetlendirmek için söz konusu kavramı kullanmaktan kaçınmamışlardır.

Ancak Hristiyanların teslis iddiaları kavramın anlam alanları bakımından yetersizdir. Çünkü ittihâd kavramı bir düşünce sisteminden doğmuş olmasına rağmen sistematığı ön gören bir yapı arz eder. Yani söz konusu kavram artık soyut olmaktan çıkıp somut alanda işlev görerek sistematığa dönüşmüştür. Bu bağlamda çalışmamızın kavram kodları olarak ele aldığımız bu bölümde verilerden yola çıkarak ittihâd kavramının anlam alanları şöyle sıralanabilir:

İttihâd düşüncesinin gerçekleşebilmesi için en az iki veya daha fazla cismani varlığın koşulsuz olarak birliktelik oluşturmaları gerekir. Yani ruhani varlıkların ittihâd yapmaları kavramın anlam alanlarının dışındadır.

İttihâd düşüncesi için bir araya gelen varlıkların en az birinin veya her ikisinin de birlikteliğe ihtiyaç duymaları gerekir. Çünkü her açıdan eşit güçlerin bir araya gelmesi ittihâd düşüncesini tarif eden bir durum değildir. Şayet bu bağlamda bir birleşme söz konusu olsa dahi bu ittihâdı ifade eden bir durum değil, ittifak veya antlaşma anlamına gelen bir durumdur.

İttihâd düşüncesi etrafında birleşen iki varlık eğer iki varlık olarak kalabiliyorsa ittihâd söz konusudur. Eğer iki varlık olarak kalmayıp, varlıklardan biri veya her ikisi de kaybolup üçüncü bir varlığa dönüşüyorlarsa ittihâd söz konusu olamaz. Yani ittihâd yapacak varlıkların her biri mutlak manada var oldukları durum üzere değişmeden varlıklarını sürdürmeleri gerekir. Zaten İslam da müntesiplerinin hem çokluğunu hem de çokluk içinde birliğini emretmektedir.

Bir düşünce sisteminin ürettiği kavramdan ziyade artık düşünce sistematığına dönüşmüş olan ittihâd kavramı mutlak manada din kardeşliği ve muhabbet bağını ön görmektedir. Çünkü din kardeşliğini ve muhabbet bağlarını oluşturamamış toplumsal yapılar birlikteliklerini devam ettiremezler.

İttihâd kavramıyla zaman zaman karıştırılan teâvün (yardımlaşma), imtizâc (uygunluk), ihtilat (karışma) ve ittifak gibi kavramların anlam alanları ittihâd kavramından oldukça farklıdır.

Diğer bir açıdan ittihâd kavramı, umran kavramıyla ilişkili olduğu da iddia edilmiştir. Fakat umran kavramı da ittihâd kavramının anlam alanlarının dışında bir işlev görür. Çünkü umran kavramı, İbn Haldun'un ifadesiyle *nesep asabiyesi* ve *sebepe asabiyesi* çerçevesinde gelişmiştir. İttihâd kavramında ise bunların ötesinde bir durum söz konusudur. Nesepten ve sebepten öte oluşmuş olan inanç birliği etrafında şekillenerek fikir birliğini ifade eder. Umran kavramında ise imar etme, mamur kılmayı ifade eden bir mantık vardır. İmar etme durumu da mutlak manada bir arıza ve yıkımla oluşmuştur. İttihâd kavramı ise arıza ve yıkıma uğramadan inanç birliği etrafında gelişen doğal bir durumu ifade eder.

Hülasa bütün bu değerlendirmeler çerçevesinde "ittihâd" kavramı, amir

hükümler çerçevesinde İslam düşünce sisteminden doğup, sistematığe dönüşerek İslam kültürüne, kelamına, siyaset aksına ve özellikle paydaşlık ekseninde medeniyetine dâhil olmuş “*inanç birliğini*” ifade eden bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN KÜLTÜR KODLARI

1.2.1. Din-Kültür İlişkisi

Konumuz özelinde ittihâd-ı İslâm terkinin kültür kodlarına temas etmeden önce kültür kavramına temas etmek, tartışmamızı daha izahlı hale getirecektir. Çünkü kültürün genel özellikleri, İslam düşünce sisteminin gelişimi açısından önem arz etmektedir. Fakat kültür kavramının dilimize ve tefekkür hayatımıza yerleşme süreci de diğer izah edilmesi gereken bir konudur.

Bilindiği gibi “kültür”, kavram olarak bizde İkinci Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte ilim erbabı arasında kullanılmaya başlanmıştır. Kültür kavramından önce bu sosyolojik durumu izah etmek maksadıyla mütefekkirler “*irfan*” kavramını kullanmışlardır.⁷⁹ Bu kapsamda irfan kavramı, İslam kimliğinin inşa sürecinde vazgeçilmeyen değerler arasına dâhil edilerek İslam Medeniyeti’nin zenginliği olarak görülmüştür.

İrfan ya da umrân olarak karşımıza çıkan kavramlar, aslında İslam’daki *birlikte yaşama ahlakı ve kültürüyle* yakından ilgilidir. Özetle irfan kavramı; *kendini tanımak, şuurulanmak*,⁸⁰ *bilmek, anlamak, kâinatın sırlarına ulaşmak*⁸¹ veya *toplumsal gerçekleri sezmek*⁸² *anlamalarında yorumlanmıştır*. Geline süreçte, kavramın kimlikel adı değişmiş olsa da gördüğü işlevle artık toplumsal hayatı tarif eden değerler arasında “kültür” adıyla yerini almıştır.

Kültür; bir toplumun karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik mahsuller, ürünler, davranışlar ve tavır tiplerine ait sosyal bir süreçteki sistemin adı olmuştur. Toplum mirası olarak da tarif edilen kültür, maddi kültür ve manevi kültür olarak ilim erbabı tarafından ikiye ayrılmıştır. Kültürü koruma, saklama, sürdürme maksadına yönelik üretilmiş araçların tümü *maddi kültürü* tarif ederken fikirler,

⁷⁹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, Haz. Ümit Meriç Yazan, İletişim Yay. İst. 1999, 304.

⁸⁰ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 305.

⁸¹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, 445.

⁸² Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1204.

inançlar, duygular, davranışlar da *manevi kültürü* tarif eder.⁸³ Zaman zaman “bilgi” olarak da tarif edilen kültür, *bir topluma özgü yaşantı ve geleneklerin toplamı* olarak ifadelendirilmiştir.⁸⁴

Konumuz din-kültür ilişkisi üzerine şekillenmemiş olmasına rağmen burada dinin kapsayıcılığı, kültürün ise etki alanlarının oldukça baskın oluşu meseleyi daha şümullü hale getirmektedir. Çünkü ittihâd-ı İslâm terkinin kültür kodlarına temas edebilmemiz için din-kültür ilişkisini ve özellikle kültürün etki alanlarını görmemiz yerinde olacaktır. Buradan hareketle İslam kültürü, ilahi emirler kapsamında tevhid-vahdet ilişkisi üzerine bina edilmiş ve bu anlayışla da şekillenmeye başlamıştır. Hanefî fikhının önemli kelimacılarından Ömer Nesefî (ö.537/1142), Fatiha sûresinin tefsirinde; “*tevhid*ye yönelik açık çağrı yapıldığını”⁸⁵ söyleyerek İmam Mâturîdî’den (ö.333/944) naklettiği görüşle *tevhid açısından “hiçbir şeyin istisna tutulmadığını”*⁸⁶ vurgular.

Bu meseleye İmam-ı Gazzâlî de (ö.505/1111) edep bahsinde değinerek; “*Nizâm ancak vahdetledir ve fesâd ancak kesret ile dir ki vahdet olmayınca intizâm olmaz*”⁸⁷ yorumunda bulunarak vahdetin önemine işaret etmiştir. Bu açıdan tevhid-vahdet ilişkisi üzerinde şekillenmiş olan İslam, muhataplarına da birlikte yaşama kültürünü teklif etmiştir. Çünkü İslam’ın ilk muhatabı olan Arap toplumları, iftirâk halinde yaşamışlardır.⁸⁸ İftirâk halindeki bu topluma yeni dinin teklifi daha cazip gelmiş ve böylece yeni bir kültürel inşa süreci de başlamıştır. Din-kültür ilişkisinde değindiğimiz mesele de bunu tarif eder. Yani din, kültürü inşa ederek⁸⁹ yükselir ve muhataplarına yeni bir hayat çizgisi temin eder. Bu bağlamda din ve kültür birbirinden bağımsız olarak düşünülemez. Din, içinde doğduğu kültürü kendi esasları doğrultusunda tasarlayarak kültürün değer ve imkânlarına göre kendisine yaşam alanı bulur.

Diğer taraftan din, Allah’ın varlığı, sıfatları, âlemin var edilişi gibi sadece

⁸³ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1969, 185.

⁸⁴ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1558.

⁸⁵ Nesefî, *Et-Teyisir Fi’t-Tefsir*, I, 284

⁸⁶ Nesefî, *Et-Teyisir Fi’t-Tefsir*, I, 228.

⁸⁷ Mardinî, *Mesîru Umûmi’l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi’d Dîn*, II, 143.

⁸⁸ Sami Kılınçlı, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12 (1), 2012, 59. “(...) İslam öncesinde Arabistan’da hayat kabile merkezli olarak yaşanmaktaydı. Bu sosyal yapı yukarıdan aşağıya doğru genel olarak şa’b, kabile, imâre, batn, fahz, fasîle şeklinde sıralanmaktaydı. Yerleşik ve güçlü bir merkezi yönetimin olmaması her kabilenin kendi ayakları üstünde durmasını zorunlu hale getirdiği için yaşamın ana unsuru kabileydi. (...) Kişinin kabilesi olmadan kendini koruyabilmesi mümkün olmadığı için kendisine düşmanlık yapanlara karşı kabile yardımı çağırılırdı.”

⁸⁹ Ejder Okumuş, “İslam ve Kültürümüz”, *Diyanet Aylık Dergi*, DİB Yay. Temmuz 2007, 12-15.

ontolojik meselelere açıklama getirmemiştir. Aynı zamanda toplumsal hayatı düzenleyen ahlak ve hukuk kurallarıyla ilgili esasları da ortaya koymuştur. Çünkü dinin yerine getirdiği sosyal fonksiyonlar vardır. Bunlar; *bireyi sosyalleştirmek, toplumsal bütünleşmeyi tesis etmek ve özellikle semboller üzerinden etkinliğini devam ettirmektir*. Bu açıdan dini semboller, İslam kültür geleneğinde Allah'ın varlığını temsil ettiği gibi diğer yandan da dinin daha kolay algılanmasını sağlayarak birlikte hareket etmeyi kolaylaştırıp oluşabilecek muhtemel kargaşalara da son vermek gibi bir işlevi vardır.

Bu bağlamda İslam kültürü, sembollerle başlamış, gelişmiş ve sürekliliğini de devam ettirmiştir, denilebilir. Çünkü İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, tek noktadan hareket edilmesi gerektiğine işaret etmiş, semboller üzerinden kültür (hars) kavramına da atıflar yapmıştır. Kur'an-ı Kerim'de kültür kavramı şöyle zikredilmiştir:

“İş başına geçince yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, harsı ve nesli yok etmeye çalışan insanlar vardır. Allah bozguncuları sevmez.” (Bakara, 2/205)

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de sembol konusuna delalet eden terimin kullanılmış olması İslam kültür geleneği açısından meseleyi daha kıvamlı hale getirmektedir. Bu manada Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın şiarlarına saygı istenmiş ve ihlal edilmemesi şöyle talep edilmiştir;

“Ey o bütün iman edenler! Allah'ın şe'airine (şiarlarına, işaretlerine, alametlerine, sembollerine, (...)) sakın saygısızlık etmeyin, (...))” (Maide 5/2)

Yine; Bakara 2/158 ve Hac 22/32-36 surelerinde zikredilen âyetlerde Allah'ın alametlerine, şiarlarına saygı gösterilmesi emredilmiştir.⁹⁰

Görüldüğü üzere din, kul ile Allah arasında bir ilişki şeklinde görünse de kitlelere yönelik olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle İslam düşünce sistemi de kendi kültürünü ve dinin ana kaynaklarını sembollerle kitlelere ulaştırmayı öncelikleri arasına almıştır. Dolayısıyla İslam'ın amir fonksiyonları, bireylerle sınırlı olmayıp toplumsal düzeni gerçekleştirmek için müntesipleri arasında sosyal dayanışmayı semboller vasıtasıyla temin eder. İslam'ın toplumsal aidiyete bu denli önem vermiş olması taraflı tarafsız her kesimin de dikkatini çekmiştir. İskoç tarihçi ve Anglikan Kilisesi (Hristiyanların orta yolcu mezhebi) papazlarından olan W. Montgomery Watt (ö.2006),

⁹⁰ Sadık Kılıç, “Sembolün Gücü ve İslam'da Semboller”, *Diyanet İlmi Dergi*, 49 (3), 14. “Eş-se'air sözcüğü, ‘alamet ve nişan, gösterge’ manasını gösteren ‘eş- şa'iratu’ kelimesinin çoğuludur. Haccın ifa edildiği mekânlar ile hacda yapılan ibadetlerin ‘şe'air’ olarak isimlendirilmesi de bunların birer alamet olmasındandır. (...) İbn Arafe, bu anlayışa paralel bir şekilde, ‘şe'airullâh’ terkinin, Allah'ın işaretleri/rumuzları, Onun nişanları (alâmâtuh) anlamını gösterdiğini belirtir.”

İslam'daki sosyal dayanışmaya dikkat çekerek sisteme olan hayranlığını açığa vurmak suretiyle şöyle der: “İslam’ın en büyük başarılarından birisi, çok farklı kavimlerden dinî bir toplum oluşturabilmesidir”⁹¹

Sosyologlar; “Sosyal dayanışmanın zıddı sosyal çözülmedir.” derler. Ayrıca; “Toplumları sosyal çözülmeden kurtaracak olan da inançsal bütünleşmedir.” görüşünü ortaya koyarak dini özellikli ve kültürel yapı arz etmeyen sosyal bütünleşmelerin uzun ömürlü olmayacağını ifade ederler.⁹² Dolayısıyla din-kültür ilişkisinde temel ölçü, din üzerinden oluşmuş dayanışma eksenli sosyal bütünleşmedir.

Fikir adamları, kültür kavramının anlam alanlarına temas ederken maddi ve manevi boyutuyla kültürü bütün olarak tarif edip sanatı, edebiyatı, mimariyi hülasa üretilen bütün ürünleri kültür olarak kabul etmişlerdir. Bu bakımdan çalışmamızın merkezini oluşturan *ittihâd-ı İslâm* terkibi de İslâm düşünce sistematüğinde üretilmiş kültürel bir üründür. Yani İslam düşünce tezgâhında dokunarak müntesiplerinin sırtlarına giydirilen kültürel bir formadır.

Din-kültür ilişkisini ve İslam’ın bu meseleye bakış açısını kısaca özetledikten sonra *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodlarını teşkil etmiş olan amir hükümler kapsamındaki dini pratiklere ve Allah’ın şiarlarını temsil eden formlara değinmemiz çalışmamızın yönünü daha da netleştirecektir.

1.2.2. İttihâd-ı İslâm Düşüncesini Güçlendiren Davranışlar

1.2.2.1. Kelime-i Tevhîd

İslam dinine girişi ve İslam düşünce sisteminde başlangıç formunu temsil eden “Kelime-i Tevhîd”, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları açısından da temel niteliğindedir. Allah’ın varlığını ve birliğini her şeyden âlî kılmak anlamına gelen *tevhîd* kavramı ile cümle bağlamında kullanılan *kelime* sözcüğünün birleşimiyle oluşmuş bir terkiptir. Allah’ın varlığını ve tekliğini ifade eden söz konusu terkip, anlam alanları bakımından da Kur’an kaynaklıdır. Çünkü Kur’an akıl varlıkları muhatap alarak

⁹¹ William Montgomery Watt, *İslâm Nedir*, Çev. Elif Rıza, Birleşik Yayınları, İstanbul 1993, 298.

⁹² Gerhard Kessler, *Sosyolojiye Başlangıç*, Çev. Z. Fahri Fındıkoğlu, İÜ İktisat Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü 30. Yıl Yay. İstanbul 1985, 116-117. Ayrıca bkz. Orhan Türkdoğan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

Allah'ın varlığını ve birliğini zikretmiştir. Yani kulun ilahi emre muhatap olabilmesi için önce düşünme ve O'nu tasavvur edebilme yetisine sahip olması gerekir.⁹³ Bu bakımdan kelime-i tevhidin temel hedefinin doğru tasavvur edilmesi elzemdir.

Bu konuda kelimciler, diğer iman esaslarına da temel teşkil etmesi sebebiyle bu terkibe, '*aslu'l-usul*' yani asılların aslı⁹⁴ demişlerdir. On ikinci yüzyılın önemli müfessirlerinden biri olan Zemahşerî (ö.538/1144), iman bahsinde "kelime-i tevhidin" önemi hakkında şöyle der: "*Şayet Sahih iman nedir? dersin, şöyle derim: Sahih iman, kişinin hakka kalben inanması, dili ile ifade etmesi ve amelleri ile tasdik etmesidir.*"⁹⁵

Sosyolojik olarak ise İslam dininin topluca benimsenmesi anlamına gelen *kelime-i tevhîd*, dine ilk giriş merhalesi olarak Müslüman'ın kimliği niteliğindedir. Yani bu kimliğe sahip olmuş olan birey, İslam toplumundan sayılmış ve Müslüman'ın yararlanacağı bütün hakların yanında görev ve sorumlulukları da aynı ölçekte kabul etmiştir. Bu sorumluluklar çerçevesinde gelişen ilişkiler ağı, toplumsal yapı içinde din kardeşliğine dönüşmüştür. Din kardeşliği ise toplumsal aidiyeti beraberinde getirerek herkesin aynı ilkeler önünde eşitliğini sağlamıştır.⁹⁶ Çünkü *kelime-i tevhîd* öncesi ortaya çıkmış toplumlarda sınıfsal yapılar oluşmuştur.

Mesela, İslam'ın ilk muhatabı olan cahiliye Arapları'nda çok tanrılı ve putperest eğilimli bir yapı hâkim olmuştur. Her kabilenin bir tanrısı ve tapınacağı bir putu vardır.⁹⁷ Bu kargaşa içinde şekillenmiş bir toplumsal yapıda bireysel haklardan artık bahsedilemez olmuştur. Bu açıdan *kelime-i tevhîd* ekseninde yeniden şekillenmiş olan toplum, kendi sosyal dokusunu yıkan sınıfsal yapıyı bünyesinden söküp atmış ve böylece iftirâk halinden kurtularak *ittihâda* yönelmiştir.

Yani İslam medeniyetinin parametrelerini tayin eden ırklar, renkler, coğrafyalar, hatta diller bu tek inanç etrafında birleşmekle, O'na hizmet etmekle bir anlam kazanmış ve *pasif bir toplumu aktif hale getirerek* dünya ölçeğinde bütün düşünceleri kökünden sarsmıştır. İnsanlık tarihi açısından önem arz eden birçok akli ve nakli icatlarla; fenni,

⁹³ Fatih İbiş, "İnkârda İman: Kelime-i Tevhîd'in İçkin Boyutu", *Marife*, Yaz 2014, 145.

⁹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Bilim Kurulu, *Hadislerle İslâm*, DİB Yay. Ankara 2014, I, 494.

⁹⁵ Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I-VI, Çev. Muhammed Coşkun-Ömer Çelik-Necdet Çağıl-Adil Babek, TYEKB, İstanbul 2016, I, 144.

⁹⁶ Muhammed Faruk en-Nebhan, *İslam Hukukunda Eşitlik*, Çev. Servet Armağan, KU Yay. (Kuveyt Üniversitesi), Kuveyt 1974, 326.

⁹⁷ Mehmet Bölükbaşı, Cahiliye Dönemi, Araplarda Din Anlayışı, *Nüsha*, 19 (49), 2019, 97. Ayrıca bkz. Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik Açısından İslam Öncesi Mekke Toplumu", *UÜİFD*, 10 (2), 2001.

tıbbi ve sosyal hastalıklara yönelik bulunan çarelerle;⁹⁸ özellikle “*birlikte yaşama*” kültürüne yönelik uyguladığı pratiklerle örnek bir yapıyı oluşturmuştur.

İşte İslam toplumuna bu atılım hamlesini sağlayan amil ise fert ve toplumu iftirâk halinden kurtarıp çokluk içinde birliğe götüren, birlikte hareket etme imkânı sunan, birlikten kuvvet doğar düşüncesini insanlık tarihinin dimağına nakşeden *kelime-i tevhid* inancıdır. Hülâsa toplumsal dayanışmayı, birliği ve kardeşliği ifade eden *kelime-i tevhid* pratiği, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin başlangıcını oluşturur.

1.2.2.2. Kible

Allah, inananları kelime-i tevhid inancı etrafında birleşmeye ve bütün şirklerden sıyrılmaya davet ederek kendisine ibadet etmesini ve sosyal bir düzen oluşturmasını sembol mekânlar üzerinden emretmiştir.⁹⁹ Bu sembol mekânlar ve dini pratikler ise Allah’ın kudret ve şiarlarını gösteren İslam’ın kültür formlarıdır. Toplumsal nizam içinde Allah’ın şiarlarını ifade eden kültürel formlar, Kur’ân-ı Kerim’de; “(...) *Allah’ın şiarlarına (...) sakın hürmetsizlik etmeyin*” (Hac 22/32-36, Maide 5/2, Bakara 2/158), mealinde defaatle zikredilerek emredilmiş ve mutlak manada saygı istenmiştir. Allah’ın şiarları toplumsal nizam içinde bazen mekân şeklinde bazen de ibadet şeklinde tecelli etmiştir. İşte bu ibadet şekillerinden birisi de ‘*kibleye yönelme*’ pratiğidir.

Kible pratiği, bir taraftan tevhid inancını vurgularken diğer taraftan da içtimai anlamda sosyal dayanışmaya temel oluşturmuştur. Sosyal dayanışmalarda ise esas olan; bireylerin yekvücut olması ve toplu hareket etmesidir.¹⁰⁰ Bu bakımdan kible, tevhid inancını sembolize eden özelliği ve yekvücut olmayı ifade eden formatıyla birlikte *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları arasındadır.

İbadet aksında inananları aynı istikamette buluşturan kible pratiği, tek düşünce etrafında toplanmaya davet açısından da önemli bir işlev görmektedir. Aynı zamanda aynı yöne yöneliş formatıyla beden dilini de tarif eder. Beden dili ise samimiyyetin açık

⁹⁸ Fuat Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, İBB Kültür A.Ş. ve TC. KTB. Yay. İstanbul 2008, I, 13-82.

⁹⁹ Veysel Kasar, “Tevhidin Şiarı Olarak Kâbe”, *USAD*, 10 (51), Ağustos 2017, 1254-1268., “(...) İnsan fitratı, arzularını yönelteceği, ta’zim ve yaklaşma konusundaki isteğini gerçekleştireceği şeyleri aramaktadır. Cenâb-ı Hak, fitrattaki bu ihtiyacı, rahmetinin tecelli ettiği sembollerle cevaplandırmıştır. Bunlar görüldüğünde Allah anılır. Allah bunlara, ‘Allah’ın şiarları’ adını vermiş ve onlara yapılan ta’zim ve hürmetleri Kendisine yapılmış olarak kabul etmiştir. (...)”, 1255.

¹⁰⁰ Mustafa Acar-Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yay. İstanbul 1992, 81. Ayrıca bkz. İsmail Akyüz, “İslam’da Dini Pratiklerin Toplumsal Dayanışmaya Etkisi”, *ASBD*, 25, Yaz 2014. 461-482.

göstergesidir. Yani kible için oluşan beden dili hem kulun Allah’a olan teslimiyetini hem de aynı istikamete yönelmiş olmakla inananların arasındaki *ittihâdı* ifade eder.

Kible yönelme pratiğini mutasavvıflar ise *vuslat makamı* olarak nitelemişler ve ‘*kalp/kalpgâh*’ olarak tarif etmişlerdir. Yani tevhid anlamında müminlerin Allah’a yönelmesini ifade ederek sosyolojik anlamda da dostların birbirine yüzlerini dönüp vuslatlarını ifade eder, demişlerdir.¹⁰¹

Bu bağlamda kibleye yönelme pratiği, ibadet aksında inananların birbiriyle iletişimini de tarif eder. Şöyle ki, bu ibadet aksında Kâbe merkez kabul edilmiş ve her Mümin’in yüzü birbirine dönmüştür. Hiçbir Müslüman diğerine sırt çevirmez ve her biri diğeriyle iletişime hazırdır, anlamını taşır. Dolayısıyla *kible pratiği*, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları açısından önemli bir işlev görmektedir.

1.2.2.3. Hicret

İttihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları açısından önemli gördüğümüz diğer bir dini sembol ise hicret pratiğidir. İslam düşünce sisteminin gelişimi açısından dönüm noktası olarak kabul edilen hicret olayı, inananların arasında cereyan eden sosyal dayanışmayı ve ittihâdını ifade eder. İslam tarihinde de stratejinin, dayanışmanın ve din kardeşliğinin serüveni adına başlangıç olarak kabul edilmiştir.

Hicret, geleneksel anlamıyla Hz. Peygamber’in Mekkeli Müslümanlarla birlikte müşriklerin saldırılarına maruz kalmalarından mütevellit Medine’ye yapmış oldukları göçü ifade eder.¹⁰² Kelime anlamıyla da bir yerin terk edilerek başka bir yere göç edilmesi anlamına gelir. Mutasavvıflar ise; bir kimsenin kerih gördüğü bütün kötülüklerden her şartta ruhen ve bedenen bulunduğu ortamdan uzaklaşması ve selamete kavuşması anlamında yorumlamışlardır.¹⁰³

Hz. Peygamber’in liderliğinde gerçekleşen hicret, Kur’an-ı Kerim’de defaatle tevhid açısından samimiyet vurgusu yapılarak şöyle zikredilmiştir: “*Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde*

¹⁰¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kâbe ve İnsan (Tuhfe-i Ataiyye)*, Haz. Veysel Akaya, İnsan Yay. İstanbul 2008, 22-24. Ayrıca bkz. Abdurrahman Kasapoğlu, “Kible”, *Diyanet İlmî Dergi*, 41 (4), Aralık 2005.

¹⁰² İlhami Ayrancı, “Hz. Peygamberin Medine’ye Hicreti ve Bu Dönemde Uyguladığı Stratejiler Üzerine Bir Deneme”, *Kelamname*, 3 (6), Aralık 2018, 49.

¹⁰³ Mehmet Ünal, “Hicretname Türüne Yeni Bir Örnek; Mehmed Nazif’in ‘Fî Hicreti’n-Nebî Aleyhisselâm’” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2020, 426.

*yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi.”*¹⁰⁴ (Nahl 16/41)

Müfessirler, o dönemki Müslümanların tevhid mücadelesi verdiklerinden dolayı zulme maruz kaldıklarını ve bunun sonucunda hicretin gerçekleştiğini söylerler. Ancak Müslümanların Mekke’den zorla çıkarılmadıklarını da izah ederek hicret olayının “Allah’ın emriyle gerçekleştiğini”¹⁰⁵ dile getirmişlerdir. İslam tarihçisi ve müfessir Ebu Cafer et-Taberî (ö.923) hicreti; “İki kişinin aralarındaki husumetten dolayı dostluklarını ve ülfeti sona erdirmeleridir”¹⁰⁶ anlamında yorumlamıştır.

Hem tez çalışmamızın sınır başlangıcı hem de İslam kültür formları arasında gördüğümüz hicret olayı, bir taraftan Allah’ın şiarını bir taraftan da *vahdete* inanmış müntesiplerinin samimiyetini gösterir. Çünkü hicret olayının gerçekleşme şeklinin mahiyetinden ziyade söz konusu olayı yaşamış muhatapların karşılıklı tepkileri önem arz etmektedir. Şöyle ki; hicret gerçekleşirken meydana gelmiş olan *ensar-muhâcîr* kaynaşması, sosyal dayanışma ve din kardeşliğinin temelini oluşturmuştur. Muhacirleri Medine’de karşılayan halk, onlara yardım ve ikram konusunda adeta birbiriyle yarışmış, sahip oldukları her şeyi Mekke’den gelen bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak için evlerini, mahsullerini ve hatta iki evli olanlar eşlerinden birisini dahi boşamak suretiyle ileri derecede fedakârlık örneği sergilemişlerdir.¹⁰⁷

Müslümanların sergilemiş olduğu bu dayanışma ve din kardeşliği, Kur’an-ı Kerim’de övülmüş ve diğer Müslümanlara da örnek gösterilmiştir. (Haşr, 59/9) Hz. Peygamber de “Eğer hicret şerefi olmasaydı ben muhakkak ensardan bir fert olmak isterdim” buyurarak Medine’de gerçekleşen dayanışmanın önemine dikkat çekmiştir.¹⁰⁸

Hülasa, din kardeşliği adına başlangıcından günümüze kadar Müslümanların dimağında önemli bir yer teşkil etmiş olan hicret pratiği, gerçekleştiği süreçte Müslümanların arasındaki ittihâdı ifade ettiği için ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları arasında önemli bir yere sahiptir.

¹⁰⁴ Mustafa Soycan, “Taberî Tefsirinde Hicret”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 3 (1), Temmuz 2019, 130.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 1164.

¹⁰⁶ Soycan, *Taberî Tefsirinde Hicret*, 125.

¹⁰⁷ Mehmet Akbaş, “Muhâcîrîn-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni”, *İstem*, 8 (15), 2010, 61-77. “(...) Görüldüğü üzere Hz. Peygamber Müslümanları kardeşleştirme yoluna giderek her yönden sağlıklı bir toplumsal yapı meydana getirmeyi hedefledi. Bu davranış, dünya tarihinde ilk defa gerçekleşen bir hadiseydi. (...)” Ayrıca bkz. Abdurrahman el-Muhacir, *El-Menhec’ul Hareki Lissiret’un Nebevi*, (Resûlullah’ın Hayatı ile İslam’ın Hareket Metodu), Çev. Eyüp Aslan, Hak Yay. İstanbul 2013, I, 491.

¹⁰⁸ Ahmet Önkâl, “Hicret”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVII, 458-462.

1.2.2.4. Cuma

Amir hükümler kapsamında emredilmiş olan cuma pratiği, İslam'ın temel parametrelerinden biridir. İbadet boyutuyla kulluk bilincini, *sosyal ilişki* bağlamında da bireyler arasında oluşacak sosyal dayanışma ve sevgi bağlarını ifade eder. Çünkü aynı mekânda topluca bir ibadet ilişkisini öngördüğü için sosyal ilişki ağını özendirerek toplumsal aidiyet bağını kuvvetlendirmiştir. Bu bağlamda İslam, cuma pratiğiyle müntesiplerini ferdiyetçilikten toplumsal aidiyete doğru döndürmüştür. Bu konuda sosyologlar, dini pratiklerin önemine işaret ederken “*Toplum hayatında dinin önemini tespit edebilmek için o toplumun; fertleri arasındaki ilişkilere, yaşattıkları dini kurumlara, teoriden ziyade dini pratiklerine bakmak gerektiğini*”¹⁰⁹ ifade etmişlerdir.

Bu konuda Ziya Gökalp; “*Dinin rolü yalnız fertlere şahsiyet vermek değildir. Cemiyetlere de şahsiyet veren yine dindir*” der.¹¹⁰ Bu bağlamda cuma gününü diğer günlerden ayıran en büyük amil de bu yönüdür. Çünkü bu güne özel oluşan manevi hava, hem dinin kuvvetini hem de toplumsal bünye üzerindeki işlevini göstermektedir.

Zaten kavram olarak Arapça *cem* kökünden gelen *cuma* kavramı, “*toplanmak, bir araya gelmek ve ayrı parçaların bir araya gelmesi*” gibi anlamlara sahiptir.¹¹¹ Ayrıca cuma pratiği kapsamında inananların mescitte bir araya gelmiş olması *avuç içinde toplanan hurmaya benzetilerek* de tasvir edilmiştir.¹¹² Dolayısıyla kavramsal çerçeveden de anlaşıldığı üzere yine cemiyet hayatının önemine atıflar yapılarak sosyal dayanışma ve aidiyet hissine yönelik anlamlar yüklenmiştir.

Sosyal dayanışmanın ilkeleri ise Kur'an-ı Kerim'de; “*İyilik ve takvada yardımlaşın (...)*” (Maide 5/2) şeklinde zikredilerek dayanışmaya sınır tayin edilmiş ve cemiyet hayatının önemi vurgulanmıştır. Hz. Peygamber de “*Her Müslüman'ın cuma günü yıkanması gereklidir. Her bir Müslüman eşinin kokusundan sürünsün, bunu bulamazsa su onun kokusudur*”¹¹³ buyurarak cuma pratiğinin maddi ve manevi boyutuna işaret etmiş ve sosyal ilişkiyi kuvvetlendiren amillere dikkat çekmiştir.

¹⁰⁹ Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Dinin Boyutları ve İslam'da Cami/Cemaat Kavramları Etrafında Oluşan Erozyonun Günümüze Yansımaları”, *FÜSBD*, 28 (2), Elazığ 2018, 256-257.

¹¹⁰ Ziya Gökalp, “Dine Doğru”, *Küçük Mecmua*, (5), 3 Temmuz 1922, 4.

¹¹¹ Devellioğlu, “Cuma”, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, 145.

¹¹² Orhan Canpolat, “Cuma Namazının Cemaat Sayısı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), Nisan 2017, 153-154.

¹¹³ Celâleddin es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi Fi Şerhi Takribi'n-Nevâi I-II*, Çev. Muhammed Enes Topgöl, TYEKB Yay., İstanbul 2019, I, 358.

Bu bağlamda hem İslam'ın amir hükümleri hem de Hz. Peygamber'in mesajları çerçevesinde şekillenmiş olan cuma pratiği, Müslümanlar arasında dayanışmayı ve cemiyet hayatının hamurunu teşkil eden dini pratiklerin en önemlisi haline gelmiştir. Mesela, Hz. Peygamber dinin kurallarını anlatmakla görevlendirdiği amcasının oğlu İbn Abbas'a (ö.67/687), cuma günü özelinde şöyle emreder:

*“İnsanlara sadece cuma günleri hitap et! Böyle yapmazsan haftada iki kere; daha da fazlasını istiyorsan üç kere olsun. İnsanları bu Kur'an'dan bıktırma. Senin bir topluluğa gidip de kendi aralarında konuşurlarken konuşmalarını bölmeni doğru bulmam. Böyle bir durumda susmalısın. Onlar senden bunu istediklerinde onlara bir şeyler anlattırın.”*¹¹⁴

İbn Abbas'ın rivayet ettiği bu Hadis-i Şerifte geçen; *“Onlara sürekli nasihat etme, kendi durumlarını konuştuktan sonra nasihat et ve sözlerini de kesme”* ifadelerinden de anlaşılacağı üzere sorunların konuşulduğu, kucaklaşmanın gerçekleştiği ve bir ittihâdın söz konusu olduğuna işaret edilmiştir. Bir nevi halkın dertlerinin ve isteklerinin yönetim tarafından dinlenildiği *halk günü* olarak anlaşılmalıdır.

Bu bağlamda cuma günü hülâsa bir ibadet oluşunun yanında özel seçilmiş gün oluşuyla da toplumsal dayanışmanın, kucaklaşmanın ve güç gösterisi olarak *ittihâd*ı besleyen dini bir sembolü ifade eder. Ayrıca birçok konuda görüş ayrılığına düşen mezhep âlimleri, cuma namazının cemaatle eda edilmesi ve hutbe okunması konusunda görüş birliği yapmışlardır. Bu da cuma patriğinin Müslümanlar açısından *toplumsal bir ibadet* şeklinde tasarlanmış olmasının altında yatan manayı kuvvetlendirmektedir.

Cuma pratiği, günümüzde de hem toplumsal dayanışma hem de ibadet pratiği olarak bayram havası şeklinde değerlendirilmektedir. Şöyle ki; cuma günü oluşan manevi hava çerçevesinde sohbet ortamlarının oluşması, hal-hatır sorulması, teknolojik aygıtlar kullanılarak yazışmalar yapılması gibi hareketlerle inananların bayramı olarak kendini göstermektedir. Bu bakımdan bireyler arasında oluşmuş muhtemel kavgaların ve dargınlıkların son bulabileceği bir ortamı ifade eder. Böylece cuma pratiği, Müslüman toplumun moral değerlerinin en üst sınırına ulaştığı bir yapıyı oluşturarak toplum-birey ilişkilerine önemli derecede katkı sağlamaktadır.

Dolayısıyla dini pratik olan cuma ibadeti, fert-cemiyet ilişkisinde dayanışmayı ihtiva ederek toplumsal dokuyu güçlendirmektedir. Bu bakımdan ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları arasında önemli bir yere sahiptir.

¹¹⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi Fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, II, 1024.

1.2.2.5. Hac

Bilindiği gibi din, amir hükümler kapsamında sorgulanmadan iman edilir ve yaşanır. Müslümanlar ise dini; Allah'ın farz kıldığı temel ibadetleri ilahi birer emir olarak kabul edip O'na yaklaşmak, bağlılık ve itaatlerini göstermek, duygularını ifade etmek ve sorumluluktan kurtulmak gibi saiklerle yerine getirirler. Ancak İslam'daki farz ibadetlerle Allah, bunların da ötesinde birtakım gayelerin tahakkukunu hedeflemiştir. Bu hedefler ferdi olmaktan ziyade toplumsal düzene yönelik olup, amir hükümler kapsamında ibadetlerin şekilleri ya da şartlarında kendini göstermiştir. Bu bağlamda toplumsal planda gerçekleşen ibadet şekillerinden birisi de *hac* pratiğidir.

Hac pratiği; Hz. Âdem'e kadar uzanmakta ve Hz. Âdem'in bu ibadeti meleklerden öğrendiğine dair bilgiler, ciddi kaynaklarda yer almaktadır.¹¹⁵ Hz. Âdem'le başlayıp Hz. Şit ve Hz. İbrahim'le¹¹⁶ devam eden bir süreç dâhilinde hac ibadeti, hicretin onuncu yılında Hz. Peygamber'in Veda Haccı yapmasıyla birlikte son şeklini almıştır.¹¹⁷ Hz. Peygamber Vedâ Haccı'nda (10/632) Müslümanlara bu ibadetle ilgili yapılması gereken bütün kuralları da öğretmiştir.¹¹⁸

İbadet şekilleri yönünden insanın ruh ve beden eğilimleriyle yakından ilgili olan hac pratiği, insanda fitri olarak var olan açlık-susuzluk, cinsellik gibi fizyolojik güdüsünü, saldırganlık dürtüsünü, üstünlük anlayışını, toplumsallık eğilimini ve sabırlılık yönünü hedefler. Bu bakımdan hac pratiği, insanın bu eğilimlerini Allah'ın emirine yönelik tabi kılma eğitimidir. Yani nefsi terbiye, bedeni terbiye ve dayanışmaya esas olmak üzere toplumsal terbiye hedeflenmiştir, denilebilir. Bu bakımdan hac pratiği dini bilinç, tarihi bilinç, sabır, güven, dayanışma, sosyal bütünleşme ve özellikle kolektif olarak yapılan dini bir tören oluşuyla ittihâda yönelik mesajlarla doludur.¹¹⁹ Zaten Kur'an'da; “*Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar*” (Hac

¹¹⁵ İsmet Taşpınar, “Yahudilik, Hristiyanlık ve Benzeri Kadim Geleneklerde Hac”, Murat Sülün (Ed), *Bütün Yönleriyle Hac* (ss.55-62), İlmi Toplantı, Kasım 2012, Ensar Neşriyat Yay., İstanbul 2015, 60.

¹¹⁶ Ebu Cafer Muhammed et-Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-IV*, Çev. Zeki Kadiri Ugan-Ahmet Temir, MEB Yay. İstanbul 1991, I, 354.

¹¹⁷ İbn-i Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, Çev. Hasan Ege, Kahraman Yay. İstanbul 2006, IV, 341, Ayrıca bkz. Bünyamin Erul, “Veda Haccı”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 590-591. “Haccın farz kılındığı tarihle ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte (9/631) yılında farz olduğu kabul edilmektedir.”, 590.

¹¹⁸ Âdem Tutar, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliği Tesisi”, *FÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, Elâzığ 2001, 84.

¹¹⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, *Diyanet İlmi Dergi*, 4 (1), DİB Yay. Ocak-Şubat-Mart 2008, 94-126.

22/25) mealinde zikredilerek hem dini hem de dünyevi bütünlüğe dikkat çekilmiştir.

Bu bağlamda hac pratiğinin dini bir yükümlülük olabilmesi için hürriyet temel ölçüdür. Bu ölçüyle bir taraftan bağımsızlık kast edilirken diğer taraftan da kişinin özgürce karar vermesi ve özellikle hac esnasında diğer inananlarla kucaklaşmayı arzu etmesi kast edilerek *kardeşliğe* atıf yapılmıştır. Çünkü İslam'ın amir hükümleri bunu zorunlu kılmaktadır. Şöyle ki; “*Müminler ancak kardeşlerdir*” (Hücurat 49/10) mealinde zikredilen ayetle açık uyarı yapılmıştır. İşte bu şuurla davete icabet eden, inanan kul, ibadetin başlangıcını sembolize eden *ihrama girip* sadece elbiselerini değil; ruhunda birikmiş olan her türlü manevî kiri de söküp çıkarmış olur. Burada ihramın renginin beyaz oluşu oldukça önem arz etmektedir. Bilindiği gibi beyaz renk, özellikle barışın, sevginin, temizliğin ve kucaklaşmanın sembolüdür.¹²⁰ Böylece beyaz renkle birlikte dünyanın her tarafından gelen Müslümanlar, *bütün renklerden sıyrılarak kardeşçe kucaklaşabileceklerinin* açık mesajını da vermiş olurlar.

Hac pratiğinin diğer adımlarını ifade eden semboller ise; *aynı vakitte buluşmak* (mikât), *aynı renge bürünmek* (ihram), *aynı düşmanı hedef almak* (şeytan taşlama), *aynı istikamete yönelmek* (Kâbe'yi tavaf), *aynı hızla yürümek* (say) ve *aynı selama durmak* (Hacerü'l-Esved'i istilam) şeklinde gerçekleşen ibadetlerdir.¹²¹ Bu bakımdan topluca hac ibadetini tarif eden bu semboller, görüldüğü üzere ibadet boyutuyla Allah'a yönelmeyi tarif ederken diğer bir açıdan da *kucaklaşmanın* ve *dayanışmanın* fotoğrafını sergileyip sosyolojik bir durumu ifade eder. Günümüzde hac pratiğinin sosyolojisini ölçmek üzere yapılan saha araştırmalarında önemli bulgular elde edilmiştir. Bu kapsamda yapılan anket çalışmasında; “Hac pratiğini yaparken etkilendikleri manevi yön, dini semboller ve *birlik* duygusu %85; şeytani duygulardan arınma ve şeytanla savaşıma pratiği %88; en çok yaptıkları dua, bağışlanma, sağlıklı yaşam ve İslam dünyasının *birliği* %77; Hac arkadaşlığını devam ettirme olgusu ise %78'dir.”¹²²

Bu konuda eğitimci Mahir İz (ö.1974) de aynı kanaatleri taşıyarak *hac pratiğinin*

¹²⁰ Nihat Çalışkan-Elif Kılıç, “Farklı Kültürlerde ve Eğitimsel Süreçte Renklerin Dili”, Ahi Evran Üniversitesi, *KEFAD*, 5 (3), Aralık 2014, 73. (...) Renk, sanat ve tasarım için aktif şekilde kullanılan bir faktör olmasının yanı sıra kendisine anlam yüklenen sembolik değerleri de taşımaktadır. Renklerin insanlar üzerinde yaptığı etki, eski zamanlardan beri bilinmektedir. Beyaz renk Saflığı çağırıştır. Genel olarak masumiyet, barış, neşe, saflık, temizlik ve ölümsüzlüğün rengidir. (...), 72-73.

¹²¹ Şemsettin Işık, “Hac Esansında Öne Çıkan Semboller”, *NEÜİFD*, 41, Konya 2016, 131-166.

¹²² Mustafa Koç, Hac Psikolojisi I: “İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *SÜİFD*, 15 (27), Sakarya 2013, 49-74., Mustafa Koç, Hac Psikolojisi II: “İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *SÜİFD*, 15 (28), Sakarya 2013, 193-222.

*tanışma ve dayanışmanın idari, siyasi, iktisadi birçok faydaları olduğunu, sosyal birliğin ve bütünlüğün kurulmasına temel teşkil ettiğini vurgulamış ve birbirine kaynamış yıkılmaz kale anlamına gelen “Bünyan-ı Mersus” olduğunu söylemiştir.*¹²³

Sonuçta Müslüman’ın sosyal hayatını erdemli hale getirmenin göstergesi olan *hac pratiği*, ibadet şekli olarak hep aynı istikamete yönelip *aynı düşmana doğru, aynı dil ve renkle, aynı hızla koşarak kucaklaşmayı, dayanışmayı öğütler*. Ayrıca hac ibadetini yerine getirmek için niyetlenen kul, bu ibadeti ifa etmeden önce özellikle arası bozuk olanlarla *barışmak ve helallik* almak durumundadır. Bu detay da hac ibadeti özelinde oldukça önem arz eder.

Dolayısıyla hac pratiğiyle, Müslümanlar Allah’a verdikleri sözün muktezası olarak bütün benliklerden sıyrılarak yerine getirmekle yükümlü oldukları söz konusu ibadetle tanımadığı insanlarla din kardeşliği adına kucaklaşmayı gerçekleştirmiş olurlar. Bu bakımdan hac pratiği, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları arasında Müslümanların birliğine katkı sunan dini bir pratiktir.

1.2.2.6. Kurban

İslam dini, tevhid-vahdet ilişkisi üzerinde yükselerek iman ve ibadet bağlamında kendini tarif etmiştir. İman, amir hükümlere samimiyetle sarılmayı izah ederken ibadet ise imanın davranışlara dönüşmüş halidir. Bu açıdan amir hükümler kapsamında davranışlara dönüşen ibadetler, gün, hafta ve yıl bazında bir programa göre düzenlenmiş ve bu program dâhilinde dinen mükellef olma yaşından itibaren ömür boyu takip edilmesi emredilmiştir. Bu açıdan ibadetler lafzen, bedenen ve malen olmak üzere Kur’an’da farklı şekillerde zikredilmiş ve uyulması istenmiştir. İşte kurban pratiği de malen yapılması gereken bir ibadet şeklini ifade eder.

Bir taraftan bireyin Allah’a yakınlaşmasını diğer taraftan da bireyin toplumla kucaklaşmasını ifade eden kurban pratiği, dini pratik olarak gördüğü işlevle toplumsal

¹²³ Ali Albayrak, “Mahir İz’e Göre Sosyal Bütünleşmede İbadetlerin Rolü”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Çalışmalar Dergisi*, 2, (Özel 1), Ağustos 2016, 23 “(...) İz, İslam’ın toplum dini olduğunu sık sık vurgulamakta ve Allah’ın insanlara buyurduğu vazifelerin en şahsi olanında bile, toplum hayatını düzenleyen bir özellik olduğunu belirtmektedir. Ona göre bir Müslüman’ın yalnız başına ve kendi zevkleri için yaşaması, insanlardan uzak ve gizlice bütün zamanını ibadete ayırması doğru olmadığı gibi, bu tarz bireysel ibadetler toplum içinde, din kardeşleri ile beraber yapılandan daha makbul de değildir. (...) Onun anlayışına göre, amel yere ve zamana göre değişmekte, din kardeşlerinin ve toplumun ihtiyaçları, zamanın icapları bunu tayin etmektedir” der. 21.

dokuyu kuvvetlendirerek *din kardeşliğini tesis etme* işidir. Aynı zamanda Allah yolunda fedakârlığı maddi boyutuyla ortaya koyma gayesidir. Kurban ibadetiyle oluşan fedakârlık ise maddeyi aşan boyutuyla bir fedakârlığın sembolize edilmesini de gösterir. Şöyle ki; müminler, her kurban kesiminde Hz. İbrahim'in Allah'ın emrine karşı mutlak itaat konusunda verdiği başarılı sınavın hatırasını tazelemiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel bir davranışla göstermiş olmaktadır.¹²⁴

Toplumsal irfanı bilme adına çareler arayan sosyologlar da; bir toplumun hayatiyetini devam ettirebilmesi için aralarındaki iletişimin hızına vurgu yaparak dini sembollerin önemine dikkat çekmişlerdir. Yani toplumsal iletişim açısından ez hızlı yöntemin dini semboller olduğuna işaret etmişlerdir. Bu bakımdan kurban pratiği, Müslümanlar arasında toplumsal iletişim açısından en hızlı işlev görerek yardımlaşma ve sosyal dayanışma duygusunu topluma anlattığı için oldukça önem arz eder.¹²⁵

Günümüzde kurban pratiğinin toplumsal açıdan durumunu ve hangi amaçlarla yerine getirildiğini ortaya çıkarmak amacıyla yapılan saha araştırmaları da söz konusu dini pratiğin önemini gözler önüne sermektedir. Mesela bu konuda 243 kişinin katıldığı bir anket çalışmasında kurban ibadeti incelenerek katılımcıların %69'u kurban ibadetini yerine getirdiğini ve %67,7'sinin kurban ibadetini Allah'ın rızasını kazanmak için iletişim ve toplumsal paylaşım aracı olarak gördüklerini beyan etmişlerdir.¹²⁶ Bu açıdan kurban ibadeti gerek fert gerekse toplumsal bünye açısından hem Allah'a karşı bir samimiyetin ifadesini hem de sosyal dayanışmanın önceliklerinden olan iletişimi bünyesinde barındırır. Yani kurban ibadetinin toplumda oluşturduğu sevinç ve şükran duyguları, aralarında oluşan iletişimi de ifade eder.¹²⁷

Şöyle ki; Kurban Bayramı günü kesilen kurbanın etinin dağıtımı için oluşan sembolizm, bu iletişimin gerçekleşmesinde en büyük amildir. Özellikle et satın alma imkânı hiç bulunmayan veya yoksulların bulunduğu ortamlarda daha belirgin biçimde bu iletişimi görmek mümkündür. Sembolik olarak dağıtılan kurban eti belki yoksulun tüm ihtiyaçlarına çare olmayacaktır. Ancak yardımlaşma duygusunu ve dayanışmayı

¹²⁴ Komisyon, *İlmihal, İslam ve Toplum*, "Kurban", Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, II, 2.

¹²⁵ Yetkiner, "Dini Bir Ritüel Olarak Kurban Ritüelinin İletişim İşlevi", 336-338.

¹²⁶ Altan Kar, "Kurban Geleneğinin Sosyo-Ekonomik Analizi", [Bildiri], 16. *Uluslararası Sosyoloji Kongresi*, (2006), Malayta. 1-19.

¹²⁷ Beyler Yetkiner, "Dini Bir Ritüel Olarak Kurban Ritüelinin İletişim İşlevi", *ASAD*, 5 (62), 2017, 329. Ayrıca bkz. Mehmet Toplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, AÜİF Yay. Ankara 1963., G. Stephens Spinks, Psikoloji ve Din, Çev. Bozkurt Koç-Zeynep Özcan, *FÜİFD*, Haziran 2008, 13 (1), 307-318.

geliştirdiği için oldukça önem arz eder. Çünkü zengin fakir arasındaki iletişime katkısı ve yoksulun topluma adaptasyonu açısından da ayrı bir işlev görmektedir.

Dolayısıyla *kurban* pratiği, İslam'ın amir hükümleri, Hz. Peygamber'in mesajları ve İslam toplumunda uygulanış şekliyle birlikte sosyal dayanışmaya zemin oluşturduğu, toplumsal birliği kuvvetlendirdiği net bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda kurban ibadeti *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin referansları arasında ve kültürel kodları dâhilinde önemli bir işlev görmektedir.

1.2.2.7. Zekât

İslam, temelinde son derecede dinamik ve somut olarak kaynaşma, kenetlenme ve dayanışma türlerinin tamamını bünyesinde barındırır. Kendinden önceki çağlarda ortaya konulmuş dar çerçeveli dayanışmalardan da oldukça farklıdır.”¹²⁸ Çünkü İslam'da zikredilen dayanışmaların tamamı soyut olmayıp “*somut dayanışma*” şeklinde izah edilmiş ve gerçekleşmiştir.¹²⁹ İşte bu somut dayanışmayı tarif eden ve mali bir ibadeti şeklinde gerçekleşen *zekât* pratiği, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültürel kodları arasında önemli bir yere sahiptir.

Zekâ fiilinden türemiş olan *zekât*; “artma, çoğalma, arıtma, bereket, temizlik, uygun ve verimli olmak”¹³⁰ gibi anlamları ifade eder. Ayrıca, “her nesnenin temizliği, saflığı gibi anlamlarında olup infâk etmek ve sadakat vezninde tahâret, nemâ, bereket”¹³¹ anlamlarına da gelir. “Tahâret manasında manen temizlik işaret edilmiş olup Allah'ın diğer kullar için ayırmış olduğu rızkı da temsil eder. Nemâ anlamında ise malın bereketini artırmayı ve afetlerden korunmasını”¹³² tarif eder. İmam Gazzâlî zekâtın “kavli” (sözleşme) anlamına da geldiğini belirtmiştir.¹³³

Kur'an-ı Kerim'de; “*Hem namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin*” (Bakara 2/43) mealindeki ayetle zikredilerek zekât emredilmiştir. Ayrıca Kur'an'da 32 sosyal

¹²⁸ Mustafa Erkal-Burhan Baloğlu-Filiz Baloğlu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay. İstanbul 1997, 243., Ayrıca bkz. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay. İstanbul 2003, 325.

¹²⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993. 83-85.

¹³⁰ Şehmus Demir, “Kur'an'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, *AÜİFD*, 28, Erzurum 2007, 12. Ayrıca bkz. el-İsfahani, “Zekeve”, *Müfredât*, 664.

¹³¹ Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, VI, 5786.

¹³² Elif Efendi, *Kur'ân Lügâti*, I, 466.

¹³³ Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd Dîn*, II, 465.

yardımlaşma anlamında işaret edilerek vergi müessesesine de dikkat çekilmiştir.¹³⁴ “Onların mallarından sadaka al” (Tevbe 9/103) mealinde emredilerek devletin müdahil olması istenmiştir. Yine “Eğer tevbe ederler, zekâtı verirlerse dinde kardeşleriniz olurlar” (Tevbe 9/11) mealinde zikredilerek zekât vermenin din kardeşliğinin oluşmasındaki önemine işaret edilmiştir.

Hiz. Peygamber’de (s.a.v) “Malının zekâtını verirken, görevini yerine getirmiş olursun”¹³⁵ buyurarak zekât açısından görev ve sorumluluk vurgusu yapmıştır. Muaz b. Cebel’i Yemen’in üç bölgesinden biri olan Cened valiliğine tayin edip gönderen Hiz. Peygamber, zekâtı öncelikleri arasına almasını emretmiştir.¹³⁶ Yine Hiz. Peygamber; “Allah’ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere zekâtı farz kıldığını”¹³⁷ ifade buyurarak zekâtın dayanışma ve toplumsal bütünlük yönüne dikkat çekmiştir.

Bu bağlamda bir ibadet şeklini ifade eden zekât pratiği, aynı zamanda ferdin toplumsal hayat içindeki sorumluluğunu şekillendirerek yardımlaşma ve dayanışmayı ön plana çıkarmıştır. Müfessirler de “insanın diğer canlılardan farklı ve üstün yani “kerim” (İsrâ, 17/70) olarak yaratılmasındaki mananın yardımlaşma ve dayanışma sorumluluğunun bulunduğuna dikkat çekmişlerdir.”¹³⁸

Bilindiği gibi yardımlaşmayı tesis edememiş toplumlar ise dayanışmayı ve ittihâdı hayata geçiremezler.¹³⁹ Mesela İslam’dan önceki Arap toplumunda servet ve gelir sahibi olanlar “servetlerini bir sömürü aracı olarak kullanmışlar”¹⁴⁰ ve bu anlayış çerçevesinde de kölelik gibi sınıflar ortaya çıkmıştır. Zekât müessesesi bu açıdan toplumsal birliği, sosyal dayanışmayı ve toplumda oluşmuş/oluşacak iftirâk hallerini ortadan kaldırıp ittihâdın önemini kuvvetlendirmiştir.

Bu itibarla zekât, toplumsal ittihâdın hamuru, iftirâkı körükleyen fukaralığın da ilacı durumundadır. İslam’ın amir hükümleri de fakirliği övmemiş ona kutsiyet atfedip ideal bir hayat tarzı olarak görmemiştir. Aksine İslam, fakirliği fert ve toplum hayatı

¹³⁴ Demir, “Kur’an’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, 13-17.

¹³⁵ Abdullah Parlıyan, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, Zekât Bölümü, Konya Kitapçılık, Konya 2004,168.

¹³⁶ Ahmet Özcan, *Muâz b. Cebel’in Hayatı ve Hadis Rivayetlerindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2013, 20.

¹³⁷ *Hadislerle İslam*, II-VII, Haz. Komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, II/480.

¹³⁸ Ahmet Yılmaz, “Günümüz Zekât Problemleri”, *HRÜİFD*, 4, Şanlıurfa 1998, 91.

¹³⁹ Yünni Sezen, *Kültür ve Din (Türk-İslam Örneği)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, 21.

¹⁴⁰ Soner Duman, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât”, *Uluslararası İslâm Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), Mart 2018, 57.

açısından zararlı bir problem olarak görmüştür.¹⁴¹

Çünkü fukaralaşmış bir toplumun fertlerinde özgüven kaybı ve beraberinde nefret duygusuna sebebiyet verdiği açıktır. Bu nedenle İslam'ı tarif eden amir hükümler, miskinliği yermiş ve çalışkanlığı överek zenginliği teşvik etmiştir. Beraberinde zekât verebilmenin hükümleri arasında zengin olmayı şart koşturmuştur. Bu açıdan toplumun sosyal refaha yönelmesi için *zenginden fakire gelir aktarmak* amacına yönelik olarak fert ve toplum arasında köprü olma fonksiyonu vardır. Ayrıca ferdin ya da toplumun ilgisini başkalarının ıstırapıyla ve din kardeşinin dertleriyle ilgilenmeye sevk eder. Ona kendi benliğinde oluşmuş olan kalıplardan sıyrılıp başkalarının ağır hayat tecrübelerini görme imkânı sağlar. Toplumsal ilişkilerde önemli bir olgu olan '*diğerkâmlık*' (başkalarını düşünme) hasleti ile beraber cömertliğin gelişimini sağlar.

Dolayısıyla zekât pratiği, İslam'ın temel ayaklarından biri olma özelliği ve toplumsal dinamikler üzerindeki fonksiyonuna binaen *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları arasında önemli bir yer teşkil eder.

1.2.2.8. Muâhât

İslam kendi toplum modelinin temellerini atarken buraya kadar izah etmeye çalıştığımız amir hükümler kapsamındaki ibadet pratikleriyle söz konusu toplumun fertlerini birbirlerine yaklaştırmayı, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmeyi ve toplumsal güven duygusunu geliştirilmeyi hedeflemiştir. Yani Allah, toplum ile fert arasında dayanışmayı tarif ederek her birisi için yükümlülükler getirmiştir. Bu kapsamda söz konusu yükümlülükleri kabul ederek iman eden her fert, ırk ve renk farkı gözetilmeksizin Allah tarafından *din kardeşi* olarak zikredilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de "*inananların kardeş olduğu*" (Hucurât, 49/10) vurgulanarak zikredilmiş ve ibret verici olması maksadıyla peygamber çocukları arasında meydana gelen kavgalar anlatılmıştır. Mesela, Hz. Âdem'in çocukları Habil ve Kabil (Maide 5/27-32) ile Hz. Yakub'un (Yusuf, 111) çocukları arasında cereyan eden kavgalar üzerinden örnekler verilmiştir. Bu örnekler çerçevesinde Müslümanların da kavgaya edebileceklerine dikkat çekilerek "*müminler ancak kardeşirler*" (Hücurat 49/11)

¹⁴¹ Hüseyin Certel, "Psiko-Sosyal Açıdan Zekât", *AÜİFD*, 13, Erzurum-1997, 356.

vurgusuyla aralarında muhtemel çıkabilecek kavgalar da yasaklanmıştır.¹⁴²

H. Peygamber de hicretle birlikte söz konusu amir hükümler çerçevesinde Medine’de *ensâr-muhacir* kaynaşmasını sağlamak üzere *muâhât* projesini uygulamaya koymuştur. Arapça kardeşlik, dostluk, anlamında kullanılan *uhuvve* kavramından türemiş olan *muâhât*, *kardeş edinme*, *biriyle kardeş olma* manasındadır.¹⁴³ Ayrıca, ‘*karındaş olmak, karındaşlaşmak*’ manalarına da gelir.¹⁴⁴ İslam düşünce sisteminde *ünsiyet* bağı olarak da ifade edilen *muâhât* projesi, sosyal dayanışmaya temel teşkil ettiği için *sosyal tekâfül*¹⁴⁵ şeklinde de isimlendirilmiştir.

H. Peygamber, İslam toplumunda bütünleşmenin gerçekleştirilmesine, o günkü sosyo-kültürel ve ekonomik problemlerin çözümüne büyük kolaylıklar getirmek amacıyla *muâhât* projesini teklif etmiştir. Bu teklif, cahiliye dönemindeki Arap kabileleri arasında meydana gelen kavgaları sonlandırmak amacıyla aralarında yapmış oldukları, *hîlf* denilen siyasi antlaşmalardan çok farklı olarak din kardeşliği esasına dayalı bir sistemin adı olmuştur.¹⁴⁶

Hicretten beş ay sonra H. Peygamber, *muhacir ve ensâr’dan* oluşan kırk beşer kişiyi Enes b. Mâlik’in evine davet ederek ikişer ikişer aralarında kardeşlik tesis etmiştir. Mescid-i Nebvî’nin inşaat günlerine rastlayan bu davette H. Peygamber; ‘*İslâm dininde hîlf yoktur, din kardeşliği vardır*’ buyurarak diyet ve fidye meseleleri dâhil olmak üzere karşılıklı sorumluluk ve yükümlülüklerini de açıklamıştır. Bazı rivayetlerde bu sayı doksan, bazılarında ise yüz olarak verilmiş ve kim kiminle ne zaman kardeşleştirildiği konusunda da ihtilaflar vardır.¹⁴⁷ Ancak burada sayısal bir

¹⁴² Mustafa Önder, “Hz. Peygamber’in (Muâhât) Kardeşlik Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (14/1), Bolu-Bahar 2014, 231-243.

¹⁴³ Hüseyin Algül, “Muâhât”, *TDVİA*, İstanbul 2005, III, 308. “Uhuvvat tesisinden sonra kardeşler arasında bir süre miras hükümleri de geçerli sayılmış (el-Enfâl 8/72), ancak buna Bedir Gazvesi’nin ardından son verilerek miras sadece nesep yönünden yakınlığı olanlara hasredilmiştir (el-Enfâl 8/75). Muâhâtın miras hukuku dışında kalan yardımlaşma, birbirine destek olma, öğüt verme, öğüt alma tarzındaki hükümleri ise daima yürürlükte kalmış, bu anlamıyla kurum bütün müminleri içine alacak şekilde (din kardeşliği) genelleştirilmiştir (el-Hucurât 49/10).”

¹⁴⁴ Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati, II-II*, “Uhuvvat, Mu’âhât”, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB, İstanbul 2015, II, 2389-2390.

¹⁴⁵ Seyyid Kutup, *İslam’da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Arslan Yay. İstanbul 1982, 102.

¹⁴⁶ Nadir Özkuyumcu, “Hîlf”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 29-30. “(...) Hilflerin iki amaçla yapıldığı anlaşılmaktadır: Savunma ve mazlûmun hakkını almak için mücadele etme. Savunma amaçlı hilfler, öncelikle kabileler arasında çıkabilecek savaşları önlemeye yönelikti ve caydırıcılık özelliğiyle bugünkü askerî paktlara, her türlü yardımlaşma ve dayanışmayı hedeflemesiyle de siyasî, ekonomik, kültürel vb. iş birliği antlaşmalarına benziyordu. (...)”, 29.

¹⁴⁷ Algül, “Muahat”, III, 308.

değerden ziyade ortaya konulan davranışın mahiyeti ve sembolik değeri önem arz etmektedir. Çünkü köle ile efendisi eşit görülmüş, kardeş olmaları yönünde ikna edilmişlerdir. Söz konusu kardeşlik ise Kur'an-ı Kerim'de övülerek “*Allah onlardan razı oldu*” (Tevbe 9/100) mealinde zikredilmiştir.

Bu bağlamda Hz. Peygamber, muâhât uygulamasıyla inananlar arasında güven problemini çözmüş, kabileciliğe bağlı sınıf ayrımını ortadan kaldırmış, maddi paylaşımı öğütleyerek toplumda ‘özgecilik’¹⁴⁸ duygusunu geliştirmiştir. İslam medeniyetini tarif eden bütün erdemli davranışların temeli ise bu kardeşlik projesiyle atılmıştır. İnananları kardeş ilan eden bu proje o derece önemli ve güçlü hale gelmiştir ki,

“*Biri aç yatarken diğerinin tok uyumasını kabul etmediği gibi din kardeşinin derdini kendine dert etmeyi ve kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemeyeni mümin olarak kabul etmez.*”¹⁴⁹

Kur'an ve Sünnet etrafında şekillenen bu kardeşlik duyguları, hayatın tüm alanlarına sirayet etmiştir. Muhacirleri kendi mallarına, evlerine ve ganimetlerden aldıkları paylara dahi ortak eden Ensar, kardeşlikleri uğruna dünyevi bütün varlıklarından vazgeçmişlerdir. Görüldüğü üzere müminleri mümin yapan vasıflar, toplumsal birliğe temel teşkil eden kardeşlik idealleri etrafında şekillenmiştir. Hatta bu kardeşliği tehlikeye düşürecek kin gütmek, gıybet etmek, din kardeşini küçümsemek gibi birçok kötü alışkanlıklar da dinen yasaklar kapsamına alınmıştır.¹⁵⁰

İslam, farklı coğrafyalara temayüz ettikçe bu alışkanlığı, inananlar daha da geliştirmiş ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra değişik isimler adı altında devam ettirmişlerdir. Hayatın her aşamasında bunu görmek mümkündür. İlk önceleri tasavvufi anlamda izlerini gördüğümüz ‘*fütüvvet*’ düşüncesi bunun bariz örneğidir. Müslümanlar bu düşünceyi iktisadi teşekkülleri kapsamına dahi dâhil ederek ticaret/zanaat erbabının kaidelerini bu duygu üzerine tesis etmişler ve esnaf teşkilatlarına isim olarak vermişlerdir. Özellikle Türkler arasında benimsenen ve geliştirilen bu esnaf teşkilatının ulularına *ahi/akı* adı verilmiştir. Arapça, ‘ahi/akı’ kavramı ise ‘*kardeşim*’ anlamına

¹⁴⁸ Akalın, *Türkçe Sözlük*, “Özgecilik”, s. 1869; Ayrıca bkz. Sevede Düzgüner, “Pro-Sosyal Davranışlarda Diğerkâmlığın Tanımı ve Konumu”, *bilimname* XL, 2019/4, 351-373., Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay. İstanbul 2011, Özgecilik kavramı: “Başkalarının çıkarlarını, eğilimlerini, düşüncelerini dikkate alma durumu, karşılık beklenilmeden toplumsal düzen adına, dayanışma adına yapılan eylemlerin duygusu olarak tarif edilmiştir.” Zaman zaman olayların mahiyetini izah etmek maksadıyla “*Diğerkâmlık*” olarak da tarif edilmiştir. (...), 87.

¹⁴⁹ *Hadislerle İslam*, III, 271.

¹⁵⁰ Ramazan Şahan, “İslam’ın Kardeşlik Anlayışı”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 1 (1), İstanbul 2015, 113-140.

gelmektedir.¹⁵¹ Bu da gösteriyor ki, Hz. Peygamber'in temellerini atmış olduğu muâhât pratiği, nesilden nesile taşınarak farklı isimlerle devam ettirilmiştir.

Hülasa Muahat pratiği, İslam düşünce sisteminde dayanışmanın ve kardeşliğinin teoride kalmadığını, soyut olmaktan ziyade somut olarak hayata geçtiğini/geçebileceğini gösteren önemli bir delildir. Bütün bu değerlendirmeler neticesinde *muâhât* uygulaması, *ittihâd-ı İslâm* düşünce sisteminin kültür kodları için *rol model* niteliğindedir.

1.2.2.9. Selâmlaşma

H. Peygamber (s.a.v), Peygamber olmanın yanında *toplum lideri*¹⁵² ve aynı zamanda *devlet başkanı*¹⁵³ olarak toplumsal dayanışmayı yaygınlaştırmak, yeni inşa ettiği toplumun iç dinamiklerini kuvvetlendirmek maksadıyla sadece muâhât projesiyle yetinmemiş, farklı uygulamaları da devreye sokmuştur. Bu uygulamaların en önemlilerinden birisi de *selâmlaşmanın* yaygınlaştırılmasıdır.¹⁵⁴

H. Peygamber, hicretle birlikte Yesrib'e (Medine) girerken kendisini bekleyen müminlere hitaben; “*Ey insanlar! Selâmı aranızda yaygınlaştırın*”¹⁵⁵ uyarısında bulunmuştur. Bu bağlamda selâmı yaygınlaştıran emrinin hicretle birlikte gerçekleşmiş olması oldukça önemlidir. Çünkü yeni iman etmiş olmalarına rağmen bazı Arap kabileleri arasındaki kardeş kavgaları halen husumet boyutunda devam etmektedir. Özellikle Evs ve Hazrec kabilelerinin arasındaki husumetler, dayanılmaz boyutlara ulaşmış ve artık Müslümanların arasında yeni oluşmuş olan din kardeşliği bağlarına zarar verir duruma gelmiştir. Hicretten sonra H. Peygamber'in çabalarıyla Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki kavga da artık son bulmuş ve dostluğa dönüşmüştür.¹⁵⁶ Fakat bu sürece gelinceye kadar bahse konu kabileleri sürekli kavga ettirmek için Yahudiler, özel çaba sarf etmişlerdir.¹⁵⁷ Yahudilerin kışkırtmalarına rağmen bu kavganın sonlanmış olması, oldukça önemlidir. Çünkü bu süreç içerisinde *selâmı*

¹⁵¹ Abdülbâki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, İTO Akademik Yayınları, İstanbul 2011, 17-18., Ayrıca bkz. Murat Akgündüz, “Ticari Hayatta Kardeşliği Esas Alan Ahilik Teşkilatı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (31), Ocak-Haziran 2014, 9-18. H. Ömer Özden, *Ahilik ve Erzurum*, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2017.

¹⁵² Ejder Okumuş, “Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim”, *DAD*, 202, DİB Yayınları, Ekim 2007, 37.

¹⁵³ M. Hanefi Palabıyık, “Hz. Peygamber'in Devlet Kurma Faaliyeti”, *AÜİFD*, 17, Erzurum 2002, 115.

¹⁵⁴ Algül, “Muâhât”, 308.

¹⁵⁵ *Hadislerle İslam*, IV, 359.

¹⁵⁶ Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 15.

¹⁵⁷ Hüseyin Algül, “Evs”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 541-542.

aranızda yaygınlaştırın emrine muhatap olan bir toplum, bu emri doğru anlayarak selâmlaşmaya başlamış ve aralarındaki husumet kardeşliğe dönüşmüştür.

Kavram olarak ise selâm; *belalardan veya dertlerden uzak olmak anlamına* gelen ‘selime’¹⁵⁸ fiilinden türemiş bir isimdir. “Sulh, teslim olmak ve sağlıklı olmak”¹⁵⁹ anlamlarının yanında “barış, rahatlık, sonu hayırlı olan davranış”¹⁶⁰ şeklinde de ifade edilmiştir. Sosyolojik olarak ise, farklı beden hareketleri eşliğinde meram anlatma yöntemi olarak fertler arasındaki münasebetlerde iletişim aracı olarak kullanılmaktadır.¹⁶¹ Ayrıca kelimciler, selamlaşmanın edeple olan bağına dikkat çekerek *musâfaha* anlamına da geldiğini söylemişlerdir.¹⁶²

Kur’ân-ı Kerîm’de *tahiyye, selamet, Allah’ın (c.c) ismi, barış, daru’s-selam (cennet) ve dua* şeklinde zikredilmiş¹⁶³ ve “*eman, kurtuluş, esenlik, barış*” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁶⁴ Yine Kur’ân’da; “*Siz bir selâm ile selamlandığınız zaman, siz de ondan daha güzeliyle karşılık verin veya verilen selâmı aynen iade edin*” (Nisa, 4/86) mealinde zikredilerek insani ilişkiler açısından da önemi vurgulanmıştır. Hz. Peygamber de; “*İnsanların Yüce Allah katında en hayırlısı, önce selam verenlerdir*”¹⁶⁵ buyurarak inananlara selâm formatıyla ayrı bir yol haritası ve bir istikamet çizmiştir.

Gerek İslam’ın amir hükümleri gerek Hz. Peygamber’in teşvik ve talimatları gerekse kavramsal çerçevede selâmlaşma, sevgiyi, saygıyı, kardeşliği, dostluğu, barışı, inananların birbirine duasını, hülasa aynı kültür ve medeniyeti paylaşıyor olmayı ifade eder. Aynı zamanda İslam toplumunun din paydaşlığı esasına dayalı olarak *aralarında oluşturdıkları iletişimin de başlangıcıdır*.

Bu iletişim ise selâmın kavramsal çerçevesini tarif eden sevgiyle başlar. Bu konuda Ufeyr ibni Ebî Ufeyr’den (ö.110/728) rivayet edilen bir Hadis-i Şerifte Hz. Peygamber’in; “*Sevgi miras olarak geçer, düşmanlık da öyledir*”¹⁶⁶ buyurduğunu

¹⁵⁸ İsfahani, *Müfredât*, “Selime”, 737.

¹⁵⁹ Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, II, 2078.

¹⁶⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, “Selâm”, 931.

¹⁶¹ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, 251.

¹⁶² Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürânî, *Ta’rifât (Terimler Sözlüğü)*, Tercüme ve Şerh. Arif Erkan, Bahar Yay. 1. Bsk. İstanbul 1997, 234.

¹⁶³ Muhammet Bilal Tolun, *Kur’ân’da Selâm Kavramının Semantik Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi), FÜSBE, Elâzığ 2006, 28.

¹⁶⁴ Mehmet Efendioğlu, “Selâm”, *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 342.

¹⁶⁵ *Hadislerle İslam*, IV, 357.

¹⁶⁶ İmâm Buhâri, *el-Edebü’l-Müfred*, Çev. Mehmet Yaşar Kandemir, Tahlil Yay. İstanbul 2016, I, 64.

söylemiştir. Bu Hadis-i Şeriften anlaşıldığı şekliyle din kardeşlerinin arasında her türlü düşmanlığın sürdürülmemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. İslam düşünce sisteminde de tasavvufî bir dille ‘*Üslûb’ul Hakîm*’ şeklinde isimlendirilerek dini bir hüküm şeklinde edep konusuna dâhil edilmiştir.

Müslümanlar Selâm adının geniş anlam alanlarını günlük yaşamlarına dahi naksetmişlerdir. Yaşamın her anında ve her alanında selâmı bulmak mümkündür. İsim olarak çocuklarına; Selami, Selime, Salim gibi adlar vermişlerdir. İslam mimarisinin içine dahi selâm kavramını sokmuşlardır. Özellikle Anadolu Türk mimarisinde yaygın olan ‘*selâmlık*’ adını verdikleri bir bölüm dahi vardır. Bu bölüme *başoda* adı da verilir.¹⁶⁷ Mimari gelenekte evin kıymetli bölümüdür ve aynı zamanda en kıymetli misafirlerin ağırlandığı bir mekânı temsil eder.

Ayrıca İslam devlet geleneğinde ve özellikle Osmanlı Türkleri tarafından geliştirilen *cuma selâmlığı* adıyla önemli bir yer teşkil eder. Padişahın cumaya gidişi/gelişi sırasında oluşan merasimdir. Bu merasim sırasında yol boyunca halk selâmlanır ve halk dertlerini rahatlıkla padişaha ulaştırma gibi bir şansa da sahip olur.¹⁶⁸

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde Müslümanlar selâmı; sevgi, dostluk, edep ve musâfaha anlamında karşısındaki muhababına güven telkin etmek maksadıyla sembolik bir değer olarak lafzen izah ederler. Yani iletişime geçmeye hazır olduğunun mesajını verirler. Aynı zamanda selâm veren kimse, güven telkin ettiği için kötülük ve fenalık yapmayacağına dair söz vermiştir. Bu güven telkinini, hem selâmı veren bilir hem de selâmı alan bilir. Dolayısıyla selâm, din kardeşliğini pekiştiren özelliğiyle birlikte *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları arasında yer alır.

1.2.2.10. Cihad

İslam, bir taraftan müntesiplerinin aralarındaki kardeşlik bağlarını ve sosyal ilişkilerini kuvvetlendirmek üzere sembol ibadetler üzerinden telkinlerde bulunurken

¹⁶⁷ Ceren Sarılioğlu, *Historiyografik Bir Sorunsal Olarak Türk Evi*, (Yüksek Lisans Tezi), YTÜFBE, İstanbul 2008, 22. Ayrıca bkz. Gülizar Akkuş-Çetin Akkuş, *Geçmişten Günümüze Geleneksel Erzurum Evleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, 188.

¹⁶⁸ Mehmet İpşirli, “Cumâ Selâmlığı”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 90-92. “(...) Osmanlılarda *cuma selâmlığı* veya selâmlık resmi adı verilen bir merasimle olurdu. Hükümdar-halk bütünleşmesini sağlayan cuma selâmlığı, sadece merasim ve dinî yönüyle değil hukukî, sosyal ve kültürel açılarından da büyük önem taşımaktadır.(...)”, 90.

diğer taraftan da kardeşlik bağlarına zarar verecek bütün yapılara karşı mücadele etmeyi emretmiştir. Bu kapsamda mücadele sahası olarak “cihad pratiği” emredilmiş ve şartları da amir hükümler çerçevesinde zikredilmiştir.

Cihad kavram olarak; gayret etmek, güç yetirmek ve meşakkat çekmek gibi anlam alanlarına sahip olan Arapça *cehd* kökünden türemiştir. Terim anlamı ise belli bir maksada ve belirlenen hedefe ulaşmak için gereken her türlü çabayı göstermek anlamını ifade eder. Geleneksel anlamıyla da “*i’lâ-yı kelimetullah*” için mücadele anlamlarına gelir. Mutasavvıflar ise, Hz. Peygamber’in (s.a.v) “*Mücahid, Yüce Allah'a itaat yolunda nefsinin isteklerine karşı mücadele eden kimsedir*”¹⁶⁹ şeklinde buyurduğu sözlerini nefis mücadelesi olarak ele alıp farklı anlam alanı açmışlardır. Zaman zaman savaş (kitâl) kavramıyla da ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak savaş kavramı fiili bir durum ifade ederken cihad kavramı, savaş kavramının anlam alanlarından farklı olarak amir hükümler kapsamında maddi ve manevi boyutuyla bir mücadele alanını işaret eder.¹⁷⁰

Buradan hareketle cihad kavramı, amir hükümler kapsamında mücadele mükellefiyeti, nefsin ve beden terbiyesi, İslam adına hamilik yapmayı, inanları iyiliğe sevk edip kötülükten uzaklaştırmayı ve Müslümanların ittihâdı adına savaşmayı ifade eden birçok manayı bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla cihad kavramının bu kadar farklı anlamları bünyesinde barındırıyor olmasından mütevellit, şemsiye kavram olma özelliğini de ifade eder. Bu konuda imam İmam Mâtürîdî, cihad kelimesinin anlam alanının geniş olduğundan bahsederek İslam’a samimiyetle inananları tarif ettiğini ve münafıkları ortaya çıkarma gibi bir işlevinden söz etmiştir.¹⁷¹

Kur’an-ı Kerim’de ise “*Allah yolunda topluca çarpışmak*” (Saff 61/4, Bakara 2/190, Tevbe 9/36) şeklinde defaatle zikredilerek bu manda teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber de “*Eliyle, diliyle ve kalbiyle cihad*” edenler için müjdeler vererek cihadın çeşitlerine değinmiştir.¹⁷² Diğer taraftan cihad pratiği dini hüküm açısından *farz-ı kifâye* olarak ele alınmıştır. Bilindiği gibi *farz-ı kifâye*, birilerinin yapması halinde diğer

¹⁶⁹ *Hadislerle İslam*, I, 301.

¹⁷⁰ Niyazi Beki, “İslam’da Cihad Kavramının Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 21 (70), 2017, 86-87.

¹⁷¹ Hadiye Ünsal, “İmam Mâtürîdî’nin Te’vilâtü’l-Kur’ân’ında Cihad ve Kitâl Âyetlerinin Yorumu”, *Eskiye*, 40, Mart 2020, 261. Ayrıca bkz. Sami Kılınçlı, “İşârî Te’vil ve Kuşeyrî’nin Cihad ve Kitâl Âyetlerini Yorumlama Yöntemi”, *ÇÜİFD*, 17 (1), Haziran 2017, 119-155 “(...) Cihad Bir Müslümanın Allah’a taat yolunda tüm gayretini ortaya koymasını ifade eden bir kelime ve kavram olarak tüm çeşitleriyle Müslümanın şahsiyeti ve İslam toplumunun oluşmasında, varlığının sürdürülmesinde çok önemli bir yer teşkil eden bir kavramdır. (...)”, 130.

¹⁷² *Hadislerle İslam*, IV, 471.

müntesiplerin yapmasını zorunlu kılmayan ibadetlerin durumunu da ifade eder. Dolayısıyla cihad patriğinin farz-ı kifâye oluşuyla beraber mücadele alanı çerçevesinde düzenli orduyu da işaret edilmiştir.

İslam düşünce sisteminde düzenli orduya *peygamber ocağı* sıfatının yüklenmiş olması da cihad pratiğini anlam alanı bakımından daha kıvamlı hale getirmiştir. Bu bağlamda sosyologlar ise *cihad* kavramını *haklı savaş* anlamında ele alarak görüş bildirmişlerdir.¹⁷³ Buradan hareketle İslam'da cihad, düşman tarafından yapılan fiili saldırılara karşı haklı bir savunma refleksi şeklinde yorumlanarak¹⁷⁴ savaş olgusu haklı zeminde ele alınmıştır. Bu nedenle cihad kavramı, savaş anlamında mücadele alanını işaret ettiği için gerçek zeminine çekilmiştir.

İslam dünyasının batı karşısında iktisaden yavaş adımlarla yürüyor olması zaman zaman cihad patriğinin anlam alanlarını kendi mecrasından çıkarmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda şarkiyatçılar tarafından yapılan maksatlı çalışmalar da bu anlam kaymalarına zemin hazırlamıştır. Şöyle ki; şarkiyatçılar, cihad pratiğini batıya karşı savaşmak üzere oluşturulmuş bir yapı olarak sunup mücadele tarafını perdelemişlerdir. Yani cihad pratiği salt savaş kavramına kurban edilerek İslamofobi gibi uydurma bir kalıba sıkıştırılmıştır. Ne yazık ki, İslam dünyasında da mesnetsiz deliller veya mezhepsel kaygılarla bu propagandaya çanak tutanlar da olmuştur. Hâlbuki hem İslam'ın amir hükümleri hem de Hz. Peygamber'in mesajları, cihad pratiğine bütüncül olarak yaklaşp toplumsal ittihâdi korumak ve gerçekleştirmek üzere bir çalışma alanını işaret ettiğini görmek gerekir.

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde cihad pratiği, Müslümanların itikadi, iktisadi ve ittihâdi anlamda mücadele alanlarını tarif eder. Dolayısıyla Müslümanların haklarını ve ittihâdını korumak üzere hamilik vazifesini ihtiva eden cihad pratiği, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları arasında önemli bir işlev görmektedir.

¹⁷³ Feryal Kalkavan Taslaman, *Geçmişten Günümüze Haklı Savaş Kavramının Yorumu*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2001, 80-108. “(...) Farabi'nin sınıflamasına göre on bir çeşit savaş vardır. Listesindeki ilk beş çeşit savaş; (1) savunma için, (2) şehrin hak ettiği bir iyiliği/menfaati elde etmek için, (3) başkalarını ıslah etmek için, (4) hak edenlere karşı, (5) şehrin hakkı olan bir şeyin geri alınması için yapılır. Bu savaşlar iki temel hedef gösterilerek yapılır: şehrin iyiliği amaçlanarak ve adaleti kurmak için. Daha sonra bu esas listeye iki tür savaş daha ekler: (6) suç işlemiş olanları ve (7) şehrin amansız düşmanlarını cezalandırmak için yapılan savaşlardır. (...) Ama karşıdakini bağışlama Hristiyanlıkta olduğu gibi “bir yanağına vurana, diğerini uzatmak” şeklinde olmamış ve Kur'an her ne kadar bağışlamayı üstün tutmuş olsa da her durumda pasif olmayı onaylamamıştır. Müslümanlar sadece saldırıya uğradıklarında veya yok edilmek istendiklerinde savaşa çağırılmışlardır. (...)”, 100.

¹⁷⁴ Beki, *İslam'da Cihad Kavramının Kapsamı*, 99.

1.2.3. İttihâd-ı İslâm Düşüncesini Zayıflatan Davranışlar

1.2.3.1. Şirk

Cihad pratiğiyle müntesiplerine hamiliği teşvik eden İslam, bu vesileyle onların ittihâdına zarar verecek bütün yapılara karşı da savaş açmıştır. Çünkü İslam, müntesiplerinin birliğini, kardeşliğini ve kucaklaşmasını öncelikleri arasına almıştır. Bu kapsamda amir hükümler çerçevesinde yasaklanmış olan zararlı davranışların en önemlisi şirk olgusudur.

Şirk; genel anlamıyla Allah’a denk tutmak, ortak nispet etmek anlamlarına gelir.¹⁷⁵ Aynı zamanda Allah’ın zatında, sıfatlarında veya O’na ibadet edilmesinde başka varlıkların denkliliğini telaffuz ederek inanmayı ifade eden bir durumdur.¹⁷⁶ Allah’ın tekliğini ret anlamına da gelen şirk, Kur’an-ı Kerim’de; “İki ilah edinmeyin. O (Allah) ancak bir ilahdır. (O da benim)” (Nahl 16/51) mealinde zikredilmiştir.

Bu bağlamda İslam’ın amir hükümleri *şirkin* zıddı olan *tevhid* inancını ön görmüştür. Çünkü tevhid inancı, inançta tekliği ve birliği emrederek toplumsal yaşantıda *vahdeti* teşvik etmiştir. Dolayısıyla *tek* olan yaratıcıyı birleyememiş toplumların kendi birliklerini sağlama ihtimalleri yoktur. İnsanlık laboratuvarı olarak görülen tarih bunun sonuçlarıyla doludur.

Mesela, Cahiliye Araplarında olduğu gibi farklı nedenlerin yanında düâlîte (iki) veya politeist (çoklu) inanç yapılarından dolayı birlik sağlanamamıştır. Tanrılar erkek (ay) ve dişi (güneş) şeklinde isimlendirilip tapınmak veya yardım beklemek bunlar üzerinden sağlanmıştır.¹⁷⁷ İslam’ın zuhuruyla birlikte “Allah’tan başka ilahın olmadığı” (Müzzemmil 73/9) zikredilerek Allah’tan gayrisi reddedilmiştir. Bu açıdan “*tevhid*” inancının karşısında en büyük düşman olarak “*şirk*” görülmüş ve affedilmez bir suç sayılmıştır.

Allah’tan başkasına secde etmek, arzu ve isteklerinin gerçekleşmesini başkasından beklemek, başka bir varlığa dua etmek, din adamlarını rab edinmek, putlara ve yıldızlara kurban kesmek, başka bir varlık adına yemin etmek, bazı varlıkların

¹⁷⁵ Mütercim Asım Efendi, *el-Okyanûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, V, 4255.

¹⁷⁶ Rıza Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgı Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 20 (1), Mart 2020, 75.

¹⁷⁷ Neşet Çağatay, *100 Soruda İslam Tarihi*, Gerçek Yayınevi, Birinci baskı, İstanbul 1972, 26-27.

bulundukları mekânları yücelterek dinî amaçla ziyaret etmek İslam'ın amir hükümleri kapsamında *şirk* sayılmıştır.¹⁷⁸

Söz konusu davranışlar toplum arasında ikilik çıkaracağı ve fitneye sebebiyet vereceğinden dolayı kapsam dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla Müslümanların birliğini ve bütünlüğünü bozucu, toplumun sosyal dokusunu parçalayıcı en büyük amil *şirk* tir.¹⁷⁹ Bu nedenle Müslümanların inanç sisteminden başlayarak her alanına sirayet edebileceği ve toplumsal bünye aksında oluşturacağı ikilik nedeniyle birlik üzerine inşa edilmiş olan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi açısından *şirk*, kabul edilebilir bir tutum değildir.

1.2.3.2. Zina

İnsan, sosyal bir varlık olmasından mütevellit yaşadığı toplum içinde diğer bireylerle birlikte yaşar ve sosyal ilişkiler kurarak yaşamını idame ettirir. Yaşadığı toplumda diğer insanlarla kurduğu sosyal ilişkileri ise bir düzen içinde yürütmesi gerekmektedir. Çünkü her toplumda bireylere yol gösteren doğru-yanlış, olumlu-olumsuz olarak kabul edilen ahlaki kuralları vardır. Bilindiği gibi ilk çağlardan beri toplumları düzenleyen ahlaki kuralları da mutlak manada dini kurallardır. İslam da hem bireyin hem de toplumun hak ve menfaatlerini korumak üzere bir takım ahlaki kuralları ortaya koymuştur. İslam'ın ortaya koyduğu ahlaki kurallardan birisi de zina olgusudur.

Zina; genel ifadesiyle kadın ve erkeğin nikâhsız bir şekilde sürdürdükleri gayr-i meşru ya da haram ilişkilerin adıdır.¹⁸⁰ İslam, söz konusu davranışı amir hükümleri kapsamında şiddetle yasaklamış ve onu en ağır yasaklar listesine almıştır. Bu vesileyle de *şirk*ten sonra takip eden büyük günahların ardı sıra sıralanmıştır.¹⁸¹

Kur'an-ı Kerim'de; "*Zinaya da yaklaşmayın, çünkü o pek çirkindir ve kötü bir yoldur*" (İsrâ 17/32) mealinde zikredilerek yasaklanmıştır. Hz Peygamber ise; "*Zinakâr, zina ederken mümin olarak zina etmez*"¹⁸² buyurarak bu fiilin mümin sıfatından çıkmaya delalet ettiğine dikkat çekmiştir.

Zina, şüphesiz dini hüküm açısından bireyin itikadını ve imani vasıflarını

¹⁷⁸ Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXIV, 196.

¹⁷⁹ Ramazan Altıntaş, "İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika", *CÜİFD*, (1), Eylül 1996, 112.

¹⁸⁰ Elif Efendi, *Kur'ân Lügâtî*, "ez-Zinâ", I, s.470. Ayrıca bkz. İsfahani, *Müfredât*, "Zina", 670.

¹⁸¹ Ahmet Vanlıoğlu, "Zina ve Zararları", *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim.-Kasım.-Aralık 1992, 28 (4), 37.

¹⁸² *Hadislerle İslam*, V, 515.

sekteye uğratan bir davranıştır. Ancak tevhid-vahdet ilişkisi üzerine bina edilmiş olan İslam, zinayı toplumsal birliğin aksında kırılmalara yol açtığı için ayrı bir eleştiriye tabi tutmuştur. Çünkü toplumun en büyük direği olan aile kurumunu zedeleyeceği ve parçalayacağı açıktır. Bu bakımdan şirkten sonra büyük yasakların sıralamasında öncelik verilmiş olmasının altında yatan mana da bu olsa gerek.

Önemli bir rivayete göre Cebrail, Hz. Peygamber'e (s.a.v) "*Allah Teâlâ, Cafer-i Tayyar'ın cahiliye zamanında sahip olduğu, Müslüman iken de koruduğu dört hasletini çok sevmiştir*" der. O da Cafer'e bu özelliklerinin ne olduğunu sordu. Cafer şöyle dedi: "Allah Teâlâ sana bunları haber vermeseydi, ben sana anlatmazdım. Ben hiç şarap içmedim. Hiçbir zaman putlara tapmadım. Bu ifadeleri ve gerekçelerini sıraladıktan sonra; "*Ben aileme olan bağlılığım sebebiyle asla kimseyle zina etmedim*"¹⁸³ diyerek aile kurumunu yıkan en büyük amilin zina olduğunu işaret etmiştir.

Hangi toplumda olursa olsun ailenin kurulma amacı; ilk etapta toplum tarafından öngörülen kurallarla iki kişinin bir hayatı paylaşması ve bu paylaşımdan doğacak yeni bireylerle toplumsal düzeninin sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bunun içindir ki ilk etapta aile yapısının korunması şarttır. Bu yüzden ailenin varlığını, birliğini bozabilecek etkenler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu konuda İslam, zina yasağını sert bir şekilde ortaya koymuş ve bu yasakla toplumu korumayı amaçlamıştır.

Bu konuda, yapılan saha araştırmaları ve anket çalışması önemli bulguları ortaya çıkarmıştır. İki yüz kişi üzerinde yapılan anket çalışmasında; Farklı bulgularla beraber %90'ı zinanın suç olduğu görüşündedir. Ancak %50'si zinayı dini inanış ve ahlaki değerlerinden dolayı suç saymışlardır. Asıl önemli olan bulgu ise %70' i zina söz konusu ise ayrılmak görüşündedirler.¹⁸⁴ Bu anketten de anlaşılacağı gibi aile kurumu açısından zina oldukça önemli bir tehlikedir. Dolayısıyla zina olgusu aile kurumuna

¹⁸³ Nesefi, *Et-Teyisir Fi't-Tefsir*, II, 484.

¹⁸⁴ Funda Özsoy, *Zinanın Toplumsal Görünümü*, (Yüksek Lisans Tezi), İÜ Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul 1992, 31-32. "(...) 200 kişinin, %80'i sadık kalmasının sebebinin yasalar olmadığını söylemekte, dini kuralların ve ahlaki değerlerinin etkisiyle kişisel prensiplerinden dolayı sadık kaldıklarını söylemekte. %20'si de yasaların etkisinin büyük olduğunu söylemekte. (...) 200 kişiden %90'ı zinanın suç olduğu görüşündeler, ancak bugün %50'si zinayı dini inanış ve ahlaki değerlerinden dolayı suç saymaktalar. Bunun sonucunda %70' i zina söz konusu ise ayrılmak görüşündedirler, %30'u zina söz konusu ise ceza kanununun uygulanmasını istemektedirler. (...) 200 kişiden sadece % 4 'ü bu kanuni uygulamanın normal olduğu görüşündeler. %96'sı kadın ve erkeğe aynı şartlarda aynı müeyyidelerin uygulanmasını istemektedirler. 200 kişiden %80' i eşlerin ayrılması gerektiğini %10' u konuşarak anlaşmaya gidilmesi gerektiğini belirtiyor. Yaptığımız bu ankette gösteriyor ki toplumumuzda evlilik ve aile kurumu oldukça önemli bir yer tutmakta. (...)”

zarar vereceğinden mütevellit toplumsal bağları sekteye uğratıp yok edeceği açıktır. Zina, sadece ferdi bir hadise değil aynı zamanda ailevi ve beraberinde toplumu ilgilendiren bir olgudur.

Bu bakımdan inananların birliğini sürekli teşvik eden İslam, zina suçu için ağır cezalar ön görerek toplumsal ittihâdı korumayı öncelikleri arasına almıştır. Yani *zina yasağı* toplumsal ittihâdın en büyük koruyucusu durumundadır. Dolayısıyla zina olgusu, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları açısından önemli yapı taşlarından biridir.

1.2.3.3. Faiz

Tarih boyunca insanlar, aynı din ve aynı duygu etrafında toplanmak suretiyle toplumsal düzen kurarak bir yaşam alanı oluşturmuşlardır. Yaşam alanlarında toplumsal düzeni devam ettirmek üzere kendilerine has birçok kurumsal yapının yanında bir de iktisadi sistem kurmuşlardır. Kurdukları iktisadi sistemleri ise mensup oldukları dinin kaide ve kurallarına uygun olarak şekillendirmişlerdir. Bu bağlamda Müslüman toplumun iktisadi düzeni de dinin kaide ve kurallarına göre tasarlanmıştır. Dolayısıyla İslamiyet iktisadi sisteme müdahil olarak hem bireyin menfaatlerini hem de toplumsal düzeni korumak üzere sistem içinde oluşacak muhtemel faiz olgusunu yasaklamıştır.

İktisadi bir terim olan faiz; Arapça’da ribâ olarak telaffuz edilerek “*Malın, sermayenin üzerinde artma, üzerine ekleme veya fazla miktar, fazlalık*”¹⁸⁵ gibi anlamlarla ifade edilmiştir. Fıkıh terimi olarak ise, “*belli malların belli şekillerde yapılan satım akdi ile değişiminde şart koşulan veya ödünç verilen malın geri ödenmesinde şarta bağlı fazlalık*”¹⁸⁶ olarak tanımlanmıştır. Tanımlardan da anlaşılabilceği gibi bir malın veya ticaretin karşılığı olarak elde edilen emeksiz fazlalık *ribâ* kabul edilmiş ve dilimize *faiz* şeklinde yerleşmiştir.

Bireyin menfaatini, toplumun ise ittihâdını korumayı hedefleyen İslam, Kur’an-ı Kerim’de “*Allah, ticareti helal, faizi de haram kılmıştır*” (Bakar 2/275) şeklinde zikredilerek faiz olgusu yasaklanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) ise Vedâ Haccında “*Cahiliyeden kalma her türlü faiz kaldırılmıştır*” uyarısında bulunarak Müslümanlara

¹⁸⁵ İsfahani, *Müfredât*, 592, Ayrıca bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, 134.

¹⁸⁶ Elif Efendi, *Kur’ân Lügâti*, I, 429. Ayrıca bkz. Osman Durmaz, “Faiz ve Ribâ Üzerine Çağdaş Tartışmalar: Fazlurrahman Örneği”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 20 (1), Temmuz 2020, 295.

tekraren hatırlatma yapmıştır.”¹⁸⁷ Çünkü Araplarda cahiliye döneminden kalma bir alışkanlık olan faiz, adet halini alarak ciddi boyutlara ulaşmış ve borç karşılığında alınan mal veya paranın doğal geliri haline dönüşmüştür. Mesela, borçlu alacaklısına giderek, *borcumu ertelersen sana şu kadar fazla veririm* der, alacaklı da borcu *faiz karşılığında artırarak erteler*.¹⁸⁸

Faiz, sadece Arapların yaşamlarına girmiş ve bir süreç dâhilinde gündem olmuş bir olgu değildir. Paranın kullanılmaya başlamasıyla insanlık hayatına girmiş, geçmişten günümüze kadar toplumsal ve ahlaki yönleriyle tartışmalı konular içerisinde yer almıştır. İlk ve ortaçağ dönemlerinde toplumsal ve ahlaki temelde ele alınırken sonraki dönemlerde yaşamda meydana gelen gelişmelerle birlikte iktisadi temele oturmuştur. İlk düzenlemeler Mezopotamya’da Hammurabi Kanunlarında yer almıştır. Babil Kralı Hammurabi’nin yürürlüğe koyduğu kanunlarda kredi ve faiz gibi toplumu ilgilendiren konularda düzenlemeler yapılmıştır.¹⁸⁹

Eski Yunan filozoflarından Eflatun (M.Ö 427/347) ve Aristo (M.Ö 384/322) da faizi, insan hayatı için ahlak dışı olarak kabul etmişlerdir. Mesela Aristo, faiz olgusuna cephe alarak “*Para; değiş-tokuş aracı olduğundan dolayı üreyemez. Üremeyen bir şeyin semeresi olamaz*”¹⁹⁰ görüşünü ortaya koymuştur. Romalı iki devlet adamı ve filozof olan *Marcus Tullius Cicero* (M. Ö 106-43) ve *L. Annaeus Seneca* da (M. S. 65) faizi merkeze alan iktisadi bir nazariyeyi tenkid ederek faize dayalı bir sistemi reddetmişlerdir.¹⁹¹ Zamanla tüccar sınıfın iktidara gelmesiyle bu görüşler ortadan kalkmıştır. Özellikle ‘Haçlı Seferleri’ (1096-1291) için kaynak temin etmek için yeniden uygulamaya konulmuştur.¹⁹²

Müslüman devletlerin tarih sahnesinde yerini almasıyla birlikte dönemselsel olarak faiz olgusunun etki alanları daraltılmış ve alternatif uygulamalar devreye sokulmuştur. Ancak faiz olgusu tamamen devre dışı bırakılamamış ve söz konusu devletlerin de sonunu hazırlamıştır. Tarihte birçok örneğine rastlamak mümkündür. Mesela Abbasiler

¹⁸⁷ *Hadislerle İslam*, V, 171.

¹⁸⁸ *Hadislerle İslam*, V, 172.

¹⁸⁹ Bünyamin Demirgil-Hakan Türkay, “Tarihsel Süreç İçerisinde Faizin Kuramsal Gelişimi”, *CÜİB Dergisi*, 18 (2), Sivas 2017, 133. Ayrıca bkz. Mebrure Tosun, “Hammurabi’nin Toprak Kanunları”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğraf. Fakültesi Dergisi*, 21 (3-4), Ankara 1963, 127-141.

¹⁹⁰ Yusuf Ziya Binatlı, “Faiz ve İslam Hukukunda Faiz”, *Eskişehir İTİA Dergisi*, 2 (1), Haziran 1966, 150.

¹⁹¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966. 118-125.

¹⁹² <https://ihsansenocak.com/faizin-ya-da-emeksiz-kazancin-tarihi>.

Devleti (750-1258) döneminde Halife Mansur'dan (754-775) başlayarak Hârûn Reşîd (786-809) ve özellikle *Muktedir Billâh* (908-932) zamanında Yahudi asıllı 'cehbez' adı verilen dönemin sarraflarıyla ilişki kurdukları bilinmektedir.¹⁹³ Muktedir Billâh, boşalmış olan hazineye para bulmak için İbn Kârabe adında bir tefeciye vali olarak göreve getirmiş ve devlet adına faizli para almıştır.¹⁹⁴ Devam eden bu ilişkiler *Kâhir Billâh* (929, 932-934) zamanında oldukça ilerlemiştir. Vezir İbnü'l-Furât, bazı Yahudi cehbezlerden devlet adına ciddi miktarlarda faizli para alarak ödemek için halktan alınan vergileri ağırlaştırıp cehbezler adına vergi toplatmıştır.¹⁹⁵ Neticede Abbasiler Devleti'nin yıkılışında farklı sonuçlarla birlikte yukarıda izah ettiğimiz şekliyle faiz olgusunun da etkisi olduğu tarihi kaynaklarca vurgulanmıştır.¹⁹⁶

İslam dünyasında farklı bakış açılarıyla tartışma konusu olan faiz, Osmanlı Devleti'nde (1302-1922) de çok fazlaca tartışılmıştır. Özellikle Kanuni olarak bilinen I. Süleyman (ö.974/1566) döneminde faiz tartışmaları sürekli gündemde olmuştur. Nakit paranın vakfedilmesine ilişkin Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) "*nakit parayı taşınır mal kapsamına almasıyla*" bu sorunun aşılabacağı ve para vakıflarının önünün açılacağı düşünülmüştür.¹⁹⁷ Ancak dönemin uleması bu konu hakkında fikir birliğine varamamışlar ve özellikle Hanbeli mezhebine mensubiyetiyle bilinen *Birgivi Mehmed Efendi* (ö.981/1573) para vakıflarının ribaya bulaştığını ve dolayısıyla şeriata aykırı olduğunu dile getirerek *Ebussuûd Efendi*'ye açıkça tepki göstermiştir.¹⁹⁸

Bu tartışmalar ve uygulamalar yaklaşık üç yüz yıl devam etmiş ve neticede *Düyûn-u Umûmiye* (1881-1923)¹⁹⁹ gibi bir felaketle sonuçlanmıştır. İngilizlerle yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla (16 Ağustos 1838)²⁰⁰ başlayan süreçle birlikte

¹⁹³ Celal Yeniçeri, "Cehbez", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 222-223. "(...) Abbâsiler döneminde ticaretin genişlemesine paralel olarak sarraflar faaliyetlerini artırarak borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halkla darphâne arasında aracı olmaya da başladılar. Bir yandan ticarî zaruretler, öte yandan devletin nakit paraya ihtiyacı bunların bir banka gibi faaliyet göstermelerine yol açtı ve artık sıradan bir sarraf değil *cehbez* olarak anılmaya başlandılar. (...)", s. 222.

¹⁹⁴ Saim Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", *İstem*, 6 (12), 2008, 85.

¹⁹⁵ İhsan Arslan, "Muktedir Döneminde Abbâsiler'de Sosyal Hayat", *İstem*, 9, (17), 2011, 142.

¹⁹⁶ Saim Yılmaz, *Abbâsilerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh*, 71.

¹⁹⁷ Ahmet Burçin Yeleli-Altuğ Murat Köktaş-Ali Gökhan Gölçek-Bilal Göde, "Osmanlı Kadı Sicillerinde Faiz Uygulamaları: Örnek Kararlar Üzerinden Bir İnceleme", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Niğde 2017, I, 38.

¹⁹⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Haz. M. Salih Eren, Eren Yay. İstanbul 2005, 40.

¹⁹⁹ Hatice Dayar-İsmail Küçükaksoy-Gülten Keçici, "Düyûn-u Umûmiye İdaresi ile Uluslararası Para Fonu'nun Karşılaştırılması", *Manas Üniversitesi SBD*, 11 (21), 2009, 33-48.

²⁰⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 38.

Osmanlı Devleti'ne farklı tarihlerde faizli paralar verilerek maliyesi kısıkaç altına alınmıştır. Özellikle Galata Bankerleri²⁰¹ aktif hale getirilerek hem halka hem de devlete faizi yüklü miktarlarda para satmışlardır. Konumuzun sınırları açısından detaylara giremediğimiz bu mesele sonuçta borçlandırılan bir devletin batışını beraberinde getirmiştir. Ödenmeyen yüklü faiz paraları bahane edilerek işgale uğramış ve bu işgal Milli Mücadele dâhilinde Lozan Antlaşması'yla (24 Temmuz 1923)²⁰² son bulmuştur. Her ne kadar yıkılışı farklı sebepler bağlamında ele alınsa da aslında faiz olgusu, İslam Medeniyeti adına hamilik yapmış olan Osmanlı Devleti'nin de sonunu hazırlamıştır.

Hülasa faiz, ferdi planda bireyi ve aileyi, milletler açısından da devletleri tarihi veriler kapsamında yok ettiği ortadadır. Merhamet ve şefkati yok eden, yardımlaşmayı ortadan kaldıran, paranın putlaştırılmasını ön gören, tembelliği artıran, karamsarlığı beraberinde getiren özelliğiyle beraber İslam'ın amir hükümler kapsamına aldığı sosyal dayanışmayı yıkan bir durumu ifade eder. Bu bakımdan bütün veriler ışığında çalışmamızın çerçevesini oluşturan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin kültür kodları açısından faiz olgusu zararlı görülmüştür.

1.2.3.4. Nemime

Nemîme; fısıltı, belirtisiz hareket, hafif ses ve birinin sözünü yalan katarak nakletmek anlamlarına gelen Arapça “*nemm*” kökünden türemiş bir kavramdır. İnsanlar arasında kötülük, düşmanlık ve bozgunculuk maksadıyla söz taşımak gibi anlamlara gelir.²⁰³ Söz taşıyan ve gammazlık yapan kimseye de “*nemmâm*” denilir.²⁰⁴ Türkçede *koğuculuk*, çekiştiricilik ve dedikoduculuk anlamlarını ifade eder.²⁰⁵ Ayrıca söz konusu kavramı ifade etmek üzere dinlediği bir sözü daha sonra başkalarına nakleden ve fesatlık yapan kimse anlamında *kattât* ibresi de kullanılmıştır.²⁰⁶

Bu bağlamda insanların arasının açılmasına, toplumda fesadın yayılmasına ve kardeşlik bağlarının kopmasına sebebiyet verdiği için İslam, koğuculuğu haram

²⁰¹ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Orion Yayınevi, Birinci bsk. Ankara 2006, II, 9-199.

²⁰² Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 214-217.

²⁰³ İsfahani, *Müfredât*, “*nemmün*”, 1470.

²⁰⁴ Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, “*nemmâm*”, II, 2174.

²⁰⁵ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, “*nemime*”, 821.

²⁰⁶ İmam Hâfız Ebu Davud, *Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*, Tercüme: İbrahim Koçaşlı, Erkam Yay. İstanbul 2008, I, 71.

kılmıştır.²⁰⁷ Kur'an-ı Kerim'de; “*Herkesi kötüleyenlere, söz götürüp getirenlere, sakın itaat etme!*” (Kelâm 68/10-14) şeklinde zikredilerek koğuculuk söz konusu davranış “*cehalet ve fasıklık*” (Hucurât 49/6) olarak görülmüştür. Hz. Peygamber (s.a.v) ise; “*İnsanlar arasında söz götürüp getirenler (kattât) cennete giremez*”²⁰⁸ buyurarak uyarıda bulunmuştur.

Sosyolojide ve eğitim bilimlerinde davranış bozukluğu olarak görülen gıybet ve koğuculuk, insanlar arasındaki iletişimin kopuşuna zemin hazırlayan nedenler arasında görülmüştür. Ayrıca dedikodu ve koğuculuk yapanların bir grup taassubuyla hareket ettikleri ve üçayağının olduğu vurgulanarak çekiştirilen, dinleyen ve koğuculuğu yapan şeklinde sıralanmıştır. Burada en mağdur olanın çekiştirilen kişi olduğu söylenmiştir.²⁰⁹ Ayrıca “*Kamu sanısı ve toplum sanısının ilkel şeklidir. Fısıltı halinde kaldığı zaman dahi itibardan düşürme, şerefini kırma, iftira, hatta toplum statüsünü bozma gibi yıkıcı rolleri vardır*”²¹⁰ şeklinde ifade edilerek sosyolojik hastalık olarak da nitelendirilmiştir. Diğer taraftan sosyologlar koğuculuk yapanları “*aslan cesedinin üzerine çullanmış leş kargası ve yılana benzeterek vebadan uzaklaşır gibi koğuculuktan uzaklaşmak gerektiğine*” dikkat çemişlerdir.²¹¹

Toplunun mahrem sınırları olarak değerlendirilen koğuculuk, kültürel yozlaşmayı da tetikleyen önemli bir amil olarak görülmüştür. Çünkü söz taşıma öncelikle kırgınlıkları, dargınlıkları ve neticede toplum arasında gerginlikleri tetikleyecektir. Gerginleşen, birbirine dış bileyen toplumların kucaklaşmaları zaten ihtimal dışıdır. Bu açıdan toplumların birlikteliği, kucaklaşması ise bireylerin toplumsal bünyeye uyumlarıyla yakından ilgilidir. Aynı zamanda ruhsal bir hastalık olarak da görülen bu davranış şekli, kendini ispat etme, yüceltme gibi davranışlardan doğan, kıskançlıktan kaynaklı, haksız bir suçlamalar yumağı olarak değerlendirilmiştir.²¹²

Toplumbilimciler toplumları iki aşamada değerlendirerek olumlu ve olumsuz toplumlar olarak ele almışlardır. Bu bağlamda toplumsal açıdan ilişkileri sağlıklı olan

²⁰⁷ Mehmet Canbulat-İsmail Karagöz-İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Nemime”, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 526.

²⁰⁸ Abdulaziz es-Seyrûn, *Et-Tıbyân Mâ İttefaka*, (Buhari ve Müslim'in İttifak Ettiği Hadisler), Tercüme: Hanifi Akın, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019, 61.

²⁰⁹ Emet Gürel-Didem Özşenler, “Dedikodu Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (39), Güz:2020, 975-992.

²¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB, Talim ve Terbiye Dairesi Yay. İstanbul 1969, I, 73.

²¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 157-158.

²¹² Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, “Dedikodu”, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, I, 274-275.

toplumlar *olumlu toplum* olarak tarif edilmiştir.²¹³ Hiç şüphesiz olumlu toplum kategorisi bireylerin ilişkilerine bağlıdır. Birey ilişkileri ise kucaklaşma, aynı duygu ve inançları paylaşma ile eş orantılıdır. İşte bu açıdan birey ilişkilerine zarar veren koğuculuk, toplum bilimi açısından da zararlı bir davranış olarak görülmüştür.

Dîvânü Lügâi't-Türk müellifi Kaşgarlı Mahmud (ö.498/1105) koğuculuk yapanı; *sinsice laf taşıyan ve sürekli öten ve çok konuşan geveze* anlamında *alakargaya*" benzetmiştir.²¹⁴ Ayrıca Kutadgu Bilig'de (1069-1070) Yusuf Has Hâcib (ö.462/1070), ise devletin başındaki beyin özelliklerini anlatırken *cömert, mert, sabırlı ve vefalı* gibi erdemlere sahip olmasına dikkat çekerek *dedikoducu ve koğuculuk* yapması durumunda halkını felakete götüreceğine işaret etmiştir.²¹⁵

İster dini hükümler açısından isterse sosyolojik açıdan hangi değerlendirmeye tabi tutulursa tutulsun, koğuculuk olarak dilimize geçmiş olan *nemime*, ittihâd aksını kırma uğratan bir davranış şeklini ifade eder. Bu bağlamda İslam'ın amir hükümlerini merkezine almış olan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi, koğuculuğu kültür kodları açısından reddeder. Böylece İslam müntesiplerinin yürek birliğinden yana tavır koymuş olan ittihâd-ı İslâm düşünce sisteminde *nemime* olgusuna yer yoktur.

1.2.3.5. İftira

İnsanlık tarihi kadar eski bir suç şekli olan iftira olgusu, birey ve toplum açısından büyük bir tehdittir. Tarih, bu konuda yaşanmış acı tecrübelerle doludur. Kime nasıl ve ne şekilde yönelirse yönelsin iftira olgusu, dünyanın her köşesinde insanların daima yüz yüze bulunduğu büyük bir tehlikenin en çirkin yüzü olmuştur. İslam da bu çerçevede, ortaya atılmış olan, bireyi ve toplumu yaralayıcı her türlü isnada karşılık ispat zarureti getirmiş ve hassas bir şekilde sert tavır almıştır.

İftira; yalan söylemek, asılsız söz uydurmak, isnatta bulunmak, bir kimseye işlemediği bir suçu isnat etmek anlamlarına gelen ahlaki bir terimdir. İftira eden, kara

²¹³ Mehmet Emin Sarıkaya, "Olumluluktan Arındırılmış Toplum Tipolojisi Bağlamında Mahremiyet", *PAUİFD*, 7 (1), Denizli 2020. 841-858.

²¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâi't-Türk*, Çev. Besim Atalay, TDK Yay. Ankara 1985, I, 470. Ayrıca Ceyda Özcan Devrez, *11.ve 17. Yüzyıl Orta Asya Türkçesi'nin Söz Varlığı*, (Doktora Tezi), YTÜSBE, İstanbul 2019, 68.

²¹⁵ Mehmet Zakir Sarıkaya, "Kutadgu Bilig'e Göre Beyin Özellikleri", *UASBD*, (30), Kış 2014, 560.

çalan kimseye ‘*müfteri*’ denilir.²¹⁶ Ayrıca geleneksel olarak halk dilinde iftira yerine zaman zaman “*bühtan*”,²¹⁷ zina kastıyla iftiraya uğrayana *makzûf*²¹⁸ ve en çirkin iftira şeklini ifade eden *ifk*²¹⁹ terimi de kullanılmıştır.

İftira, İslam’da haram kabul edildiği gibi, asılsız olması muhtemel haberlere karşı ilgi duymayı ve bunları araştırmadan inanmayı da yasaklamıştır. Kur’an-ı Kerim’de; “*Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardına düşme!*” (İsrâ 17 /36) mealinde zikredilen ayetle aslı astarı olmayan sözlerle itibar edilmemesi istenmiştir. Aslında İslam’ın insana bakışı genel itibariyle bireyin hak ve menfaatlerini koruma adına toplumsal dayanışma aksı üzerinden sağlanmıştır, denilebilir. Çünkü sosyal yaşamdaki sapmalar, aksi davranışlar ana hatlarıyla dinin amir hükümleri kapsamında kontrol altına alınmıştır. Dolayısıyla herhangi bir birey hakkında mesnetsiz sözlerin tamamını kapsayan davranış biçimi, fertler arasında cereyan ederek toplumun tamamına sirayet eder. Bir atasözünde; “*otuz iki diştten çıkan, otuz iki mahalleye yayılır*”, denilmiştir.

İftira olgusunun nedenleri konusunda görüş beyan eden sosyologlar, maddi ve manevi boyutunun yanında asıl nedenin menfaat çatışması ve kıskançlıkla başlayan bir kişilik bozukluğu olduğu noktasında hemfikirler. Hem yapılan araştırmalar hem de iftira suçlarında ortaya çıkan istatistiki veriler bunu doğrulamaktadır.²²⁰ Ayrıca iftira özelinde cereyan etmiş tarihi olaylar da önemli verilere sahiptir.

Mesela, oldukça çirkin ve bir o kadar da İslam tarihi açısından üzücü olan ‘*ifk*’ hadisesi, menfaat çatışması ve kıskançlık bağlamında atılan iftiradır. Çünkü *ifk* hadisesi, özelde Hz. Peygamber’in (s.a.v) eşi Hz. Âişe (ö.58/678) validemiz ile ilgili atılan iftirayı tarif ederken aslında arka planında Hz. Peygamber’e karşı alınmış bir tavrın neticesidir. Hz. Âişe validemiz özelinde kurgulanan bu iftirayı hicretten önce Hazrec kabilesinin reisi olan İbn Selûl olarak bilinen Abdullah b. Übey (ö.9/631) yaymıştır.²²¹

Medine’nin yönetimi Abdullah b. Übey verilmek üzereyken Hicret Olayı (622) gerçekleşmiş ve Hz. Peygamber’in Medine’ye gelişiyle Übey, bu emelinden mahrum

²¹⁶ Ömer Aslan, “Müfteri”, “İnanç Farkı Gözetmeksizin Kur’an’a Göre Sosyal Dengeyi Bozan İnsan Tipleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), Tokat 2017, 218.

²¹⁷ Asım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, “el-bühtan”, I, 735.

²¹⁸ Hamza Aktan, “Kazf”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, 148-149.

²¹⁹ Mustafa Fayda, “İfk Hadisesi”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXI, 507-509.

²²⁰ Hüseyin Algül, “İslam Tarihinden Örneklerle İftira Olayına Tahlili Bir Bakış”, *UÜİFD*, 9 (9), Bursa 2000, 133-134.

²²¹ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, III, 412.

kalmıştır. Hz. Peygamber'in gelişini kendi liderliğine engel olarak görmüş ve kıskançlık illetine tutularak ifk hadisesini kurgulamıştır. Übey, Hz. Âişe'nin babası olan Hz. Ebubekir (ö.13/634) ile Hz. Peygamber'in aralarını bozmak üzere bu çirkin iftira olayını kullanmıştır.²²² Her ne kadar ifk hadisesinin merkezinde Hz. Âişe validemiz olsa da aslında asıl iftira Hz. Peygamber'in şahsına yönelik yapılmıştır.

Konumuz sınırları bakımından detaylarına değinemediğimiz söz konusu *ifk* hadisesi neticede sonuçları bakımından Müslümanları Cemel Vakası'na kadar uzanan bir facianın içine sürükleyerek 70 bin Müslümanın ölmesine ve özellikle Müslümanlar arasında tesis edilmiş ittihâd aksının kırılmasına yol açmıştır.

Gelişen bu çirkin hadise üzerine Hz. Âişe validemiz ilahi beyanla temize çıkmış ve söz konusu iftirayı gerçekleştirenler hakkında “*çok büyük azapların olduğu*” (Nur 24/11) Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiştir. Bu da göstermektedir ki, insanların namus ve şereflerine yönelik saldırıları İslam'ın amir hükümleri imkânsız hale getirmektedir. Kur'an'da birçok ayetle tekrarlanarak zikredilen iftira olgusu, özelde bireyin hakkını genelde ise Müslümanların ittihâd aksını kıran bir durumu ifade eder. Hz. Peygamber'de iftira olgusunun boyutuna dikkat çekerek “*günahların en büyüğünün iftira*” olduğunu söylemiştir.²²³

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde iftira olgusu, hem ferdin hayatında hem de toplumsal hayatın devamında sonuçları bakımından en büyük tehditlerden biri olduğu açıktır. Dolayısıyla İslam, genel hatlarıyla müntesiplerinin yürek birliğinden, kardeşliğinden ve kucaklaşmasından yana bir tavır sergilemiş olmasından mütevellit iftira olgusu ve diğer zararlı alışkanlıklara da yer bırakmamıştır. Böylece İslam'ın *tevhid-vahdet* ilişkisini kendine yol haritası yapan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi, *iftira* olgusunu ve bahsi geçen diğer zararlı alışkanlıkları reddeder.

Buraya kadar gördüğümüz davranışlardan da anlaşıldığı üzere toplumsal yapının bütün dengelerini kardeşlik üzerine kurmuş olan İslam, bu kardeşliği sekteye uğratacak olan sakıncalı alışkanlıklara karşı da tavır almıştır. Bu davranışların sayısını çoğaltmak mümkündür. Ancak konumuzun sınırları açısından içeriklerine temas edemeyerek sadece başlıklar halinde vermeyi uygun gördük.

²²² Fayda, “İfk Hadisesi”, 508.

²²³ *Hadislerle İslam*, III, 459.

Bunlar ise: bilgisizlik ve cehalet, hilekârlık ve düzenbazlık, kibir ve haset, kamu malına zarar vermek, gıybet ve tecessüs, yalan ve sû-i zan, kültürel taklit ve özentî, müsriflik ve cimrilik, kumar ve içki, karaborsacılık ve rüşvet, istihza ve böbürlenmek gibi davranış biçimleridir. Bu davranış biçimleri, İslâm'ın amir hükümleri kapsamında yasaklanmış olmasından mütevellit ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları bağlamında da zararlı davranışlar olarak görülmelidir. Çünkü inananların dayanışmasını yok eden ve ittihâda yönelmiş bir toplumun bağlarını koparan alışkanlık türleridir.

1.2.4. Verilerin Değerlendirmesi

Bilindiği gibi İslam, sosyolojik olarak cehaletin ve bilgisizliğin yoğun yaşandığı bir dönemde Allah tarafından gönderilmiş bir dindir. Bu nedenledir ki İslam'dan önceki dönem Cahiliye Çağı olarak adlandırılmıştır. Cahiliye Çağı'nda ise İslam'la ilk muhatap olan toplum, cehaletin etkisiyle iftirak halinde yaşamaya, meyyal hale gelmiştir. İftirak hallerini körükleyen adetler, alışkanlıklar ise artık toplumsal alanı tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Zengin fakiri köleleştirdiği, kadınların ve özellikle kız çocuklarının insani vasıflardan uzaklaştırıldığı, kabileciliğin ön plana çıkıp birey hak ve menfaatlerinin yok sayıldığı bozuk bir düzen oluşmuştur.

Bu derece bozuk bir düzene müdahale etmiş olan İslam, müntesipleri arasında zengin-fakir, köle-efendi, kadın-erkek, güçlü-güçsüz, siyah-beyaz farkı gözetmeden birey hak ve menfaatlerini öncelikleri arasına alarak birlikte yaşama ahlakını teklif edip iftirak halindeki bir topluma ittihâd düşüncesini önermiştir. İslam, ittihâd düşüncesini ise Allah'ın şiarlarını temsil eden ve aynı zamanda toplumsal aidiyeti emreden ibadet pratikleri üzerinden teklif etmiştir. İslam'ın amir hükümleri kapsamında emredilen bu ibadet pratikleri anlık, günlük, haftalık, yıllık olarak tasarlanmış ve müntesiplerinin uymaları talep edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda kültür kodları olarak ele aldığımız veriler bu kapsamdaki ibadet pratiklerini tarif eder.

Çalışmamızın kültür kodlarını oluşturan bu ibadet pratikleri, hem ibadet boyutunda oluşan ilişki ağıyla hem de gerçekleşme şekillerindeki işleviyle din kardeşliğini, kucaklaşmayı, birlik olmayı ve toplumsal aidiyeti öğütlemektedir. Mesela, kelime-i tevhid pratiğiyle, Allah'ın tekliği vurgulanarak İslâm'a mensup olmanın aleniyeti ifade edilmiştir. Kible pratiğiyle, ferdi planda ibadet aksı, toplumsal planda ise

aynı yönü ifade eden tek istikamet aksı belirlenmiştir. Cuma pratiğiyle, her hafta aynı çatı altında eda edilen ibadet özelinde oluşacak olan ilişkiyle toplumsal birliktelik öğütlenmiştir. Hac pratiğiyle, bütün kavim ve renklerin tanışmaları sağlanmış ve aynı anda, aynı sahada, aynı amaç uğrunda tek renge bürünüp aynı tempoyla yürüyerek aynı düşmanı mağlup etmeleri istenmiştir. Hicret pratiğiyle kucaklaşmayı, kurban ve zekât pratiğiyle sosyal dayanışmayı, selam pratiğiyle iletişime geçmeyi, muâhât patriğiyle aralarındaki husumetleri giderip kardeş olmayı ve cihad pratiğiyle de aynı düşmana karşı mücadele etmeyi öğütleyerek emretmiştir.

İslam, bir taraftan bu ibadet pratikleriyle müntesiplerinin ittihâdını sağlamayı hedeflerken bir taraftan da başta şirk, zina, faiz, iftira, koğuculuk ve dedikodu gibi toplumsal ittihâdı bozan olguları sakıncalı bularak yasaklar kapsamına almıştır. Yine bilgisizlik ve cehalet, hilekârlık ve düzenbazlık, kibir ve haset, kamu malına zarar vermek, gıybet ve tecessüs, yalan ve sû-i zan, kültürel taklit ve özentî, müsriflik ve cimrilik, kumar ve içki, karaborsacılık ve rüşvet, istihza ve böbürlenmek gibi davranışlar cemiyet hayatı açısından sakıncalı bulunarak yasaklanmıştır. Söz konusu dini pratikler, İslam'ın emrettiği kulluk bilinci etrafında şekillenerek bireysellikten uzak ve toplumsal aidiyeti ön gören bir düşünce sistemi olarak kendini göstermiştir. Bu düşünce sistemi ise İslam medeniyetinin de sosyolojik sınırlarını tayin etmiştir.

Sosyologlar toplumları tasnif ederken olumlu ve olumsuz toplumlar olarak iki gruba ayırmışlardır. Bu ayrımında olumlu toplumları, dini ve kültürel aidiyeti yüksek toplumlar olarak tarif ederken olumsuz toplumları ise aidiyetten uzak bireysel hissiyatlı toplumlar olarak tarif etmişlerdir. İslam toplumu ise bu çerçevede olumlu toplum sınıfına dâhil edilmiştir. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi, olumsuz nitelikli bir toplumu olumlu nitelikli bir toplum olarak yeniden inşa etmiştir, denilebilir.

Bu bağlamda ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları olarak ele aldığımız veriler, İslâm'ın amir hükümleri çerçevesinde iftirak haline düşmüş bir toplumu ittihâd aksına çekerek huzura kavuşmasını sağlamıştır. Çünkü ittihâd aksında buluşmuş bahse konu toplumda hem amir hükmündeki pratikler hem de Hz. Peygamber'in (s.a.v) uygulamaları çerçevesinde toplumsal aidiyet hissi uyandırmıştır.

Hülasa, günümüzde de hem bahse konu dini pratikler hem de yasaklanmış olgular, toplumsal ittihâd açısından doğal olarak önem arz etmektedir. Çünkü toplumsal

ittihâdı bozacak olgular günümüzde de işlevini sürdürerek devam ettikleri ve kaybolmadıkları bir gerçektir. Bu nedenledir ki günümüz toplumunun her zamankinden daha fazla toplumsal ittihâda ihtiyacı vardır. Dolayısıyla İslam düşünce sisteminin tezgâhında işlenerek müntesiplerinin gönlüne nakşedilmiş olan ittihâd-ı İslâm düşüncesinin kültür kodları, buraya kadar ele aldığımız verilerden oluşan toplumsal içerikli dini pratikler ve yasaklanmış olgulardır.

1.3. İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN TARİHÎ KODLARI

1.3.1. İslam Çağının Başlangıcı

İttihâd-ı İslâm düşüncesi, kronolojik olarak tam manasıyla şu tarihte başlamıştır demek oldukça zordur. Ancak söz konusu düşünce sisteminin hem kavram kodları hem de kültür kodları üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde hicretle birlikte gelişerek devam eden kültürel bir form ve bir düşünce sistemi olduğunu tespit edebildik. Bilindiği gibi kültürel düşünce sistemlerini kronolojik olarak tarihlendirmek hayli güçtür. Çünkü kültürel düşünce sistemlerinin, gelişim evreleriyle birlikte kendi düzenlerini kurmaları bir sürece bağlıdır. Tarihçiler de düşünce sistemlerinin gelişim evrelerini, elde ettikleri somut verilere yaslayarak görüş beyan edip bahse konu sistemin başlangıcını öyle tarihlendirirler.²²⁴ Dolayısıyla bir düşünce sistemi olarak ittihâd-ı İslâm düşüncesinin gelişimi de bir sürece bağlıdır.

Buradan hareketle İslam'la ilk muhatap olan Araplar; kabilecilik, putperestlik, ferdiyetçilik ve özellikle yoğun ırkçılık anlayışı üzerine gelişmiş toplumsal bir yapı üzerinde yaşamışlardır.²²⁵ Hz. Peygamber'in *bi'setiyle* birlikte Arapları sarmalamış olan bu davranışlar yeni dinin hükümleri kapsamında yavaş yavaş terk edilerek birlikte yaşama ahlakına doğru evrilmiştir.²²⁶ Çünkü Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam, *tevhid-vahdet* ilişkisi üzerine bina edilmiş olmasından mütevellit ilk olarak müntesiplerinin kardeşlik ekseninde buluşmalarını emretmiştir.²²⁷

²²⁴ Ayhan Bıçak, "Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü", *AÜİFD*, 40 (1), Ankara 1999, 206. Ayrıca bkz. Tahir Erdoğan Şahin, "Düşünce Hareketlerinin Tarihsel Eksenî", *AKRA Uluslararası Kültür-Sanat-Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5 (12), 2017, 13-34.

²²⁵ Kılınçlı, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları", 59. Ayrıca bkz. Nafiz Danışman, "Cahiliyenin Mana ve Menşei", *AÜİFD*, 5 (1/4), 1956, 192-194.

²²⁶ Avnullah Enes Ateş, "Kur'an'da Birlikte Yaşama Ahlakı", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 1 (1), 2017, 62.

²²⁷ Yavuz Ünal, "Vahdetin İnşasında Vahiy ve Hz. Peygamber", *DAAD*, 20 (1), Mart 2020, 25-53.

Miladi 610 yılında gerçekleşen Hz. Peygamber'in *bi'setiyle* Cahiliye Çağı olarak bilinen dönem sona ermiş ve yeni bir dönem başlamıştır. Tarihi kaynaklar Cahiliye Çağı'nın ardından gelen bu çağı ise *İslam Çağı* olarak adlandırmışlardır.²²⁸ İslam Çağı'nın başlangıcı olarak nitelendirilen bu dönem aynı zamanda Hz. Peygamber'in risâletini ve İslam'ı tebliğ etme aşamasıdır.

1.3.2. İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Aşamaları

1.3.2.1. Başlangıç Dönemi (622-650)

Hız. Peygamber (s.a.v) beraberindeki Müslümanlarla birlikte Mekke'den göç ederek Medine'ye gelip yerleşmiş ve Mekkelilerle Medinelilerin kaynaşması için yeni dinin hükümleri çerçevesinde kucaklaşmaları için ciddi çaba sarf etmiştir. Bu çabanın verimini ise “muâhât” projesiyle elde etmiştir.

Çalışmamızın kültür kodlarında detaylı olarak temas ettiğimiz *muâhât* projesiyle Hız. Peygamber, Araplar arasında yaygın olan kabilecilik ve ırkçılık²²⁹ gibi sosyal problemlerin çözümünü hedeflemiştir. Toplumun iç dinamiklerini de göz önünde bulunduran Hız. Peygamber, bu projenin yanında; selâmlaşmanın yayılması, açların doyurulması, yakınların ziyaret edilip gözetilmesi ve mescit yapılması gibi sosyal içerikli emir ve tavsiyeleri öncelikleri arasına almıştır. Sembolik olarak bazı Mekkelileri önce kendi aralarında, daha sonra da Medinelilerle kardeş ilân etmiştir.²³⁰

Bu kapsamda Hız. Peygamber'in ilk İslam toplumunu oluşturmak üzere uygulamaya koyduğu *muâhât* projesi, hicretten 7 ay sonra Enes b. Malik'in (ö. 93/711) evinde gerçekleşmiştir. Söz konusu projenin uygulandığı dönem Medine'nin nüfusu *on bin* civarındadır. Hicretle birlikte Ensar-Muhacir birlikteliğiyle Müslümanların sayısı ise artık *iki bine* ulaşmıştır. Ensar ve Muhacir arasında tesis edilen din kardeşliği hukuku, ileri derecede gerçekleşmiş, hatta birbirlerine mirasçı dahi olabilmışlerdir.²³¹

Müslümanların arasında tesis edilen ittihâddan sonra Medineli Yahudilerle

²²⁸ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, 110-114.

²²⁹ Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay. 1957, 116-120. Ayrıca bkz. Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, Beyan Yay. 1996, 405-419.

²³⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Medine İslam Toplumunun Oluşumu İçin Atılan İlk Adımlar”, *Siyer Dersleri*, Malatya B. Belediyesi Kültür Yay. Malatya 2019, 73-86. Ayrıca bkz. Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, Çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılap Yay. 2016, 55-58.

²³¹ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 146-147. Yaşar Bedirhan, *İslam Tarihi* Eğitim Yayınevi, 2017, 145-147.

Müslümanlar arasında da vatandaşlık antlaşması anlamına gelen Medine Sözleşmesi imzalanmıştır. Bu sözleşme çerçevesinde Medineliler birbirlerine saldırmayacak ve ortak Medine paydasında buluşarak söz konusu kentin savunması Müslümanlar ve Yahudiler tarafından sağlanacaktır.²³² Yani güncel anlamıyla ileri derecede bir vatanperverlik duygusu oluşturularak birlikte yaşamının boyutuna dikkat çekilmiştir.

Hicretten önce ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda Mekte'nin hep gerisinde kalmış olan Medine, hicretten sonra toplumsal yapıda meydana gelen kenetlenmeyle birlikte önemli derecede gelişim göstermiştir.²³³ Özellikle Medine Pazarı'nın kurulmasıyla birlikte şehrin ticari potansiyelini oldukça yukarılara çekmiş ve muhacir olarak Medine'ye yerleşmiş olan Müslümanlara da maddi olanaklar sağlamıştır. Medine Pazarı'nda kurulan ilişkiler ise kardeşlik bağlarını daha da güçlendirmiştir.²³⁴

Mescid-i Nebevi yanında kurulan Suffe mekânları ile de evsiz olanlara barınak oluşturmuştur. Bu barınaklar bir taraftan evsizlerin ev ihtiyacını karşılarken diğer taraftan da eğitim kurumu haline gelmiştir. Hz. Peygamber buradaki eğitimleri kendisi vermiş ve Ebû Hüreyre (ö.58/678) gibi önemli muhaddisler bu aşamada yetişmiştir.²³⁵ Özellikle Suffe mekânlarında oluşturulan sohbet halkaları, kardeşlik ilişkilerinin devamını sağlamak için önemli bir işlev görmüştür.²³⁶ Suffe mekânlarında eğitim gören birçok Müslüman, dini tebliğ etmekle görevlendirilmiş ve bu vesileyle farklı coğrafyalarla temaslar kurulmuştur. Bu temaslar neticesinde Arabistan dışında yeni dine girmiş olanlar bu bölgeye göç etmişlerdir. Bu göçler neticesinde geçmişte Araplarda var olan gayr-ı Arap unsurları nitelemek için kullanılan *mevali* algısı da tekrar gündem olmuştur. Fakat bu gündem Hz. Peygamber'in uygulamaya koyduğu muâhât projesiyle etkilerini gösterdiği için ciddi bir problem teşkil etmemiştir.

Din kardeşliğini içselleştiren toplum, muâhât projesinden farklı kardeşlik

²³² Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *TDVİA*, Ankara 2019, II, 212-215.

²³³ Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVIII, 305-318.

²³⁴ Michael Lecker, "İslam Öncesi ve İslam'ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine", Çev. M. Mahfuz Söylemez, *GÜÇİFD*, 2 (4), 2003, 157-172. Ayrıca bkz. İhsan Cora, "Çağdaş Tüketici Pazarları Açısından Medine Pazarı'nın Analizi", *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (5), 2020, 51-62. "O tarihlerde Medine'de dört büyük pazar vardı. Bu pazarların hepsinde hâkimiyet Yahudilerin elindeydi. En kötü yerleri ise Araplara yüksek fiyatlarla kiraya verirdi. (...) Bu durumu gören Hz. Peygamber (s.a.v.) pazarın şartlarını Müslümanların lehine değiştirebilmek için alternatif bir pazar oluşturma gereğine karar verdi.", 55.

²³⁵ Mustafa Baktır, "Suffe", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 469-470.

²³⁶ Fatih Açık, "Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı", *Akademik Bakış Dergisi*, (52), Kasım-Aralık 2015, 290.

uygulamalarını kendi ölçeğinde devreye sokmuştur. Mesela, *hamra* diye nitelendirilen bir kardeşlik bağı geliştirilmiştir. Kızıl renkli Arap olmayan anlamına gelen *hamra*, henüz Müslüman olmuş birisinin yeni dini seçmesine vesile olana atfen söylediği bir ifade olmakla beraber bu iki kişinin aralarındaki dostluğun adı olmuştur.²³⁷

İlk İslam toplumunun inşa süreci olarak da tanımlanabilecek bu değişim sürecinde dini, siyasi, iktisadi ve eğitim kurumlarının bütüncül bir nazarla ele alındığı görülmektedir. Çünkü bütün bu kurumsal yapıların asıl amacı *toplumsal vahdetin* çerçevesini tayin etmekten ibarettir. Hz. Peygamber'in inşa ettiği *ittihâd*, gelecek dönemdeki kurumsal yapılanmalara örnek teşkil etmiştir.²³⁸ Yani Hz. Peygamber'in on yıllık süreçte inşa ettiği toplumun yapısı genel hatlarıyla *ittihâd* aksına bağlanmıştır.

İttihâd-ı İslâm düşüncesi açısından hicretten sonra ikinci önemli gelişme ise Hz. Peygamber'in *Vedâ Haccı* (10/632) olmuştur. Hicretin onuncu yılında gerçekleşen Veda Haccında Hz. Peygamber, özellikle *Müslümanların kardeş olduklarını* ve söz konusu kardeşlik halkalarını bozacak yapılara, tutum ve davranışlara karşı dikkatli davranmaları yönünde uyarılarda bulunmuştur. Hz. Peygamber, Müslümanların *ittihâd*ı adına özellikle gelecek nesillerden ümitli olduğunu ve bırakacağı emanetin daha ileriye taşınacağını şöyle vurgulamıştır: “*Ey insanlar! Benim bu sözlerimi burada bulunanlar bulunmayanlara bildirsin. Olur ki bildirilen kimse burada bulunandan daha iyi anlar ve itaat eder.*”²³⁹

Hz. Peygamber'in söz konusu mesajını doğru anlayan nesiller ise dünya tarihinin seyrini değiştirerek İslam medeniyetini inşa etmişlerdir. Bilindiği gibi tevhid-vahdet üzerinde yükselmiş olan İslam medeniyeti, *ittihâd* düşüncesi etrafında şekillenerek bütün Müslümanların ortak katkılarıyla inşa edilmiş bir medeniyettir. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in hem muâhât projesinde hem de Veda Haccı'nda verdiği mesajlar *inançta tevhid*, *toplumsal yaşantıda ittihâd* anlayışına yönelik olmuştur. Böylece Veda Haccı'nda irad edilen hutbeler de muâhât projesinden sonra Müslümanların *ittihâd*ına katkı sağladığı için *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin tarihi kodları açısından ikinci bir

²³⁷ Mustafa Öztürk, *Mevalinin Hadis Rivayetlerindeki Yeri*, Yedirenk Yayınları, İstanbul 2012, 25.

²³⁸ Açık, “Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı”, 286.

²³⁹ Bünyamin Erul, “Vedâ Hutbesi”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 591-592. Ayrıca bkz. Hasan Dam-Meryem Karataş, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”, *PAÜİF Dergisi*, 1 (2), Denizli 2014, 48-75.

milattır.²⁴⁰ Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi; *hicretle* (1/622) başlamış ve *Vedâ Haccı'yla* (10/632) ikinci aşamasına girmiştir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber, vefat etmeden önce ashaptan birisini vekil tayin etmemiştir.²⁴¹ İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan dönem ise Raşit Halifeler Dönemi diye isimlendirilmiştir. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in vefatı karşısında ashap önce bir bilinmezlik ve şaşkınlık yaşamış daha sonra durumu toparlamıştır. Liderlik yarışında mini kavgalar ve dargınlıklar da meydana gelmiştir. Ancak Hz. Peygamber döneminde oluşmuş olan genel toplumsal aidiyet ve din kardeşliği bağlarından mütevellit önemli sorunlar yaşanmamıştır. Yani kısa sürede din kardeşliği ağır basmış ve kavga ittihâd bağlarını koparmadan sonlanmıştır.²⁴²

Birinci halife seçilen Hz. Ebubekir (632-634), irtidâd ve irtica hareketleriyle uğraşmış ancak kararlı tutumu ve ustaca yönetimi sayesinde birçok olayı şiddete dönüşmeden bertaraf edebilmiştir. Hz. Peygamber'in uygulamalarına birebir şahit olması münasebetiyle sınıfsal aidiyetlere ve ırkçılığa karşı çıkarak ciddi tedbirler almıştır. Bu bağlamda Hz. Ebubekir döneminde İslam toplumunun ittihâdını sekteye uğratacak çok ciddi olaylar yaşanmamıştır.²⁴³

İkinci halife seçilen Hz. Ömer (634-644) döneminde ise fetih hareketlerinin hız kazanmış olması Müslümanların arasındaki kısır çekişmeleri gölgede bırakmıştır. Farklı coğrafyaların İslam topraklarına dâhil edilmesiyle Müslüman nüfusun sayısı artmış ve geçmişte Araplarda var olan gayr-ı Arap unsurları ötekileştirme hastalığı tekrar gündeme gelmiştir. Ancak Hz. Ömer karizmatik kişiliği ve dengeli siyaset anlayışıyla söz konusu mevali algısını bertaraf edebilmiştir.²⁴⁴

Her iki halife döneminde de devlet idaresi ve toplumsal ittihâd açısından farklı uygulamalar ve yeni tasarruflarda bulunulmuştur. Ancak temel prensipler açısından birbirine yakın çizgiler takip edilmiştir.²⁴⁵ Bu kapsamda söz konusu her iki halife

²⁴⁰ Kemal Göz, "İslam Toplumunda Birlikte Yaşama Kültürünün Dönüm Noktaları", *JASSS (Uluslararası Hakemli Dergi)*, 55 (2), İlkbahar 2017, 244.

²⁴¹ Süleyman Sırrı Efendi, *Mâkasid-ı Münciye Fî Siyeri Fahri'n-Nübüvve, (Siyer-i Nebi'de Kurtuluş Yolları)* Haz. Salim Argun, TYEKB Yay. İstanbul 2020, 298-299.

²⁴² M. Bahaüddin Varol, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, 3 (6), 2005, 200.

²⁴³ Mustafa Fayda, "Ebu Bekir", *TDVİA*, İstanbul 1994, X, 106.

²⁴⁴ İsmail Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *OMÜİFD*, (16), Samsun. 2003, 192.

²⁴⁵ Varol, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 198.

döneminde Müslümanların ittihâdını bozacak önemli problemler yaşanmamıştır. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi, hicret (1/622) ile başlamış ve üçüncü halife dönemine kadar sorunsuz bir şekilde ulaşmıştır.

1.3.2.2. Kırılma Dönemi (650-661)

Hz. Osman (644-656)

Hz. Ömer'in şehit edilmesiyle birlikte Ümeyyeoğulları mensubu olan Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf (ö.32/652) başkanlığında oluşturulan bir heyet tarafından üçüncü halife olarak seçilmiştir.²⁴⁶ İslam tarihçileri Hz. Osman'ın 12 yıllık iktidarını iki dönem olarak tasnife tabi tutup ilk 6 yıl ve ikinci 6 yıl şeklinde değerlendirmişlerdir.²⁴⁷ İlk dönem fetih hareketleri devam etmiş ve toplumsal açıdan Müslümanların ittihâdını bozacak büyük sorunlar yaşanmamıştır.²⁴⁸

Ancak ikinci dönem sorunlu olarak değerlendirilerek toplum hem nitelik hem de nicelik bakımından farklılaşmalar göstermeye başlamıştır. Devlet idaresinde denge- denetim politikası kaybolmuş, tekrar kabilecilik ön plana çıkmıştır. Değişim hızlı yaşanmış, zenginlik, israf ve zevke düşkünlük artmıştır. Ordugâh şehri olan Kûfe bu değişimden en çok etkilenen yerleşim yeri olmuştur.²⁴⁹ Çünkü gazilerin yerleştirildiği bir şehir olan Kûfe, derleme bir nüfus yapısına sahiptir. Şehirde Kuzeyli ve Güneyli kabileler; zenginler ve fakirler şeklinde toplum sınıflara ayrılmıştır. Yani Hz. Peygamber döneminde kontrol altına alınan kavmiyetçilik tekrar canlanmış ve toplumsal ilişkiler dostane olmaktan ziyade rekabete dayalı bir hal almıştır.²⁵⁰

Özellikle Muaviye'nin (661-680) etkisinde kalan Hz. Osman'ın kendi yakınlarını devlet kademelerine yerleştirmiş olması oldukça sert muhalefete sebebiyet vermiş ve bu durum diğer kabileler tarafında tepkiyle karşılanmıştır.²⁵¹ Bu muhalif

²⁴⁶ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 207.

²⁴⁷ Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları*, 4 (4), Aralık 2005, 157-158.

²⁴⁸ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 209-210. Ayrıca bkz. Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, (Doktora Tezi), NÜSBE, Konya 2019., 170.

²⁴⁹ Ünal Kılıç, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD*, 6 (2), 2002, 241.

²⁵⁰ Kılıç, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", 254.

²⁵¹ Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 158. "(...) Eyalet valilerini sırasıyla değiştirip yerlerine Ümeyyelileri atayan Hz. Osman'ın tasarrufla bulunmadığı tek önemli eyalet Şam'dır. Bunun sebebi Hz. Ömer döneminden itibaren burayı idare eden Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Ümeyyeli olmasıdır. (...)", 159.

hareketler zamanla büyümüş ve bütün şehirlere yayılmıştır. Mısır ve Kûfe gibi şehirlerde ayaklanmalar baş göstermiştir. Kabile ve kavmiyetçilik anlayışı çerçevesinde halife baskı altına alınarak istek ve taleplerde bulunulmaya başlanmıştır.²⁵²

Bütün bu olumsuzluklara karşı Medine’de önemli isimlerden oluşan ciddi bir muhalif topluluk oluşmuştur. Mesela, Hz. Osman’ın halife seçilmesinde büyük rolü oynayan Abdurrahman b. Avf dahi gerçekleştirilen icraattan duyduğu rahatsızlık nedeniyle Hz. Ali’ye gidip; “*Sen kılıcını al, ben de alırım*” diyerek meselenin halli için halifeye karşı silahlı mücadele teklifinde bulunabilmiştir. Hz. Osman tarafından Mısır Valiliğinden alınan Amr b. el-Âs (ö.43/664), Zübeyr b. Avvâm (ö.36/565), Talha b. Ubeydullah (ö.36/656), Muhammed b. Ebî Bekir (ö.38/658) ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe (ö.36/657), Medine’deki muhalefetin öncüsü konumuna gelmişlerdir.²⁵³

Bütün bu olumsuzlukların yanında geçmişten beri var olan fakat çatışmaya dönüşmeyen Ümeyye-Hâşimî- rekabeti de artık zirve noktasına ulaşmış ve husumete dönüşmüştür.²⁵⁴ Böylece olaylar içinden çıkılmaz bir hal alarak Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştır. Yaşanan bütün olumsuzluklar neticesinde siyasi bir fotoğraf ortaya çıkmış ve İslam tarihinde ilk darbe girişimi de gerçekleşmiştir.

Böylece İslam tarihinde ittihâd düşüncesi, Hz. Peygamber’in miladi 622 tarihinde gerçekleştirdiği hicret olayıyla birlikte başlamış, Veda Haccı’yla (10/632) olgunlaşmış ve Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle birlikte bir *kırılma* yaşamıştır. Hilafet makamı devam etmesine rağmen toplumsal ittihâd aksında meydana gelen bu kırılma, sonraki döneme de sirayet ederek siyasi olmaktan çıkıp artık inanç eksenli bir kırılmaya ve bozulmaya doğru dönüşmüştür.

Hz. Ali (656-661)

Dördüncü halife seçilen Hz. Ali, halife seçilirken diğer halifelerin seçiminden farklı olarak politik baskılar ve şiddetin gölgesinde seçilmiştir.²⁵⁵ Tabii olarak Hz. Osman döneminden kalan kargaşa ortamında halife seçilen Hz. Ali, bu kargaşa ortamını orduyla çözmeye çalışmış, bu yüzden sürekli iç savaşlarla meşgul olmuştur. Bu siyasi

²⁵² Kılıç, “Küfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, 253.

²⁵³ Apak, “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 164-165.

²⁵⁴ Sabri Hizmetli, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *AÜİFD*, 1985, XXVII, 170.

²⁵⁵ Ethem Ruhi Fırlı, “Ali”, *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 372. Ayrıca bkz. Hizmetli, *İslam Tarihi*, 217.

gerilim, dönemin zihin dünyası üzerinde önemli etkiler doğurarak çatışmayı beraberinde getirmiştir. Özellikle *Ümeyye-Hâşimî* husumeti yerini artık çatışmaya bırakmıştır.²⁵⁶

Ümeyyeoğullarına mensup olan Muaviye (661-680), Hz. Osman'ın katillerinin bulunması için yoğun bir politik propaganda başlatmış²⁵⁷ ve bu propaganda toplumsal tabanda ciddi derecede karşılık bulmuştur. Ayrıca Muaviye'nin dışında yönetime karşı sert muhalefet yapan aktörler arasında asırtan önemli kişiler de vardır. Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın başını çektiği bu muhalif grup, sadece muhalefet yapmakla kalmamış, muhalif hareketlerini fiiliyata dökmüşlerdir.²⁵⁸

Önce Medine'de Hz. Osman'ın katillerinin bulunması ve onlarla savaşıması kararını almışlar, ardından halifeyi değiştirmeyi düşünmüşlerdir. Halife değişimi için ya Hz. Osman'ın oğullarından birisini ya da Zübeyr b. Avvâm veya Talha b. Ubeydullah'ın halife olmasını gündeme getirerek talepte bulunmuşlardır. Hz. Osman döneminin Basra valisi olan Abdullah b. Amir'in (ö.59/679) ısrarı üzerine Basra'ya gitmek için karar değiştirirler. Müslüman kanı dökülür endişesiyle Hz. Peygamber'in diğer eşleri Hz. Âişe'nin Basra'ya gidişine engel olmak isterler ancak başarılı olamazlar. Ağlayarak Hz. Âişe ve beraberindeki muhalifleri Basra'ya uğurlarlar. Daha sonraları Hz. Âişe'nin bu gidişi halk arasında '*yevmü'n-nahîb*' (ağlama günü) olarak anılmıştır. Hz. Ali'ye muhalif olan bu grup Basra'ya varınca halk ikiye bölünmüş, karşılıklı çatışmalar yaşanmıştır. Artık bu aşamadan sonra Müslümanlar, birbirlerini hem siyasi açıdan hem de itikadi açıdan çatışmaya başlamışlardır.²⁵⁹

Hz. Ali, Hz. Âişe'nin maiyetinde bulunan bu muhalif grubun isteklerini dinleyip sulh teklif ederek Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmasına yönelik bir akit teklif etmiştir. Ancak Hz. Ali'nin ordusu içinde bulunan ve Medine'deki Hz. Osman'ın şehit edilmesinin baş mimarları arasında yer alan *Abdullah b. Sebe, İlba b. el-Heysem, Şureyh b. Evfa, Adiy b. Hatem* gibileri bu antlaşmadan rahatsızlık duyarak karışıklık çıkarırlar.

²⁵⁶ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, TDV Yay. 2015, 401. "(...) Her iki taraf da zaman zaman davranışlarını meşru gösterecek, dini dayanaklar ileri sürmekle birlikte, bu dönemdeki mücadelenin siyasi olduğu açıkça hissedilmektedir. Hz. Ali tarafından idari görevlerden azledilen Ümeyye oğullarının isyan etmesi sonucu, Cemal ve Sıffin gibi, on binlerce müslüman kanının döküldüğü iç savaşlar meydana gelmiştir. Öte yandan Hz. Ali devri, Haşim-Ümeyye arasındaki eski çekişmelerin hatırlanıp gündeme getirildiği bir dönemdir. (...)”

²⁵⁷ Hasan Yaşaroğlu, “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi”, *Turkish Studies*, 8 (8), Ankara 2013, 2213.

²⁵⁸ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 218.

²⁵⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, “Cemal Vakası”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 320-321.

Sulh yapmış olan her iki taraf bunun üzerine savaşmaya karar verirler. Bu çatışmalarda Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın da aralarında bulunduğu birçok kişi ölmüştür.²⁶⁰ Yıllarca Müslümanların fikri dünyasını meşgul eden bu çatışma İslam tarihinde *Cemel Vakası* (36/656) diye yerini almıştır.²⁶¹

Cemel Vakası'ndan sonra Kûfe'ye yerleşen Hz. Ali, Suriye Valiliğine Sehl b. Huneyf'i (ö.38/658) tayin etmiş ve Huneyf, Muâviye tarafından engellenmiştir. Şam'da Hz. Osman'ın kanlı gömleğini camiye astırıp halktan onun kanını dava etmek için biat alan Muaviye, Hz. Ali'nin sulh teklifini geri çevirmiştir. Muaviye'nin isyan konusunda ısrarlı olduğunu gören Hz. Ali, onunla savaşmaktan başka çare kalmadığı kanaatine varır. Neticede *miladi* 657 tarihinde yapılan savaşta Şam ordusundan 45 bin, Irak ordusundan ise 25 bin civarında Müslüman ölmüştür/öldürülmüştür.²⁶²

Hz. Ali savaşı durdurmak için ikinci sulh teklifini yapmıştır.²⁶³ Hz. Ali'yi bu sulh teklifine götüren süreci ise tarihçiler farklı sonuçlara bağlarlar, ancak sulh teklifine giden süreci yine Muaviye'nin hazırladığı konusunda hemfikirler. Muaviye, Amr b. el-As'ın (ö.43/664)²⁶⁴ yardımıyla Hz. Ali'yi tuzağa düşürerek *hakem* olayıyla etkisizleştirmiştir. Bu olay akabinde Hz. Ali mücadeleyi kazanmak üzereyken sekteye uğramış ve olaylar artık içinden çıkılmaz bir hal alarak günümüze kadar tesirleri hissedilen itikadi bir kırılmaya dönüşmüştür.

Hakem Olayı'na kadar Hz. Ali etrafında toplanan Hariciler, Hakem Olayı'ndaki tutumunu beğenmeyerek bu defa Hz. Ali'ye karşı isyan etmişlerdir. Hz. Ali bu isyanı bastırmak için hareket etmiş ve İslam tarihinde Nehrevan (38/658) diye bilinen savaş patlak vermiştir.²⁶⁵ Hariciler söz konusu savaşı kaybetmişler ancak Hz. Ali'ye karşı kin beslemişlerdir.²⁶⁶ Hariciler zaman zaman Nehrevan'da öldürülenler için bir araya gelip onları yâd ederek methiyeler dizmişlerdir. '*Onlar Allah adına öldü biz niye yaşayalım*' diye kendilerini kınamışlardır. Hariciler bu psikoloji içinde hareket ederek Hz. Ali ve Muaviye öldürülürse her şeyin düzeleceği kanaatine varmışlardır. Sonunda İbn Mülcem

²⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 227-233.

²⁶¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vakası", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 321.

²⁶² İsa Karadere, *İslam Mezhepleri Tarihi'nde Cemel ve Sıffin*, Samer Yay. K. Maraş 2020, 108-138.

²⁶³ Karadere, *İslam Mezhepleri Tarihi'nde Cemel ve Sıffin*, 130-131.

²⁶⁴ Ahmet Önkal, "Amr b. As", *TDVİA*, İstanbul 1991, III, 79-81.

²⁶⁵ Elif Aslandoğdu, "Hz. Ali ve Nehrevan Savaşı", Ali Aksu (Ed.), *Hz. Ali*, (ss. 169-182), CÜİF Yay. Sivas 2020, 169-182.

²⁶⁶ Adnan Demircan, "Hâricî Tarihiyle İlgili İlk Kaynaklar", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), İstanbul 2017, 72.

(ö.40/661) adında bir Harici öldürme işini üstlenerek Hz. Ali'yi şehit etmiştir.²⁶⁷

Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra hilafet makamına Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan (40/661) getirilmiştir.²⁶⁸ Zamanla Kûfelilerin genel toplumsal yapılarını ve gidişatlarını iyice tahlil eden Hz. Hasan, Muaviye'nin sert muhalefeti ve çirkinleşen politik baskıları sonucu oldukça endişelenerek sulh yapmaya ve hilafet makamını artık *Müslüman kanı dökülmesin* diye Muaviye'ye devretmiştir.²⁶⁹

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte başlayan olaylar, Hz. Ali iktidarıyla birlikte iç çatışmaya dönüşmüş ve devam eden süreçte Cemel Vakası (36/656), Sıffin (37/657) ve Nehrevan (38/658) Savaşlarıyla bu kırılma büyümüştür. Şöyle ki, bahse konu savaşlarda toplam 70 bin Müslüman ölmüş, bir o kadar da mağduriyet yaşamış ve Müslümanların içinden çıkamadığı mezhep kavgalarını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu dönem Müslümanlar arasında kırılganlıkların arttığı ve ittihâd aksının kırıldığı bir dönemi ifade ettiği için ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları açısından *kırılma dönemi* olarak adlandırılmalıdır.

1.3.2.3. Çöküş Dönemi (661-1000)

Emeviler (661-750)

Hz. Ali ve Hz. Hasan'a karşı yürüttüğü mücadeleden galip çıkan *Muâviye b. Ebû Süfyan* (661-680), iktidarı ele geçirdikten sonra *Emevi Devleti'ni* kurmuştur. İktidarı ele geçirincede kadar propaganda amaçlı olarak *ümme*tin birliği adına mücadele ettiğini söyleyen Muâviye, söz konusu propagandasını terk ederek devletin temellerini Ümeyyecilik ve Arapçılık üzerine tesis etmiştir.²⁷⁰ Muâviye'nin propaganda amaçlı kullandığı söz konusu slogandan ve Hz. Hasan'ın fedakârlığından haklı olarak etkilenen Müslümanlar, geçmişteki kanlı yılların izlerinin silinmesi adına bu döneme *Amü'l Cemâa* (Birlik yılı) adını vermişlerdir.²⁷¹

Ancak Emevi iktidarı ittihâd düşüncesine susamış bir toplumun söz konusu arzularını görmezlikten gelerek *ötekileştirme* politikalarını seçmiştir. İslamiyet'ten önce

²⁶⁷ Karadere, *İslam Mezhepleri Tarihi'nde Cemel ve Sıffin*, 155-156.

²⁶⁸ Âdem Apak, "Hz. Hasan'ın Halife Seçilmesi ve İlk İcraatları", Âlim Yıldız (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan* (ss. 25-31), Be Yay. Sivas 2014. 28.

²⁶⁹ Ethem Ruhi Fırlıklı, "İslam Tarihinde Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri", *AÜİFD*, 26 (1), 1984, 357.

²⁷⁰ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, AÜİF Yayınları, Ankara 1992, 2.

²⁷¹ Necati Aykon, "İslam Tarihinde Birlik Yılı", *USAD*, 11 (55), Şubat 2018, 232-233.

gayr-ı Arap unsurları nitelemek için kullanılan *mevâlî* sıfatı tekrar gündeme gelmiş ve toplumun sınıflara bölünmesi de kaçınılmaz olmuştur.²⁷² Müslümanların idari çatısını oluşturan hilafet makamı artık saltanata dönüştürülmüştür.²⁷³ *Din kardeşliğini* emreden *itikadi* anlayış, saltanatın kaçınılmaz sonucu olarak yerini *iktisadi* anlayışa bırakmıştır.²⁷⁴ İslam ittihâd geleneği kökten sarsılmış, mezhep hareketleri siyasi düşünce boyutundan çıkarak artık itikadi bir yapıya dönüştürülmüştür. Çünkü Emevi iktidarının gayr-ı Arap unsurları ötekileştirmiş olması, mezhep hareketlerinin mevâlî arasında hızla yayılmasını da beraberinde getirmiştir.²⁷⁵

Muâviye'nin ölümü üzerine önceden veliaht tayin ettiği oğlu Yezid b. Muaviye (680-683) hilafet makamına oturmuştur. Zaten önceden hem toplumsal ittihâd açısından hem de itikadi açıdan oldukça sarsılmış olan Müslümanlar, Yezid'in gelişiyle birlikte daha sancılı bir döneme girmişlerdir. Yezid'in iktidara gelmiş olması ise hem Arabistan hem de Arabistan dışında ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır.²⁷⁶ Özellikle Muâviye'nin Medine'deki muhalifleri olarak bilinen Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692) ile Hz. Hüseyin (ö.61/680), Mekke'ye geçerek Yezîd'e karşı da muhalif faaliyetlerini sürdürdüler.²⁷⁷

Hz. Hüseyin'in Kûfe'deki taraftarları ise kendisine mektup yazarak Kûfe'ye gelmesini ve faaliyetlerini burada sürdürmesini isterler.²⁷⁸ Hz. Hüseyin, bu hareketi organize etmesi için amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i (ö.60/680), Kûfe'ye gönderir. Ancak durumu öğrenen Yezîd, Kûfe valiliğine Ubeydullah b. Ziyâd'ı (ö.67/686) tayin eder ve Müslim yakalanıp öldürülür.²⁷⁹ Hz. Hüseyin, Müslim'in kendisini Kûfe'ye davet eden mektubunu alınca hemen yola çıkmıştır. Ancak Müslim b. Akîl'in ve

²⁷² Mehmet Çakırtaş, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2007, 42-47. Ayrıca bkz. Ali Aksu, "Emeviler Döneminde Sosyal Tabaklar", *İSTEM*, 4 (8), 2006, 63-81. "Emeviler döneminde sosyal tabaka genel olarak, Müslümanlar ve gayr-ı müslimler şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Araplar da, kendi aralarında müslüman Araplar ile müslüman olup Arap olmayan mevâlî kesim diye iki gruba ayrılmaktadır. Müslüman Araplar, devlette hâkim tabakayı oluşturmaktadırlar. Müslüman olup Arap olmayanlar, Emeviler döneminde genel anlamda pek fazla itibar görmediler. Gayr-ı müslimler ise, rahat bir hayat yaşadılar." 63. Ayrıca bkz. Adnan Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, Beyan Yay. İstanbul 2015.

²⁷³ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2014, 241.

²⁷⁴ Aydın Tonga, *Kapital İslam'ın Temeli Muaviye*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2013, 158-163.

²⁷⁵ Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü", *GÜÇİFD*, 2 (3), 2003, 5-10.

²⁷⁶ Ünal Kılıç, "Yezid I", *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIII, 513.

²⁷⁷ Muhammed b. Abdulhâdî eş-Şeybânî-Muhammed Sâlim Hıdır, *el-Kavlü's-Sedîd fî Sîreti'l-Husayni's-Şehîd*, (Hz. Hüseyin Hayatı ve Şehadeti). Hz. Burhan Yay. İstanbul 2012, 107-121.

²⁷⁸ Mehmet Azimli, "Hz. Hüseyin İsyanının Gerçekleri Üzerine", Âlim Yıldız-Ali Aksu (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Kerbela I* (ss. 259-268), Asitan Yayıncılık, Sivas 2010, I, 259-268.

²⁷⁹ Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Yediveren Kitap, Konya 2001, 52-65.

tarafatlarının başına gelenleri Kadisiye bölgesine geldiğinde öğrenir. Daha sonra Hz. Hüseyin ve beraberindeki Müslümanlar Kerbelâ'da Emevî ordusu tarafından kuşatılarak 10 Ekim 680 tarihinde Ehl-i Beyt'ten yetmiş iki kişiyle birlikte hunharca Kerbelâ'da öldürülürler/şehit edilirler.²⁸⁰

Hz. Hüseyin'in (ö.61/680) Kûfe'ye gidişi ve Yezid'e karşı tavır alışı konusunda İslam tarihçileri ve bu konu üzerine düşünce beyan edenler, olayın sebepleri konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur.²⁸¹ Ancak toplumsal ittihâd aksında meydana gelen kırılmanın artık itikadi kırılmaya da dönüştüğü konusunda genel bir kanaat oluşmuştur. Bu bakımdan Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte başlayan ittihâd aksındaki kırılmanın boyutları, Kerbelâ olayıyla birlikte daha da derinleşmiştir.

Şüphesiz Kerbelâ, insanlık tarihinin ve İslam medeniyetinin şahit olduğu en acı olaylardan biridir. Özellikle Müslümanların asırlardır bilinçaltına kazınmış; neden, nasıl sorularıyla cevabı aranan acı bir tecrübe olmuştur. Bu kapsamda Kerbelâ'yı yeni olmuşçasına içselleştirip söz konusu menfur olay için *mezhep farkı olmaksızın* günümüzde de *gözyaşı dökülüyor olması*, ittihâd-ı İslâm düşüncesi açısından kıymet ifade etmektedir. Ancak Kerbelâ'ya artık dövünmek yerine, Müslümanların ittihâdı adına *Kerbelâ'yı doğru okuyup* yeni faciaların önüne geçmek gerekir.

Bu bağlamda Emeviler döneminde yeni Kerbelâ Olaylarına mahal vermemek için hareket eden ve kendinden önceki idarecilerin Müslümanlara yaşattıkları acıları tecrübe edinerek ders çıkaran idareciler de vardı. İşte bu bilinçle hareket eden Ömer b. Abdülazîz (717-720), kısa iktidarına rağmen Müslümanların ittihâdına önem vermiştir.

Ömer b. Abdülazîz, Emevi iktidarlarının *Arapçılık ve kabilecilik* anlayışını terk ederek gayr-ı Arap unsurları (Mevâlî) samimiyetle kucaklamıştır. Mevâlî'den alınan ağır vergileri kaldırmış,²⁸² din kardeşliğini esas alarak kabileciliğe ve ötekileştirmeye fırsat vermemiştir.²⁸³ Bütün Müslümanları kapsayacak şekilde sosyal hizmet ve

²⁸⁰ Abdullah b. Abdülazîz, *Men Katele'l-Hüseyin, (Hz. Hüseyin'in Katlinin Perde Arkası)*, Çev. Bekir Salihoğlu, İnceleme Araştırma Eserleri Yay. İstanbul 2007, 43-56.

²⁸¹ Adnan Demircan, "Ehli Sünnet Âlimlerinin Kerbelâ Olayına Yaklaşımları", *Marife*, 10 (1), Bahar 2010, 69-89.

²⁸² İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülazîz Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (13), Konya-Şubat 2002, 71-72.

²⁸³ Ali Hatalmış, "Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülazîz'in İslam Toplumu Yeniden İnşa Çabası", *Mukaddime*, 8 (2), Mardin 2017), 331-350.

dayanışma seferberliği başlatmış ve bu konuda ciddi başarı sağlamıştır.²⁸⁴ Camilerde özellikle Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e yönelik hakaretlere son vererek itikadi anlamda kırılmış olan inanç aksını tamir etmek için ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu bakımdan İslam dünyasında mezheplerin üzerinde ittifak ettiği tek Emevi Halifesi durumuna gelmiş ve kendisine 'Beşinci Halife ve Halifetü's Sâlih'²⁸⁵ unvanı verilmiştir.

Ömer b. Abdulazîz'in vefatından sonra Emevi iktidarı tekrar eski ırkçı yapısına dönmüş ve gayr-ı Arap unsurlar (Mevâli) ötekileştirilmeye devam edilmiştir. Devlet otoritesi kaybolmuş, Haricilerin hareket alanları genişlemiş ve berberinde Şuûbiyye hareketi öncülüğünde Fars ırkçılığı baş göstermiştir. Miladi 750 yılında Halife II. Mervan'ın Mısır'da öldürülmesiyle birlikte Emevi iktidarı son bulmuştur.²⁸⁶

Abbâsîler (750-1258)

Emevi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın (ö.32/658) soyundan geldiğini iddia eden Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (750-754)²⁸⁷ liderliğinde Abbâsîler Devleti kurulmuştur.²⁸⁸ Müslüman toplum; Arap, Fars, Türk, Rum, Kuzey Afrikalı ve diğer bazı azınlıklardan oluşmaktaydı. Emeviler döneminde İslam dünyasının merkezi Şam iken Abbâsîler Devleti'nin kurulmasıyla birlikte bu merkez Bağdat olmuştur.²⁸⁹ Şam'da Araplar ağırlıktayken, Bağdat'ta Farslar ve Türkler yoğun olarak yaşamaya başlamışlardır. Türkler askeri kademelerde, Farslar devlet idaresinde, Rumlar sarayda ve Kuzey Afrikalı unsurlar ise ziraatle uğraşıyorlardı.²⁹⁰ Abbâsîler Devleti'nin kuruluşuyla, İslam toplumunun sosyal ve siyasal alanlarıyla birlikte artık ekonomik yapısı da büyük değişikliğe uğramıştır.²⁹¹

Abbâsîler Devleti döneminde gayr-ı Arap unsurlar (Mevâli), Emeviler dönemine nazaran kısmi bir rahatlama yaşamıştır. Ancak Emeviler dönemindeki Arap ırkçılığı bu defa Fars ırkçılığına dönüşmüştür. Şuûbiyye hareketi bu dönemde etkin hale gelmiş,²⁹²

²⁸⁴ Yılmaz Çelik, "Emevi Halifesi Ömer b. Abdulazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları", *AİBÜİFD*, 7 (14), Bolu 2019, 619. Ayrıca bkz. İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdulazîz", *TDVİA*, İst. 2007, XXXIV, 53.

²⁸⁵ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 4.

²⁸⁶ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 4.

²⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 491-492.

²⁸⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.

²⁸⁹ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 5.

²⁹⁰ Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay. Erzurum 1998, 5.

²⁹¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yay. İstanbul 1980, 50.

²⁹² Âdem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezahürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İSTEM*, 6 (12), 2008, 31-40.

gayr-ı Fars unsurlar ve özellikle Türkler ciddi sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Bu rahatsızlık ise toplumsal aidiyet ve İslam ittihâdı açısından derin yaralar açmıştır. Abbâsîler Devleti Müslümanların birliği adına tesis edilmiş gibi görünse de aslında görüldüğü gibi olmamıştır. Çünkü Müslüman olmuş bütün unsurların kucaklanması gerekirken Fars unsurlar ön plana çıkarılmış ve diğer Müslümanlar ötekileştirilmiştir.

Özellikle Harun Reşîd (786-809) döneminde devletin ismi artık neredeyse *Bermekiler Devleti* diye nitelendirilmeye başlanmıştır.²⁹³ Mesela bu konuda Arap tarihçi el-Cahız; Emevileri *Asıl Arap Devleti*, Abbasileri ise *Horasan Acem Devleti* şeklinde isimlendirmiştir.²⁹⁴ Dolayısıyla Abbasiler dönemi, Talas Savaşı (133/751) hariç olmak üzere genel hatlarıyla Müslümanların ittihâdı açısından verimli bir dönem olmamıştır.

Abbâsîler Devleti'nin ilk dönemine rastlayan *Talas Savaşı* (133/751), kendi özel şartları içinde değerlendirilmesi gereken bir gelişmedir. Müslüman Abbâsîler ile Karluk Türklerinin Çin Ordularına karşı birlikte kazandıkları zafer olan Talas Savaşı, İslam ittihâdı adına planlı bir birlikteliği ifade etmeyebilir. Ancak Türklerin Hz. Ömer döneminden başlayarak devam eden süreçte Müslümanlarla münasebetleri artmıştır. Türkler ile diğer Müslüman unsurlar arasındaki bu münasebetler zamanla siyasi ve iktisadi ilişkilere dönüşmüş; artık farklı coğrafyalara tesir etmiş olan İslam, Türkler arasında da hızla yayılmaya başlamıştır.²⁹⁵ Tam teşekküllü bir Türk-İslam devleti kurulmamış olmasına rağmen hem Emevilerin son döneminde hem de Abbâsîlerin ordusu içinde bulunmuş olan Müslüman Türkler, hilafet ordusuna ileri derecede katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla Türkler artık İslam'a ve fetih anlayışına da yabancı değillerdir.²⁹⁶ Bu bakımdan Talas Savaşı öncesinde Horasan Valisi Ebû Müslim Horasânî'nin (ö.137/755) Çin ordusuyla savaşmaya ikna edilmesi de kolay olmuştur.

Bu kapsamda Türkistan bölgesinde hem İslam'ın yayılmasını engellemek hem de Türkleri bölgeden atmak isteyen Çin ordusu, Türklerle karşı saldırıya geçmiştir. Bunun üzerine Karluk Türkleri diğer Türk boylarıyla birleşerek Çin'le savaşmaya karar

²⁹³ Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekiler", *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 517.

²⁹⁴ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", 11. Ayrıca bkz. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsîlerin İlk Yüzyılında Mevâlî", *BEÜİFD*, 6 (2), Zonguldak 2019, 281-306.

²⁹⁵ Zekerîya Kitapçı, *İslam Hidâyet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda*, Yedikubbe Yay. Konya 2004, 20-38. Ayrıca bkz. Zekerîya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Yedikubbe Yay. Konya 2004, 198-204. Ali Hatalmış, "Sahabilerin Türkleri Tanımaları ve İlişkileri", *ÇÜİFD*, 19 (2), Adana 2019, 418-440.

²⁹⁶ Mehmet Azimli, "Abbasiler Dönemi Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri", *MARİFE*, 10 (1), Bahar 2010, 157-163. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşan Ordu (Hassa Ordusu)", *DÜİFD*, 4 (2), Diyarbakır 2002, 29-47.

vermişlerdir. Çin ordusunu mağlup edemeyiz endişesiyle Abbasilerin Horasan Valisi Ebu Müslim'den yardım istemişlerdir. Türklerin yardım talebine olumlu yanıt veren Horasani, Çin ordusuna savaş ilan etmiştir. Böylece Abbasiler Devleti ve Karluk Türkleri birleşerek Çin Ordusunu mağlup edip Talas Savaşını kazanmışlardır.²⁹⁷ Söz konusu zafer, Türkistan bölgesinde İslam'ın daha hızlı yayılmasını sağlamıştır.

Rus şarkiyatçı V.V. Barthold (ö.1349/1930) Talas Savaşı hakkında şöyle der;

*“Bu muharebenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslam ve Çin Medeniyeti'nin hangisinin Türkistan'da hâkim olacağı meselesi bu suretle halledilmiştir.”*²⁹⁸

Yine ünlü Çin tarihçi Liu En-Lin, Talas Savaşı'nın İslam dünyası için önemine şöyle dikkat çekmiştir:

*“Eğer savaş Arapların aleyhine neticelenmiş olsaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Türkistan'da yaşayan Türklerin çoğunluğu, hatta bütünü Budistliği kabul etmek mecburiyetinde kalacaktı”*²⁹⁹

Bu bağlamda Talas Savaşı bir meydan muharebesinden öte hem Türk-İslam tarihi hem de İslam medeniyetinin gelişimi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Çin'in Türkistan bölgesindeki yayılmacı emelleri son bulmuş ve bu vesileyle Budizm'le birlikte diğer dinlerin de bölgedeki etkileri kırılmıştır. Çünkü Talas Savaşı'ndan sonra İslamiyet, Türkler eliyle Pakistan, Afganistan, Hindistan, Bangladeş ve Balkanlar gibi daha birçok coğrafyaya ulaşmıştır. Dolayısıyla *Talas Savaşı* (133/751), ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları açısından yeni ve güçlü bir dönemin de başlangıcıdır.

Hülasa Talas Savaşı kendi özelinde değerlendirilmek üzere miladi 656 yılında kırılmaya başlayan Müslümanların ittihâd aksı, devam eden süreçte tamamen çökmüştür. Çünkü Emevi iktidarı salt Arapçılık üzerine inşa edilerek gayr-ı Arap unsurları, Abbasi iktidarı ise salt Farsçılık üzerine inşa edilerek gayr-ı Fars unsurları ötekileştirmiştir. Bu nedenle İslam ittihâdının kaybolduğu bir dönemi işaret ettiği için miladi 661 ve 1000 yılları arasında geçen süreç, araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz neticelerle birlikte ittihâd-ı İslâm düşüncesinin *çöküş dönemini* ifade etmektedir.

²⁹⁷ Bahattin Keleş, “Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15 (225), Aralık 2016, 85-88.

²⁹⁸ Keleş, “Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, 92.

²⁹⁹ Liu En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı I*, TTK Yay. Ankara 1972, 419.

1.3.2.4. Tamir Dönemi (1000-1300)

Abbâsîler Devleti'nin miladi 1000'li yıllarda her alanda zayıflamasıyla yeni kurulmuş olan Türk kökenli devletler, varlıklarını hissettirmişlerdir. Sâ mânîler (819-1005), Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) ve Selçuklular (1040-1308) gibi devletler bu dönemde ortaya çıkarak İslam ittihâdına hizmet etmeye başlamışlardır.

Özellikle Karahanlılar, Türk-İslam tarihi ve İslam medeniyeti açısından önemli bir alanı teşkil eder. İslam Tarihi kaynaklarında *İlek*, *el-Hâkâniye*, *Devletü Âl-i Efrasyâb* ve *Hânâtü Türkistan*³⁰⁰ gibi isimlerle anılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un *Hâkâniye Devleti* olarak nitelendirdiği Karahanlılar'a, *kara* kavramını *güçlü*, *kuvvetli* ve *asil* anlamlarında kullandıkları için oryantalist tarihçiler tarafından *Karahanlı* unvanı verilmiştir.³⁰¹

Türkistan bölgesinde birçok boyun bir araya getirilmesiyle kurulmuş olan Karahanlılar, iç çekişmelerden sonra *Abdülkerim Satuk Buğra Han* (942-955) tarafından ilan edilen ilk Türk-İslam devleti olmuştur.³⁰² Henüz Müslüman olmamış diğer Türk boylarını da İslam'a davet eden *Satuk Buğra Han*, ilan ettiği devletin temellerini ise İslam ittihâd aksına bağlamıştır.³⁰³ Bu bakımdan kurmuş olduğu söz konusu idari yapı ve devlet geleneği, gelecekte kurulacak olan diğer Türk-İslam devletlerine de rol model olmuştur.³⁰⁴ Bu bakımdan *Abdülkerim Satuk Buğra Han*, ittihâd-ı İslâm düşüncesine katkı sağlayanlar arasında oldukça muteber bir yere sahiptir.

Bu bağlamda *Satuk Buğra Han*'ın kurduğu model üzerinde şekillenmiş olan Gazneli Devleti (963-1186), önceleri Sâ mânîlere bağlı bir devletçiktir. Din, siyaset ve devlet yönetimi alanında önemli eğitimler almış olan Sultan Mahmud'un (980-1030) tahta geçmesiyle birlikte tam bağımsız hale gelmiştir.³⁰⁵ Devletin sınırlarını Mâverâünnehir'den Kuzey Hindistan'a kadar taşıyarak bölgenin İslamlaşmasına önemli katkılar sağlamıştır. İslam ittihâdını bozacak düşünce yapılarına fırsat vermeyen Sultan

³⁰⁰ Ali b. Salih el-Muheyimî, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", Çev. Ali Aksu, *CÜİFD*, 5 (1), Sivas 2001, 284.

³⁰¹ Zekerîya Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*, (Samaniler, Karahanlılar, Selçuklular), Yedikubbe Yay. Konya 2005, 112.

³⁰² Abdülkerim Özyayın, "Karahanlıların, Gaznelilerin ve Selçukluların İslamiyet'i Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 256.

³⁰³ Necati Demir, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 21-63. Ayrıca bkz. B. Erdem Dağıstanlıoğlu, "Ebu'n-Nasr Sâ mânî", *Belleten*, TDK Yay. (70), Aralık 2020, 79-139.

³⁰⁴ Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 181. Ayrıca bkz. B. Erdem Dağıstanlıoğlu, "Tezkire-i Buğra Han'ın Çağatayca Yazılmış Bir Nüshası", *Turkish Studies*, 7 (4), Ankara 2012, 1313-1393.

³⁰⁵ İzzettullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, (Doktora Tezi), NEÜSBE, Konya 2018, 34.

Mahmud, İsmaili düşünceyi temsil eden Fâtımî hilâfetiyle ilişki kurmayıp, gelen teklifleri de reddetmiştir.³⁰⁶ Bu bağlamda hem özel yaşamı hem de idare ettiği devletin genel politikasını *i'lâ-yı Kelimetullâh* çizgisine çekmiş olan Gazneli Mahmud, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları açısından itibarlı bir yere sahiptir.³⁰⁷

Gazneli Devleti ile girdikleri siyasi ve askeri mücadeleden galip çıkan Selçuklular (1040-1308), Maverâünnehir'de Belh, Merv, Semerkand ve Buhara'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. Daha sonra Ortadoğu'da ilk müstakil Türk-İslam Devleti olarak varlığını hissettiren Selçuklular, *Tuğrul Bey* (1040-1063) liderliğinde kısa zamanda askeri ve idari yönden rakipsiz hale gelmiştir. Otoritelerini başta Abbasi halifeleri olmak üzere bütün egemen güçlere kabul ettirip, *Sünni* çizgiyi takip ederek *İ'lâ-yı Kelimetullâh*, *Nizam-ı Âlem* için çalışmayı amaç edinmişlerdir. Bir taraftan böyle ulvi bir amaç uğrunda hareket ederken diğer taraftan da Müslümanların ittihâdını bozacak siyasi merkezlerin oluşmasına da asla fırsat vermemişlerdir.³⁰⁸

Mesela Abbasiler Devletini adeta işgal etmiş olan Büveyhiler'in saldırılarına karşı Abbasi halifesini korumayı ulvi bir görev saymışlardır. Çünkü Büveyhiler genelde Şiiğin, özelde ise İsmailiyye mezhebinin yayılması için Fatîmî Devleti'nden (909-1171) önemli derecede destek alarak Abbasilerin kontrolünde bulunan hilafet makamını baskı altına almışlardır.³⁰⁹ Bu baskılardan bunalan Abbasi Halifesi Kâim Biemrillâh (1031-1075), Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet ederek yardım talebinde bulunmuştur.³¹⁰ Bunun üzerine Tuğrul Bey, halife Kâim Biemrillâh'a mektup yazarak şöyle der;

“(...) Hz. Peygamber'e (s.a.v) hizmetle şeref kazanmak için gelmek istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddileri ortadan kaldıracam. Sonra Suriyeli asilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allah'ın izniyle harp edeceğim.(...)”³¹¹

Miladi 1055 tarihinde Bağdat'a geçen Tuğrul Bey, halife tarafından ihtişamlı bir şekilde karşılanmış, taç ve hil'at giydirilerek *Şarkın ve Garbın Sultanı, Rükûn üd-din*,

³⁰⁶ M. Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum 1996, 41.

³⁰⁷ Zeki, “Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti”, 180.

³⁰⁸ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi I*, 46. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, 35-45.

³⁰⁹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.160. Mehmet Altan Köymen, “İslam Âlemi İçinde Selçuklular”, *AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 15 (1-3), Ankara 1957, 123-124.

³¹⁰ Edip Akyol, “Selçukluların Hilafetle İlk Teması ve Büveyhiler'le İlişkiler”, *İstem*, 10 (19), 2012, 242-243.

³¹¹ Namık Sinan Turan, *Hilafet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, 109.

Kasîm Emîr ul-Mu'minîn (Halifenin Ortağı) olarak ilan etmiştir.³¹² Böylece miladi 1055 tarihi itibariyle Abbasi Halifesi kendi isteğiyle siyasi ve idari tüm yetkilerini de Tuğrul Bey'e devretmiştir.³¹³ Bu tarih itibariyle Bağdat'taki tüm camilerde Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş ve Büveyhiler'in tehdidi ortadan kalkmıştır.³¹⁴ Böylece Hz. Peygamber'den itibaren devam eden sünni çizgiyi bozmak ve İslam ittihâd aksını kırmak için çabalayan guruplar da kontrol altına alınmıştır.

Dolayısıyla Selçuklular, hem Müslümanların ittihâdını sekteye uğratan müfrit siyasi yapıları hem de hilafet makamını kontrolüne almış³¹⁵ olması adeta Hz. Peygamber'in ittihâd eksenli olarak Veda Haccı'nda zikrettiği “(...) *Benim bu sözlerimi burada bulunanlar bulunmayanlara bildirsin. Olabilir ki bildirilen kimse burada bulunandan daha iyi anlar ve itaat eder*”³¹⁶ mesajının vücut bulmuş halidir.

Bu bağlamda Selçuklu Devleti'nin İslam Dünyası adına ittihâd çabaları büyük oranda sonuç vermiştir. Selçuklu toplumunun her kesimine sirayet etmiş olan İslam ittihâd anlayışı, devlet yöneticilerinin iktidarda ellerindeki en büyük silah olmuştur. Bu anlayış nesilden nesile geçerek geleneksel hale gelmiştir. *Sultan Alparslan'ın* (1064-1072) liderliğinde kazanılan *Malazgirt Zaferi*, İslam ittihâdı anlayışı çerçevesinde değerlendirilmiş ve Batılılar tarafından Müslümanların başarısı olarak anılmıştır.³¹⁷

Sultan Alparslan'ın vefatından sonra Selçuklu tahtına geçen oğlu *Melikşah* (1072-1092); Anadolu, Suriye, Filistin, Kafkaslar, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerin fethini hep İslam ittihâdı adına gerçekleştirmiştir.³¹⁸ Gerçekleştirdiği fetihlerin yanında iç siyaset açısından da *Sünni-Şii* çatışmasını sonlandırmak için birçok proje uygulamış olan Melikşah, Nizamiye Medreselerinde Bâtıniliğe karşı ilmi sahada da çalışmalar yürütmüştür.³¹⁹ Ayrıca aşırı müfrit guruplara karşı sert mücadele ederken itidal sahibi

³¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969, 94-95.

³¹³ YAZICI, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 22.

³¹⁴ Turan, *Hilafet*, 109-110.

³¹⁵ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi I*, 48. Ayrıca bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 163-164.

³¹⁶ Erul, “Veda Hutbesi”, 592.

³¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan” *TDVİA*, İstanbul 1989), II, 526-530. Ayrıca bkz. Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 481-483.

³¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, , *Sultan Melikşah, (Büyük Selçuklu İmparatoru)*, Başbakanlık Kültür Müşavirliği Yayınları, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1973, 20-91.

³¹⁹ Ramazan Tarık, “İslam Düşüncesinde Mezhepleri Yakınlaştırma Girişimleri (Takribü'l-Mezahip: Mısır Örneği)”, İÜSBE, Doktora Tezi, İstanbul 2018, 116. “(...) Şii propagandalarını etkisizleştirme görevi gören bu medreselerde bu dönemde, İmâmü'l-Haremeyn el Cüveynî, Ebu İshâk eş-Şirâzî, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâfi, İmam Gazzâlî, İlkiya el-Herrâsi ve Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbüri gibi önemli ilim ve din adamları görev yapmıştır. (...)”

olanlarla da İslam ittiḥadı adına ilişkiler kurmuş ve akrabalık bağları oluşturmuştur. Kendi öz kızı olan Salkım Hatun'u İran'da bulunan Şii Mâzenderân Emiri *Sipeh-bud Ali* ile evlendirmiştir.³²⁰

Bu bağlamda 11. yüzyılda Bağdat'ta uygulamaya konulan *Takrîbu'l-Mezâhib*³²¹ çalışmaları oldukça önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu çalışmayla Yahudilere karşı Sünni-Şii birlikteliğini sağlamak üzere mezheplerin siyasi ve kültürel olarak yakınlaşmaları amaçlanmıştır. Dönem itibarıyla bu çalışma sonuç vermiş ve Şiîler Sünnîlerin camilerinde namaz kılmış, Sünnîler de Şii imamlara ait kabirleri ziyaret ederek ortak değerlere sahip çıkmışlardır. Daha sonra bu yakınlaşma ilmi sahada da devam ettirilerek Ebu Ca'fer et-Tusi (ö.1067), Ebu Mansur Ahmed et-Tabersi (ö.1154) ve İbnü'l-Mutahhar el-Hilli (1325) gibi kelimciler, bu birlikteliğe katkı sağlamaya çalışmışlardır. *Tusi*, "el-Hilaf" isimli fıkıh eserini, *Tabersi*, "Mecmau'l-Beyan" isimli tefsirini ve *Hilli* ise "et-Tezkire" isimli eserini bu yaklaşımın etkisiyle yazarak mezheplerin ortak fıkhi görüşlerini çarpıtmadan vermeyi başarmışlardır.³²²

Yine XII. yüzyılda Moğolların saldırıları sonucu İslam Dünyası'nda meydana gelmiş olan karışıklıklardan etkilenen halkın sığınağı haline gelmiş olan *Kübrevîyye* tarikatı, Sünni-Şii yakınlaşması için önemli işlev görmüştür. *Kübrevîyye* tarikatının önemli simalarından Alauddevle Simnani (ö.1336), her iki mezhebin de müspet yönlerini öne çıkararak bir sentez oluşturmaya çalışmıştır.³²³

Takrîbu'l-Mezâhib gibi birçok projeyi uygulamaya koymuş olan Selçuklular, böylece İslam ittiḥād anlayışını geleneksel devlet politikasına dönüştürerek kendilerinden sonra gelen devletlere ve idarecilere de rol model olmuşlardır.

İşte bu ittiḥād çizgisinden etkilenen liderlerden birisi de Eyyubiler Devleti'nin kurucu lideri olan *Selâhaddîn Eyyûbi'dir* (1171-1193). İyi bir eğitim almış olan Eyyubi, Selçuklulara bağlı Tıkrit valiliği yapmış olan babasından³²⁴ da oldukça etkilenmiştir. Son derece kararlı ve cesur bir asker olan Eyyubi, Nûreddin Mahmud Zengî'nin (1146-1174) Mısır'daki ordu komutanlığıyla birlikte Şii Fatîmî Halifesi'nin vezirlik

³²⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 255. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 322.

³²¹ Cemil Hakyemez, "Takrîbü'l-Mezâhib" *İslâmî Araştırmaları Dergisi*, 29 (2), 2018, 289.

³²² Hakyemez, "Takrîbü'l-Mezâhib", 289-290.

³²³ Hakyemez, "Takrîbü'l-Mezâhib", 292. Ayrıca bkz. Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübra" *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXII, 498-506.

³²⁴ Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 337-340.

görevlerine kadar yükselmiştir. Miladi 1171 tarihinde Nureddin Mahmud Zengi'nin desteğini de alarak Şii Fatımi hilafetini fes edip Abbasi hilafetine bağlamıştır.³²⁵ Bu bağlamda İslam ittihâdı idealiyle yetişmiş olan Eyyubi; Mısır, Suriye, Irak, Yemen bölgelerinin hâkimiyetini ele geçirmiş ve 1187 tarihinde Kudüs'ü Hittin Savaşı ile Haçlılardan geri almıştır.³²⁶ Dolayısıyla *Selâhaddîn Eyyûbî de ittihâd-ı İslâm* düşüncesine hizmet edenler arasında önemli bir yere sahiptir.

Samanilerden başlayarak Karahanlılar, Gazneliler, Eyyubiler ve Selçuklulara kadar uzanan İslam Devletleri'nin tekâmül dönemlerinde “*İ'lâ-yı Kelimetullah Nizâm-ı Âlem*” sloganı kutsal bir yol olarak takip edilmiştir. Bu kapsamda *Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* geliştirilmiş ve bütün İslam Dünyası'nı kapsayacak şekilde ictimai ve itikadi alanlarda düzenlemelere gidilerek *akademik medreseler* aktif hale getirilmiştir. *Fütüvvet/Ahilik teşkilatları* kurumsallaştırılmış ve *tasavvuf dergâhları* Müslüman olmayan coğrafyalara gönderilerek devlet eliyle İslam, sevdirmeye çalışılmıştır. Böylece 1000-1300'lü yıllar arasında geçen zaman dilimi, *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinin tarihi kodları açısından *Tamir Dönemi* olarak kabul edilmelidir.

1.3.2.5. Yükseliş Dönemi (1300-...)

Osmanlı Devleti (1302-1922)

İttihâd-ı İslâm düşüncesi, tamir döneminin ardından 1302 yılında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ilan etmesiyle³²⁷ birlikte yeni ve güçlü bir döneme girmiştir. Selçuklulardan devraldığı “*İ'lâ-yı Kelimetullah Nizâm-ı Âlem*” sloganı çerçevesinde İslam'a hizmet etmeyi gaye edinen Osmanlı Devleti, genel siyasetini Batı'da *fetih*,

³²⁵ İbrahim Barca, “Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3. (2), Siirt 2016, 177-190. “(...) Her alanda İslâm birliğini hedefleyen Selâhaddîn Eyyûbî, Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle ve bu mücadelelerindeki adil ve müsamahalı tavrıyla Batı'da adını duyurmuştur. O, 15 Receb 583/22 Eylül 1187 tarihinde Kudüs'ü kuşatmış, 2 Ekim/27 Recep Cuma günü 88 yıllık esaretin ardından Kudüs'ü Latin Haçlı Krallıktan geri almıştır. Onun sayesinde bu şehir Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların birlikte yaşayabildiği ve dinsel hoşgörünün ön planda olduğu bir mekân haline gelmiştir. (...)”, 178.

³²⁶ İsmail Yakıt, “Selahattin Eyyubi'nin Nesebi”, *Belleten*, TTK. Yay. İstanbul 2019, LXXXIII (297), 469-484. “(...) Bütün tarihî kaynaklarda Eyyûbî devleti için Arapça “ed-Devletü'l-etrâk” (Türklerin devleti) tabiri kullanılmaktadır. Sözelimi o dönemin tarihçilerinden İbn Attar : “Fatimilerden sonra Mısır'da saltanatın Türklerin eline geçtiğini” yazar. Eğer kurucuları Türk olmasaydı, ünlü tarihçi niye böyle bir tabir kullansın? Hatta Eyyubilerden sonra kurulan Memlûklular için de bu tabir kullanıla gelmiştir. Devletin ismi, onu kuranlarla alakalıdır. (...)” Ayrıca bkz. Ramazan Uykur, “Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Selahaddin Eyyubi'ye Ait Bir Bakır Sikke”, *Karadeniz*, 2018/37, 112-124.

³²⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2016, 33-37.

Doğu'da *ilhak* politikası üzerine kurmuştur. Bu kapsamda Karesi, Saruhan, Menteşe, Aydın, Çandarıoğulları ve Karamanoğulları Beylikleri ile Orta Anadolu'da Kadı Burhaneddin Devleti, Osmanlı ittihâdına dâhil edilmiştir.³²⁸ Ankara Savaşı'nın (1402) ardından yaşanan fetretten sonra, *Fatih Sultan Mehmed* (1444-1481) liderliğinde gerçekleşen İstanbul'un fethiyle (1453) birlikte Osmanlı sınırları, Balkanlardan Adriyatik kıyılarına ve Anadolu'da Fırat Nehri'ne kadar uzanan bir alanı kapsamıştır.³²⁹

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) tahta çıkışıyla birlikte Anadolu'da Osmanlı ittihâdına dâhil olmayan Ramazanoğlu (1352-1608) ve Dulkadiroğulları (1337-1522) Beylikleri bu ittihâda dâhil edilmiştir. Ancak Akkoyunlu Devleti'nin dağılmasıyla birlikte yerine kurulmuş olan Safevî Devleti (1501-1736), İslam ittihâdını hedefleyen Osmanlı Devleti için şartları oldukça zorlamıştır. Çünkü Şah İsmail (1501-1524) liderliğinde kurulmuş olan Safevî Devleti'nin bölgede yoğun bir Kızılbaşlık faaliyeti yürütüyor olması Osmanlı Devleti'ni "Anadolu'daki Kızılbaşları harekete geçirir" endişesine sevk etmiştir. Bu bağlamda hem genel İslam ittihâd anlayışını hedefine ulaştırmak hem de bölgedeki Kızılbaşlık hareketini kontrol altına almak için Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Seferi'ni (1514) tertip ederek Şah İsmail'i saf dışı bırakmıştır.³³⁰

Ortadoğu hâkimiyeti için ise bölgeye dört büyük sefer düzenlemiştir. *Yavuz Sultan Selim* liderliğinde İran Seferi (1514-1515), Suriye-Mısır Seferi (1516-1517) ve *Kanuni Sultan Süleyman* (ö.974/1566) liderliğinde de Irakeyn Seferleriyle (1536-1549) birlikte Hind-Yemen Seferlerini (1526-1553)³³¹ gerçekleştirmiştir. Bu seferlerle 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde hâkimiyet sağlanarak *siyasi birlik*³³² oluşturmuş ve söz konusu hâkimiyet alanlarından sonra Hicaz bölgesi başta olmak üzere kutsal kabul edilen beldelerde *birlikte yaşama* kültürü yeniden tesis edilerek *Osmanlı Millet Sistemi* geliştirilmiştir.³³³

³²⁸ Halil İncalcık, *Osmanlılar (Fütuhat, İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler)*, Timaş Yay. 2010, 56. Ayrıca bkz. Feridun M. Emecan, "Kurtuluşun Küçük Kaynarcaya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, IRCICA Yay. İstanbul 1994, 10-29.

³²⁹ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", *Akademik Bakış*, 9 (18), Yaz 2016, 21.

³³⁰ Tufan Gündüz, "Safevîler", *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 451-457. "(...) Yavuz Sultan Selim, Anadolu'daki kızılbaşların harekete geçme ihtimaline karşı tedbir aldıktan sonra büyük bir ordu ile İran'a yürüdü. Erzincan üzerinden Tebriz'e doğru ilerledi. Hoy yakınlarındaki Çaldıran ovasında yapılan savaşta Safevîler yenildi. Şah İsmâil savaş meydanını terkedip Dergezin'e çekildi. (...)", 452.

³³¹ Alkan, "Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", 22-25.

³³² Alkan, "Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", 25.

³³³ Alkan, "Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", 27.

Özellikle *Yavuz Sultan Selim* devrinde yapılan toplumsal düzenlemelerle, sosyal dayanışmanın ve toplumsal ittihâdın ilkeleri din kardeşliği üzerine inşa edilmiştir. Bu düzenlemelerin yanında *Haremeyn-i Şerifeyn'in himâye edilmesi, kutsal emanetlerin Osmanlı payitahtına taşınması ve hac organizasyonlarının güvenli bir şekilde gerçekleştiriliyor olması*, Müslümanlar nazarında Osmanlı Devleti'nin ve padişahların itibarını daha da artırmıştır.³³⁴ Dolayısıyla Müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki camilerde artık Osmanlı padişahları adına hutbe okunur hale gelmiştir.

Bu kapsamda Mısır'ın ilhakıyla birlikte 29 Ağustos 1515'da *Yavuz Sultan Selim* adına el-Utrusk (el-Utruş) Camii'nde hutbe okunmuştur.³³⁵ Söz konusu hutbede *Yavuz Sultan Selim'e Hakimü'l Haremeyni'-ş-Şerifeyn* unvanı verilmiş, ancak *Yavuz Sultan Selim* söz konusu unvanı kabul etmeyerek kendisine *Hâdimü'l-Haremeyni'-ş-Şerifeyn* unvanının verilmesini istemiştir.³³⁶ Mısır'da *Sultan Selim'e* bu unvanın verilmiş olması ise zamanla hilafet makamının Osmanlı Devleti'ne devredildiğine dair çelişkili bilgilerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Çünkü hilafet makamının Osmanlı Devleti'ne devredildiğine dair belgeye dayalı herhangi bir bilgi mevcut değildir. Mesela, Osmanlı tarihi konusunda önemli çalışmalar yapmış olan Halil İnalcık, Arapça kaynaklar dâhil olmak üzere hiçbir yerde böyle bir belgeye rastlayamadığını ve söz konusu bilginin 18. yüzyılda yayılmaya başladığını belirtmiştir.³³⁷

Bu kapsamda hem yukarıda izah ettiğimiz nedenlerden dolayı Müslümanlar nazarında Osmanlı Devleti'nin itibarını daha muteber hale getirmiş olması hem de Mısır seferinin ardından Memlûkler Devleti'nin (1250-1517) ilhak edilerek Abbasi Halifesi III. Mutevekkil Alellah'ın (1516-1543) İstanbul'a getirilmiş olması hilafetin *Yavuz Sultan Selim'e* devrettiğine dair yanlış bilginin zeminini hazırlamıştır. Bu yanlış bilgi zamanla ne yazık ki bazı tarihi kaynaklara da girmiştir. Söz konusu tartışmalı bilginin günümüze kadar ulaşmasını ise Osmanlı tebaası olarak *Muradcan Tosunyan* ismini almış olan tarihçi *Ignatius Mouradcan D'Ohsson* (ö.1807) sağlamıştır.

³³⁴ Alkan, "Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", 30.

³³⁵ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, Boyut Kitapları Yay. İstanbul 1998, 139.

³³⁶ Hulusi Yavuz, "Hadimü'l Haremeyn", *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 26-27. Ayrıca bkz. İnalcık, *Osmanlılar*, 118.

³³⁷ İnalcık, *Osmanlılar*, s.118-121. Ayrıca bkz. Uğur Demir, "Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür değerlendirmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı, (40), Kocav Yay. Bahar 2019, 87-142., Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yay. İstanbul 1994, 74-75., Mustafa Oral, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hilafet ve Saltanat Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 5 (18), Ağustos 1996, 158.

1768'de İstanbul'daki İsveç Elçiliğinde baştercümanlık yapan D'Ohsson, 1788'de tamamladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tablosu* (Tableau général de l'Empire Othoman)³³⁸ isimli eserinde hilafetin Osmanlı Devleti'ne devri meselesini kurgulamıştır. Katolik bir Ermeni olan D'Ohsson, bahse konu eserinde bu meselenin hikâyesini şöyle izah eder;

“Arapların en şerefliisi sayılan Fihri Kureyşliler (Hz. Peygamber'in ataları) hilafeti her daim ellerinde tuttular. Osmanlı hanedanı halifelik hakkına sahip olmak için şeriatın istediği bu oymaktan gelmek şerefinden mahrumdular. Şimdiki fakihlerin ortak görüşlerine göre; (923/1517) yılında Mütevekkil Alal-lah denilen Ebu Cafer XII. Muhammed, Selim'in şahsında hâkimiyet süren bu hanedan lehine kesin feragat ederek bu hak (Hilafet) Osmanlı hanedanı'na kazandırılmıştır. (...) Aynı yıl içinde Mekke şerifi Ebu'l-Berekat I. Selim'e tâbiliğini bildirmiş ve oğlu Ebu Numey vasıtasıyla bir gümüş tepsi içinde Mekke'nin anahtarlarını takdim etmişti.”³³⁹

D'Ohsson'un bu kurgusundan başka Namık Kemal (ö.1888) de yaklaşık 100 yıl sonra Selahaddin Eyyubi, Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim'in hayat hikâyelerini anlattığı ‘Evrâk-ı Perîşân’ (1884) isimli eserinde bu iddiayı tekrarlamıştır. Dönemin şartları içinde İslam dünyasına yönelik propaganda amaçlı olduğunu tahmin ettiğimiz bu çalışmada Namık Kemal, “*Hilâfetin Ayasofya Camii'nde yapılan bir törenle Yavuz Sultan Selim'e devredildiğini*” öne sürmüştür. Dolayısıyla Yavuz Sultan Selim özelinde Osmanlı Devletine *hilafet* devredilmiştir algısının kaynağı D'Ohsson ve Namık Kemal'in verdiği bilgilere dayanmaktadır.³⁴⁰

Ünlü Rus tarihçi V.V. Barthold (ö.1930), *Halife ve Sultan* başlıklı makalesinde Osmanlı Sultanlarının halifeliği devraldığına dair rivayetlerin asılsızlığını sağlam delillerle ortaya koymuştur.³⁴¹ Barthold, Mekke'li Kutbeddin (ö.1582) diye bilinen Hindistan asıllı tarihçiden naklettiği bilgiler çerçevesinde önemli ipuçları vermiştir. Mesela, Kutbeddin, “*1258 yılından sonra Müslümanların halifesiz kaldıklarını ve Abbasi-Mısır halifelerinin klasik hilafetten ziyade siyasi bir yapı arz ettiğini söylemiştir.*”³⁴² Ayrıca Rus Türkolog V.A. Gordlevski (ö.1956) de “Türk Sultanı Bir

³³⁸ Kemal Beydilli, “Ignatius Mouradgea D'Ohsson”, *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 496-497.

³³⁹ Faruk Sümer, “Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?”, *BELLETEREN*, Türk Tarih Kurumu Yay. 56 (217), Aralık 1992, 676.

³⁴⁰ Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 138-140.

³⁴¹ V.V. Barthold, *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, 91-111.

³⁴² Barthold, *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s.73. İslam tarihi kaynaklarında “Nehrevâlî” mahlasıyla bilinen Mekke'li Kutbeddin için bkz. Eymen Fuâd Seyyid, “Nehrevâlî”, *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXII, 547-548.

Halife Miydi?” isimli çalışmasıyla Barthold'un iddialarını desteklemiştir.³⁴³

Bu bağlamda Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki el-Utrusk caminde *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn* unvanını istemiş olması hem Osmanlı Devleti'nin hem de kendisinin ittihâd-ı İslâm düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü geleneksel İslam düşünce sisteminde İslam'a hizmet etmek için *hâkimiyet esaslı* veya hilafete dayalı bir saltanat anlayışından ziyade *İ'lâ-yı Kelimetullah, Nizâm-ı Âlem* fikriyatı kapsamında *hizmet esaslı* bir anlayış muteber kabul edilmiştir. İşte Yavuz Sultan Selim'de bu çerçevede bir iktidar anlayışına sahip olarak bir çizgi takip etmiştir.

Sekiz yıllık iktidarı boyunca Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönünde sürdürdüğü ilhak ve fetih hareketlerini bu anlayış üzerine şekillendirmiştir.³⁴⁴ Bu konuda Osmanlı Şeyhülislamı ve tarihçi *Kemalpaşazâde* (Ahmed İbn-i Kemal) (ö.1534),³⁴⁵ Yavuz hakkında yazılıp çizilenlere nazire yaparak onu özetlercesine değerlendirmede bulunmuştur. Kemalpaşazâde, Onun hakkında şöyle der: “*Şems-i asr idi, asrda şemsün, / Zilli memdûd olur zamânı kasîr.*”³⁴⁶ Kemalpaşazâde'nin mersiyesinde tarif ettiği üzere “*Ömrü ikindi güneşi kadar kısa ama gölgesi de bir o kadar uzundu.*” Yani Yavuz Sultan Selim'in gölgesinin tesiri günümüze kadar ulaşan bir zaman dilimini kapsamıştır.

Kemalpaşazâde'nin özetlediği zaman dilimi üzerindeki Yavuz Sultan Selim'in gölgesi ise ittihâd-ı İslâm düşüncesi adına hep hatırlanmıştır. I. Cihan Harbi döneminde ilan edilen “Cihâd Fetvası”³⁴⁷ münasebetiyle Sebîlürreşâd dergisi, 17 Aralık 1914 tarihli nüshasında ittihâd-ı İslâm düşüncesini gündeme getirerek Yavuz Sulatan Selim'in gölgesinden bahsetmiştir. Cihâd fetvasının önemini vurgulamak ve özellikle efkâr-ı umumiyenin coşkunluğunu artırmak maksadıyla “*İttihâd-ı İslâm Siyaseti'nin Menâfi-i Azîmesi*” başlıklı bir makale neşredilmiştir. Bahse konu makalede, Tasfir-i Efkar gazetesinde yayınlanmış olan başka bir makaleden bahsederek şöyle denilmiştir:

“*Bugünkü takîb edilen maksadın, Sultan Selim'in gâye-i emel ittihâz ettiği ittihâd-ı İslâm ve i'lâ-yı Kelimetullâh maksadıyla aynı olduğu izâh edilmiş ve devamında; Bugün İngiliz, Fransız, Rus muhâcemâtına ma'rûz bulunuyoruz. Fakat yine*

³⁴³ Turan, *Hilafet*, 208.

³⁴⁴ M. Hanefi Bostan, “Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı, (40), KOCAV Yay. İstanbul 2019, 1-86.

³⁴⁵ Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240.

³⁴⁶ M. Şakir Ülkütaşır, “İbn-i Kemâl”, *Türk Kültürü Dergisi*, (88), Şubat 1970, 274.

³⁴⁷ Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, “Cihat Fetvası”, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, 92-95.

büyük bir kuvvetin mazharıyız. O'da İttihâd-ı İslâm'dır."³⁴⁸

Bu görüşler çerçevesinde devam eden makalede, özelde Yavuz Sultan Selim'e, genelde ise ittihâd-ı İslâm düşüncesine vurgu yapılmıştır. Bu misalden de anlaşılacağı üzere ittihâd-ı İslâm düşüncesinin zikredildiği her yerde mutlaka Yavuz Sultan Selim zikredilir olmuştur. Çünkü Yavuz Sulatan Selim'in kısacık iktidarında İslam adına gayreti ve özellikle "*Hâdimü'l-Haremeyni'-ş-Şerifeyn*" unvanını istemiş olması ittihâd-ı İslâm düşüncesinin bir gereğidir. Zaten Yavuz Sultan Selim, ittihâd-ı İslâm'a hizmet gayretini ve hüküm-ü şahsiyetini kendi yazdığı şiiriyle de özetlemiştir. Selimî mahlasıyla yazdığı bir şiirinde bütün gayret-i emelini şöyle anlatmıştır:

*"Milletümde ihtilâf ü tefrika endişesi / Gûşe-i kabrümde hattâ bî-karâr eyler beni
İttihâd oldu hücum-ı hasmı def'a çâremuz / İttihâd itmezse millet dağ-dâr eyler beni"*³⁴⁹

Yavuz Sultan Selim, bu şiirde özellikle tefrikadan duyduğu endişelerini hem yaşamında hissetmiş hem de öldükten sonra da hissedeceğini dile getirmiş ve ittihâdın önemine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla *Yavuz Sulatan Selim*, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları açısından itibarlı bir yere sahiptir.

Buradan hareketle miladi 1302 yılında küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemleriyle birlikte dev bir İslam devleti haline gelmiştir. Özellikle Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleri *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi adına oldukça başarılı dönemlerdir.³⁵⁰ Çünkü bu dönemlerde İslam dünyasının geleceğine yönelik gerçekleştirilen ilhak ve fetih hareketleri, İslam Medeniyeti'nin yükselişine önemli katkılar sağlamış ve bütün Müslümanlar arasında sevinçle karşılanmıştır. İslam'da birlik düşüncesi çerçevesinde gelişen kültür-sanat faaliyetleri, mimarideki gelişim, düşünce dünyasının zenginliği ve toplumsal düzen hareketliliği her alana nüfuz ederek *İslam Rönesansı* adını almıştır.³⁵¹

Ancak Osmanlı Devleti miladi 1600'den sonra Batı karşısındaki askeri-siyasi

³⁴⁸ *Sebilürreşâd Dergisi*, "İttihâd-ı İslâm Siyaseti'nin Menafi-i Azîmesi", 13 (318), 1914, 46-55.

³⁴⁹ M. Fatih Köksal, "Yavuz Sultan Selim'in Türkçe Şiirleri", *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi*, 1 (40), İstanbul 2019, 293., Ayrıca bkz. Emrah Bilgin-Ali Yıldırım, "Devlet Yönetiminde Hizmetkâr Liderlik Özelliklerine Göre Yavuz Sultan Selim", *Kesit Akademi Dergisi*, 3 (10), Aralık 2017, 463-483. Ayşe Pul, "Yavuz Sultan Selim'in Güney Siyaseti'nin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, Haziran 2016, 263-289.

³⁵⁰ Veli Şirin, *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2002, 41-86.

³⁵¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3, (Üç Kitada Osmanlılar)*, Timaş Yay. İstanbul 2007, 36-43. Ayrıca bkz. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA Yay. İstanbul 1998, II, 41-48.

yenilgilerin ardından imzalanan Zitvatorok (1606),³⁵² Karlofça (1699),³⁵³ Pasarofça (1718)³⁵⁴ ve nihayet Küçük Kaynarca (1774)³⁵⁵ Antlaşmaları'yla Avrupa'daki geniş topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı devlet adamları, bürokratlar, ulema ve ümerası belki de tabii bir refleksle kendilerini mağlup eden devletlerin askerî-siyasi yapılarını tetkike koyulmuşlardır. Bu tetkikler neticesinde Batılılaşma denilen süreci başlatmışlardır.³⁵⁶ Bu tetkiklerle birlikte yukarıda izah etmeye çalıştığımız Osmanlı Padişahlarının halifeliği meselesi gündeme getirilmiştir. Yani Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki askeri-siyasi mağlubiyetini perdelemek ve Müslümanları tek güç etrafında toplamak üzere politik bir mesaj olarak hilafet söylemi, ciddi ulema ve ümera tarafından gündemde tutulmuştur.³⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin küçülmeye, zayıflamaya başlaması ister istemez İslam Dünyasında da bir burukluğa, üzüntüye yol açmış ve İslam ittihâdı adına yeni çareler aranmıştır. Mesela dönemin İran şahı *Nadir Şah* (1736-1747) ve Osmanlı Padişahı *I. Mahmud* (1730-1754) arasında gelişen yakınlaşma bu dönemin eseridir.³⁵⁸

Özellikle Nadir Şah'ın Sunni-Şii kavgalarına son vermek üzere mezhepler arası yakınlaşmayı gündeme getirmiş olması bu açıdan önemlidir. Her ne kadar Nadir Şah'ın bu tutumu Osmanlı uleması ve ümerası tarafından olumlu karşılanmasa da birçok tarihçi bu konuda Şah'ın oldukça samimi davrandığını belirtmiştir.³⁵⁹ Mesela Nadir Şah'ın Şiiler arasında yaygın olan ilk üç Halifeye hakaret etmesini yasaklamış olması ve ezan okunurken *Aliyyun veliyullah* ibaresinin okunmaması yönünde din adamlarına emirnameler göndermiş olmasını oldukça önemsenmiştir.³⁶⁰ İslam dünyasının hemen her bölgesindeki münevverler, Nadir Şah'ın ileri sürdüğü tezlere benzer düşünceleri ileri sürerek Osmanlı Devleti özelinde İslam dünyasını eski gücüne ulaştırmayı hedeflemişlerdir. Bu konuda birçok örnek verebilmemiz mümkündür. Ancak konumuz

³⁵² Sándor Rapp, "Zitvatorok Antlaşması", *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV, 472-474.

³⁵³ Abdulkadir Özcan, "Karlofça", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 504-507.

³⁵⁴ Erhan Afyoncu, "Sultan III. Ahmed'in Gözünden Pasarofça Barışı", *300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyum Bildirileri*, Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, Haziran 2109, 1-18.

³⁵⁵ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 524-527.

³⁵⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay. İstanbul 2012, 18-20.

³⁵⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, I, 56.

³⁵⁸ *I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları*, 35-50.

³⁵⁹ İlyas Üzümlü, "Sünni-Şii Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, (2), İstanbul 1998, 181-183.

³⁶⁰ Cemil Hakyemez, *Osmanlı İran-İlişkileri ve Sunni-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, 2016, 61-62.

sınırları açısından ve coğrafi konumları münasebetiyle sadece *Endonezya* ve *Kuzey Afrika*'da ortaya çıkan ittihâd hareketleriyle yetineceğiz. Şöyle ki, *Endonezya*'da Kadiri, Şazeliyye, Nakşibendi, Halvetiyye ve Ticianiyye gibi tarikatların Hollanda sömürgesine karşı tutumları neticesinde benimsedikleri ittihâd-ı İslâm çağrısı bu kabildendir.³⁶¹

Diğer bir ittihâd-ı İslâm hareketi ise Hz. Hasan'ın soyundan geldiği bilinen Cezayir asıllı *Muhammed b. Ali Senûsi'nin* (ö.1859) Kuzey Afrika'da yürüttüğü çalışmalardır. Ali Senûsi, 1837 yılında Mekke'de daha sonra 1843 yılında Libya'nın Trablusgarp bölgesindeki Senûsi tarikatının temellerini atarak Batı faşizmine karşı önemli mücadeleler vermiştir. Zamanla bölgede 50 milyon Müslüman'a hitap edecek kadar bir güce ulaşmış olan Senûsilik, İslam dairesi içinde kabul edilen bütün mezhep ve tarikatları mücadelesine dâhil etmiştir.³⁶² Bu bağlamda Hindistan'dan *Endonezya*'ya, Afrika'dan Avrupa'ya, Balkanlardan Türkistan'ın ücra köşelerine kadar İslam Dünyasını uyandırmak maksadıyla faaliyet yürütülmüştür. Bahse konu faaliyetlerin tamamına yakını ise Osmanlı Devleti özelinde geçmişe duyulan özleme dayalı simgesel hareketlerdir.³⁶³ Bu bakımdan 17. yüzyıldan sonra Müslümanlar arasında gelişen fikir hareketleri ister istemez ittihâd-ı İslâm düşüncesini de tekraren gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan Müslüman ulema ve ümera *Endonezya* ve *Kuzey Afrika* örneklerinde olduğu gibi geçmişe yönelik bir özlemle hareket ederken Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan bazı münevverler de boş durmamışlardır. Mesela, Çapanzâde Agâh Efendi (ö.1885) tarafından 1860 yılında yayımlanan *Tercüman-ı Ahval*, 1862 yılında Şinasi (ö.1871) tarafından çıkarılan *Tasvir-i Efkâr* ve sarıklı ihtilalciler diye bilinen Ali Suavi'nin (ö.1878) de fikirlerini beyan ettiği *Muhbir* (İstanbul 1867-Londra 1868) gibi gazeteler hep bu amaç için neşredilmiştir.³⁶⁴

Bu bağlamda 19. yüzyıla gelinceye kadar önemli derecede ulema ve ümera

³⁶¹ Frial Ramadhan Supratman, "İstanbul'dan Semarang'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi", (1876-1918), İÜSBE, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2016, 45-46.

³⁶² Mustafa Çabuk, "Senûsilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika'da Osmanlı- Senûsi İş Birliği", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), Kahramanmaraş 2019, 221-256., Ayrıca bkz. Ahmet Kavas, "Muhammed b. Ali Senûsi", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 529-531.

³⁶³ Azmi Özcan, *Panislamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924*, İSAM Yay. İstanbul 2020, 23-25. Ayrıca bkz. Hüsein Rızai, "Balkanlar'da İslami Düşüncenin Gelişim Süreci", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), İlkbahar 2018, 32-51.

³⁶⁴ Mahmut Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *CÜSBD*, 36 (2), Aralık 2012, 85., Ayrıca bkz. Nuri Yüce, "Çapanzâde Agâh Efendi", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 447-448, Nesimi Yazıcı, "Tasvir-i Efkâr", *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 138-140., Abdullah Uçman, "Ali Suâvi", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 445-448, Hüseyin Çelik, "Muhbir", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 32-34.

tarafından sürekli gündemde tutulan ittihâd-ı İslâm düşüncesi, 19. yüzyılın yazılı matbuatında ilk defa *Namık Kemal* (ö.1888) tarafından Hürriyet gazetesinin 10 Mayıs 1869 tarihli sayısında gündeme getirilmiştir. Namık Kemal'in bu girişiminden sonra gündeme gelmeye başlayan ittihâd-ı İslâm düşüncesi, Batılı güçleri oldukça rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Bâbîâliye şikâyetinde bulunulmuş ve 1872 yılında Osmanlı matbuatındaki ittihâd-ı İslâm düşüncesine yönelik neşredilen görüşler Bâbîâli tarafından yasaklanmıştır. Ancak kısa süreli bir yasağın ardından 1873 yılında Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Zabıt Kâtibi *Esad Efendi* (ö.1901), neşrettiği “İttihâd-ı İslâm” isimli eseriyle büyük ilgi toplamıştır. Bundan sonra 11 Ekim 1873 tarihli *Basiret* gazetesi, “Sadâ-yı İttihâd-ı İslâm” başlıklı makalesiyle oldukça dikkat çekmiştir.³⁶⁵

Sadece Osmanlı matbuatıyla sınırlı kalmayan ittihâd-ı İslâm düşüncesi, önemli siyasetçi ve münevverler tarafından kurulan cemiyetler vasıtasıyla da canlı tutulmaya çalışılmıştır. Mesela Kuleli baskını yapan yüksek rütbeli subaylar ve medrese öğrencilerinin 1859'da kurdukları *Fedailer Cemiyeti*³⁶⁶ ve 1865 yılında Namık Kemal'in girişimiyle kurulmuş olan *İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti*³⁶⁷ bu konuda rol model niteliğindedir. Daha sonra Yeni Osmanlılar olarak adını değiştiren cemiyet; “İslâm'dan esinlenerek demokratik bir sistem kurulmasını ve Müslümanların ittihâdını temin etmek” şeklinde maksadını açıklamıştır. Özellikle *İslam Dini sayesinde gelecekte emin olduğunu* beyan eden Namık Kemal, cemiyetin amacını belirlemede önemli rol oynamış ve “İslâm'ın vahdeti emrettiğine” dikkat çekmiştir.³⁶⁸

Gelenen bu aşamada dönemin matbuatı genel hatlarıyla incelendiğinde ittihâd-ı İslâm düşüncesi açısından oldukça zengin bir ürün yelpazesine sahiptir. Bu durum sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslümanlar arasında değil aynı zamanda Osmanlı Devleti sınırları dışında kalmış Müslümanlar için de söz konusudur. Bu bakımdan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi, İslâm tarihi açısından zor zamanların sığınağı haline gelmiş bir düşünce sistemidir, denilebilir.

³⁶⁵ Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 470-475. “(...) Basiret gazetesinin 13 Cemazielevvel 1210 tarihli nüshasında *Tebşir* başlığı adı altında yayınlanan habere göre: Osmanlı Devleti, kendisinden yardım isteyen Açeli Müslümanları Hollandalılardan korumak için savaş gemileri göndermeyi kararlaştırmıştır. Reuters'in bütün dünyaya duyurmuştur.(...)”, 470.

³⁶⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul 2012, 272-274.

³⁶⁷ Fahri Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), Isparta 2015, 1-18.

³⁶⁸ Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, 86. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1993, 149-158.

Buradan hareketle 16. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti, Müslümanların yardımına koşacak siyasi ve askeri güçten yoksun kalması ve toplumsal bünyesinde meydana gelmiş parçalanmalardan dolayı yeni politik arayışlara yönelmiştir. Söz konusu yeni politik arayışlar çerçevesinde Osmanlı padişahları, halifelik unvanını hem Müslümanların yaşadığı coğrafyalara yönelik bir mesaj, hem de Batı hegemonyasına karşı kalkan olarak kullanmışlardır.³⁶⁹ Bu bağlamda miladi 1876 yılında Osmanlı Devlet idaresini devralmış olan II. Abdülhamid (1876-1909) de halife unvanını kullanmaya devam etmiştir. Aynı zamanda Halifelik, 1876 yılında ilan edilmiş olan Kanûn-i Esâsî (Osmanlı Anayasası) ile de resmi bir hüviyet kazanmıştır.³⁷⁰ Böylece Abdulhamid, halifelik unvanının yanında bir de *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi çerçevesinde geliştirdiği politik bir yapıyı da devreye sokmuştur.

II. Abdülhamid'in halifelik unvanıyla birlikte devreye soktuğu bu yeni politik anlayışın amacı ise *fikri ve fiili parçalanmaya başlayan Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmaktır*. İttihâd-ı İslâm düşüncesi etrafında şekillenmiş olan bu yeni parametrenin siyasi terminolojide karşılığı ise *İslâm Birliği Siyasetidir*. Geliştirilen bu yeni siyaset anlayışı çerçevesinde Abdulhamid'in amacı; “*Hıristiyan Batılı devletlere karşı psikolojik güç gösterisi oluşturmak ve içeride ise dengeli bir zeminde devlet idaresini tesis etmektir.*”³⁷¹ Özellikle 1800'lü yıllardan itibaren Protestan misyonerlerin Müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki faaliyetleri ve 1830'lardan sonra Fransızların organize ettiği Katolik misyonerlerin çalışmaları ciddi mesafe kaydederek teşkilatlı hale gelmişlerdir. Mesela Londra Misyoner Topluluğu, Baptist Misyoner Topluluğu, Basel Misyon Topluluğu gibi teşkilatlar İslam coğrafyalarında çalışmalar yürütmüşlerdir.³⁷²

Yukarıda kısaca izah ettiğimiz şekliyle bilinçli bir şekilde dünyada yalnızlaştırılan Osmanlı Devleti ve saldırı altında olan İslam dünyasının durumu, Sultan Abdülhamid'i rahatsız ederken içerideki gelişmeler de yeni siyaset anlayışının oluşmasında etkili olmuştur. Şöyle ki, 1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti

³⁶⁹ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 55-57.

³⁷⁰ Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 139.

³⁷¹ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslâm Birliği Hareketi (1876-1878)*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1988, 1-13., Ayrıca bkz. Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 216-224. Hülya Küçük, *II. Abdülhamid Döneminde Pan-İslamist Hareketler*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1996, 15-27.

³⁷² Muhammed Tandoğan, *Osmanlı Devleti'nin Afrika'da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti*, (Yüksek Lisans Tezi), İÜSBE, İst. 2011, 77. Ayrıca bkz. Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, İZU Yay. İstanbul 2019, 115-126.

sahip olduğu toprakların üçte birini kaybetmekle kalmamış, demografik yapısı da önemli değişikliklere uğramıştır. Terk ettiği topraklarda ikamet eden Müslümanların büyük bir bölümünün Anadolu'ya göç etmiş olması ve diğer yandan Hristiyan nüfusun terk edilen topraklarda kalmış olması Osmanlı coğrafyasında Müslüman nüfusun oranını artırmıştır. Genel nüfus içinde Müslümanların oranı yüzde 70'lere ulaşırken, gayrimüslimlerin oranı yüzde 30'lara kadar düşmüştür. Bu gerçek II. Abdülhamid'in gözünden kaçmamıştır.³⁷³ Bu nedenle Abdulhamid'in yoğun Müslüman nüfusun idaresi için yeni bir politika geliştirmesi de kaçınılmaz olmuştur. Hem demografik yapısı değişmiş olan toplumun desteğini arkasına almak hem de bu desteği bütün dünya Müslümanları adına dış dünyaya göstermektir. Abdulhamid, kendi dönemindeki siyasi yelpazeyi ve uluslararası mücadeleyi özetlerken şöyle der:

*“Dünyada yalnızız. Düşman vardır, fakat dost yoktur. Salip her zaman müttetik bulabilmekte, fakat Hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devletinden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir.”*³⁷⁴

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Abdulhamid'in ittihad-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde geliştirdiği *İslam Birliği Siyaseti*, hem kendi açısından hem de Osmanlı Devleti açısından zaruri bir ihtiyaçtı, denilebilir. Ancak Abdulhamid'in uygulamak istediği siyaset anlayışı her ne kadar politik ve oksidental bir düşünce yapısı gibi görünse de hiç şüphesiz kendi inanç dünyasıyla da yakından ilgilidir. İtimai, itikadi ve idari alanlarda ortaya çıkan ihtiyaçları İslâm'ın amir hükümleri kapsamında ele alarak söz konusu değerlerin korunması/bozulmaması yönünde çaba sarf etmiştir.

Batı etkisinde kaldığından şüphelendiği Osmanlı matbuatından sürekli endişelenerek her şeyi mahvedecekleri vehmine kapılmıştır. “*Şüphe basiretin başıdır*” sözünü sürekli tekrarlayan Abdulhamid, İslam inanç aksına muhalif olabilecek fikri ve fiili bütün çalışmalara her daim şüpheyile yaklaşmıştır. Dönemin Dâhiliye Nazırlarından olan Reşîd Bey (ö.1928), hatıralarında Abdülhamid'i şöyle özetlemiştir; “*Kelimenin bütün manasıyla afif idi. Muteassıp olmamakla birlikte dindardı.*” Reşîd Beyin bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere dini bütün bir Müslüman olan Abdulhamid, aynı

³⁷³ Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, 86-87.

³⁷⁴ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti*, (Doktora Tezi), İÜSBE, , İstanbul 1991, 220.

zamanda Türklük şuuruna ve ileri derecede tarih bilincine de sahiptir.³⁷⁵

Karakeçili Türklerinden olduğunu her daim dile getiren Sulatan II. Abdulhamid, daha saltanatının ilk yıllarında Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerin problemleriyle ilgilenmesi için “Lügât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî” sözlüğünün müellifi olan ve aynı zamanda Özbekler dergâhının postnişini Şeyh Süleyman Efendi’yi (ö.1890) görevlendirmiştir. Diğer taraftan Türklük bilincini kuru bir cihangirlik olarak görmeyen II. Abdulhamid, Türkçe konusunda da oldukça hassas davranmıştır. Mithat Paşa’nın (ö.1884) hazırladığı Anayasa taslağını inceleyip Osmanlı tebaası olan unsurların kendi dilinde konuşmasını ve okuyup yazmasını içeren maddeyi görünce şöyle der;

*“Bilinmelidir ki Paşa! Kur’an-ı Kerim’i Arapça tilavet etmekten nasıl vazgeçmezsem, devletimin toprakları üzerinde Türkçe konuşulmasından da öyle vazgeçmem! Türk dilinden başkasını da kabul etmem. Böyle bir maddenin yer alacağı anayasayı bana getirmeyiniz!”*³⁷⁶

Dünya ve özellikle Avrupa’nın genel gidişatını titizlikle takip eden Abdulhamid, İstanbul’dan Anadolu’ya, Hicaz bölgesinden Kuzey Afrika’ya, İran, Hindistan ve Güney Doğu Asya bölgelerinden Orta Asya’ya kadar uzanan birçok coğrafyada *İslam Birliği Siyasetini* etkili kılmak için önemli çalışmalar yürütmüştür.³⁷⁷ Abdülhamid’i ittihâd-ı İslâm düşüncesine yönlendiren hiç şüphesiz kendi inanç dünyası geleneksel devlet anlayışındaki parametrelerdir. Fakat onu bu düşünceye sevk eden amillerin yanında ciddi bir münevver takımının olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Bu münevverler ise başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar olarak bilinen fikir ve siyaset adamlarıdır. Söz konusu mütefekkirler, I. Meşrutiyet’in hemen öncesinde gündeme getirdikleri çözüm önerileriyle ittihâd-ı İslâm düşüncesinin ve dolayısıyla *İslâm Birliği* fikrinin belli bir olgunluğa erişmesini sağlamışlardır.³⁷⁸ Namık Kemal, ittihâdın oluşabilmesi için politik faaliyetlerden ziyade, mezhep kavgalarını önleyecek bilimsel faaliyetlerin önemine şöyle dikkat çekmiştir:

“Ehl-i İslâm suret-i ittihâdını politika ağızında veya mezhep mücadelelerinde

³⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzhalı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, IV, 286-290. Ayrıca bkz. Naim Ürkmez, *II. Abdulhamid’in Modernleşme Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, 26-60.

³⁷⁶ İsmail Yakıt, “Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüven”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 111 (219), Y.37, Aralık 2015, 13.

³⁷⁷ Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti”, 91-111.

³⁷⁸ Hakyemez, “Takrîbü’l-Mezâhib”, 295. Ayrıca bkz. Fahri Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, *SDÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), Nisan 2015, 1-18.

değil, vaiz önlerinde, kitap sahifelerinde aramağa muhtaçtır”³⁷⁹

Ayrıca iyi bir söz ustası da olan Namık Kemal, Vaveyla adlı şiirinde ise birlik fikrinin mücerretten müşahhasa dönmesi gerektiğini şöyle dile getirmiştir: “*Git vatan! Kâ’be’de siyâha bürün / Bir kolun Ravza-i Nebî’ye uzat! / Birini Kerbelâ’da Meşhed’e at! / Kâinata o hey’etinle görün*”³⁸⁰ Diğer taraftan ittihâd-ı İslâm düşüncesini “salt bir siyasi birlik” gibi görmeyen Namık Kemal, dönemin şartlarında İslâm’a yönelik girişilen saldırılara karşı da oldukça önemli savunmalar yapmıştır. Fransız filolog ve tarihçi *Ernest Renan* (ö.1892) İslâm ve Bilim adı altında verdiği konferansta “*İslâm terakkiye manidir*”, görüşünü savunarak İslâm dünyasının gerilemesini İslâm’ın özüne bağlamıştır. Bunun üzerine *Namık Kemal*, “*Renan Müdâfaanâmesini*” kaleme alarak Renan’ın İslâm ile ilgili görüşlerine karşı çıkmıştır.³⁸¹

Ayrıca hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, II. Abdulhamid’in aldığı kararlarda etkili olmuş ve dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesinin önemli savunucularından biri olan Cemâleddin Afgani’yi (ö.1897) Abdülhamid’e önermiştir.³⁸² Cevdet Paşa’nın tavsiyelerine uyan Abdulhamid, dünyadaki bütün Müslümanları ittihâd-ı İslâm düşüncesi etrafında organize etmeye çalışan Cemâleddin Afgani’yi 1892’de İstanbul’a davet ederek Şiiilerle ilişkileri güçlendirmesi için çalışmalar yapmasını istemiştir. Sunni ve Şii kesimleriyle olan diyalogundan dolayı mezhepler arası yakınlaşma konusunda oldukça önemli işlere imza atmıştır.³⁸³

Diğer taraftan Abdulhamid, ittihâd-ı İslâm düşüncesi için fikir adamlarının yanında dönemin önemli mutasavvıfların çalışmalarından da faydalanmıştır. Bu ilişkiler bağlamında Nakşi-Halidi şeyhi *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi* (ö.1893) ile ilişkiler kurarak özellikle İngiliz sömürgesi altında bulunan Mısır’da üç yıl kalarak *İslâm Birliği Siyaseti* için önemli çalışmalar yürütmüştür.³⁸⁴

Bu çerçevede Sultan II. Abdulhamid, bir taraftan ulema ve tasavvuf erbabıyla

³⁷⁹ Dinçer Öztürk, “Tanzimat Dönemi Münevverlerinden Namık Kemal’in Yazılarında İslamcılık Düşüncesi”, *Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12), Ekim 2018, 197.

³⁸⁰ Kadri Nazlı, “Namık Kemal ve Vâveylâ Şiiri Üzerine Notlar”, *ÇOMÜUSB*, 1 (1), Çor. 2016, 61-73.

³⁸¹ Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, Yayınlayan: M. Fuâd Köprülü, Milli Kültür Yay, Güven Matbaası, Ankara 1962.

³⁸² Oğuz, “Osmanlı Devleti’nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa’nın Görüşleri”, 152-157.

³⁸³ Hakyemez, “Takrîbü’l-Mezâhib”, 269. Ayrıca bkz. Gökhan Çetinsaya, “Abdulhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri”, *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyum Bildirileri Kitabı*, TDV Yay. 1997, 197-183.

³⁸⁴ Kemal Ramazan Haykıran, “Abdulhamid’in İttihad-ı İslâm Politikaları Çerçevesinde Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi ve Faaliyetleri”, *Yeni Fikir Dergisi*, 12 (24), Bahar-Yaz 2020, 44-62.

ilişki kurarken diğer taraftan da dünyanın en ücra köşelerinde yaşayan Müslümanlara *İslam Birliği* anlatmak için birçok çalışma yürütmüştür. Mesela, Ertuğrul Firkateyni'ni (1889) Japonya'ya gönderirken yol boyunca uğradığı bütün limanlarda ittihad-ı İslâm projesinin yayılmasına yönelik çalışmalar yaptırmıştır.³⁸⁵

Özellikle Hicaz bölgesini ayakta tutmak, Müslümanların Hac ibadetleri için gidiş gelişlerini kolaylaştırmak ve stratejik bağları devam ettirmek isteyen Abdulhamid, Hicaz demiryolu inşaatını başlatmıştır. 1 Mayıs 1900 tarihinde yapımına başlanan proje, Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki iktisadi yapısıyla hayli zor görünmektedir. Ancak ittihad-ı İslâm düşüncesi kapsamında geliştirilen ilişkiler bu sorunu çözmeye yetmiştir. Şöyle ki, bu proje için Kurban Bayramı fırsata çevrilmiş ve bütün dünya Müslümanlarının kestiği kurbanların derileri dâhil olmak üzere yardım kampanyası düzenlenmiştir. 1900-1905 tarihleri arasında *Hicaz Demiryolu Projesi* için 46,7 milyon frank para toplanmıştır.³⁸⁶ Bu kapsamda Hicaz Demiryolu projesinin inşaatı için harcanan paradan daha fazlası 1900-1908 yılları arasında yardım kampanyasından elde edilmiştir.³⁸⁷ Söz konusu yardım kampanyası dünya'da da oldukça ilgi uyandırmıştır. Mesela, dönemin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu (1867-1918) Büyükelçisi J.M. von Pallavicini (ö.1941), İmparatorluk Dışişleri Bakanı A.L. von Aehrenthal'e (ö.1912) yazdığı raporunda; “*modern iktisat tarihinde finansman bulma yöntemi açısından tek örnek*” olduğunu nitelendirerek hayranlığını gizleyememiştir.³⁸⁸

Bu bağlamda Sultan II. Abdulhamid'in ittihad-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde geliştirdiği *İslam Birliği Siyaseti*, genel hatlarıyla İslam dünyasında yadsınamayacak derecede destek görmüştür. Özellikle *Sunni-Şii* kavgaları Sultan II. Abdulhamid'in olumlu yaklaşımı nedeniyle kısmen de olsa duraksamıştır. Mesela, İstanbul'da sürgünde bulunan İranlı düşünürler desteklenerek sürekli taltif edilmişlerdir. İstanbul'da Farsça olarak yayımlanan *Ahter* gazetesi yazarlarından M. Hasan Şevket Nâmi (ö.1904), II.

³⁸⁵ Şayan Ulusan Şahin, “Ertuğrul Frkateyni'nin Japonya Yolculuğuna Dair Bir Belge”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19 (1), Temmuz 2004, 93-99.

³⁸⁶ Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken I (Şam Maan Hattı)*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul 2017, 38. “(...) Hicaz Demiryolunun inşaatı için merkezi İstanbul'da olan genel komisyonun başında Sadrazam bulunmaktadır. Üyeleri: İzzet Paşa, ayrıca kamu işleri nazırı ve tersane fabrikalarının direktörü; buna ilaveten çalışma nezaretinin bazı memurları komisyonun emrine teknik danışman olarak verilmiştir. Komisyon para temini ile ilgilenmekte ve paranın nasıl harcanacağına karar vermektedir. (...)”, 39.

³⁸⁷ Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, “Hicaz Demiryolu”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVII, 443. Ayrıca bkz. Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, 75-115.

³⁸⁸ Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, 84.

Abdülhamit'in siyasetini ve tahta geçişini yazdığı makalelerle sürekli gündemde tutmuştur. Diğer taraftan Hacı Mirza Hasan Han-ı Tebrizi (ö.1896), Şeyh Ahmed-i Ruhi (ö.1896) ve Mirza Ağa Han-ı Kirmanî (ö.1896) gibi şairler de Abdulhamid'in siyasetini desteklemişlerdir. Fars Edebiyatını dahi etkilemiş olan ittihâd geleneği şiirlere de yansımıştır. Mesela, Melikü's-şuarâ unvanına sahip olan Mirza Muhammed Takî Bahâr (ö.1951), ittihâd-ı İslâm adını verdiği bir terki-i bendinde Müslümanlara şöyle seslenir;

*“Servet, mülk, namus ve mezhep, bizdeki ortak dört şeydir / Servet, mülk ve namusumuzu, alıp götürmüştür şu ihtilafat-ı mezhep! / İslam'daki mezhep ihtilafları, günümüzü gece gibi karartmıştır / İzzetimiz iki şeye bağlıdır, ilki ittihad, diğeriye mekteptir”*³⁸⁹

Bu kapsamda Türkistan bölgesinde yerel idareci ve ulema takımından önemli kişilerle ciddi ilişkiler kuran Abdulhamid, bölgeye Kur'an-ı Kerim, hadis kitapları, İslam Akaidi konulu kitaplar ve Sakal-ı Şerifler gönderilmiştir. Türkistan bölgesinden gelip Karadeniz üzerinden Hicaz'a gidecek imkânı olmayan hacı adayları İstanbul'da ağırılarak masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Bu hacı adaylarını Anadolu yakasındaki Valide Camii'nde toplayıp bir araya getiren Sultan II. Abdulhamid, İdare-i Mahsusa'dan (Vapur İşletmeleri) kiraladığı gemilerle Hicaz'a göndermiştir.³⁹⁰ Bölgeye nasihat heyetleri gönderilerek ittihâd-ı İslâm düşüncesinin önemi anlatılmış ve bölgeden gençler İstanbul'a getirilerek eğitime tabi tutulmuştur.³⁹¹ Bu ilişkiler bağlamında Türkistan bölgesinin sembol simalarından İsmail Gaspıralı (ö.1914) başta olmak üzere önemli liderlerin desteği alınmıştır. Bu doğrultuda İsmail Bey, Dünya İslam Kongresini toplamak için uğraş vermiş ve ciddi bir mesafe kaydederek önemli çalışmalar yapmıştır.³⁹²

Babürlüler Devleti (1526-1858) yıkılıp İngiliz sömürmesine yenik düşmüş olan Hindistan'daki Müslümanlar, zamanla Abdulhamid'in İslam Birliği siyasetine karşı ilgi duymaya başlamışlardır. Önce diplomatik kanalları tercih eden Sultan II. Abdulhamid, Bombay'da kurduğu Başşehbenderliğin çalışmalarıyla bölgedeki temsilciliklerini artırma yoluna gitmiştir. Zamanla Kolombo, Karaçi ve Madras gibi önde gelen ticaret

³⁸⁹ Nezahat Başçı, “Mirza Ağahan-ı Kirmani'nin Kasidesinde İttihâd-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdulhamid”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), Kasım 2016, 903-920.

³⁹⁰ Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdulhamid Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yay. Konya 1995, 237-238. Ayrıca bkz. Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, (1856'dan Günümüze), Timaş Yay. İstanbul 1997.

³⁹¹ Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, 132-147.

³⁹² İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler-1*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, 247- 265.

merkezlerinde fahri şehbenderlikler açmıştır. Fahri Şehbenderlerin bölgede yaşayan Müslümanlara olumlu yaklaşımları sonucu Osmanlı Devletine karşı sempatiyi daha da artırmıştır.³⁹³ 1897 yılında Osmanlı Devleti'nin Yunanlılara karşı kazandığı zaferin Hintli Müslümanlar arasında oluşturduğu coşku bunun açık delilidir.³⁹⁴

Ayrıca ulema takımından önemli simalar bölgeye gönderilmiştir. Mesela, Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'yi ve Rifai Şeyhi Ebu'l-Hudâ'yı (ö.1909) Hindistan'a göndererek Müslümanlarla ilişkileri güçlendirmiştir. Diğer taraftan İngilizlerin bölgede Osmanlı Devleti aleyhinde başlattıkları kara propagandaları ortadan kaldırmak için 1880 yılında *Peyk-i İslâm* adında Urduca bir gazete İstanbul'da çıkarılarak bölgeye gönderilmiştir. Ayrıca Londra'da *el-Gayret* adında aynı gayeye hizmet etmesi için Osmanlı Büyükelçiliği tarafından bir gazete daha çıkarılmıştır. Bahse konu gazetelerde ittihâd-ı İslâm düşüncesi özelinde yayımlanan bilgi ve yorumlar aynı zamanda Hindistan'da çıkan gazeteler tarafından da tekraren basılarak Müslümanlara ulaştırılmıştır. Yine İstanbul'da çıkarılan *Tercüman-ı Hakikat*, *Sabah* ve *Malumat* gibi gazeteler başta olmak üzere yayın yapan gazete/dergi, Hindistan'a gönderilmiştir.³⁹⁵

Buradan hareketle Abdulhamid'in ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde gerçekleştirdiği hizmetleri dünyanın hangi ücra köşesinde olursa olsun bütün Müslümanlara ulaşmış denilse dahi abartılı olmayacaktır. Bu neticeler; Osmanlı coğrafyası dâhilinde ve haricinde yaşayan Müslümanların maddi ve manevi ihtiyaçlarına destek olmuş ve geçmişin ihtişamlı kuvveti, tedrici olarak Batı Dünyasına hissettirilmiştir. Her ne kadar mühim neticeler gibi görünmese de en azından Müslüman coğrafyalarında kaybolan ümitler yeniden canlanmış ve Müslümanlar birbirlerine seslerini duyurmuşlardır. Dolayısıyla *Sultan II. Abdulhamid, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları* açısından itibarlı bir yere sahiptir, denilebilir.

İttihat ve Terakki Fırkası (1889-1918)

İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti adıyla 1889 yılında Tıbbiyeli öğrenciler tarafından kurulmuş olan cemiyet, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır. 26 Kasım

³⁹³ Diren Çakılcı, "Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği", *Türkiyat Mecmuası*, 25, Güz 2015, 81-106. Ayrıca bkz. Burcu Kurt, "Irak'ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (2), 2012, 164.

³⁹⁴ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 475.

³⁹⁵ Azmi Özcan, "Sulatan II. Abdulhamid Döneminde Osmanlılar ve Hint Müslümanları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, 245-254.

1908’de yapılan seçimlerde büyük bir başarı sağlayarak 289 mebusun 288’ini alıp iktidara gelmiştir.³⁹⁶ Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar hayatini devam ettiren Cemiyet, “*Osmanlı Devleti’ni içinde bulunduğu durumdan kurtararak uluslararası alanda tekraren saygın bir devlet haline getirmeyi temel hedef* olarak kabul etmiştir.”³⁹⁷

Sultan II. Abdülhamid’den sonra Osmanlı tahtına 1909 yılında padişah olarak V. Mehmed Reşat (ö.1918) geçmiş ve II. Abdulhamid döneminde olduğu gibi tek yetkili olarak yönetememiştir. Çünkü II. Meşrutiyet’in (23 Temmuz 1908) ilanı ile birlikte Kanun-i Esasi’de yapılan değişikliklerle (21 Ağustos 1909) padişahın yetkileri sınırlandırılmış ve Meclis-i Mebusan üzerindeki nüfuzu oldukça azalmıştır.³⁹⁸ Bu değişikliklerle birlikte gizli dernek/cemiyet olarak örgütlenmiş yapıların önündeki engeller de ortadan kalkmış ve meşru siyasi parti kimliğiyle devleti idare etmeye başlamıştır.³⁹⁹

Cemiyet olarak faaliyete başlayan *İttihat ve Terakki*, daha sonra dokuz kongre yaparak fırkaya dönüşmüştür. 1913’de yapılan kongreyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin adı İttihat ve Terakki Fırkası şeklinde değiştirilmiştir. Hem Osmanlı kamuoyunun hem de Müslüman münevverlerin desteğini önemseyen İttihat ve Terakki Fırkası, dönemin şartlarında kıymet ifade eden *ittihâd-ı İslâm* düşüncesini de göz ardı etmemiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte daha etkin hale gelmiş olan *ittihâd-ı İslâm* düşüncesi, İttihat ve Terakki dönemiyle beraber hem siyasi bir zemine oturtulmuş hem de dönemin aydınları tarafından desteklenerek geliştirilmiştir.⁴⁰⁰

Bireysellikten ziyade toplumsal birlikteliği esas alan bir ideolojik yapılanmaya sahip olan İttihat ve Terakki Fırkası, devlet-millet birlikteliğini öncelikleri arasına alıp yeni bir toplum inşa etmeyi düşünmüştür.⁴⁰¹ İttihat ve Terakki yönetimi bu inşa sürecini ise *ittihâd-ı İslâm* düşüncesiyle hayata geçirmeye çalışmıştır. Çünkü hem Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı, hem de Müslümanların yaşadığı coğrafyaların Batılı

³⁹⁶ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2002, 20.

³⁹⁷ Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi*, (1908-1914), (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2005, 40.

³⁹⁸ Burhan Gürdoğan, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri”, *AÜHFD*, 16 (1), Ankara 1959, 92-96. Ayrıca bkz. Mehmet Kaan Çalen, “1909 Kanun-i Esasi Tadilatı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (4), Temmuz 2012, 137.

³⁹⁹ Yavuz Abadan, “Türk Siyasi Partiler Kanunu”, *AÜSBFD*, 21 (3), Ankara 1996, 171-218.

⁴⁰⁰ Nejla Günay, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30 (88), Ankara 2014, 115,157.

⁴⁰¹ Tamer Usta, *İttihat ve Terakki: Zihniyet ve Siyaset*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas 2018, 44.

güçler tarafından işgal edilmiş olması İttihat Terakki'yi bu düşünceye doğru itmiştir.⁴⁰² Zaman zaman bütün gurupların fikirlerinden de faydalanmış olan İttihat Terakki yönetimi, bütün dünya Müslümanlarının dikkatini çekmek üzere genel hatlarıyla düşüncelerini şöyle açıklamıştır: “*Avrupa hükümet-i Hristiyaniyeti ‘İttihad-ı İslâm’ sözünden bile fevkalade korkuyorlar. Düşmanlarımızın bu korkusu ittihadın İslamlara ne kadar lazım olduğunu en güzel bir delili değil midir?*”⁴⁰³

Diğer taraftan genişleme/teşkilatlanma politikalarını Osmanlı toplum yapısı çerçevesinde ele alarak oldukça dikkatli davranmıştır. Çünkü İttihat Terakki'nin kuruluş amacını her daim göz önünde bulundurmak gerektiğini hemen her yönetici benimsemiş ve öyle hareket etmiştir. Cemiyete gayr-i Türk ve gayr-i Müslim unsurların hangi şartta alınıp alınmayacağını Bulgaristan'da bulunan Kızanlık şubesine yazılan bir yazıda partinin amacı şöyle izah edilmiştir:

“*Biz gayr-i müslim bir Osmanlıyı cemiyete alırsak ancak bazı şartlar dâhilinde alabiliriz. Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet edilmeyecektir*”⁴⁰⁴

İttihat ve Terakki'nin amacı genel hatlarıyla bu minval üzerine kurulurken sadece Osmanlı toplumuna yönelik bir çağrı yapılmamış, Osmanlı coğrafyası dışında kalmış olan diğer Müslüman unsurları da kapsamıştır. Mesela, İttihatçıların etkin propagandasını yapan Dr. Nazım ve Bahattin Şakir'in Bosna Müslümanlarına yönelik 1906 yılında Paris'ten gönderdikleri bir telgraf, oldukça manidardır. Bu telgrafta açık ittihad çağrısı yapılarak şöyle denilmiştir:

“*Aziz Vatandaşlarımız, Muhterem Kardeşlerimiz, Esas maksat ve gaye-i emelimiz İslamiyet'i Ka'be-i amel-i olan mukaddes vatanımızda millete necat, dine medarı istifade olacağımız bir idare-i meşrûta tesisidir*”⁴⁰⁵

İttihatçıların Sadaret makamına getirdikleri Said Halim Paşa (ö.1921) ise ittihad-ı İslam düşüncesini; “İslam Medeniyeti'nin gerileme ve çöküşünü durdurarak eski güç ve görkemine kavuşturacak çare” olarak görmüştür.⁴⁰⁶ Ayrıca Said Halim Paşa Müslümanlara şöyle seslenmiştir;

“*(...) kavmiyet farkı gözetmeksizin, halife-i ruy-ı zemin etrafında geniş bir İslam camiası teşkil edelim. Bir gün gelecektir ki hakiki İslamiyet, Müslümanlığa karşı gelen*

⁴⁰² Sevil, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi”, 28-41.

⁴⁰³ Sevil, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi”, 40.

⁴⁰⁴ Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), Konya-Haziran 2016, 222.

⁴⁰⁵ Sevil, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi”, 39.

⁴⁰⁶ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, *21. Yüzyıl Eğit. ve Toplm. Dergisi*, 8 (22), 2019, 61.

delaletlere bir defa daha gâlebe çalacak, hükümdarı yeryüzündeki Müslümanların halifesi bulunan bu memleket, ahkâmı İslamiyenin başına geçerek onları Semt-i Saadet'e doğru sevk edecektir.”⁴⁰⁷

Sait Halim Paşa'nın izah ettiği çerçevede bir düşünce yapısına sahip olan İttihat Terakki fırkası, hem Osmanlı hudutları dâhilinde hem de hudutları dışında kalmış olan Müslümanların dikkatini çekmek üzere bir faaliyet alanı belirlemiştir. Mesela 1909 yılındaki hac mevsiminde Mekke'ye delegasyon göndererek kuracakları yeni siyasi sistem için Müslümanlardan destek istemişlerdir. Mekke delegasyonu, hacı adaylarına ittihâd-ı İslâm düşüncesini anlatarak Avrupa faşizmi karşısında Müslümanların galip geleceğine dair telkinlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Avrupalıları ve özellikle İngilizleri Müslümanlara eziyet etmemeleri konusunda her fırsatta tehdit etmişlerdir.⁴⁰⁸

Toplumsal dayanışmaya, aidiyet bağlarına ve özellikle Müslümanların ittihâdına önem veren İttihatçılar, ittihâd-ı İslâm düşüncesini siyasal zemine çekmek üzere 1911 yılında yapılan kongrede önemli kararlar almışlardır. Bu kongrede alınan kararlar çerçevesinde “*Dünyanın her tarafında yaşayan Müslümanlardan temsilciler İstanbul'a davet edilmeli ve gelen temsilciler her yıl İslam Dünyası'nın meselelerini tartışarak bir araya gelmelidir*” görüşü benimsenmiştir.⁴⁰⁹ Diğer taraftan aydınlar eliyle de fikri tartışmalar yürütmüşlerdir. Özellikle Osmanlı hudutları dışında kalmış olan İslam devletleriyle ilişkilere ağırlık verilmesini önemseyerek Şii-Sünni işbirliği kapsamında İran'la yakınlaşmayı da önemli bir aşama olarak görmüşlerdir.

Bu konuda İttihatçı liderlerden Ahmed Rıza (ö.1930), Meşveret gazetesinde şöyle demiştir: “*Bazı cahil sofilerden başka kimsenin ehemmiyet vermediği mezhep ihtilâfına bakmayarak Acem ve Türk devletleri beynindeki uhuvvet-i diniyeyi münasebet-i siyâsiye ile de tahkîm etmek her iki taraf için fevâid-i azîmeyi daidir.*”⁴¹⁰

. Yine önemli simalardan biri olan Celal Nuri, İslâm'ın birleştirici yönüne işaret ederek “*İttihad-ı İslâm her şeyden evvel beynelmilel bir kardeşin, vasi, umumi, hususi milliyetler fevkinde manevi bir milliyettir. Müslümanları uyandıracak ve terbiye edecek, aralarındaki uhuneti daima muhafaza edecektir. Himaye altındaki İslam kültürlerinin*

⁴⁰⁷ Said Halim Paşa, *İslamlaşmak*, Sebîlürreşâd Yayınları, Darü'l-Hilafe Matbaası, (1337), 18-24,

⁴⁰⁸ Sevil, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi”, 61.

⁴⁰⁹ Nizam Önen-Özer Özbozdağlı, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı (İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı)*, Detay Yayıncılık, İstanbul 2017.

⁴¹⁰ M. Volkan Atuk, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İran Politikası”, *Belleten*, 83 (296), TTK, Ankara 2019, 266. Ayrıca bkz. Ziyad Ebüzziyâ, “Ahmed Rıza”, *TDVİA*, 1998, II, 124-127.

böyle bir ittihada iltihakla menfaatleri çoktur”⁴¹¹ görüşünü ortaya koymuştur.

İttihâd-ı İslâm ve Hikmet gibi gazeteleri neşretmiş olan *Filibeli Ahmed Hilmi* (ö.1914) ise; “*Osmanlı Devletini Müslümanların tek kurtarıcısı olarak görmüş*” ve “*300 milyon Müslümanı birlik olmaya*” davet ederek ittihâd-ı İslâm düşüncesini “*siyasi bir ideoloji olmaktan ziyade bütün Müslümanların ülkü birliği*” şeklinde ele almıştır.⁴¹²

İttihâd-ı İslâm düşüncesinin fikri zeminde tartışılmasını her fırsatta teşvik eden İttihat Terakki yönetimi, söz konusu düşünceyi Müslümanların yaşadığı bütün coğrafyalara ulaştırmak için her yolu denemiştir. Özellikle Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa tarafından 30 Kasım 1913 tarihinde aktif hale getirilen Süleyman Askeri’nin (ö.1915) kontrolündeki Teşkilat-ı Mahsusa elemanları, hem istihbarat toplamış hem de ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında çalışmalar yürütmüşlerdir.⁴¹³

Mesela, Mehmet Akif Ersoy, I. Cihan Harbi kapsamında İngiliz orduları için Osmanlı’ya karşı savaşan Hint asıllı Müslüman askerleri ikna etmek üzere *İsmail Enver Paşa* (ö.1922) tarafından Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde görevlendirilmiştir.⁴¹⁴ Yine aynı görev kapsamında Şerif Hüseyin isyanına karşı Müslümanları ikna etmek üzere dört buçuk ay Arabistan’ın Necid çöllerine gönderilmiştir. Akif, “*Necid Çöllerinden Medine’ye*” isimli şiirini de ittihatçı bir ruhla bu seyahatin hatırası olarak yazmıştır.⁴¹⁵

Lübnanlı fikir ve siyaset adamı Emîr Şekîb Arslan (ö.1946) da Ortadoğu planı çerçevesinde Teşkilat-ı Mahsusa eliyle etkili çalışmalar yürütmüştür. İslam dünyasında Emirü’l-Beyan olarak da bilinen Arslan, 1913 yılında Beyrut, Şam, Kudüs ve Medine’ye gidip bir dizi konferanslar vererek “*Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla İslam dünyasının Avrupa’ya yem olacağını*” bölge halkına anlatmıştır.⁴¹⁶ İttihat ve Terakki, bir taraftan Teşkilat-ı Mahsusa kanalıyla Müslümanlardan yardım ve destek toplarken bir taftan da İran, Hindistan, Balkanlar, Orta Asya, Kuzey Afrika, Suriye ve Hicaz

⁴¹¹ Celal Nuri, *İttihâd-ı İslam: İslam’ın Mazisi, Hali ve İstikbali*, Yeni Osmanlı Matb. İst.1331, 333-343.

⁴¹² Sevil, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi”, 50-51. Ayrıca bkz. Ömer Aydın, Filibeli Ahmed Hilmi’nin Din Anlayışı, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), İstanbul 2012, 69-85.

⁴¹³ Gönül Güneş, “Teşkilat-ı Mahsusa ve I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29 (85), Ankara 2013, 85-101. Ayrıca bkz. Samih Nafiz Tansu, *Teşkilat-ı Mahsusa, (İki Devrin Perde Arkası)*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012, 88-100.

⁴¹⁴ Güngör Göçer, “Mehmet Akif Ersoy’un Siyasal Kimliği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan İlişkisi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, SBE Dergisi*, 9 (19), Haziran 2017, 362-363.

⁴¹⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 68-70.

⁴¹⁶ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı’da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, Çev. Meryem Solmaz, İnkılab Yay. İstanbul 2016, 135-180. Hulusi Kılıç, “Emir Şekib Arslan”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 151-153.

bölgesi gibi Müslümanların yoğun yaşadığı yerlerde ittihâd-ı İslâm düşüncesini gazete, dergi ve el broşürleriyle anlatmaya çalışmıştır.

Bu bağlamda İzmir’de Darü’l-Hikmet azası Hafız İsmail’in (ö.1932) 8 Ekim 1908 yılında neşretmeye başladığı *İttihâd gazetesi*, 30 Ekim 1911 yılına kadar aynı isimle devam edip daha sonra *Anadolu gazetesi* olarak isim değişikliği yapmıştır. Türkçe yayınlanan gazete, “*İttihat ve Terakki neyi takip ediyorsa İttihat gazetesi de onu takip edecektir*” sloganını kullanarak, özelde *İttihatçılık* temasını genelde ise, *ittihâd-ı İslâm düşüncesini* işlemiştir.⁴¹⁷

Sadece İttihâd ve Anadolu gazeteleriyle yetinmeyen İttihât Terakki bu kapsamda Mısırlı Mehmed Şerif Paşa’nın kurduğu *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye* isimli cemiyetin yayın organı olarak *Cihan-ı İslâm* dergisini 1914 yılında devreye sokmuştur. “*Hilafet-i kübraya, ittihâd-ı İslâm’a, Te’aruf-i Umumiye’ye hadim ceride*” şeklinde bir sloganla yayımlanan dergi, Türkçe, Arapça, Urduca ve Farsça olmak üzere dört dilde propaganda yapmıştır.⁴¹⁸ Ayrıca söz konusu cemiyet, Medine’de birde *İslam Üniversitesi* kurarak ittihâd-ı İslâm düşüncesine akademik olarak da katkı sağlamayı düşünmüştür.⁴¹⁹

İttihat Terakki, toplumsal hayatı ittihâd-ı İslâm düşüncesi etrafında toparlamaya çalışırken dernek, cemiyet, basın-yayın organlarıyla sınırlı kalmadan iktisadi anlamdaki çalışmaları da ağırlık vermiştir. Bu kapsamda İslâm medeniyetinin gelişmesine önemli katkısı olmuş olan Ahilik teşkilatları canlandırılarak paranın Müslüman tacirlerin elinde toplanması için gayret sarf edilmiştir. Söz konusu ticari düşünce ise *İslâm Mecmuası* ve *Yeni Mecmua* gibi dergiler tarafından desteklemiştir.⁴²⁰

1908 yılında hukukçu Ebu’l-Ulâ Zeynelabidin (ö.1957) ve gazeteci Eşref Edip Fergan (ö.1971) tarafından kurulmuş olan *Sırat-ı Müstakim* dergisi, 9 Mart 1912 tarihinde *Sebîlürreşâd* adını alarak II. Abdulhamid, İttihat Terakki ve Milli Mücadele dönemi olmak üzere üç döneme şahitlik etmiştir. Kuruluşundan itibaren ittihâd-ı İslâm

⁴¹⁷ Özgür Yatkın, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İzmir’deki Yayın Organı İttihad Gazetesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2018, 20-30.

⁴¹⁸ Büşra Müjdecı, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Propagandası Örneği: Cihan-ı İslam Dergisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2018, 19-30.

⁴¹⁹ Mehmet Çanlı, “1. Dünya Savaşında Propaganda Amaçlı Yayınlanan Dergi: Cihan-ı İslâm”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3 (4), Aralık 2017, 79-111.

⁴²⁰ Koray Ergin, “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), Antalya 2017, 114-127. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, 10-23.

düşüncesini savunmuş olan dergi, Milli kültürün İslam'ın amir hükümlerine göre ele alınmasına gerektiğine vurgu yapıp⁴²¹ dünya Müslümanlarıyla Osmanlı Devleti arasında köprü vazifesi görmüştür. Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkeler de dâhil olmak üzere her tarafta Müslümanların sesini duyurmuştur.⁴²² Cihâd fetvaları da neşreden dergi, *cihâdın genç, ihtiyar ve kadınlar dâhil olmak üzere bütün Müslümanlara farz olduğuna* işaret ederek *İslam dünyasını Batı faşizmine karşı iş birliğine ve cihâd etmeye* davet etmiştir.⁴²³ İttihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde dönemin meşhur yazar-çizer takımından önemli bir kadro da oluşturulmuştur.⁴²⁴

1918 yılında Batılı devletlerin İstanbul'u işgaliyle başlayan süreçte baskılara maruz kalan Sebîlürreşâd dergisi, daha sonra Milli Mücadele'nin başlamasıyla birlikte Mehmed Âkif'in Anadolu'da yaptığı vaazlarını yayımlayarak millî şuurun uyanmasına ve yayılmasına katkı sağlamıştır. 1921'den itibaren Ankara'da yayınlanmaya başlayan Sebîlürreşâd, "*Bugün İcmâ-ı Ümmet Anadolu'dadır*" başlığını atarak Kuvayı Milliye Hareketi'ni doğrudan desteklemiş ve Anadolu'nun en ücra yerlerine, askerî birliklere kadar ulaştırılmıştır. Bu bağlamda ittihâd-ı İslâm düşüncesi böylece işlevini devam ettirerek Milli Mücadele Dönemi'ne kadar ulaşmıştır.

Görüldüğü üzere, İttihat Terakki Dönemi (1908-1918), Osmanlı Devleti ve dolayısıyla İslam Dünyası'nın ciddi anlamda bir "*var olma*" mücadelesinin verildiği yıllar olmuştur. Devleti içinde bulunduğu durumdan çıkarabilmek amacıyla, iç ve dış dinamiklerin de etkisiyle konumuzun sınırları açısından tamamına değinemediğimiz siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda birçok yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler çerçevesinde yapılan çalışmaların neredeyse tamamında ittihâd-ı İslâm

⁴²¹ Âdem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd", *Marife*, 8 (2), Güz 2008, 157-158.

⁴²² Muharrem Dayanç, *Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 1997, 117-145.

⁴²³ *Sebîlürreşâd*, "Cihad-ı Ekber Hakkında Beyanname-i Hazret-i Hilafetpenahi (Başkumandanlık Vekâletinin Beyanâtı)", 13 (314), 19 Kasım 1914/1330, 9-15.

⁴²⁴ Mehmed Akif Ersoy, *Sebîlürreşâd*, 16 (404-405), Mart 1335, 132-135. Mehmed Fahreddin, *Sırat-ı Müstakim*, 7 (160), 30 Eylül 1911, 60. Abdürreşid İbrahim, *Sırat-ı Müstakim*, 3 (62), Ekim 1325, 159-160.; 4 (84), Mart 1326, 103-109, Halil Halid Bey, *Sırat-ı Müstakim*, 3 (69), 12 Aralık 1325, 271-272. Manastırlı İsmail Hakkı Bey, *Sırat-ı Müstakim*, 1 (25), Ocak 1324, 385-387. M. Bereketullah, *Sırat-ı Müstakim*, 2 (50), Ağustos 1325, 383-384. Abdulaziz Çavuş, *Sebîlürreşâd*, 13 (337), Mart 1331, 192-20. ve 13 (338), Mart 1331, 205-207., Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Sebîlürreşâd*, 21 (553), Ağustos 1339, 52-53. Kazanlı Halim Sabit, *Sebîlürreşâd*, 11 (278), Aralık 1329, 273-275. Musa Kazım, *Sırat-ı Müstakim*, 1 (1), Ağustos 1324, 1-3. Ayrıca bkz. Mehmet Birekul, "Sırat-ı Müstakim ve Sebîlürreşâd Dergileri Özelinde Türkiye'de Din Tartışmalarının Dünü Bugünü", *SÜİFED* 23, Konya 2007, 221-251.

düşüncesi etkili olmuştur. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodları ve tarih disiplini açısından *İttihat Terakki* dönemi, yeniden bir dirilişin yaşandığı dönem olarak adlandırılmalıdır.

İttihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodlarını aradığımız bu çalışmamızda bahse konu düşüncenin Milli Mücadele dönemine kadar ulaştığını ve Milli Mücadele döneminde de önemli derecede işlevini sürdürdüğünü çalışmamızın buraya kadarki kısmında müşahade ettik. Bu bağlamda bir süreç dâhilinde gelişen ittihâd-ı İslâm düşüncesi, çalışmamızın ikinci bölümünü teşkil edecek olan *Livâü'l-İslam dergisine* (1921-1922) de kaynaklık etmiş ve yayın çizgisinde ana tema olmuştur.

1.3.3. Verilerin Değerlendirilmesi

Çalışmamızın bu bölümünde ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodlarını tarihi veriler çerçevesinde ele aldık. Ele aldığımız verilerden yola çıkarak değerlendirmeye tabi tuttuğumuz bahse konu düşünce sistemi, miladi 622 yılında gerçekleşen Hicret olayından sonra Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v) amir hükümler çerçevesinde ortaya koyduğu Muâhât projesiyle başlamıştır. Hz. Peygamber'in uygulamaya koyduğu bu kardeşleştirme projesi, dönem itibariyle zirveye ulaşmış ve iftirak halindeki bir toplumu ittihâd aksında buluşturmuştur.

Amir hükümler kapsamında toplumsal ittihâdı hedefleyen Hz. Peygamber, muâhât projesinin yanında selamlaşma, toplumsal aidiyet, açların doyurulması ve cehaletin pençesinde kıvranan bir toplumun bilgi seviyesini yukarı çekmek üzere birçok projeyi de devreye sokmuştur. İftirak halindeki bir toplumu din kardeşliği bağlamında ittihâd aksında buluşturan Hz. Peygamber, Medine Pazarı'yla iktisadi bir yapı kurmuş, eğitim alanında ise Suffe Okulları'yla eğitim seviyesini yukarılara çekmiştir. Veda Haccı'yla uygulamaya koyduğu projesini tekrarlayarak Müslümanların uymalarını tekraren emretmiştir. Bu kapsamda din kardeşliği ve tevhid-vahdet ilişkisi üzerinde şekillenmiş olan ittihâd-ı İslâm düşüncesi kâmil manada başlangıç dönemine girmiştir.

Hz. Peygamber'in miladi 632 yılında vefatından sonra Raşit Halifeler Dönemi başlamış ve devam eden süreçte Hz. Ebû Bekir (632-634) ve Hz. Ömer (634-644) dönemlerinde ittihâd aksını sekteye uğratan önemli gelişmeler olmamıştır. Ancak Hz. Osman (644-656) ve Hz. Ali (656-661) dönemlerinde meydana gelmiş olaylar ittihâd

aksının kırılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda miladi 622 yılında Medine’de başlamış olan ittihâd-ı İslâm düşüncesi, miladi 661 yılında yine Medine’de kırılmıştır.

Hz. Ali’nin ardından iktidarı devralan Hz. Hasan (661), artık Müslüman kanı dökülmesin diye iktidarı Muaviye b. Ebu Süfyan’a devretmiştir. İktidarı Müslümanların birliği adına devralmış olan Muaviye, 661 yılında kabilecilik anlayışı üzerine oturttuğu Emevi Devleti’ni kurmuştur. Ancak Muaviye’nin iddia ettiği gibi bir ittihâd tesis edilmeyerek Müslümanlar, Arap ve gayr-ı Arap unsurlar olarak ötekileştirilmiştir. Muaviye’nin ölümü üzerine oğlu Yezid (680-683), iktidarı devralmış ve devraldığı ötekileştirme anlayışı çerçevesinde nefret dilini devam ettirerek İslâm dünyasında hala izleri silinmemiş olan Kerbela Olayı’nın (10 Ekim 680) yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Kerbela Vakası’nın izleri silinmeden 750 yılında Abbasiler iktidarı ele geçirmiş ve bu defa da gayr-ı Fars unsurlar ötekileştirilerek ittihâd aksının iyice çökmesine sebebiyet vermişlerdir. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi miladi 661-1000 yılları arasında Şam ve Bağdat’ta *çökmeye* başlamıştır.

Miladi 1000-1300 yılları arasında Cend, Nişabur, Rey, İsfahan, Hemedan ve Merv gibi bölgelerde tekâmülünü tamamlayan Selçuklu Devleti ve sair Türk kökenli devletler, idare anlayışını *tevhid-vahdet* üzerine tesis ederek ittihâd aksını tamire etmeye yönelmişlerdir. Bu açıdan 1000-1300 yılları arasında geçen dönem ittihâd-ı İslâm düşüncesi *tamir* edilmeye başlanmıştır.

1300-1922 yılları arasında Söğüt, İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirleri başkent yaparak Müslümanların yaşadığı bütün bölgeleri idaresi altına almış olan Osmanlı Devleti, inanç aksında tevhidi, toplumsal yaşantıda ise dayanışma ve vahdeti teşvik ederek ittihâd anlayışını güçlendirmiştir. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi Osmanlı Devleti’yle birlikte yükselmeye başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşuyla devam ederek günümüze kadar ulaşmıştır.

İttihâd düşüncesi zaman zaman 19. yüzyıl ölçeğinde geliştirilmiş Pan-İslamizm gibi kavramlarla bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Bilindiği gibi Pan-İslamizm tabiri ilk defa *Batılı* şarkiyatçılar tarafından 1850’li yıllarda kullanılmıştır.⁴²⁵ Grekçe ‘hepsi’ veya ‘çatı’ anlamına gelen ‘*pan*’ kavramıyla İslam kavramının birleştirilmesiyle oluşturulmuş

⁴²⁵ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlı’nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yay. İstanbul 2006, 8.

siyasi bir tabirdir.”⁴²⁶ Hâlbuki ittihâd-ı İslâm düşüncesi hem ortaya çıkış tarihi hem de anlam alanları bakımından birbirinden farklıdır. Çünkü Pan-İslamizm ulus devlet sınırlarını ortadan kaldırırken ittihâd-ı İslâm düşüncesi *çokluğun birliğini* ifade ederek din kardeşliği üzerine tesis edilmiştir. Bu bakımdan ittihâd-ı İslâm düşüncesi günümüz şartlarında ne coğrafi özellikleri ne de ulus devlet sınırlarını tehdit etmeden İslam kültür dairesini içinde *din kardeşliğini* ifade eder. Yani Pan-İslamizm/İslamcılık *Batılı* bir yaklaşım, ittihâd-ı İslâm düşüncesi ise *Doğulu* bir yaklaşımdır.

I. Cihan harbi döneminde İngiliz istihbaratı adına Ortadoğu’da Abdullah Mansur takma isimliyle 25 yıl İngilizleri bölge halkına sevdirmekle görevli George Wyman Bury (1874-1920)⁴²⁷, savaş sırasındaki deneyimlerini anlattığı *Pan-İslam* adlı eserinde bu konuda önemli itiraflarda bulunarak muhtelif bölümlerinde şöyle der:

“Çoğu insan Pan-İslam adını duymuştur. Birçoğumuz buna siyasi bir umacı ve dünya tehdidi adını verdik. Ancak bunlar aşırılık yanlısı görüşlerdir. Bu, gerçekte, Müslümanların manevi ve maddi kaynaklarının yabancılar tarafından sömürülmesine karşı pratik bir protestodur. Somut gerçek öne çıkararak daha kolay ahlaki standardı ve ibadet disiplini ile İslam, insanların günlük yaşamına Hristiyanlığın bizimle yaptığından çok daha fazla giriyor. Dolayısıyla Pan-İslam manevi bir hareketten daha fazlasıdır. Pan-İslam yeni bir şey değil, Hicri kadar eskidir.”⁴²⁸

Bahse konu eserde de görüldüğü üzere Pan-İslamizm diye istihza ettikleri ittihâd-ı İslâm düşüncesi, hicretle birlikte var olan bir kültürdür. Yine bu eserde izah edildiği şekliyle bu istihzayı uyduranlar bile buna inanmamaktadırlar. Çünkü yalan olduğunu, gerçekte ittihâd-ı İslâm düşüncesini tarif etmediğini ve kendilerinin bu görüşü ortaya sürdüklerini biliyorlar.

İslam Dünyası’nın son asırda büyük bir sekteye uğramış olması, Müslümanların düşünce dünyasına da sirayet etmiştir. Batılı düşünürler de bu durumu fırsata çevirerek emellerine ulaşmışlardır. İşte İslamcılık ya da Pan-İslam düşüncesi bu dönemde İslam dünyasına sunulmuştur. Yeni bir çözüm mantığı üzerine kurulan bu düşünce yapısı modernleşme algısıyla beraber kabul de görmüştür. Özellikle İslam’ın öz kültürel değerlerini hedef alan bu anlayış aynı zamanda tarih ve gelenek bağlarını koparmıştır. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi geleneksel bir düşünce yapısı iken yerine veya

⁴²⁶ Kenan Şahin, “Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), 2018, 156.

⁴²⁷ Bengü Polat-Ratıp Ayaz, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devletinin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *AÜ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, Güz 2107, 31.

⁴²⁸ George Wyman Bury, *Pan-İslam*, Macmillan and co. Limited, Londra 1919, 11-84,

alternatif düşünce bağlamında Pan-İslam/İslamcılık algısı dışarıdan monte edilmiştir. Görevini ifa eden Pan-İslam algısı günümüzde ise artık İslamofobi (İslam korkusu) gibi bir düşünce yapısına dönüştürülmüştür. Önce ideolojik bir kurguyla siyasallaştırılmış (Pan-İslam/İslamcılık) sonra korkunç olduğu (İslamofobi) iddia edilmeye başlanmıştır.

Hülasa, ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi 622 yılında Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte başlamış ve gelişim evreleriyle birlikte kırılma, çöküş, tamir ve yükseliş dönemlerini geçirerek tez konumuzun ikinci bölümünü teşkil edecek olan *Livâü'l-İslâm dergisine* kaynaklık edip günümüze kadar ulaşmıştır.



İKİNCİ BÖLÜM

LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ

2.1. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ YAYIMLANMADAN ÖNCEKİ DURUM

2.1.1. Osmanlı Devleti ve İslam Dünyasının Durumu

Livâü'l-İslâm dergisinin yayımlandığı tarihten (1921-1922) önceki dönem, hem Osmanlı Devleti hem de İslam Dünyası açısından maddi ve manevi kayıpların yaşandığı yıllar olmuştur. Trablusgarp (1911-1912) ve Balkan Savaşları (1912-1913) sonucunda Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti'nin elinde sadece Doğu Trakya ve İstanbul kalmıştır.⁴²⁹ Balkanlar'da Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin baskısı sonucu 4 milyon Müslüman sürgüne tabi tutulmuş, 24 saatte bir 1200 ile 1900 kişi öldürülerek 500 bin Müslüman katledilmiştir.⁴³⁰ Bu süreçte Birinci Cihan Harbi (1914-1918) başlamış ve Osmanlı Devleti kaçınılmaz bir şekilde Almanya'nın yanında yer alarak 21 Temmuz'da seferberlik ilan edip savaşa dâhil olmuştur.

Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914 tarihinde dünya Müslümanlarına ve özellikle İtilaf Devletleri'nin sömürgesi altında bulunan Müslüman askerlere seslenerek “*Osmanlı askerlerine karşı savaşmanın haram olduğunu*” bildirmek üzere *cihad fetvası* yayımlamıştır.⁴³¹ Çünkü I. Cihan Harbi başladığında bağımsız Müslüman devlet olarak sadece Osmanlı Devleti ile İran'ın kalmış olması Osmanlı Devleti'nin işini bir hayli zorlaştırmış ve cihad fetvasından da büyük beklenti içine girmiştir.

Bir taraftan kendi hudutları içinde yaşayan Müslüman Arap unsurların bu fetva çerçevesinde hareket etmesini istemiş, diğer taraftan da Osmanlı hudutları dışında yer alan Müslüman topluluklardan bu çerçevede destek beklemiştir.⁴³² Mısır'da İngilizlere

⁴²⁹ Alev Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (32), Bahar 2016, 136.

⁴³⁰ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, (Doktora Tezi), AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1990, 50-88.

⁴³¹ Komisyon, *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, Editör: Uğur Ünal, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, 94-95.

⁴³² Hasan Ulucutsoy, “Birinci Dünya Savaşında Donanma Mecmuasının Cihat İlanı Özel Sayısı” *Türkiyat Mecmuası*, 28 (2), 2018, 196. “(...) 14 Kasım 1914 tarihinde İstanbul Beyazıt'taki *Cihat nümayişinde* Osmanlı bayraklarının yanı sıra İran bayrağı da dikkati çekmektedir. Zira Cihat ilanı yalnızca İslam dünyasının Sünnî itikada mensup fertlerine yapılmamış; aynı zamanda Şîî İran'da o güne kadarki itikadi ihtilâflar tamamen göz ardı edilerek muhatapları arasında ön sıralara konulmuştur.(...)”

karşı, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı direnç gösterilmesi için beklenti içinde olan Osmanlı Devleti, aynı durumu Rus egemenliği altında bulunup Türkistan bölgesinde yaşayan Müslüman-Türklerden de beklemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İngilizlere karşı çıkmasını istediği kapsamlı isyanı *Hindistan'da* yaşayan Müslümanlardan beklemiştir. Ancak Osmanlı Devleti sadece işgal altındaki Müslümanların çıkaracağı muhtemel isyan beklentilerine bağlı kalmayarak birçok stratejinin yanında üç önemli hamleyi daha devreye sokmuştur.

Osmanlı Devleti'nin *birinci hamlesi*; Umumi Harb'in hemen öncesinde ortaya çıkan genel siyasi durumdan istifade ederek 18. yüzyıldan itibaren idari, iktisadi ve adli sisteminin canına okuyan kapitülasyonları kaldırmak olmuştur. Said Halim Paşa kabinesi, yazılı olarak kapitülasyonların ilgasını 8 Eylül 1914 tarihinde Padişaha sunmuş ve tezkere aynı gün onaylanmıştır. Padişahın, bu konudaki iradesi ise Takvim-i Vekayi'de ilan olunarak şöyle denilmiştir:

“(...) *tebaai ecnebiye hakkında dahi hukuk-i umumiye dâimel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyazatı (...) ref'i ve ilgası Meclisi Vükela kararıyla tensip olunmuştur. İşbu iradei seniye 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914.) tarihinden itibaren meriülahkam olacaktır.*”⁴³³

Kapitülasyonların kaldırılması efkâr-ı umumiye de geniş yankılar uyandırmış ve Osmanlı matbuatı da bu kararı coşkulu bir şekilde sayfalarına taşımıştır. Bu haberi ilk olarak “İkdam gazetesi” 10 Eylül tarihli baskısında “*Milli Bayramımız, oh işte, bu defa tam kurtuluyoruz. Hukukumuz, hürriyetimize, benliğimize, mevcudiyetimize, varlığımıza, her manasıyla kendi kendimize malik ve sahip olduğumuz halde kurtuluyoruz. Artık uhud-u atika yok!*” ifadelerini kullanarak manşetten vermiştir.

İttihat Terakki'nin yayın organı sayılan *Tanin* gazetesi de bahse konu haberi imtiyazlardan kurtuluş manasına gelen “*berat-ı halas ve necat*” ve “*Uhud-i atikanın ilgası*” şeklindeki manşetleri kullanarak okuyucusuna duyurmuştur. Yine birçok yerel gazete bu haberi duygulu satırlarla gururlu bir şekilde manşetten vermiştir.⁴³⁴

Kapitülasyonların kaldırılmasını kutlamak için Anadolu ve İstanbul'un birçok yerinde kitlelerin katıldığı gösteriler düzenlenmiştir. İstanbul'da toplanan halk, Beyoğlu

⁴³³ Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, (Doktora Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi SBE, İstanbul 2009, 260-270. Ayrıca bkz. Aybars Pamir, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, *AÜHFD*, 15 (2), Ankara 2002, 110-112.

⁴³⁴ Apaydın, “Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi”, 267.

ve Yeniköy sahilinde bulunan *Sait Halim Paşa* yalısı civarında Sadrazam'a sevgi gösterilerinde bulunmuştur.⁴³⁵ O dönemki efkâr-ı umumiyenin genel düşüncesini Liman von Sanders anılarında; “*Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra ‘Türkiye Türklerindir’ sözü her tarafta söylenmekteydi*”⁴³⁶ ifadelerini kullanarak önemli bir durum tespiti yapmıştır.

Osmanlı Devleti’nin *ikinci hamlesi* ise Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili *İsmail Enver Paşa’nın* (ö.1922) Hicaz bölgesine yaptığı (Ocak 1916) ziyaret olmuştur. Bahse konu ziyaret, işgal kuvvetlerinin Çanakkale’de (1914-1916) yenilgiye uğratıldığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Enver Paşa, Çanakkale’de elde edilmiş olan zaferin enerjisini Müslümanların yaşadığı tüm bölgelere yaymak, Osmanlı Devletine psikolojik bir üstünlük kazandırmak ve İngilizlerin Çanakkale’de aldıkları ağır darbeye birlikte Müslüman Arapları Osmanlı Devleti’ne karşı isyana teşvik edebileceklerini göz önünde bulundurarak uyarılarda bulunmak amacıyla bölgeye gitmiştir. Bundan dolayı Arap aşiretlerinin ayrılıkçı fikirlerini ikna yöntemiyle minimize ederek destek aramıştır. Ancak Mekke Emiri olan ve bu ziyaretten üç ay sonra (16 Haziran 1916) isyan başlatacak olan Şerif Hüseyin (ö.1931), Paşa’yı karşılamaya dahi gelmeyerek Osmanlı Devletine karşı tavır almıştır. Hüseyin’in bu tavrıma rağmen Enver Paşa, sonuç odaklı düşündüğü gezisi çerçevesinde Hüseyin’in oğlu Faysal’ın altın kılıç hediyesini kabul etmiş ve altın imtiyaz madalyasıyla bu jسته karşılık vererek gönüllü birliklerini de denetlemiştir. Enver Paşa’nın bu ziyaretini Harp Akademileri eski komutanı (1931-1943) Ali Fuat Erden (ö.1957) ziyaretin manevi yönüne dikkat çekerek şöyle der:

“*Enver Paşa’nın Medine’yi teftişe değil Ravza-i Mutahhara’yı ziyarete, tazimlerini, taatlerini sunmaya; Çanakkale’de düşman orduları mağlup olduklarından dolayı şükranlar, minnetler arz etmeye gitti. Enver Paşa’nın bu ziyareti, Medine’de gayet ağır bir saygı yürüyüşüne dönüştü ve Mescid-i Nebevi’de Hz. Peygamber’in huzuruna varıldığında Paşa adeta kendinden geçerek hüüngür hüüngür ağladı.*”⁴³⁷

Paşa, Mersin’den başlayarak Gazze’ye kadar 900 kilometrelik hatta Halep, Şam, Lübnan, Kudüs ve Medine’de bölgenin ileri gelen ulema ve ümerasıyla uzun uzun görüşmeler gerçekleştirmiştir. Gittiği her bölgede Paşa’nın gelişini duyan ahali yollara dökülerek sevinç gösterilerinde bulunmuş ve her bölgenin matbuatı tarafından övgüyle söz edilmiştir. Mesela Beyrut’ta yayınlanan “el-Belâğ” gazetesi “*Bugün Beyrutlular*

⁴³⁵ Mehmet Emin Elmacı, *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, 78-79.

⁴³⁶ Liman von Sanders, *Türkiye’de Beş Yıl*, Burçak Yayınları, İstanbul 1968, 184.

⁴³⁷ Ali Fuat Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, Ulus Basımevi, İkinci Baskı, Ankara 1949, 20-22.

Osmanlı Devleti'nin en büyük askerî dehasını karşılıyor. İslâm milletinin lideri, insanların üzerinden zulmü ve sömürüyü kaldıran büyük devlet adamı" gibi başlıklar atarak Paşa'nın bölgeye gidişini manşetten duyurmuştur. Yine şehrin diğer önemli gazetesi "İkbal" ise "*Devletin keskin kılıcı, gökteki dolunayın parlak siması*" ifadelerini kullanarak methiyeler dizmiştir.⁴³⁸

Osmanlı Devleti'nin *üçüncü ve en önemli hamlesi* ise Birinci (23 Şubat 1915) ve İkinci (25 Ağustos 1916) *Kanal Harekâtı* olmuştur. Kanal harekâtı kapsamındaki temel hedef ise; Mısır'da Müslümanları İngilizlere karşı isyana teşvik etmek ederek oyalamak ve hatta mümkün olursa Mısır'ı bu işgalden kurtarmaktır.⁴³⁹ Kanal Harekâtını komuta eden Cemal Paşa (ö.1922), bu konuda şöyle der:

*"Arap ve Türk unsurlarından mürekkep olan orduda en derin bir kardeşlik hissi hâkim oluyor ve herkes diğerinin yükünü hafifletmek için kendisini feda etmekten çekinmiyordu. Arapların büyük kısmının Hilafet makamına karşı en derin hislerle bağlı olduklarına bu Birinci Kanal Seferi en ulvi bir misaldir"*⁴⁴⁰

Ancak bütün çabalara rağmen her iki Kanal Harekâtı'ndan da istenilen sonuç elde edilememiş, hem maddi hem de manevi açıdan kaybedilmiştir.

Cihan Harbi devam ederken Müslümanların desteğini önemseyen Osmanlı Devleti, yayımladığı cihad fetvasını tüm Müslümanlara ulaştırmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Hac mevsiminde hem Arapların desteğini almak hem de hac ibadeti için *Mekke*'ye gelen hacılara bu fetvayı ulaştırmak üzere dönemin Mekke Vali Vekili *Vehip Paşa* (Kaçı) (ö.1940) görevlendirilmiştir. Bu konuda ciddi çaba sarf eden Vehip Paşa, broşür şeklinde çeşitli dillerde bastırdığı cihad fetvasını, bir taraftan hacı adaylarına ulaştırmış diğer taraftan da Sudan gibi bölgelere göndererek buralarda İngilizlere karşı isyan çıkarmak için çalışmalar yürütmüştür. Çıkabilecek muhtemel isyanın Hindistan'a kadar ulaşmasından endişelenen İngilizler, "*Haremeyn ile bilâd-ı mukaddes ve Cidde'nin her türlü taarruzdan masun kalacağını*" ilan etmişlerdir.⁴⁴¹ Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin hicaz bölgesindeki faaliyetlerini engellemek için yeni planlarını da

⁴³⁸ Kürt Muhammed Ali, "*Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahatı*", Doğu Kütüphanesi, Çev. Derya Aydın Ahmet Şenel-Sibel Ilgın, İstanbul 2007, 10-219., Ayrıca bkz. Tuncay Yılmaz, "*Çanakkale Zaferi'nden Mescid-i Nebevi'ye Enver Paşa'nın 1916 Filistin-Hicaz Ziyareti*" *Atlas Tarih Dergisi*, Aralık 2016, Kaynak: <http://www.geliboluyuanlamak.com>.

⁴³⁹ Mesut Çapa, "*I. Dünya Savaşında Filistin (Kanal) Cephesinde Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti'nin Çalışmaları*", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fak. Dergisi*, 16 (8), Temmuz 2018, 57-73.

⁴⁴⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar, (İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları)*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, 180-182.

⁴⁴¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, 70-80.

devreye sokan İngilizler, *yerel unsurlara cazip gelecek fikirler* üretmeye başlamışlardır.

Bu kapsamda İngilizler'in vaatleri sonucu *Şerif Hüseyin* 16 Haziran 1916'da Osmanlı idaresine karşı isyan başlatmıştır. Ancak bir beyanname yayımlayan Hüseyin, hilafet makamına veya Osmanlıya karşı isyan etmediğini belirterek asıl hedefinin İttihat Terakki yönetimi olduğunu söylemiştir. Şerif Hüseyin *Taif ve Mekke*'yi ele geçirmesine rağmen bölge halkı isyana destek olmamıştır. İsyana, sadece eşkıya zihniyetli Bedeviler destek olmuşlardır.⁴⁴² Söz konusu isyan neticesinde hicaz bölgesini Ö. Fahrettin Paşa kumandasında elinde tutan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi sonucu söz konusu bölgeyi tamamen kaybetmiştir.

Filistin bölgesine yoğunlaşan İngilizler, Osmanlı Devleti'nin Almanlarla birlikte Bağdat'ı geri almak için uğraştığı sırada bunu fırsata çevirerek 8/9 Aralık 1917'de Kudüs dâhil olmak üzere Gazze Şeridi'ni de ele geçirmişlerdir. Böylece Osmanlı devleti İslam dünyası için hem kutsal hem de stratejik önemi olan *Kudüs'ün kontrolü* de artık kaybetmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un 1917'de yayımladığı bildiriyle siyasi üstünlük kaybedilerek *Filistin bölgesi* de tamamen elden çıkmıştır.⁴⁴³

İngiltere ve Fransa 7 Kasım 1918'de Ortadoğu'yu şekillendirmek üzere ortak bir bildiri daha yayımlayarak *uzun zamandan beri Türklerin zulmü altında yaşayan halkların kurtuluşu için* bölgede savaştıklarını ve bölge halkının milli bünyelerine uygun hükümetler kuracaklarını vaad etmişlerdir.⁴⁴⁴ İşgal edecekleri bölgelerde halkın tepkisini de hesap eden İngilizler, kendilerinden önce yerel kuvvetlerin şehirlere girmesini teşvik etmişlerdir.⁴⁴⁵ Suriye bölgesinde etkin olan Şerif Hüseyin, bölge halkını baskı altına alarak Osmanlı yanlısı tutumlarından vazgeçirmeye çalışmış ve bu baskılar neticesinde önce *Şam* ardından *Halep* kaybedilmiştir.

⁴⁴² Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi* (1908-1918), 115-120. Ayrıca bkz. Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 585-586.

⁴⁴³ İsmet Üzen, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve İngiliz General Edmund H.H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi", *FÜSBD*, 19 (2), Elazığ 2009, 329-344. "(...) Papa, savaşa katılan ülkelerdeki tüm papazlara bir genelge göndererek, her hangi bir Hristiyan devletin Kudüs'ün geri alınması girişiminde Türklere yardım etmesi halinde aforoz edileceğini bildirmişti. (...) İngilizlerin şehri ele geçirmesine en çok sevenler, şüphesiz Hristiyan, Yahudi ve bölgede Türk hâkimiyetini görmek istemeyen bazı Araplar idi. (...) Çoğu İngiliz yazarı, Kayser II. Wilhelm'in 1898'de at üstünde Kudüs'e gösterişli bir şekilde girişi ile 11 Aralık 1917'de İngiliz Generali Allenby'nin bir hacı gibi yaya olarak saygılı bir şekilde girişini mukayese etmiştir. (...) Bu sırada Roma'daki yüzlerce çan çalmış ve Kardinal Lega, kalabalığa hitap etmiş ve kalabalığı kutsamışti.(...)", 332-334.

⁴⁴⁴ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991, 32-33.

⁴⁴⁵ Mesut Uyar- Edward Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İst. 2014, 532.

Cihan Harbi kapsamında Osmanlı Devleti'nin önemsedığı bölgelerden birisi de Afganistan olmuştur. Ancak burada İngilizler'in daha savaşın başında *Afganistan* Emiri Habibullah Han'a (ö.1919) bağımsızlık vaadi karşılığında tarafsızlığını ilan etmesini istemişlerdir. İngilizlerin bu girişimini bilen Osmanlı Devleti, Habibullah Han'a Osmanlı/Alman ittifakından oluşan bir misyon heyetini göndererek *cihad fetvası ve ittihâd-ı İslâm* düşüncesi kapsamında tarafsızlıktan vazgeçmesini talep etmiştir. Ancak Habibullah Han tüm ısrarlara rağmen tarafsızlık politikasını bozmayarak Osmanlı-Alman ittifakında Almanların Hristiyanlığını ve Ortadoğu'daki Arap isyanlarını gerekçe göstererek bu tutumundan vaz geçmemiştir.⁴⁴⁶

Osmanlı Devleti Hindistan bölgesinde ise Müslüman nüfusun yoğunluğunu dikkate alarak bölgeyi oldukça önemsemiştir. İstanbul'da Hindistan'ın bağımsızlığını savunan *Genç Hindistan Cemiyeti* ve *Seyfi Hindistan Cemiyeti* gibi cemiyetler kurdurularak bölgede faaliyet yürütmeleri istenmiştir. Ayrıca Avrupa'da Hintlileri bir araya getirmek amacıyla kurulan *Hint Milliyetçi Parti* harekete geçirilmiştir. İsmail Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa eliyle Hindistan devrimcisi *Har-Dayal Mahtur* (ö.1939) ile irtibat kurarak Hindistan'ı özgürleştirme projesine destek vermiştir. Daha sonra *Afganistan, İran ve Hindistan* üçgeninde İngilizler aleyhinde çalışmak üzere Rauf Bey (Orbay) liderliğinde bir müfreze kurulmuştur.⁴⁴⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nin bu çalışmaları sonuç vermediği gibi bölgedeki hâkimiyet de kaybedilmiştir.

Cihan Harbi başlangıcında *Irak* cephesine yönelik Halil Paşa (Kut) (ö.1957) komutasındaki 6. ordu *Kutülamare*'de (29 Nisan 1916) İngiliz kuvvetlerini mağlup ederek General Charles Townshend'i (ö.1924) esir almıştır. Ancak İngilizler takviye kuvvet alarak ilerlemeye başlar ve 1917 Mart ayında *Bağdat*'ı işgal ederler. Böylece İslam dünyası'nın en önemli kalelerinden biri de İngilizlerin eline geçmiştir. Osmanlı idaresi Yıldırım orduları'nı kurup Bağdat'ı geri almayı düşünse de başarılı olamaz. İngilizler Mondros Mütarekesinden (30 Ekim 1918) sonra da *Musul'u* da işgal ederek bölgeyi tamamen ellerine geçirmişlerdir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları 14 (4), Ankara 2012, IV, 1831-1845., Egehan Altınbay, "Osmanlı-Alman Afganistan Misyonları (1914-1916)", Kaynak: www.cihanharbi.com. (Birinci Dünya Savaşı).

⁴⁴⁷ Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29 (85), Ankara 2013, 122-125.

⁴⁴⁸ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi" *TDAD*, 116 (228), 2017, 63-98.

Osmanlı Devleti'nin önem verdiği hedeflerden biri de Kuzey Afrika bölgesi ve özellikle 18 Ekim 1912 yılında yapılan Uşi Antlaşması kapsamında İtalyanlara bırakılan *Trablusgarp*, bu bölgelerin başında gelmektedir. Bölgede, İtalyan hâkimiyetini kırmak için *Cihad Fetvası* çerçevesinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Başkumandan Vekili İsmail Enver Paşa, hem İngilizleri bölgede tutmak hem de Kanal Harekâtı'na destek vermesi için kardeşi *Nuri Paşa'yı* (ö.1949) buraya tayin etmiştir. Nuri Paşa, yerel kuvvetlerle birlikte (Senûsiler) hareket ederek Sudan'da İngilizlere, Tunus ve Cezayir gibi bölgelerde ise Fransızlara karşı mücadele etmiştir.⁴⁴⁹

Eylül 1916'da Libya asıllı *Süleyman Bârûnî Paşa'yı* (ö.1940)⁴⁵⁰ Trablusgarp'a vali olarak tayin eden Osmanlı bölgeyi topraklarına dâhil ettiğini ilan etmiştir. Bârûnî Paşa İstanbul'a bir fotoğraf göndererek söz konusu fotoğrafın arkasına bir not eklemiştir. Söz konusu notta "*Ay yıldızlı bayrak burada dalgalanıncaya kadar kadın, çocuk, yaşlı herkesin kendi adetlerini terk edip yas tutmaya başladığını*" belirterek halkın hem üzüntülerini hem de Osmanlıya olan bağlılıklarını dile getirmiştir. Ancak Trablusgarp bölgesi de diğer bölgeler gibi Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı idaresinden koparılmıştır.⁴⁵¹

Osmanlı Devleti'nin cihat fetvası çerçevesinde yaptığı çalışmaları yakın takip eden Rusya, kendi hâkimiyeti altındaki Müslüman Türkler'den endişelenerek zorla askere alıp cephelere göndermeye başlamıştır. Osmanlı Genelkurmayı ise Doğu Anadolu'ya yönelik tehlikeye karşı İttihat Terakki'nin önde gelen isimlerinden Dr. *Bahattin Şakir* (ö.1922) ve *Ömer Naci* (ö.1916) gibi gönüllüleri Türkistan Müslümanlarını örgütlemek üzere görevlendirmiştir. Bu gönüllüler cihad fetvasına ve ittihâd-ı İslâm düşüncesine yönelik çağrılar yaparak Erzurum ve Van'da hazırladıkları mektupları bölge Müslümanlarına ulaştırıp destek aramışlardır.⁴⁵² Uzunca hazırlanan bahse konu

⁴⁴⁹ Nejdî Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil), *Tarihin Peşinde Dergisi*, (6), 2011, 251-282.

⁴⁵⁰ "Bârûnî Süleyman Paşa", *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 92.

⁴⁵¹ Hamit Pehlivanlı, "Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika'da," *AAMD*, 16 (47), Temmuz 2000, 11-20.

⁴⁵² Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", 125-126., Ayrıca bkz. Ömer Karataş, "Rus Raporlarında Türkistan İsyanı (1916-1917)", *AİD*, 10 (1), Mart 2021, 63-82. "Rusya'nın Müslüman Türkleri zorla askere alma çabalarına tepkiler gösterilmiş ve 1916 yılında Türkistan'da üç yıl devam eden bir isyan yaşanmıştır. Bahse konu isyan; Çar II. Nikola (ö.1918) tarafından çıkarılan bir kararla (25 Haziran 1916) "*Türkistan ahalisinden 19-43 yaşındakiler, cephelelerde geri hizmet görmek, siper kazmak üzere*" seferberliğe tabi tutulmak istenmiş ve bunun üzerine büyük bir isyan çıkmıştır. Fergana vilayetinde geniş bir harekete dönüşmüş olan isyanda bir milyon kişi yurtlarından çıkarılarak sürgüne tabi tutulmuştur."

mektuplarda şöyle denilmiştir:

*“Ey Müslüman Kardeşlerimiz! (...) Müslümanların artık düşman esaretinden kurtulacağı zaman geldi.(...)Yeryüzündeki 300 milyon İslam’ın halifesi olan kudretli Padişahımız siz biçare İslamları esaretten kurtarmak ve gene Peygamber efendimizin mukaddes sancağı altında toplanmak için Orduyu Hümayunlarını topladı. Bununla beraber sizin de mücahit kardeşlerimizin galebesini kolaylaştırmak için düşmana zarar verecek her türlü fedakârlıkta bulunmanız farzdır.(...) Şehitlerimizin kanlı kefenlerle mezarlarından çıkıp “intikam, intikam” diye haykırdıklarını duyacağız, kelâmullahı ilan edeceğiz. Zalimleri kahredeceğiz.(...)”*⁴⁵³

Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa’nın desteğiyle “*Türk Tatar Cemiyeti*”, 14 Kasım 1914’de bir bildiri yayımlayarak Türkler’in bağımsızlık taleplerini ilan etmiş ve özellikle Müttelik Devletlerin bu konuya destek vermesi için çaba göstermiştir. Rusya bu manzara karşısında Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarının direnişe geçmesinden endişelenerek Kasım 1914 tarihinden itibaren Erzurum istikametine doğru harekete geçip savaşın sıcak çatışma alanlarını Osmanlı topraklarına taşımaya başlamıştır. Bu kapsamda Rusya’nın bu stratejisini bilen Başkumandan Vekili *İsmail Enver Paşa*, 20 Aralık 1914 tarihinde *Sarıkamış Harekâtını* başlatmış ve Köprüköy-Azap civarında Rus Ordusu’nu karşılayan Osmanlı kuvvetleri, yoğun çatışmalar neticesinde Rus Ordusu’nu geri çekilmek zorunda bırakmıştır.

İsmail Enver Paşa bu harekât için Genelkurmay 2. Başkanı *Hafız Hakkı Paşa*’yı (ö.1915) görevlendirmiştir. Savaşın devam etmesi yönünde rapor hazırlamış olan Hafız Hakkı Paşa, askerin sevkıyatı ve yol güzergâhı konusundaki yanlış rota izleyerek hem Rus ordusunun toparlanmasına zemin hazırlamış hem de askerin ağır kış şartlarına yakalanmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan ağır kış şartlarında büyük kayıplar yaşayan Osmanlı Ordusu, Sarıkamış harekâtını kaybetmiştir.⁴⁵⁴ Sarıkamış’ta Osmanlı Ordusu’nun kayıpları için birçok kaynakta farklı rakamlar telaffuz edilebilmiştir. Savaşın kendi şartlarındaki kayıplar, ağır kış şartlarında donarak şehit olanlar ve tifüs hastalığının ordu içinde yayılması, Osmanlı Ordusu’nun genel kayıplarını belirlemiştir. Hatta Hafız Hakkı Paşa tifoya yakalanarak Erzurum’da vefat etmiştir. Diğer taraftan 200 subay, 6000 erat, Latif Paşa ve 9. Kolordu Kumandanı *Ali İhsan Paşa* (Sabis-ö.1957) bu harekât çerçevesinde Rus kuvvetlerine esir düşmüştür. Ali İhsan Paşa daha sonra yazdığı hatıralarında esir düşmenin verdiği psikolojik kızgınlıkla özellikle İsmail

⁴⁵³ Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, İstanbul 1997, 32-33.

⁴⁵⁴ Tuncay Ögün, “Sarıkamış Harekâtı”, *TDVİA*, Ankara 2019, ek II, 470-473. Ayrıca bkz. Yavuz Özdemir, *Sarıkamış Harekâtı*, Historia Yayınevi, İstanbul 2018.

Enver Paşa hakkında tutarsız mesnetlerde bulunmuş ve *90 bin asker donarak öldü* algısının yayılmasına sebebiyet vermiştir. Hâlbuki Osmanlı Ordusu'nda donarak, hastalanarak ve savaşıarak şehit olanların sayısı 37 bin civarındadır.

Sarikamış Harekâtından sonra bu cephede Türk Ordusu kendisini eskisi gibi toparlayamamış ve *Erzurum* başta olmak üzere *Doğu Anadolu* işgal edilmiştir. Ruslarla birlikte bölgeye getirilen “*Ermeni çeteleri*” bölgede çok büyük katliamlar yaparken herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Çünkü bölgeden ve özellikle Erzurum'dan 450 bin dolayında Müslüman zor şartlarda göç etmiş ve Osmanlı maliyesinin çöküşüyle birlikte bölge ahalisi kıtlık ve açlıkla da mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁵

Bolşevik İhtilali'nin (7/8 Kasım 1917) hemen ardından ileri harekâta geçen Osmanlı kuvvetleri *Doğu Anadolu*'yu işgalden kurtarmış ve kaybedilen sınırların ötesine kadar geçilerek Kars, Ardahan ve Batum'u geri almıştır. İsmail Enver Paşa'nın kurduğu *Kafkas İslam Ordusu*, 1918 Eylül'ünde Bakü'ye kadar ilerlemeyi başarmış ancak yine Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı kuvvetleri buradan da geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁶ Bütün bu süreci bir plan dâhilinde sürdüren İtilaf devletleri, Doğuda Ermenistan, Ortadoğu'da Şerif Hüseyin'in halifeliği, Filistin bölgesinde Yahudilere vaad edilen toprakların temini ve Boğazlara hâkim olacak bir ABD mandasını hesap etmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarını ve dolayısıyla da Müslümanları elindeki topraklar yarı sömürgecilikten tam sömürgeciliğe dönüştürülerek Wilson İlkeleri (8 Ocak 1918) çerçevesinde *böl-yönet* politikası uygulanmaya konulmuştur.⁴⁵⁷

13 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle İtilaf Devletleri savaş sırasındaki kayıplarını telafi etmek anlamı için 1 Kasım sabahı Boğaz'daki mayınları temizlemek üzere bahane üreterek *boğazlardan* içeri girmişlerdir. Fakat boğazlardaki mayınları temizlemekten ziyade İstanbul'a doğru yönelmiş olan İtilaf Devletleri gerçek niyetlerini belli ederek İstanbul'u işgal etmişlerdir. Böylece 13 Kasım 1918'de

⁴⁵⁵ Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşında Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Erzurum 2006, 90-99. Ayrıca bkz. Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, 133-160.,

⁴⁵⁶ Sanan Kazımov, *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*, (Yüksek Lisans Tezi), NEÜSBE, Konya 2019, 41-42. Ayrıca bkz. Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslâm Ordusu*, İdil Yay. İstanbul 2015.

⁴⁵⁷ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, Es-İn Matbaası, İstanbul 1970, 167.

İstanbul'a varan müttefik donanması İstanbul'u fiilen işgal etmişlerdir.⁴⁵⁸

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri toprakları paylaşma konusundaki yaşadıkları problemleri İstanbul'un işgalinde de yaşamışlardır. Özellikle Fransa ve İngiltere İstanbul'un yönetimi için kimin birinci derecede sorumlu olacağı konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İstanbul'un yönetimi için İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikan, Yunan ve Japon yüksek komiserliklerinin kurulması adeta bir yarışa dönüşmüştür.⁴⁵⁹ Diğer bir anlaşmazlık ise sözde Osmanlı Hükümetini temsilen kimin muhatap alınacağı noktasında yaşanmıştır. Çünkü dört yıllık süreçte on bir hükümet kurulmuştur.⁴⁶⁰ Ne yazık ki İtilaf devletlerinin aralarındaki karışıklığı dönemin Osmanlı idaresi, fırsata çevirememiştir. Ancak İtilaf devletleri kendi aralarında yukarıda izah ettiğimiz şekliyle kavga etmelerine rağmen, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak ve dolayısıyla İslam dünyasını tamamen yok etmek üzere tezgâhladıkları *Sevr Planı* (10 Ağustos 1920) için tekraren ittifak etmişleridir.⁴⁶¹

Şöyle ki, İtilaf Devletlerinin İslam Dünyası'nı sömürgeleştirme politikaları 1876 yılından başlayıp *I. Cihan Harbi* sonuna kadar devam etmiş ve 65 milyon km²'lik bir alanda toplam 523,4 milyon nüfusu sömürgesi haline getirmiştir. *İngiltere* 33,5 milyon km²'lik bir alanda 393,5 milyon nüfusu; *Fransa* 10,6 milyon km²'lik bir alanda 55,5 milyon nüfusu ve *Rusya* 17,4 milyon km²'lik bir alanda 33,2 milyon nüfusu sömürgesi haline getirmiştir. Ayrıca *Almanya*: 2,9 milyon km²'lik bir alanda 12,3 milyon nüfusu, *ABD*: 0,3 milyon km²'lik bir alanda 9,7 milyon nüfusu ve *Japonya* ise 0,3 milyon km²'lik bir alanda 19,2 milyon nüfusu sömürgeleştirmişlerdir.⁴⁶²

İtilaf Devletleri, Müslümanları sömürgeleştirmekle kalmamış aynı zamanda etnik ve dini temelli katliamlar da yapmışlardır. Mesela, 1916-1918 yılları arasında Ortadoğu'da Arapları silahlandırıp Osmanlı idaresine karşı isyana teşvik ettirmekle

⁴⁵⁸ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, (Doktora Tezi), İÜSBE, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2009, 8-81.

⁴⁵⁹ Bozkurt, "İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi", 24-85.

⁴⁶⁰ Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler*, (Doktora Tezi), İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2009, 36-197. "Ahmet İzzet Paşa Hükümeti: 14 Ekim-11 Kasım 1918., *Tevfik Paşa* Hükümetleri: 11 Kasım-12 Ocak 1919, 12 Ocak-4 Mart 1919, 21 Ekim 1920-4 Kasım 1922, *Damat Ferit Paşa* Hükümetleri: 4 Mart-16 Mayıs 1919, 19 Mayıs-20 Temmuz 1919, 21 Temmuz-30 Eylül 1919 ve 4. ve 5. Hükümet ise 5 Nisan-17 Ekim 1920 tarihlerinde kurulmuştur. Ayrıca *Ali Rıza Paşa* Hükümeti: 2 Ekim 1919 - 8 Mart 1920, *Salih Paşa* Hükümeti: 8 Mart - 4 Nisan 1920 tarihlerinde hükümet etmişlerdir.", 149-305.

⁴⁶¹ Şayan Ulusan Şahin, "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8 (1-19), Bahar-Güz 2109, 229-256.

⁴⁶² Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, 26.

görevli T.E. Lawrence (ö.1945), 1920 yılında Sunday Times'daki yazısında Irak'taki W. Churchill (ö.1965) yönetimindeki İngiliz idaresi için şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Bizim yönetimimiz Türk sisteminden bile kötü. Onlar yerli halktan yılda 14.000 asker alır ve barışı korumak için 200 Arap öldürürlerdi. Bizim ise uçaklı, zırhlı araçlı, gambotlu ve zırhlı trenli 90.000 askerimiz var. Bu yaz çıkan isyanlarda 10.000 Arap öldürdük. Bu ortalamayı daha fazla devam ettiremeyiz.”*⁴⁶³

Görüldüğü üzere Birinci Cihan Harbi'yle birlikte Osmanlı Devleti'nin iyice güç kaybetmesi ve devamında topraklarının işgal edilerek paylaşılmış olması İslam Dünyası'nı da oldukça derinden etkilemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti, var olduğu günden itibaren İslam Dünyası için önemli bir özgüven kaynağı olmuştur. Bu bakımdan Cihan Harbi kapsamında bir araya gelmiş olan İtilaf devletleri, İslam Dünyası'nın bu özgüvenini Osmanlı Devleti üzerinden yok etmişlerdir.

23 Ocak 1915 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı E. Grey (ö.1933), iktidarda olmamasına rağmen E. Venizelos'a (ö.1936) mektup yazarak Yunanistan'ın İtilaf devletlerinin yanında savaşa girmesi şartıyla Anadolu'da toprak sözü vermiştir. Ardından Haziran 1917 yılında I. Kral Konstantin'e (ö.1923) karşı darbe gerçekleştirilerek Venizelos iktidara getirilmiştir. Venizelos zaman kaybetmeden savaşa dâhil olmuş ve İzmir ve çevresini talep etmiştir. Böylece 15 Mayıs 1919'da *İzmir işgal* edilmiştir. İzmir'in işgali aynı zamanda hem Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi hem de İslam dünyasının tamamen yok edilmesi anlamına gelmektedir.⁴⁶⁴

2.1.2. Milli Mücadele ve İslam Dünyasındaki Yankıları

İzmir'in işgaliyle birlikte İngilizler, İslam dünyasında hâkimiyeti tamamen ellerine almışlardır. İngilizler'in boğazlardan sorumlu Başkumandanı George Francis Milne (ö.1948), umumi manzarayı şöyle anlatmaktadır:

*“1919 başlarında Merv'den İzmir'e kadar İngiliz bayrağı dalgalanıyordu. İngiliz subayları İstanbul'dan Mısır'a kadar her yeri idare ediyorlardı. İngiliz silahsızlandırma subaylarının olağanüstü çalışmaları, Yunanların İzmir'e çıkmaları...”*⁴⁶⁵

⁴⁶³ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, (Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922), Çev. Mehmet Harmanacı, Epsilon Yayınları, İstanbul 2004, 410.

⁴⁶⁴ Mehmet Karayaman, “İzmir Valisi İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali”, *ÇTAD*, 6 (15), Güz 2007, 3-18. Ayrıca bkz. İsmail Ediz, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2011, 135-143.

⁴⁶⁵ Uğur Altuğ, “Mustafa Kemal Paşa Samsun'a Çıktığında Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu”, *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 7 (26), Nisan-Haziran 2018, 44-47.

Ancak İzmir'in işgal edilmesiyle birlikte tarih boyunca esarete hiç tahammülü olmayan yüce Türk Milleti, işgal edilmiş vatanı kurtarmak üzere Milli Mücadele başlatmıştır. Haçlı Seferleriyle başlayıp Şark meselesiyle devam eden süreçte yok edilmek istenen Türk Milleti, 9. Ordu Müfettişi *Mustafa Kemal Paşa'nın* liderliğinde 19 Mayıs 1919 tarihi itibarıyla Samsun'dan başlattığı bağımsızlık mücadelesiyle yeni bir alan açmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı bağımsızlık hareketi işgal kuvvetlerini oldukça rahatsız etmiş ve 6 Haziran 1919 tarihinde General Milne, Harbiye Nezaretine bir nota vererek "*Mustafa Kemal Paşa ile maiyetindeki erkânın Anadolu'daki vilayetlerde çalışmalarını rahatsız edici*" bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa 21 Haziran 1919'da *Amasya Tamimini* yayımlayarak "*Vatanın bütünlüğü, Milletin istiklali tehlikededir*" mesajını bütün yurda duyurmuştur.

Amasya Tamimi'nin yankıları işgal kuvvetlerini daha da rahatsız etmiş ve işgal kuvvetleri, İstanbul Hükümetini sıkıştırarak Mustafa Kemal Paşa'yı istiklal kararından vazgeçirmek için baskı kurmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti tarafından Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'dan geri çağırılarak 8 Temmuz'da görevine son verildiği duyurulmuştur. Ancak aynı günün gecesi, Mustafa Kemal Paşa, askerlik görevinden istifa ettiğini İstanbul Hükümetine bildirmiştir.⁴⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele alanını bütün Anadolu sathına yayarak hem Türk milletinin hem de İslam Dünyası'nın umudu haline gelmiştir. Mesela, İslam Dünyası'nda sevilen ve itibar edilen Pakistanlı şair *Muhammed İkbal* (ö.1938), bu mücadeleye hem şiirleriyle hem de sohbetleriyle destek vermiştir. İkbal, 1921 yılında Kurban bayramı münasebetiyle bir beyanname yayımlayarak Lahor'daki Badşahi Camii'nde toplanan 250 bin Müslüman'a şöyle seslenmiştir:

"İslâm'ın her tarafında duçar-ı hezimet olan sancakları, Anadolu'da toplanmıştır. (...) Dua edelim kardeşlerim, o bayrak, o burçlardan kıyamete kadar düşmesin. İslâm'ın güneşi kararmasın, Allah, Müslümanları Hristiyanlara karşı

⁴⁶⁶ Neslihan Altuncuoğlu-Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifası", *Journal of Universal History Studies*, 2 (1), Haziran 2019, 64-67. "(...) Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emeline kurban etmemek için açılan milli mücadele uğrunda milletimle beraber serbest surette çalışmaya resmi sıfatım ve askeri görevlerim artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes amaç için milletle beraber sonuna kadar çalışmaya bütün kutsal değerlerim adına söz vermiş olduğum, pek aşığı olduğum askerliğe bu gün veda ve istifa ettim. Bundan sonra memleketim için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millete bir fert olarak hizmet edeceğimi vatanın her köşesine bildiririm. (...)" Ayrıca bkz. Gotthard Jaschke, "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Gönderilmesi", Çev. Hamiyet Sezer, *Atatürk Yolu Dergisi*, 3 (9), 1992, 53-74.

savunan büyük lider Mustafa Kemal'e yardım etsin."⁴⁶⁷

Diğer taraftan Hindistan matbuatı da Milli Mücadele'yi sürekli gündemde tutarak Mustafa Kemal Paşa özelinde Türk Milletine destek vermiş, İngilizler baskı altına alınarak "*Milli Mücadele İslam Dünyası'nın bağımsızlığıdır*" şeklinde dillendirilmiştir. Mekke'deki Hindistanlı hacı adayları ise bu bağımsızlık haberlerini el broşürleriyle bütün Müslümanlara ulaştırmışlardır.⁴⁶⁸

Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi'ni toplamış "*Vatan bir bütündür parçalanmaz, Vatanın korunması için silahlı mücadele esastır*" ilkesini ortaya koymuştur. 4 Eylül'de Sivas Kongresi toplanmış ve alınan kararlar çerçevesinde "Bütün cemiyetler, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleştirilerek Heyet-i Temsiliye oluşturulmuştur." Ardından 22 Ekim'de İstanbul Hükümeti ile Heyet-i Temsiliye arasında Amasya Protokolü imza edilerek "*Manda ve Himayenin kabul edilmemesi*" yönünde bir dizi kararlar alınmıştır. 28 Ocak 1920 tarihinde Misak-ı Milli'nin gayesi İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan tarafından oy birliğiyle kabul edilerek 17 Şubat'ta bütün dünyaya ilan edilmiştir.

12 Ocak-16 Mart 1920 tarihleri arasında görev yapan son Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'ı işgal kuvvetleri tarafından basılmıştır. Milletvekillerinin tutuklanarak Malta Adası'na sürülmüş olması Mustafa Kemal Paşa'yı yeni hamleler yapmaya sevk etmiştir. Bunun üzerine Anadolu'da bulunan bütün İngiliz subaylarının tutuklanması talimatını veren Mustafa Kemal Paşa, 10 gün içinde milletvekillerinin bırakılmaması halinde İngiliz subaylarının Ankara Ulus meydanında kurşuna dizileceğini bildirmiştir. Bu konuya vakıf olan Halide Edip'le Mustafa Kemal Paşa arasında şu konuşma geçer:

"*Aman Paşam İngilizleri karşımıza alıyorsunuz*" demiş. Mustafa Kemal Paşa Halide Edip'e tepki göstererek; "*Hanımefendi siz şimdiye kadar kiminle savaştığınızı zannediordunuz, İngilizler bundan sonra hiçbir şey yapamaz. Sonucu bekleyin*" cevabını vermiştir.⁴⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın bu hamlesi üzerine tutuklu vekiller İstanbul'a geri getirilmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın hamlelerine karşılık hayaller suya düşmüş,

⁴⁶⁷ Mustafa Sarper Alap, "Türklerin Unutulmayan Dostu Muhammed İkbal", *Turkish Studies*, 8-9, Ankara 2013, 514-515. Ayrıca bkz. M. S. Aydın, "Muhammed İkbal", *TDVİA*, İst. 2000, XXII, 17-23.

⁴⁶⁸ Fida Hussain, *Hindistan Matbuatında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2012, 24-100.

⁴⁶⁹ Oğuz Kalelioğlu, "Mondros Mütarekesinden TBMM'nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliği", *Ufuk Üniversitesi SBED*, 6 (12), 2017, 21-36., Ayrıca bkz. İhsan Güneş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLI, 593-596. Cevdet Küçük, "Milli Mücadele", *TDVİA*, İstanbul 2005), XXX, 76-83.

olan işgal kuvvetleri, en son aşamada İngiliz yanlısı Osmanlı ulemasına aslı astarı olmayan fetvalar yayımlatarak bu kutsal mücadeleyi zora sokmak istemişlerdir.

İngilizler, dönemin Sadrazamı Salih Paşa'dan (ö.1939) “*Kuvayımilliye’yi tahkir etmesini ve mücadeleyi yürütenleri gıyaben cezalandırmasını*” talep etmesi üzerine Salih Paşa, “*Ben böyle bir alçaklığı kabul edemem*” diyerek 4 Nisan 1920’de sadrazamlıktan istifa eder.⁴⁷⁰ Bunun üzerine Sultan Vahdettin (1918-1922) dördüncü defa olmak üzere *Damat Ferit’i* (ö.1923) sadrazam olarak atar. Sadrazam olan Damat Ferit, İngilizlerin desteğini arkasına alarak kendi hırsı uğruna Kuvayımillîyecilere her türlü kötülüğü yapmaya başlar.⁴⁷¹

Şeyhülislâm *Dürrizâde Abdullah Efendi’ye* (ö.1923) 10 Nisan 1920’de bir fetva yazdırılır. *Fetvada*, Kuvayımillîye için “*Kuvây-ı Bağiyedir*” (Eşkıya Kuvvetleri) ifadesi kullanılarak İngiliz ve Yunan uçakları tarafından halkın yoğun olduğu bölgelere bırakılmıştır. Söz konusu fetva yine İngiliz Konsolosluğu, Rum ve Ermeni teşkilatları eliyle halka dağıtılmıştır. Bu çalışmanın sonucu olarak Anadolu’da birçok iç isyan çıkmıştır.⁴⁷² Ayrıca şehzadelerin başkanlığında *Heyet-i Nasihalar* kurulmuş ve bu heyet; “*Aman Kuvayımilliye’ye katılmayın. Hele silahlı mücadeleye sakın kalkmayın. Biz İngilizlerin müsamahasına nail olacağız*” şeklindeki teslimiyet ifadelerini kullanmak suretiyle halk sükûnete davet edilerek millî uyanışı kırmaya çalışmışlardır.⁴⁷³ Aslında bu menfur fetvayı *Dürrizâde*’den önceki şeyhülislam olan ve aynı zamanda İngiliz Muhipler Cemiyeti’nin üyesi *Mustafa Sabri Efendi* (ö.1954), hazırlamıştır. Bilindiği gibi Mustafa Sabri Efendi, İngilizlerin desteğiyle dönemin matbuatı tarafından pozitivist görüşlere sahip bir Osmanlı aydını olarak lanse edilmiştir. Pozitivist görüşlerinden dolayı Batılılar tarafından sürekli el üstünde tutulan Sabri Efendi, Müslümanlar arasında ittihâd-ı İslâm düşüncesine önemli derecede itibar edildiğini bildiği için “*İttihâd-ı İslâm Cemiyeti*” adında bir de cemiyet kurmuştur.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Neslihan Bolat Bozaslan, “Yirmi Sekiz Günlük İktidar: Salih Paşa Hükümeti (8 Mart–4 Nisan 1920)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), Gaziantep 2017, 129-135.

⁴⁷¹ Pınar Tuna, *İstanbul Basınında Kuvay-ı Milliye Algılamaları 1918-1922*, (Doktora Tezi), İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015, 311-317.

⁴⁷² Osman Akandere, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekayi’de Kuvay-ı Milliye Aleyhinde Yayımlanan Kararlar”, *AÜTİTE, Atatürk Yolu Dergisi*, (24), Kasım 1999, 441-450.

⁴⁷³ Mevlüt Çelebi, “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti, 16 Nisan-18 Mayıs 1919”, *AAM Dergisi*, 6 (18), Ankara 1990, 561-590.

⁴⁷⁴ Ali Sarıkoyuncu, “Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (39), Ankara 1997, 787-812.

Dürri-zâde-Sabri Efendi ortaklığında yazılmış bu menfur fetvaya karşılık Ankara müftüsü *Mehmet Rıfat Börekçi* (ö.1941), 13 Nisan 1920 tarihinde bir fetva hazırlar. Rıfat Börekçi, yazdığı fetvada Hz. Peygamber'in (s.a.v) "*Vatan sevgisi imandan gelir*" Hadis-i Şerifi'ne işaret ederek İstanbul Hükümeti tarafından yazdırılan fetvanın İslam açısından geçersizliğini fıkhi yönden ispat etmeye çalışmıştır. 152 vatanperver müftü tarafından imzalanıp Kuvayımillîye mensupları tarafından elde ele dağıtılan söz konusu fetvayı Rıfat Börekçi şöyle açıklamıştır;

*"Padişah ve hilafet makamı düşmanlar tarafından esaret altında bulunduğu, İstanbul'dan verilen fetva şeran geçersiz olup, vatan ve millet için silaha sarılanlar doğru yoldadır. İslam'ın emrini yerine getiren Milli Kuvvetlere karşı silah kullananlar dinen büyük günah işlemiş olurlar."*⁴⁷⁵

Anadolu'da başlatılmış olan Milli Mücadele'nin başarıları Müslümanlar arasında duyulmaya ve yankılanmaya başlaması üzerine maddi ve manevi destekler de gelmeye başlamıştır. Müslümanların yaşadığı birçok coğrafyada sevinçle karşılanmıştır. Mustafa Kemal'e Şam ahalisi ileri gelenleri tarafından tebrik telgrafları çekilerek İslam kılıcı anlamına gelen "*Seyfu'l-İslâm*" unvanı verilmiş ve Beyrut'ta toplanan on bin altın lira da yardım olarak Anadolu'ya gönderilmiştir.

Milli Mücadele'nin dünya kamuoyuna ve özellikle de Müslüman Araplara duyurulmasına katkı sağlamak üzere Hindistan Müslümanlarından Mevlana Mehmed Ali ve Şevket Ali kardeşler, Ağa Han, Seyyid Emir Ali, Abdülbari, Yusuf Ali, Şeyh Kıdavi ve Hint Hilafet Komitesi önemli görevler üstlenmişlerdir.

Kuzey Afrika bölgelerinde ise Müslümanların inandığı ve sevdiği liderlerden biri olan Şeyh Ahmet es-Senûsi, Mustafa Kemal'e Milli Mücadele adına hizmet edebileceği önerisinde bulunmuştur. Senûsi'nin bu teklifi Mustafa Kemal Paşa tarafından olumlu karşılanmış ve bölgedeki Müslümanları İtilaf Devletleri'ne karşı dirençli olmaları yönünde çaba sarf etmesini istemiştir.

Afganistan ile 1 Mart 1921'de Moskova'da bir dostluk anlaşması imzalanmış olmasından mütevellit Mehmet Muhtar Bey TBMM'de yaptığı konuşmada; antlaşmanın ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tahakkuku anlamına geldiğini ve ciddi bir adımın atıldığını dile getirmiştir. Yapılan antlaşmanın ardından İran Eğitim Bakanı Mümtazüddeve ve bir heyet de 1922 yılı Haziran ayı ortalarına doğru Ankara'ya gelmiştir.

⁴⁷⁵ Ali Sarıkoyuncu, "Mehmet Rıfat Efendi'nin (Börekçi) Milli Mücadeledeki Hizmetleri", *Diyanet İlmi Dergi*, 31 (1), Ocak- Şubat- Mart 1995, 79-102.

Irak bölgesinden Ravendz ve Süleymaniye Kürtleri Türk Milli Hareketi'ne iltihak ederek destek vermişlerdir. Irak aşiret liderlerinden Uceymi Paşa, Milli Mücadele için Anadolu'ya gelmiş Irak halkının hilafet makamına bağlı bulunduklarını ifade etmiştir. Bu dönemde Musul'daki ileri gelen önderler ve özellikle Bağdat Partisi önemli katkılar sağlamışlardır.

Rusya'da Petrograd Müslümanları tarafından maddi manevi destek gelmiş ve ihtiyaç halinde cephelerde savaşmak için Anadolu'ya gelebilecekleri konusunda mektup göndermişlerdir. Aynı şekilde Arnavutluk, Yemen ve Hicaz bölgesindeki Müslümanlar Milli Mücadele'ye maddi ve manevi destek vermişlerdir.⁴⁷⁶

İslam Dünyası'ndan Milli Mücadele'ye verilen bu desteği fark eden işgal kuvvetleri ve dolayısıyla İngiliz basını bunu gündeme getirerek 19 Mayıs 1919 tarihli *The Guardian* gazetesi geniş bir haber niteliğinde konuyu şöyle haber yapmıştır:

*“Beklendiği gibi eski Türkiye'nin bütün arkadaşları onu korumak için yarışıyorlar. İslam, onların altında savaşı seçtiği sadece bir kılıftır. Ancak İslam iyi bir kılıf değildir. Türk sisteminin, bastırılmış milletlerin bir kiliseye basitçe itaat haklarının inkâr edilmesi gibi temel özelliklerinin devam edeceğiyle ciddi olarak yüzleşildi mi? Muhammed'in kurallarının şu ana kadar bir Hristiyan devlete ya da beyliğe saygı gösterdiği görülmedi, çünkü o Müslüman.”*⁴⁷⁷

Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Anadolu'da başlamış olan Milli Mücadele ve akabindeki gelişmelerle birlikte TBMM'nin açılmış olması İngiltere başta olmak üzere işgal kuvvetlerini artık iyice tedirgin etmeye başlamıştır. Güneyde Fransızlara, Batı Cephesi'nde ise Yunanlılara karşı ciddi zaferler elde edilmiş, Birinci İnönü Muharebesi kazanılmış ve Bolşevik Rusya ile de ilişkiler kurulmuştur. Bütün bu gelişmeleri yakinen takip eden İngiltere Başbakanı *Lloyd George* 21 Mart 1921 tarihinde müttefiklerini Londra'da toplamış ve Sevr Antlaşması'nda değişiklikler yaparak Türkiye'ye (Milli Mücadele ekibine) yeni bir süreç teklif etmiştir.

Sultan Vahdettin adına konferansa davet edilen Sadrazam Tevfik Paşa (ö.1936) söz sırası kendine gelince; *“Ben sözü Türk milletinin gerçek temsilcisi olan TBMM delegesine bırakıyorum”* diyerek konuşma yetkisini Bekir Sami Bey'e (ö.1933) bırakmıştır. Bekir Sami Bey'de *Sevr Muahedenamesi*'ni hiçbir şekilde tanımadıklarını

⁴⁷⁶ Metin Hülagü, “Milli Mücadele Dönemi Türkiye-İslâm Ülkeleri Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15 (45), Kasım 1999, 901-938.

⁴⁷⁷ Aylin Hacıhanifoğlu, *Milli Mücadele'nin İngiliz Basınındaki Yansımaları*, (Yüksek Lisans Tezi), İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019, 21.

söyleyerek TBMM'nin kararını iletmiştir. Böylece Londra Konferansı hiçbir sonuç alınmadan dağılmıştır. Ancak dönemin şartlarında İtilaf Devletlerinin artık TBMM'yi muhatap alıp tanımış olmaları diplomatik bir başarı olarak tarihe geçmiştir.⁴⁷⁸

İtilaf Devletleri, Cihan Harbi'nin sonucunda harpten yenik çıkan Almanya'ya Versay (9 Temmuz 1919), Avusturya'ya Saint Germain (10 Eylül 1919), Macaristan'a Triannon (4 Haziran 1920), Bulgaristan'a Neuilly (Nöyyi) (27 Kasım 1919) ve Osmanlı Devletine de Sevr Antlaşmasını (10 Ağustos 1920) imzalatmışlardır. Müttefiklerimiz kısmen toprak kaybetmiş ve tazminata mahkûm edilmiştir. Cihan Harbi'ni çıkaran Almanya dahi %13 toprak kaybederken Osmanlı Devleti Sevr Muahedenamesi'nden önce korkunç bir şekilde toprakları işgal edilmiş ve bütün silahları elinden alınmıştır.

İngiltere başta olmak üzere Batılı güçler Osmanlı Devleti'ni ve dolayısıyla da İslam Dünyası'nı yok etmeyi planlamışlardır. İstanbul Hükümeti İngilizlerin gerçek planlarını sezememiş veya gafil davranmışlardır. İttihatçılara karşı takındıkları tavrı Milli Mücadele özelinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşıda devam ettirerek işgallerin geçici olduğuna halkı inandırmaya çalışmıştır.⁴⁷⁹ Fakat Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları İslam kültürünün ve siyasi geleneğinin bir parçası haline gelmiş olan ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde Müslümanları ikna ederek tekraren bir mücadele alanı daha açmışlardır. Bu mücadele kapsamında hala İslam Dünyası için kıymet ifade eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerini de atmışlardır.

Dolayısıyla buraya kadar genel hatlarıyla izah ettiğimiz süreç, 1921-1922 yıllarında *ittihâd-ı İslâm düşüncesi* kapsamında yayımlanmış olan *Livâü'l-İslâm dergisi*'nden önceki durumu ve yaşananları ifade etmektedir.

2.1.3. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın Kuruluşu

Osmanlı Devleti, Birinci Cihan Harbi sonunda yenik sayılmış ve doğal olarak idari açıdan da ciddi bir siyasi kriz ortamı oluşmuştur. 3 Temmuz 1918'de Sultan Mehmed Reşad vefat etmiş, yerine kardeşi VI. Mehmed Vahdettin (1918-1922) Osmanlı padişahı olarak tahta geçmiştir. İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Hükümeti,

⁴⁷⁸ Kalelioğlu, "Mondros Mütarekesinden TBMM'nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliği", 31. Ayrıca bkz. Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Akademik Bakış Dergisi*, 3 (5), Kış 2009, 143-170.

⁴⁷⁹ Kalelioğlu, "Mondros Mütarekesinden TBMM'nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliği", 34.

Sultan Vahdeddin’le de süreci yönetme konusunda anlaşmazlık yaşamaya başlamıştır.⁴⁸⁰

Bu manzara İngilizlerin işini daha da kolaylaştırmış ve Sultan Vahdettin’e destek vermeye başlamışlardır. Böylece Osmanlı Devleti’ni bir oldubittiyle savaşmadan ve sorunsuz bir şekilde ortadan kaldırmayı planlayan İngilizler, önceden planladıkları Mondros Mütarekesi’ni dayatma fırsatını da yakalamıştır. İngilizler için süreci sorunsuz yönetecek bir hükümetin iktidara getirilmesi de doğal hale gelmiştir.⁴⁸¹

Zaten geçmişte Osmanlı idaresine kabul ettirilen kapitülasyonların İttihat Terakki hükümeti tarafından kaldırılmış olması, İngilizleri bir hayli öfkelenmiştir. İngilizler, İttihat ve Terakki Hükümeti’nin bu ve benzer tutumlarını bildikleri için işgal politikalarının yanında özel geliştirdikleri yöntemlerle de İttihat ve Terakki hükümetine yönelik kara propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir.⁴⁸²

Birinci Cihan Harbi başlangıcında İngiltere Başbakanı Lloyd George (ö.1945), propaganda ofisine talimatlar vererek “*Türklerin adaletsizliğinden ve endüstriyel toplumlar üzerindeki tehditlerinden*” sürekli bahsedilmesini söylemiştir. Gizli yürütülen bu çalışmanın başına ise eski Kanada Valisi John Buchan (ö.1940) getirilmiştir. Buchan, konularında uzman akademisyenlere; Ortadoğu’da Arap ve Yahudi unsurları, İstanbul ve Anadolu’da Ermenileri, Balkanlar ve Türkistan bölgesinde ise Türkleri kapsayan etnik ve dini temelli makaleler hazırlatarak çalışma yapmaları konusunda görevler vermiştir. Kültür tarihçisi İngiliz Arnold J. Toynbee (ö.1975), Ortadoğu uzmanı diplomat Mark Skys (ö.1919) ve hukukçu J. Viscount Bryce (ö.1922) gibi önemli isimlerin bu konudaki önerileri dikkate alınarak politik aksanlı makaleler hazırlanmıştır. Bu makalelerde özetle şu vurgular yapılmıştır:

“*Osmanlı Devleti’nin Türklüğe ve İslam’a faydalı hiçbir faaliyette bulunmadığı, Almanya’nın Osmanlı Devleti’ne tezgâhlar kurduğu, Müslümanların asıl düşmanının Almanya ve dolayısıyla da İttihat Terakki Hükümeti olduğu, Enver Paşa’nın rüşvet karşılığında Osmanlı Devleti’ni savaşa soktuğu, bundan dolayı Enver Paşa ve İttihat Terakki Hükümetine artık itaat edilmemesi gerektiği, anlatılmıştır.*”

Özellikle Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa, hedef isim

⁴⁸⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yay., İstanbul 1972, IV, 442-443

⁴⁸¹ Hakan Güngör, “Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin İstifasının İstanbul Basınındaki Akisleri”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), Ordu 2021, 660.

⁴⁸² Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış*, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (6), Ankara 1995, 340.

seçilerek aslı astarı olamayan iddialar İstanbul matbuatına servis edilmiştir.⁴⁸³ Neticede bu propaganda başarılı olmuş ve İttihat Terakki hükümeti İstanbul matbuatı tarafından savaş suçlusu ilan edilerek halkın gözünden düşürülmüştür.

İngilizler tarafından baskı altına alınan Sultan Vahdettin'in durumunu ve bütün bu yaşananların sebebini çok iyi bilen *Talat Paşa Hükümeti*, 7 Ekim 1918'de istifa sürecini başlatarak 13 Ekim'de sadaret mührünü Sultan Vahdettin'e teslim eder. Sultan Vahdettin, *Ahmet İzzet Paşa'ya* (ö.1937) yeni kabineyi kurma görevi vermiş ve barış görüşmelerine başlanıp bir an önce bitirilmesini ister. İzzet Paşa Hükümeti de İngilizlerin muhtemel beklentileri doğrultusunda ateşkes sürecini hızlandırarak daha önce Kut'ül Amare'de (29 Nisan 1916) Halil Paşa (Kut) (ö.1957) tarafından esir alınan İngiliz General Charles F. Townshend'den (ö.1924) serbest kalma karşılığında Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında arabuluculuk yapmasını talep eder.⁴⁸⁴ Neticede Mondros görüşmeleri başlar ve Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında *30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi* imzalanmış olur.⁴⁸⁵

Mondros Mütarekesi'nden bir gün sonra İttihat ve Terakki Fırkası olağanüstü kongreyi toplayarak hükmü şahsiyetini sonlandırmıştır.⁴⁸⁶ Aynı gece toplanan Merkez-i Umumi Komitesi, partinin lider kadrosunun İstanbul dışına çıkmaları için karar vermiş ve yurt dışında mücadeleye devam edilmesi yönünde görüş birliğine varmışlardır. Özellikle Dr. Bahattin Şakir ve Kara Kemal yurt dışına çıkış kararı için ısrarcı olmuşlardır. Bahattin Şakir (ö.1922); "*Hız. Peygamber'in dahi hayatını korumak için hicret ettiğini*" söylemiş, Kara Kemal (ö.1926) ve diğer üyeler ise "*İstanbul'da kaldıkları sürece Rum ve Ermeniler tarafından tahrik edilebilecekleri*" endişelerini taşıyarak yurt dışına çıkmalarının faydalı olacağını savunmuşlardır.⁴⁸⁷

⁴⁸³ Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", *Atatürk Dergisi*, 3 (2), AÜAİİTE, Erzurum 2010, 126-128.

⁴⁸⁴ Osman Akandere, "Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 20 (40), Bahar 2020, 5-23. "(...) General Townshend ve Tevfik Bey 20 Ekim 1918'de Midilli limanında buluşarak kendisinin artık İngiliz bayrağı altında olduğunu ve serbest bırakıldığını belirtmiştir. General Townshend 20 Ekim'de İngiliz torpidosundan Londra'ya gönderdiği acil telgrafta Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile barış yapma isteğini ve İngiltere himayesini talep ettiğini bildirmiştir. İngiliz Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'nin bağımsızlığını (...) oldukça abartılı ve fantastik bulmuştur. 17..

⁴⁸⁵ Güngör, "Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin İstifasının İstanbul Basınındaki Akisleri", 662.

⁴⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, III, 551-554. Ayrıca bkz. Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, 201-203.

⁴⁸⁷ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz: Yücel Demir, Arma Yay. İstanbul 1992, 10-12.

İttihat Terakki'nin Merkez-i Umumi karargâhında yapılan bu toplantıdan önce partinin lider kadrosu, siyasetten ve devlet yönetimden uzak durma noktasında fikir birliği yaparak yurt dışına çıkma düşüncesi taşımamışlardır. Şöyle ki, İsmail Enver Paşa mutasarrıf olduğu Beykoz'daki Abraham Paşa Korusu'na veyahut da İstranca Ormanları'na çekilmeyi, Mehmed Talât Paşa, Sivas taraflarında bir köyde ikamet etmeyi ve Ahmed Cemâl Paşa ise Erzurum'da bir köye yerleşmeyi planlamaktadırlar.

Ancak hem Merkez-i Umumi'de yurt dışına çıkılması yönünde karar alınması hem de dost çevrelerinden gelen uyarılar, lider kadroyu oldukça düşündürmüştür. Mesela, dönemin önemli simalarından biri olan Fethi Bey de (Okyar ö.1943) aynı fikirdedir. Meclisi Mebusan dairesinin merdivenlerinde rastladığı İsmail Enver Paşa'ya: *Çıkıp bir tarafa gitseniz iyi olur, demekten çekinmemiş ve Paşa'yı uyarmıştır.*⁴⁸⁸ Çünkü İngilizler, ilk etapta özellikle Enver Paşa'yı ve lider kadroyu ortadan kaldırmayı düşünmektedirler. İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri olarak bulunan Calthorpe bu konudaki öncelikli planlarını şöyle dile getirmiştir:

“Enver, Talat gibi adamların katliamdan sorumlu olarak tutuklanması ve örnek cezalarla cezalandırılmasından daha yararlı hiçbir şey olamaz. Açıkça umuyorum ki bunu başlangıç adımı olarak gerçekleştirelim”

Bu kapsamda söz konusu baskıları ve dostlarının tavsiyelerini dikkate alan İttihat Terakki'nin lider kadrosu 1 Kasım 1918 tarihinde göçmenleri taşıyan Alman bayraklı bir gemiye Tarabya'dan binerek gece geç saatlerde İstanbul'dan ayrılmışlardır. İstanbul'dan ayrılan ittihatçı liderler ise;

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa (ö.1922), Sabık Sadrazam Mehmed Talat Paşa (ö.1921), Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa (ö.1922), Maarif Nazırı Dr. Mehmed Nazım Bey (ö.1926), Dr. Bahaeddin Şakir Bey (ö.1922). Ayrıca Beyrut eski valisi Cemal Azmi Bey (ö.1922), İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey (ö. ?), İttihat Terakki merkez üyesi Dr. Rüsuhi Bey (Dikmen) ve Talat Paşa'nın kayınbiraderi Hayreti Beydir. (20 yaşlarında)⁴⁸⁹ Bazı kaynaklarda Umum kâtibi Mithat

⁴⁸⁸ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*, Akıl Fikir Yay. İstanbul 2011, 57.

⁴⁸⁹ Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, 38. “(...) İstanbul'dan ayrılan İttihatçıların altısının son gecelerini geçirdiği ev ise Orta köyde yalısı olan Talat Paşa'nın sırdaşı ve İttihad Terakki'nin 1909 kongresinde merkezi umumi üyeliğine seçilen İhsan Namık Bey'e (Poroy) aittir. İttihatçıları uğurlayan İhsan Namık Bey gemi uzaklaştıktan sonra yalısına dönmeyerek caddeye çıkar ve bir müddet yürüdükten sonra bir kenara oturur ve hıçkıra hıçkıra hıçkıra ağlar. Oradan geçen ve kendisini tanıyan bekçi “Bey, neden ağlıyorsun ?” diye sorar. O'da “Evladımı kaybettim” diye cevap verir. (...)”, 39.

Şükrü'nün (Bleda ö.1956) de bu kabile arasında olduğu yazılmıştır. Ancak Mithat Şükrü Bey, kendi hatıratında beyan ettiği üzere eşi Hadice Hanım'ın ısrarı ve Talat Paşa'nın isteği doğrultusunda İstanbul'da kaldığı bilinmektedir.⁴⁹⁰

3 Kasım 1918'de hala Alman İşgali altında bulunan Kırım'ın Gözleve Limanı'na ulaşan ittihatçı liderler, Alman subaylar tarafından bir otele yerleştirilirler. Burada Talat Paşa “*Sai*”, Bosnalı bir mühendis kimliğine bürünen Cemal Paşa “*Halid*”, Dr. Nazım “*Rüstem*”, Enver Paşa ise “*Ali*” takama adını kullanmışlardır.⁴⁹¹ Bir sonraki gün İsmail Enver Paşa ekipten ayrılarak bölgede kalmış ve diğer ittihatçı ekip ise Talat Paşa'nın öncülüğünde Akmesit'e (Simferopol), 7 Kasım 1918'de Almanya'ya gitmek üzere oradan ayrılarak askeri bir trenle Berlin'e ulaşmışlardır. Berlin'de ittihatçıları, daha önce İttihat Terakki hükümeti tarafından 1918 Haziran ayında Berlin'e gönderilen ittihatçı mebus Emir Şekib Arslan karşılamıştır.⁴⁹²

Bu aşamada arkadaşlarından ayrılan İsmail Enver Paşa, daha önceden planladığı düşüncelerini hayata geçirmek üzere Gözleve'den Akmesit'e geçmiş ve burada Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olduğunu tahmin ettiğimiz *Seyyid Abdülcelil Hattatof* adında bir zatın yanına uğramıştır.⁴⁹³ Çalışmamız kapsamında Hattatof'un kim olduğuna ve Paşa'nın onunla olan ilişkisine dair ek bir bilgiye rastlayamadık. Ancak Paşa, daha sonra kardeşi Kamil beyle mektuplaşmalarını Hattatof vasıtasıyla sağladığı için söz konusu tanışıklığın tesadüfi olmaktan ziyade Cihan Harbi'nin gidişatına göre Kafkasya'ya geçmek üzere hazırladığı planların başlangıcı olma ihtimali kuvvetlidir.

Zaten İsmail Enver Paşa, İstanbul'dan ayrılırken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya yazdığı mektupla gideceği istikameti ve düşüncelerinin bir kısmını da söylemiştir. Paşa mektubunda kısa bir izahat yaptıktan sonra üzüntülü bir şekilde Osmanlı payitahtına veda ettiğini şöyle dile getirmiştir;

“Maruzdur, Mütareke-i münferide dolayısıyla, vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi bir iş göremeyeceğime, âyan bir alâmettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyetim (yetkim) zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi, iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da

⁴⁹⁰ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, 123-126.

⁴⁹¹ Bardakçı, *Enver*, 163.

⁴⁹² Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, III, 472-474.

⁴⁹³ Bardakçı, *Enver*, 166.

*bir İslam istiklalinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor (yok ediyor). İleride hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkül zamanda deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler, arzu hüürmet ederim”*⁴⁹⁴

Ayrıca Paşa, İstanbul'a veda etmeden önceki gece arkadaşlarıyla birlikte bir toplantı tertip etmiş ve burada sert konuşmalar yapmıştır. Söz konusu toplantıda; *“Savaşın birinci aşamasını kaybettik. Unutmayın Balkan savaşlarının birinci aşamasını kaybetmiş, ikinci safhasını ise kazanmıştık”*⁴⁹⁵ şeklinde ifadeler kullanarak meydan okumaya devam etmiştir. Çünkü Paşa, Cihan Harbi'nin gidişatına göre planlar yapmış ve bu planlarını da önceden altyapısını hazırladığı Kafkasya üzerine kurmuştur. Şöyle ki, Başkumandan Vekili olmasından mütevellit Mondros Mütarekesi'nin hemen öncesi silah alınmak üzere Kafkas İslam Ordusu'na verilmek üzere Azerbaycan'a 700.000 lira para gönderilmesini sağlayarak bölgenin ayakta kalmasını düşünmüştür.⁴⁹⁶

Paşa, yine Kafkas İslam Ordusu'nu emanet ettiği Halil ve Nuri Paşalara Mütareke'den bir ay önce çektiği telgraflarda bölgede bağımsız bir Türk Devleti kurmalarını ve İngilizlere karşı bir cephe oluşturarak direniş göstermelerini istemiştir.⁴⁹⁷ Ayrıca Paşa'yı çok iyi tanıyan Mustafa Kemal Paşa da yeni sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa'ya yazdığı bir mektupta; *“Enver Paşa'nın, bağımsız bir Türk Devleti kuracağını, muhtemelen Azerbaycan'da olacağını tahmin etmekteyim”*⁴⁹⁸ diyerek Paşa'nın önceki plan ve düşüncelerinden haberdar olduğunu göstermiştir.

İsmail Enver Paşa, Kafkasya özelindeki düşüncelerini Moskova'da karşılaştığı Türkiye Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy'a (ö.1968) daha net ifadelerle anlatmıştır. Cebesoy, sohbette Enver Paşa'ya; *“Mağlubiyete giderken memleketin istikbali hakkında*

⁴⁹⁴ Şakir, *Yakın Tarih Üç Büyük Adamı*, s.107. “(...) Talât Paşa faslında yazdığımız gibi, ne Talât Paşa, ne Cemâl Paşa ve ne de Enver Paşa, bu fikirdelerdi. Her üçü de, memleketin düşman istilasına uğrayacağı günlerin arifesinde, gizlice çıkıp gitmeyi zül addetmekte idiler. Fakat bu mertçe düşüncelere, nihayet mantık galebe etti. Enver Paşa'nın hayal kuvveti, yine harekete geldi. Süratle şu kararı verdi: Mademki, memleketi terk etmek lâzım geliyor. Şu halde, mağlup olarak çıktığım memlekete, galip olarak girecek bir yer bulmalıyım. (...)”, 107.

⁴⁹⁵ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 1973, 142-143.

⁴⁹⁶ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş: Kutülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Haz. M.Taylan Sorgun. Yedi Gün Yayınları, İstanbul 1972, 245-250.

⁴⁹⁷ Nevzat Kösoğlu, “15 Eylül Kutlu Bir Gün”, *Türk Yurdu Dergisi*, 101 (304), Ankara 2012, 47-54. Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 2019, 66-80. (...) Enver Paşa, Amcası Nuri Paşa'ya yazdığı mektuplarda, Bakü'nün kurtarılması için ileri harekâta devam edilmesi, Almanya'yı oyalanması için zaman kazanmaya çalışıyordu. Almanlar Gürcüleri, Gürcülerde Almanların sayesinde Bakü petrolünden pay almaktı. (...)”, 73.

⁴⁹⁸ Y Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa, (Türkiye'den Türkistan'a)*, Bağlam Yay. Bayrak Matbaası, İstanbul 1995, 19.

ne düşünüyordunuz?” diye soru sormuş, Paşa’da; Kafkasya’da bulunan askeri gücüne çok güvendiğini dile getirerek soruya şöyle cevap vermiştir;

“Kafkasya’daki ordularımızın gücüne güvenerek, merkezi Bakü’de olmak üzere bir hükümet teşkil edecektim. Uygulanan baskıya ve sunulan barış şartlarına bağlı olarak, kuvvetlerimle Anavatani yeniden restore etmeye çalışacaktım. (...) Vatanın kurtuluşunu kim istemez. Kim mukaddes gaye için çalışmaz? Sen beni çok eskiden tanırsın Fuat Paşa”⁴⁹⁹

Aslında Enver Paşa, Osmanlı topraklarında yaşanabilecek muhtemel krizi görmüş ve kriz sonrasında kendi düşüncelerini selamete götürecek yolların taşlarını da döşemiştir, denilebilir. Ayrıca Paşa, kardeşi Kamil Bey’e yazdığı mektubunda düşüncelerini duygusal ölçekte daha net ifadelerle şöyle anlatmıştır;

Harbi kaybettik. İngilizlerle yaptığımız ayrı mütareke mucibince İstanbul’a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizleri görmektense İslâm’a hizmet etmek için Kafkasya’ya gitmeye azmettim.”⁵⁰⁰

İsmail Enver Paşa’nın yapıp ettikleri, yukarıda kısmen izah ettiğimiz mesajları ve hayata geçirdiği planları bunu göstermektedir. Dolayısıyla Enver Paşa, oluşmuş kriz ortamını aşmak üzere yeni mücadele alanı olarak Kafkasya bölgesini seçmiş ve yol arkadaşı olarak da Kafkas Müslümanlarına yönelmiştir.

Böylece Paşa, düşüncelerinde olgunlaştırdığı Karadeniz’den Kafkasya’ya geçme planını hayata geçirmek üzere kırık dökük bir takayla yeni mücadele yolculuğuna başlamış, ancak şiddetli bir fırtınaya yakalanarak kaza geçirmiş ve boğulmaktan da son anda kurtulmuştur. Bu kaza sonucunda kendi ifadeleriyle “Şimali Kafkasya” sahilinde bir köye sığınmış ve burada zatürreye yakalanarak aylarca hasta yatağında yatmıştır. Bu sırada aldığı haberler ise Paşa’nın bütün palanlarını alt üst etmiş ve psikolojisini iyice bozmuştur. Çünkü Kafkasya’daki kuvvetlerin dağıtıldığını, bu kuvvetleri idare eden amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa’nın tutuklandığını, babası Ahmet Bey’in de Malta’ya sürgün edildiği haberini almıştır.⁵⁰¹

Bu gelişmeler üzerine yeni arayışlar içine girmiş olan Paşa, arkadaşlarının gittiği Almanya’yı düşünmeye başlamıştır. Berlin’e varmış olan Talat Paşa’yla irtibat kurmuş

⁴⁹⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, 42-43. “(...) Enver Paşayı mektepten tanırdım. Bizden iki sınıf evvelidi. Amcası Halli Paşa (emekli General Halil) ile aynı sınıfta idik. Meşrutiyet İnkılabına takaddüm eden aylarda Selanik’te yakın ve samimi temaslarımız olmuştu. Enver Paşanın Şarkta kurmuş olduğu ordular milli mücadelede elimizde taze kuvvetler ve teçhizat bulunmasını sağlamıştır. (...)”, 43.

⁵⁰⁰ Arı İnan, *Enver Paşa’nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, İstanbul 1997, 71.

⁵⁰¹ Kurt Okay, *Başkomutan Enver Paşa*, Çev. Aydın Ayhan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, 240.

ve Talat Paşa kendisini Berlin'e davet ederek bir tehlikenin olmadığını, hatta Almanya'dan Kafkasya'ya daha rahat bir şekilde geçme imkânı bulabileceğini bildirmiştir. Enver Paşa, tam tarihi ve gidiş güzergâhı belli olmamakla birlikte 1919 yılı yazının sonlarında Berlin'e geçmiştir. Berlin'de ise Talat Paşa'nın etrafında toplanmış olan Türkiye'den ve İslam ülkelerinden Almanya'ya gitmiş çok sayıda öğrenci, mülteci konumunda olan gazeteci ve yine birçok İttihatçıyla da buluşmuştur.⁵⁰²

Enver Paşa, Berlin'de “*Ali Bey*” takma adını kullanarak bir otel odası kiralar ve gün boyu yeni fırsatlar yakalamak için koşuşturmacaya devam eder. Cemal Paşa, Dr. Nazım ve Bahattin Şakir ise Kırım'a vardıklarında kullandıkları takma isimleri Almanya'da değiştirerek Cemal Paşa ‘*Cevdet*’, Dr. Nazım ‘*Ramiz*’, Bahattin Şakir ise ‘*Yakup Kamil*’ takma adını kullanmışlardır. Enver Paşa ve Talat Paşa ise Kırım'da kullandıkları takma isimleri Almanya'da da kullanmaya devam etmişlerdir.⁵⁰³

Enver Paşa, 1909 yılında Berlin'deki askeri ataşelik yaptığı sırada tanıdığı Friedrich Sarre ailesinden (Maria Sarre) ve 1915 yılında Alman Deniz Ataşesi olarak İstanbul'da görev yapmış olan Hans Humann⁵⁰⁴ ile hemen irtibata geçmiştir. Hans Humann, bu dönemde Alman Donanma İstihbaratının başında görevlidir. Maria Sarre ise Hans Humann'ın kız kardeşidir. Böylece Humann ile de irtibata geçmiş olan Paşa, bir taraftan ilişkilerini geliştirmeyi sürdürürken bir taraftan da Almanya'da bulunan ittihatchıları bir arada toparlamaya başlamıştır. Talat Paşa başta olmak üzere diğer arkadaşlarıyla da planlar yapan Paşa, öncelikle “Müslümanların bağımsızlığını” sağlayacak girişimler üzerinde durmuş, “*ihtilal, isyan*” ve Avrupa emperyalizmine karşı “*sosyalistlerle ilişki kurmayı*” dahi göze almıştır. Paşa, bu düşüncelerini ise Ocak 1920'de Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta da dile getirmiştir.⁵⁰⁵

Bu arada İstanbul'da işgal kuvveti olarak bulunan İngilizler ise her tarafta Enver Paşa'nın yakalanması için birçok gayri resmi ve diplomatik yollar takip etmişlerdir. Temmuz 1919 sonlarında İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nin İstanbul Bürosu, Paşa'nın Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketini yönlendirmek için Azerbaycan'da olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkide olabileceği yönünde tahminler yürütmeye

⁵⁰² Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 40-41.

⁵⁰³ Bardakçı, *Enver*, 172.

⁵⁰⁴ Sezen Kılıç, “Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa”, *bilig*, (77), Bahar 2016, 109-130.

⁵⁰⁵ Bardakçı, *Enver*, 173-175.

başlamışlardır. Paris'teki Japon Sefiri, Bakanlığa bilgi mahiyetinde yazdığı raporunda; *“Enver Paşa şu anda Kafkasya'da bulunmaktadır ve çok yakında Mezopotamya ihtilali için Irak ve Arabistan'a hareket edecektir”* bilgisini geçmiştir. İngiliz İstihbaratı, birçok çelişkili bilgiler aldığı için Paşa'nın yerini tespit etmekte bir hayli zorlanmıştır.

Daha sonra Almanya'da olduğu bilgisini alan İngilizler, Alman hükümetine Enver Paşa'nın iadesi için baskı yapmaya başlamıştır. Anacak Alman yetkililer bu taleplere olumlu cevap vermemişler hatta korumuşlardır, denilebilir.⁵⁰⁶ Bu çerçevede Almanlar dönemin şartlarında ittifakçıları kendi çıkarları için aracı olarak düşünmüşlerdir. Enver Paşa ise Müslümanları özgürleştirmek ve Türkistan bölgesine geçmek için önemli derecede avantajlar elde etmeyi hedeflemiştir. Yani Almanlar'la Enver Paşa'nın ilişkisi karşılıklı çıkarlara dayanmıştır.

Mesela, Bolşevik liderlerinden Almanya'da tutuklu bulunan sosyalist siyasetçi ve gazeteci Karl Radek'le (ö.1939) kurulan irtibat bu ilişkilerin eseridir. Radek, 1917 Ekim devrimden sonra Bolşeviklerin temsilcisi olarak Berlin'e gitmiş ve 1919 yılı başlarındaki Spartakusbund (Alman Marksist Partisi) ayaklanmasıyla ilişkilendirilerek Berlin'de tutuklanmıştır. Ancak Radek'in cezaevinde tutulduğu aslında bir formaliteden ibarettir. Çünkü Radek, dışarıyla rahat temas kurabilmiştir. Talat Paşa da bu ortamdan faydalanarak Radek'le irtibat kurabilmiştir. Talat Paşa, bu ünlü sosyalisti ise Rusya ile Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu İttifak Devletleri arasında yapılan Brest-Litovsk (3 Mart 1918) Antlaşması'nın yapıldığı toplantıdan tanımaktadır.⁵⁰⁷ Talat Paşa, Berlin'de tutuklu bulunan Karl Radek'le İsmail Enver Paşa'nın irtibatını sağlamış ve görüşmeleri için bir zemin oluşturmuştur. Enver Paşa'nın Radek'le cezaevinde görüşmesine Sarre ailesinin önemli katkıları olmuş ve Alman askeri mahkemesi; *“12 Kasım 1919 tarihinde Kızılay Görevlisi Mehmed Ali adına düzenlenmiş bir belgeyle Enver Paşa'nın Karl Radek'le üç defa yarımşar saat görüşmesine izin vermiştir.”*⁵⁰⁸

Bunun üzerine Enver Paşa, Radek'le görüşmeye başlamış ve *Müslümanların bağımsızlığını* dillendirerek İngilizlere karşı *Sovyet-Müslüman* ittifakının faydalarını anlatmış, bu planın hayata geçebilmesi için diğer *esir milletlerin desteklenmesini*, Müslümanların dini esaslarına dokunulmaması şartıyla *sosyalizmin kabul edilmesi gibi*

⁵⁰⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 21-22.

⁵⁰⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 22.

⁵⁰⁸ Bardakçı, *Enver*, 178.

teklifler yapmıştır. Paşa, aynı zamanda Komünist Enternasyonal'in sekreterliğini de yapan Karl Radek'e, bu planlarını hayata geçirmesi için Bolşeviklerle irtibata geçmesi gerektiğini dile getirmiştir. Radek bu görüşmeler neticesinde Paşa'nın düşüncelerini yerinde bularak Moskova'ya gitme isteğini desteklemeye başlamıştır.⁵⁰⁹

Enver Paşa, "esir milletleri destekleme" teklifini Radek'e yaparken kuşkusuz Türkiye'yi düşünmüştür. Paşa, bu düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli mektubunda şöyle dile getirmiştir:

"Kardeşim efendim, bundan on gün evvel Moskova'ya vasıl oldum. (...) Ben, İslam muhitinde teşkilat icrasıyla memleketin halası uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet Hükümeti'nin erkânıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. (...) Esasen, Ruslar İngiltere aleyhindeki hareket-i ihtilâliye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir. Buradaki teşebbüsât ve icraatımdan ve Avrupa ahval-i umumiyesinden size malumat vermeyi ifadeli görerek arz ediyorum. Teşkilat ve teşebbüsâtımdan ara sıra sizi haberdar ederim. (...)"⁵¹⁰

Mustafa Kemal Paşa ise bu mektuba 4 Ekim 1920 tarihinde yazdığı mektupla cevap vererek *Cenab-ı Hak cümlemize muvaffakiyetler versin* ifadeleriyle mektubunu bitirip temennilerde bulunmuştur.⁵¹¹ Buradan hareketle Enver Paşa, mücadele alanını ve perspektifini Almanlar, Ruslar ve İngilizler'in son yaptığı teklifler üzerinden temin ederek yürütmeyi düşünmüştür, denilebilir. Çünkü bahse konu üç blokla ayrı ayrı ilişki kurmayı göze almıştır. Mesela Paşa, Cemal Paşa'ya 26 Şubat 1920 tarihinde yazdığı mektubunda belirttiği üzere *İngilizlerin kendisinden görüşme talep ettiğini, İngilizlerin tekliflerini kızgınlıkla düşünmeye başladığını* belirtmiştir. Paşa, ayrıca bu mektupta İngilizlerin tekliflerini de sıralayarak çelişkili görünen bu durumu *ne garip değil mi* diyerek dile getirmiştir.⁵¹² Paşa aslında, Almanlara karşı Ruslar, Ruslara karşı İngilizler arasında bir seçim yapmaya çalıştığı veya toptan hepsini kullanarak bir taraftan Müslümanları sömürüden kurtarmak diğer taraftan da emperyalistlerin hepsini birbirine düşman ederek Türkiye'yi selamete erdirmektir. Bu palanlar çerçevesinde *Talat Paşa* ve bazı İttihatçılar başından itibaren *İngilizlere yakın durmuştur*. Enver Paşa ise Bolşevikler üzerinden yürüyerek bir mücadele alanı açmayı hedeflemiştir.

İsmail Enver Paşa, verdiği son karar neticesinde planlarını uygulamak üzere Radek'le tekrar görüşmeler yapmış ve Moskova'ya geçmek üzere çalışmaya başlamıştır.

⁵⁰⁹ Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, Kültür Serisi, İstanbul 2013, 422-423.

⁵¹⁰ Bardakçı, *Enver*, 536.

⁵¹¹ Bardakçı, *Enver*, 544.

⁵¹² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 90.

Öncelikle Almanlarla olan ilişkilerini kullanarak Radek'in cezaevinden çıkmasına katkıda bulunmuştur. Çünkü Cihan Harbi dönemde Osmanlı Ordusu'nda Genelkurmay Başkanlığı yapmış olan Hans Von Seeckt (ö.1936), bu süreçte Almanya Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu vesileyle Enver Paşa da Seeckt ile olan tanışıklığın hatırına yaslanarak Almanlardan önemli derecede destek görmüştür.

General Seeckt, Paşa'nın Rusya'ya geçmesi için *Ali Bey* adına bir pasaport düzenleterek Alman Genelkurmayı gözetiminde özel bir uçakla yolculuk yapmasına yardım etmiştir. Paşa, 8 Ekim 1919'dan başlayarak 15 Ekim, 3 Ocak, 23 Ocak, 6 Nisan olmak üzere altı defa uçak seyahatleri denemiş ancak birçok defa uçağı düşmüş ve hava yoluyla Moskova'ya geçme girişimleri olumsuzlukla sonuçlanmıştır.⁵¹³ 15 Ekim 1919'da Litvanya'da ve 6 Temmuz 1920'de Riga'da iki defa olmak üzere cezaevinde tutuklu kalmış ve her defasında Almanların yardımıyla serbest kalabilmiştir.

Enver Paşa, 4 Ağustos 1920'de Ziya ve Fuad Beyler, Leo adında bir Bolşevik görevli, Alman bir subay ve Talat Paşa'nın kayınbiraderi Hayreti Bey'le beraber yine Almanların organize ettiği bir trenle Almanya'dan ayrılarak nihayet *15 Ağustos 1920'de Moskova'ya* ulaşmıştır.⁵¹⁴ Enver Paşa ve yol arkadaşları Moskova'da Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından karşılanarak bir misafirhaneye yerleştirilirler. Enver Paşa'nın kaldığı misafirhanede ise Ankara'dan Rusya'ya diplomatik ilişkileri geliştirmek üzere gelmiş olan Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey'in (ö.1933) başkanlığındaki heyet aynı anda bu misafirhanede misafir edilmektedirler. Enver Paşa muhtemel bu misafirhanede Sami Beyle görüşmeler yapmış olmalı ki, sonradan Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda Bekir Sami Bey'in Moskova'daki girişimlerinin verimli olmadığını söyleyebilmiştir.⁵¹⁵

Enver Paşa bu görüşmenin detaylarını 16 Temmuz 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta anlatmıştır. Paşa, Berkir Sami Bey'le Moskova'ya geldiği zaman karşılaştığını ve Sami Bey'in arzusu üzerine Anadolu'daki mücadelenin

⁵¹³ Bardakçı, *Enver*, s. 179-182. Ayrıca bkz. Kemal Özden, "Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919-1920)", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyum Bildirileri I*, (ss. 185-250) TTK Yayınları, Ankara 2014., "Enver Paşa ve arkadaşları Berlin civarında Neu Babelsberg'de Dr. Sinn'in sanatoryumunda saklanmışlardır. Bu dönemde Kaiser Friedrich Müzesi İslam Eserleri Bölümü Müdürü Prof. Friedrich Sarre'den yardım görmüşlerdir. Friedrich Sarre 1910 yılında, Türkiye'de Bergama kazılarını sürdüren Carl Humann'ın kızı Maria Humann (1875-1970) ile evlenmiştir. Enver Paşa'yı Moskova'ya götüren Üsteğmen Hans Hasse ise 1914 yılında Sarre ailesiyle tanışmıştır. Yolculukta kullanılan uçak Annelise ise Junkers şirketi tarafından üretilmiş ve şirketin genel müdürü olan Carl Seitz'de Humann ailesiyle 1894 yılından belli yakın temas içindedirler. Maria Sarre ise Alman Donanması İstihbarat Bölüm Başkanı olan Hans Humann'ın kız kardeşidir." 196-197.

⁵¹⁴ Bardakçı, *Enver*, 185-198.

⁵¹⁵ Tuğrul Özcan, "Enver Paşa'nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)", *History Studies*, (Özel Sayı), 5 (4), Temmuz 2023, 95.

*tarafı olduğuunu göstermek için Sovyet Dışışleri Komiseri Çiçerin’le (ö.1936) görüşmeye beraber gittiğini ayrıntılı olarak izah etmiştir.*⁵¹⁶

Karl Radek, Enver Paşa ile Almanya’da anlaştıkları çerçeve üzerine çalışmalar yaparak Bakü Kurultayına giden süreci de hazırlamaya başlamıştır. Şöyle ki, Üçüncü Enternasyonalin İkinci Kongre hazırlıkları sırasında Bakü’de Kurultay yapma fikri ortaya atılmış ve Komünist Enternasyonal İcra Komitesinin 18 Haziran 1920 tarihinde yapılan toplantısında ele alınarak *Bakü’de Doğu halklarının temsilcilerini* bir araya getirecek bir kurultay yapılması kararlaştırılmıştır. Teşkilat Bürosunun 19 Temmuz 1920’de yaptığı toplantıda hangi ülke ya da milletlerin kurultaya davet edilmesi gibi kararların alındığı toplantıda 15 Ağustos’ta kurultayın yapılması planlanmıştır. Ancak kurultay, çeşitli tartışmalar neticesinde *1 Eylül 1920’ye ertelenmiştir*. Bolşevikler, bu kurultayla, öncelikli olarak *komünist devrimi doğuya doğru yayarak* dev bir Sovyet bloku oluşturmayı amaçlamışlardır.

Ancak Radek’in icra komitesindeki tavsiyeleri neticesinde kurultaya sadece tanınmış komünist teşkilatların değil, Doğunun bütün halklarını ve İngiliz emperyalizmine karşı mücadele veren bütün tarafsız kitlelerin katılımını temin edelim görüşü benimsenmiştir. Bu vesileyle de Doğu Halkları Kurultayına İcra Komitesi Başkanı olarak Radek’in yakın dostu Grigori Zinovyef (ö.1936), sekreter olarak ise Karl Radek getirilmiştir.⁵¹⁷

İsmail Enver Paşa, 26 Ağustos 1920 gecesı ‘*Birinci Bakü Kurultayına*’ katılmak üzere komite başkanı Zinovyef, Radek, Macaristan’ın ünlü komünisti Bela Kun (ö.1938), Türkiye’nin Moskova’daki temsilcilerinden İbrahim Tâli Bey (ö.1952) ve bazı kurultay delegeleri ile birlikte kurultay için tahsis edilmiş hususi bir trenle Moskova’dan Bakü’ye gelir. Enver Paşa, 1 Eylül 1920’de başlayacak olan kurultaya katılmadan önce Mustafa Kemal Paşa’ya 26 Ağustos 1920 tarihli bir mektup yazarak *Şark Milletleri Kurultayına* katılacağı yönünde bilgi de vermiştir. Paşa Kurultaya, Kuzey Afrika ve

⁵¹⁶ Bardakçı, *Enver*, 548-549.

⁵¹⁷ Yavuz Aslan, *Şark Şurası ve Şark İli Mecmuası*, Sosyal Tarih Yayınları, 2020, 19-27. “(...) 19 Temmuz 1920’de Teşkilat Bürosunun yaptığı toplantıda aşağıdaki ülke ve halkların kurultaya davet edilmesi kararlaştırılmıştır: “İran, Türkiye, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Sovyet Türkistanı, Hive, Buhara, Afganistan, Çin Türkistanı, Kuzey Kafkas Dağlıları, Kazan Tatarları, Başkırtlar, Kalmıklar, Kırgızlar, Kırım Tatarları ve Hintliler katılmışlardır. *Türkiye* 400, İran 300, Ermenistan 100, Gürcistan 150, Sovyet Türkistanı 400, Azerbaycan 45, Hive 200, Buhara 200, Afganistan 200, Çin 100, Dağlılar 450, Kazanlılar 20, Başkırtlar 20, Kırgızlar 100, Kırım Tatarları 20, İnduslar 50 delegeyle katılmışlardır. Toplam 3280 delege katılmıştır. (...)”, 22-23.

Hindistan İhtilal Cemiyetleri İttihadı temsilcisi olarak katılır.

Kongre'nin başlamasıyla birlikte Enver Paşa, salondaki Müslüman delegeler ve özellikle Türk temsilciler tarafından yoğun ilgiyle karşılanır. Ancak Ermeni tehcirini bahane eden çoğu komünist ve sosyal demokrat delegeler protestoya başlayarak kargaşa çıkarırlar. Sosyal Demokrat Partili bazı Alman devrimciler ve Türkiye'den katılan Mustafa Suphi gibi komünist delegeler; “*Ermeni halkının celladı Enver, burası kurultay değil halk mahkemesi*” şeklindeki sloganlar atarak Paşa'yı salonda protesto ederler.⁵¹⁸ Hatta daha sonra Paşa otele döndüğünde Sovyet istihbarat örgütünden Reissich isimli biri tarafından kendisine ateş edilir; ancak kurşun Paşa'ya isabet etmez. Olayın duyulması üzerine Kafkas Türkleri, “*Enver Paşa'nın kılına zarar gelirse bu binayı havaya uçururuz*” diye silahlı ve bombalı gösterilere girişirler.

Ayrıca Bakü'de hem Müslüman unsurlar hem de Türkler tarafından Paşa'ya gösterilen ilgiyi takip eden Rus ordularında görevli komünist Türk subaylar, Paşa'yı vurmak isterler. Ancak bunu fark eden komite başkanı Zinovyef, komünist subayların bu davranışına karşı çıkarak engel olmuştur.⁵¹⁹ Paşa, Birinci Bakü Kurultayına (1 Eylül 1920) bir de bildiri sunmuştur. Paşa, bildirisinde özetle şu konulara temas etmiştir:

Sovyet rejiminin kurulmasına Çanakkale savunmasının yol açtığını vurgulayarak kendisinin daima emperyalizm karşıtı olduğunu, savaş sırasında Almanya'yla ittifak yapmak zorunda kaldığını, yeni Sovyet rejimi o zaman kurulmuş olsaydı onlarla ittifak yapacağını, ancak bundan böyle İngiliz emperyalizme karşı Bolşeviklerle ittifak içinde mücadeleye devam edeceğini söylemiştir.

Paşa'nın Bakü Kurultayına sunduğu uzunca metinde önemli detaylar da göze çarpmaktadır. Kullandığı üslup, verdiği mesajlar ve özellikle mücadeleye başladığı günden itibaren düşünce dünyasında şekillendirdiği *emperyalizme* karşı duruşu önemli bir yer teşkil etmektedir. Cihan Harbi kapsamında gelişen Osmanlı-Alman ittifakından dolayı eleştiri almış olmasının farkında olan Paşa, kurultay vesilesiyle bunu da dile getirmiştir. Paşa, Almanlarla ittifakın kısa hikâyesini ve Çarlık Rusya'sının emellerini şöyle izah etmiştir:

“Yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlardan yana harp ettik. Alman emperyalizmi de bizden kendi matlubuna göre yararlanmak istemiş olabilir. Fakat biz istiklalimizi korumadan başka bir hedef gütmedik. Biz Çanakkale'yi kapatmakla dünyayı yutmaya niyetli Çarlığın önemli çöküş sebeplerinden bir olduk”

⁵¹⁸ Bardakçı, *Enver*, 204-210. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, 540-547.

⁵¹⁹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 437-438.

Diğer taraftan Müslüman-Türk unsurların durumuna dikkat çekmiş olan Enver Paşa, sömürge altında yaşayan milletlere karşı bakışını özetledikten sonra Anadolu’da başlamış olan Milli Mücadeleyi gündeme getirerek İngiliz emperyalizmine karşı desteklenmesi gerektiğini şöyle izah etmiştir:

“Arkadaşlar biz halkın arzusunu dinlediğimize göre, onu da kararını vermekte serbest bırakmak taraftarıyız. Biz, bizi isteyenle birlikte yaşar birlikte ölürüz. İstemeyen halkın da kendi işini kendisinin düzmesi taraftarıyız. (...) Bugünkü mücadeleyi öncekine benzetmek olmaz. Doğu dünyasının artık haklı davalarını destekleyen Üçüncü Enternasyonalin müttefiki oluşu açısından bakıldığında zafere doğru kesin umutla yol alıyor. (...) Türkiye ve bütün Şark İslâm âleminin düşman-ı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünist âlemiyle tevhid-i mesai etmektir.”

Paşa, İngilizler’in bazı Müslüman unsurlara bağımsızlık vererek yanlarına çekmeye çalıştığını, Rusya’nın da Türkistan bölgesindeki Müslüman Türkler için aynı siyaseti uygulaması gerektiğini belirtmiştir. En önemlisi ise Üçüncü Enternasyonal’in halklara tanıdığı özgürlükler tanınmalıdır şeklinde izahatlar yapmıştır. Bu şartlar yerine geldiği takdirde *müşterek çalışmadan* sonuç alınabileceğini belirtmiştir.⁵²⁰

Bazı kaynaklarda bildiriye Paşa’nın kendi okuduğu, bazılarında ise İbrahim Tali Bey’in okuduğu yönünde eksik bilgiler verilmiştir. Kurultaya katılan Şevket Süreyya Aydemir’in (ö.1976) belirttiği üzere bildiriye, Türkiye Komünistlerinden Mehmet Emin adında biri okumuştur. Ayrıca Enver Paşa, Talat Paşa’ya yazdığı bir mektubunda, Birinci Bakü Kurultayında *bildirisinin okunduğunu* belirterek Ş. Süreyya Aydemir’i teyit etmektedir. Paşa’nın bildiriye okuyamamış olmasının sebebi ise yukarıda izah ettiğimiz şekliyle Komünist Partili delegelerin tepkileri ve çıkardıkları kargaşadır.⁵²¹ Ayrıca Paşa’nın kurultaya sunduğu bildirinin Rusça çevirisinde, *“Allah’ın Hâkimiyeti”, “İslam savaşıları, Halkın kutsallığı”* gibi ifadeler çıkarılarak kendilerince lüzumlu olan güncel bazı sloganlar yerleştirilmiştir. Diğer taraftan Paşa’nın bildiride yazdığı *“İhtilalci Doğu Dünyasının temsilcileri olan bizler”* ibaresinin yerine *“Bütün Dünya emperyalizmi ve kapitalizmine karşı savaşan bizler”* şeklinde değiştirilmiştir.⁵²²

Birinci Bakü Kurultayının sonlarına doğru Türkiye’den sıkça söz edilmiş ve Enver Paşa’nın kurultaya katılmış olması dünya basınında oldukça geniş yer bulmuştur.

⁵²⁰ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 283-286.

⁵²¹ Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, III, 540-547.

⁵²² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, s. 38. Ayrıca bkz. Türkkaya Ataöv, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde Enver Paşa’nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, *AÜSBF Dergisi*, 29 (01), Ankara Ocak 1974, 51.

Özellikle Alman Sosyal Demokratlar Enver Paşa özelinde kurultaya yönelik ciddi eleştiriler getirmişlerdir. İngilizler ise rahatsızlıklarını dile getirerek tedirgin olduklarını belli etmemeye gayret etmişler, ancak hızlı bir şekilde Bolşeviklerle iş birliği yapmanın yollarını da aramaya başlamışlardır. Bunun üzerine İngilizler, 16 Mart 1921’de Bolşeviklerle Ticari antlaşmalar yaparak diplomatik açıdan tanımışlardır.

Dolayısıyla Birinci Bakü Kurultayı sonuçları itibariyle ilgili kesimlerin beslendiği bir toplantı olmuştur. Bolşevikler gövde gösterisi yaparak diplomatik açıdan kendilerini resmi hüviyete büründürmüşler, Türkiye dönemin şartlarında doğu blokunda olduğunu ilan etmiş, Enver Paşa ise kendi namına önemli dersler çıkarmıştır.⁵²³ Çünkü Paşa, bu kurultaydan sonra düşüncelerini hayata geçirmek için yeni güzergâhlar belirlemiştir. Böylece Birinci Bakü Kurultayı sonuçları bakımından Enver Paşa’nın beklentilerini karşılayamamıştır. Çünkü Paşa, Birinci Bakü Kurultayını öncelikle ittihâd-ı İslam düşüncesi bağlamında Şark Müslümanları için İngilizlere karşı bir toparlanma süreci şeklinde düşünmüştür. Fakat Paşa’nın kurultay sürecinde yaşadıkları, gördükleri ve özellikle Almanya’da Karl Radek’le konuştukları çerçevenin dışında gelişmelerin yaşanması veya muhtemel verilen sözlerin yerine getirilmemiş olması endişe vermeye başlamıştır. Diğer taraftan kurultaya katılmış olan Şevket Süreyya Aydemir, Paşa’nın bu endişelerini doğrularcasına bir durum tespiti yaparak Bakü kurultayında Enver Paşa’nın karizmasını çizmek için Mustafa Suphi gibi komünistleri Bolşeviklerin organize ettiğini söylemiştir.⁵²⁴

Neticede Enver Paşa açısından Bolşevikler, tam manasıyla işbirliği yapılabilecek bir blok değil, artık tereddütlü yaklaşılması gereken bir blok haline gelmiştir. Çünkü bu süreçte Paşa’nın tereddütlerini besleyen birçok gelişme yaşanmıştır. Mesela Enver Paşa, önceden Radek ve Çiçerin’le yaptığı görüşmelerde Türkiye’nin Milli Mücadelesini silah ve para bakımından destekleme sözünü almıştır. Ancak Paşa, Bakü’de bulunduğu sırada Ankara Hükümeti’nin temsilcisi olarak Moskova’da bulunan Bekir Sami Bey, Paşa’ya yazdığı bir mektupta Bolşevik lider Çiçerin’le yaptığı görüşmede, *Misak-ı Milli’nin kabul edilmediğini, Van ve Muş çevresinin Ermenilere verilmesi için ısrar edildiğini*”

⁵²³ Hikmet Öksüz-İsmail Köse, “Bolşeviklerin İngiltere’yi Uzlaşmaya Zorlama Teşebbüsü: Doğu Halkları Kurultayı”, *Zamanın İzleri: İlkeler İdeolojiler ve İsyanlar*, Katü Yay. 2017, 45-57.

⁵²⁴ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 438.

haber etmiş, ancak kısmi bir askeri yardımın söz verildiğini bildirmiştir.⁵²⁵

Bolşeviklerin bu tutarsızlıkları karşısında giderek şüpheleri artan Enver Paşa, Moskova'ya döndükten sonra Sovyet yönetimiyle tekrar görüşerek bu tutarsızlıkların giderilmesi ve *Azerbaycan Müslümanlarından mütevellit bir birlik oluşturup Anadolu'ya destek amaçlı gönderilmesini* talep eder. Ancak Bolşevik yöneticiler bunu kabul etmezler. Bunun üzerine Paşa, Bolşevik liderlere:

*Ankara'nın düşmesi karşısında benim seyirci kalmam imkânsızdır. Mutlaka toplayabildiğim kadar gönüllü toplayarak bunları Kafkasya taraflarından Anadolu'ya geçirip, Yunanlılarla savaşmak zorundayım*⁵²⁶ şeklinde ifadeler kullanarak adeta tehditler savurmuştur.

İsmail Enver Paşa, son bir hamle olarak 17 Ekim 1920'de Moskova'da Radek'le buluşmuş ve belki de Bolşeviklere karşı tereddütlerini artıran en önemli ifadeleri burada duymuştur. Paşa, Radek'le yaptığı bu görüşmede, Bolşevik aydınlarının Kafkasya'yı stratejik anahtar şeklinde düşündüklerini ve *Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından kontrol altına alınacağını* öğrenmiştir. Yine Paşa'nın bu yöndeki tereddütlerini destekleyen önemli bilgilerden birisini Özbekistanlı düşünür Münevver Kâri Abdureşidhân (ö.1931), *Bolşeviklerin Doğu'ya Komünizm transfer edeceklerini* Cemal Paşa'ya anlatmış, Cemal Paşa ise bu bilgiyi Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda dile getirmiştir.⁵²⁷

Birinci Bakü Kurultayı sonrasında Enver Paşa'nın planladığı bütün girişimleri sonuçsuz kalmış, Moskova'nın Milli Mücadele için silah ve mühimmat yardım vaadi yerine getirilememiş ve Paşa'nın Şark milletlerini bir araya getirmek için organize edeceği faaliyetlerine maddi destek de sağlanmamıştır. Ancak Sovyet Dışişleri Müsteşarı olan Lev Mihayloviç Karahan (ö.1937), Enver Paşa'ya kişisel ihtiyaçları için sembolik olarak 15 Ocak 1921'de 500.000 mark para göndermiştir.⁵²⁸

Bolşeviklerin bu tutumları karşısında Enver Paşa, daha önceden planladığı ancak

⁵²⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 99.

⁵²⁶ Erol Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, Doğu Kütüphanesi, 2005, 89.

⁵²⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 38. Ayrıca bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, 51-53. "Enver Paşa'nın Radek'le yaptığı bu görüşmeyi Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliğine diye Mustafa Kemal Paşa'ya rapor olarak iletmıştır. Bu rapor Trabzon üzerinden şifreli bir şekilde Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise hem 26 Ağustos 1920 tarihli hem de bahse konu rapor hakkında 4 Ekim 1920'de bir mektup yazarak memnuniyetlerini bildirmiş ve atılması gereken adımlar noktasında dikkatli davranılması yönünde uyarılarda bulunarak cevap vermiştir. 52. Münevver Kâri için bkz. Elmurod Kholmatov, "Münevver Kâri Abdureişhân'ın Türk Boyları Arasında Ortak Bir Yazı Dili Oluşturma Çabalarına Katkısı", *Turkish Studies*, 10 (12), Yaz 2015, 727-738.

⁵²⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 46., Ayrıca bkz. Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 439.

olayların gidişatına göre askıya aldığı düşüncelerini artık hayata geçirmeye başlamıştır. Paşa, 15 Nisan 1921’de Cemal Paşa’ya yazdığı mektubunda, “Komünist olmadığı için Lenin’in kendisiyle görüşmediğini, Bolşeviklerin emri altına giremeyeceğini, bunun çok onur kırıcı olduğunu” belirterek “*Biz yine sade bir ihtilalci olarak teşkilatımızı ikmal ile zannımca hedefe daha iyi vasıl olacağız*”⁵²⁹ ifadelerini kullanmak suretiyle İslam İhtilal Cemiyeti’ni işaret etmiştir.

Bu aşamadan sonra İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adı altında bir teşekkül oluşturarak emperyalizme karşı savaşıp bütün Müslümanların ve Anadolu’nun kurtarılması için bir mücadele alanı açmayı artık netleştirmiştir. Paşa, dostlarına daha önce yazdığı muhtelif mektuplarında bu yapıdan sıkça söz etmeye başlamıştır. Mesela 20 Ağustos 1920’de Cemal Paşa’ya yazdığı mektubunda konuyu şöyle özetlemiştir:

“İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı’nı kuracağım ve mümkün olursa Rusya Müslümanlarından müteşekkil bir yapıyla ilkbaharda Anadolu’daki Yunanlıları ummadıkları bir şekilde vuracağım.”

Yine 25 Ağustos 1920’de Talat Paşa’ya yazdığı mektupta muhtemelen teşkilatın kuruluşunu tamamlamak üzere Berlin’de bulunan Abdulazîz Çaviş’i, Mehmed Başhempa’yi, Şekip Arslan ve Dr. Nazım’ı Moskova’ya davet etmiştir.⁵³⁰ Ayrıca 26 Ağustos 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektubunda kuracağı yapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Ben İslâm muhitinde teşkilat icrası ile memleketin halası uğrunda çalışmak için buraya geldim, (...) Ruslar İngiltere aleyhindeki hareket-i ihtilâliye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir.”⁵³¹

İsmail Enver Paşa, Berlin’den ayrılmadan önce sömürge altında bulunan İslam ülkelerindeki ihtilalcilerle temasa geçerek istişareler yapmış ve geleceğe yönelik planlar hazırlamıştır. İslâm İhtilal Cemiyeti için istişare edilen ihtilalciler ise şunlardır:

Trablusgarp’tan Halit Gargani, Cezayir’den Fevzi Bey, Tunus’tan Şerif Şeyh Salih, Şeyh Cafer Hasan, Mısır’dan Dr. Rifat Mansur, Abdülaziz Çaviş, Abdülhamit Bey, Said Bey, Dr. Ahmet Fuat Bey, İbrahim Ratip Bey, Yusuf Bey ve Mustafa Bey’in dâhil olduğu ihtilalcilerle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca Suriye’den Emir Şekip Aslan, Irak’tan Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal, Mehmet Başhempa, Hindistan’dan Mehmet Bereketullah Efendi ve Hindistan Hilafet Komitesi başkanı Muhammed Ali gibi

⁵²⁹ Bardakçı, *Enver*, 228.

⁵³⁰ Cabir Doğan, *Enver Paşa’nın Yurt Dışındaki Hayatı ve Mücadelesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta 1998, 50.

⁵³¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1967, 20-21.

aydınlarla ilişkiler kurulmuştur.⁵³² Aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olan bu ekip Moskova'da bir toplantı tertip etmiş ve bu toplantıya Dr. Nazım, Rüsuhi Bey ve Medine Müdafî Fahrettin Paşa da katılmıştır.⁵³³ Diğer taraftan Mısır'dan Vatan Partisi, Endonezya'dan (Cava) Sarekat İslâm gibi İslâmî çizgiyi takip eden birçok İhtilalci Partilerle/Hareketlerle irtibat sağlanmış ve bahse konu cemiyetin içinde yer almaları için davet edilmişlerdir.

İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâd-ı'nın kuruluş tarihiyle ilgili olarak muhtelif kaynaklarda farklı bilgiler yer alabilmiştir. Fransız kaynaklarında Almanlar suçlanarak Mayıs 1920'de Berlin'de kurulduğu yönünde bilgilere yer verilmiştir. İngilizler ise 1919 ve 1920 tarihlerine dikkat çekerek Times gazetesi üzerinden Şubat ve Haziran 1920 tarihlerini vermişlerdir. Ayrıca en ilginç olan tarafı ise Times gazetesi, istihbarat raporlarına dayanarak Temmuz ve Eylül 1919 tarihlerinde gerçekleşen Erzurum ve Sivas Kongrelerini işaret etmiştir. Mesela, 10 Haziran 1920 tarihli Times gazetesi, Şubat 1920 başlarında Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında İslam ülkelerinden temsilcilerinin bir araya geldiğini, bu vesileyle tüm Müslümanlar adına Osmanlı Birliğini yeniden canlandırmak için Mustafa Kemal Paşa'nın büyük çaba sarf ettiğini haber yapmıştır. Yine İngiliz kaynakları Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İslam İhtilal Cemiyetleri İttihâdına bağlı olarak Şark Heyet-i Merkeziyesi görevini yerine getirdiğini ve bu birliği temsil ettiğini yazabilmişlerdir.⁵³⁴

İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâd-ı'nın kuruluş tarihi 1920 yılı olmakla birlikte hangi ayda kurulduğu net değildir. Ancak 1920 yılının *yaz aylarında* kurulmuş olma ihtimali çok yüksektir. Şöyle ki, Enver Paşa'nın hem sürgündeki ittihatçılara yazdığı mektuplarında verdiği bilgiler⁵³⁵ hem de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli mektubundaki bilgiler, yaz aylarını işaret etmektedir. Enver Paşa, "*Ben İslam muhitinde teşkilat icrası ile memleketin halası uğrunda çalışmak için buraya geldim*"⁵³⁶

⁵³² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 439.

⁵³³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 50., Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, 553-556.

⁵³⁴ Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihâd-ı (İttihad-ı Selamet-i İslam)", *Toplumsal Tarih*, (43), Temmuz.1997, 6-13.

⁵³⁵ Bardakçı, *Enver*, 220. "(...) Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra uluslararası bir cemiyet ile bir de siyasi parti kurdu. Meydana getirdiği ilk teşekkül İslam ihtilal Cemiyetleri İttihâd-ı idi. Sürgündeki diğer ittihatçılar ile yaptığı yazışmalardan anlaşıldığına göre, cemiyet Enver'in Berlin'den gönderdiği talimatlar doğrultusunda 1920 yazında Moskova'da kuruldu.(...)", 219-220.

⁵³⁶ Karabekir, *İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, 21. "Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim 1920'de yazdığı mektupla Enver Paşa'nın bahse konu mektubuna cevap yazmıştır. Paşa; "Binaenaleyh memalik-i İslâmîye'de tebârüz eden harekât-ı milliyeyi bir teşkilat-ı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevhid emrindeki tasavvurat ve teşebbüsât dava-yı millimizin galebe-i katiyyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfit ve şâyân-ı şükrandır" demek suretiyle bu hareketi olumlu karşılamıştır."

ifadelerini kullanarak kurduğu cümlede bahsettiği *teşkilat* ibaresiyle İslâm İhtilal Cemiyetini işaret etmiştir. Çünkü aynı dönemde Enver Paşa'nın kurduğu veya yönettiği başka bir cemiyet yoktur. Dolayısıyla İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâdı, 1920 yılı yazı ayında kurulmuş ve Müslüman olan her ülkede faaliyet gösteren ihtilalci hareketlerin, aydınların ve diğer gönüllü birliklerin fikirleri alınıp durumları gözden geçirildikten sonra cemiyetin teşkilat şeması belirlenmiştir.⁵³⁷

2.1.3.1. Cemiyetin Teşkilat Şeması

Başkomutan ve Genel Temsilci: İsmail Enver Paşa,

Sekreter ve Katib-i Mesul: Ziya Bey,

Veznedar: İbrahim Tali Bey,

Merkez-i Umumi Üyeleri: Halil Paşa, Cemal Azmi, Sami ve Seyfi Beyler.

Denizaşırı Ülke Temsilcileri:

Mısır: Dr. Ahmet Fuat Bey, Suriye: Şekib Arslan Bey, Kuzey Afrika: Mehmet Yasin Başhempa Bey, Hindistan: Bereketullah Efendi, Ahmet Cemal Paşa, Roma: Mısırlı Abdülhamid Said Bey, Berlin: Mehmet Talat Paşa, Bakü: Bahattin Şakir (Baha Bey). Türkiye: Küçük Talat ve Nail Beyler temsilci üye yapılmışlardır.

İsmail Enver Paşa, bu temsilcilerden başka stratejik ve politik olarak hareket alanları açmak ve daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla üç önemli merkez daha oluşturmuştur. Bu merkezler ise;

Anadolu Temsilcisi: Mustafa Kemal Paşa,

Doğu Türkistan (Kâşgar) Temsilcisi: Halil Paşa ve Hacı Sami (Kuşçubaşı),

Afganistan Temsilcisi: Ahmet Cemal Paşa olarak düşünülmüştür.

İslâm İhtilal Cemiyetinin teşkilatlanma şemasına göre; Memalik-i Osmaniye tamamıyla hür ve müstakil bir merkez olarak düşünülmüştür. Bu nedenle diğer İslam ülkelerinde başlatılacak olan ihtilal hareketleri Devlet-i Aliyye'nin genel siyasetine bağlı olarak yürüyecek; cemiyet, istihdam edeceği delegeleri Anadolu Hükümeti'ne mecburen bildirecek ve Anadolu Hükümeti tarafından uygun görülmeyen temsilciler değiştirilecektir. Ayrıca cemiyet, doğrudan bir kurtuluş vaad etmeyerek bağımsızlık için tertip edilen ihtilalleri o ülkenin kendi yerel kuvvetleriyle başarılmasına dikkat çekerek bağımsızlık şuurunun uyanmasına öncülük rolünü üstlenecektir.⁵³⁸

Cemiyetin genel çerçevesini bu şekilde belirleyen İsmail Enver Paşa, 1920 Eylül

⁵³⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 46.

⁵³⁸ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 442.

ayının ikinci haftası Moskova'ya dönüşmüş ve burada ilk kongreyi toplamıştır. Bu kongrede teşkilat şeması resmîyet kazanmış, idari merkez belirlenmiş ve cemiyetin kuruluş amacı da bir nizamnameyle ilan edilmiştir.⁵³⁹

2.1.3.2. Cemiyetin Nizamnamesi

A- CEMİYETİN MAKSADI

Emperyalist ve kapitalistler tarafından taht-ı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslâmları, başta Türkiye olduğu halde, esaretten tahlis ile kendi millî medeniyetleri dâhilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip ve hâkim kılmaktır. Bu gayenin temini için İslâmları manen ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsal-i maksat için teşkilat-ı lazime vücuda getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmların ekalliyete bulundukları mahallerde hukuk-i medeniyelerinin teminine çalışılır.

B- TEŞKİLAT

1- Cemiyetin bir merkez-i umumisi ve muhtelif memalikte birer muhtar merkezi ve bu merkezlere merbut icabı kadar şubeler vardır.

2- Merkez-i umumi müesseselerinden 3-7 zatla teşkilata dâhil her merkezin birer vekilinden mürekkeptir. Merkez-i umum-i heyet-i umumiyesine arz edilecek hususâtı tahrir etmek üzere bir sene müddetle bir reis ve bir kâtip, bir de sandık emini intihâp olunur. Bunların gaybubetinde vazife görmek üzere birer de namzet ekseriyet-i ara ile seçilir. Evraka reis ve kâtip veya reis veya sandık emini cemiyetin mührünün yanına imza ederler.

3- Merkez-i umuminin vazifesi: Cemiyetin muhtelif memalikte tecessüsünü temin ve teşkilatını teftiş, aralarındaki vahdeti temin, İslâm'dan gayri olup hürriyetlerini istihsal için çalışan diğer mağdur millet ve sınıflarla teşrik-i mesai ve onlarla temin-i münasebatı tanzim, umumi kongreyi davet ve kongre mukarreratını takip etmektedir. Umumi tezahürat, teşebbüsât ve icraat merkez-i umuminin muvafakatiyle icra olunur.

4- Merkezi umuminin azasının sülûsü her kongrede tebdil olunarak yerlerine yenisi tayin olunur. Çıkan azanın tekrar intihabı caizdir.

5- Merakiz: Hudud-u coğrafisi muayyen her bir memleket muhtar bir merkez tarafından müstakilen idare olunur. Her bir merkez 3-7 azadan mürekkeptir. Âzânın tebdili merkez-i umumi âzâları gibi icra olunur, vezaifi aynı suretle taksim olunur.

6- Merkezlerin vazifesi: Kongrelerde tesbit ve merkez-i umumice tayin edilmiş esasat dâhilinde mıntıkları dâhilinde elzem her nevi teşkilatı tesis ve müstakilen idare eder.

⁵³⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 47. Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 440. Bardakçı, *Enver*, 220. “(...) İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nı, Halk Şurular Fırkası takip etti. İki teşekkül arasında fark vardı: İslam ihtilal Cemiyetleri İttihadı siyasi parti değil, sadece bir cemiyetti. Milletlerarası alanda faaliyet göstermesi düşünülmüştü ve kurucular arasında Türkiye dışındaki Müslüman memleketleri temsil edenlerin bulunmasının sebebi de bu idi. 1921 Martında Moskova'da kurulan *Halka Şurular Fırkası* ise, siyasi bir partiydi. Enver Paşa, cemiyetin yanı sıra fırkanın da başındaydı. Fırka Türkiye'de faaliyet göstermek amacıyla kurulmuştu. (...)”, 220-221.

7- Şubeler: Her memleketin taksimat-ı mülkiyesine göre bir takım mıntıkalara ayrılır ki bunlara (şube) denir. Şubeler ait oldukları merkeze veya fevk şube tarafından müntehap 3-7 âzâdan mürekkep bir heyet tarafından idare olunur. Azanın vezaifi merkezlerdeki gibi ifa olunur. Şubeler her nevi evamir ve tâlimatı merkez veya fevk şubeden alır.

C. KONGRELER

8- Memalik Kongreleri: Her merkez senede bir kere muayyen zamanda şubelerden gelecek murahhaslarla kongre halinde içtima ederek kendi teşkilatına ait bütün mesaili tezekkür ile ittihaz-ı mukarrerat eyler. Umumi kongre için senelik icraat vaziyet-i umumiyesi, hesabat raporu gibi ilh... istihzaratta bulunur. Umumi kongreye gönderilecek murahhas ve merkezlerin yeni azasını intihap eyler.

9- Umumi Kongre: Merkezi umumi tarafından muayyen zaman ve mahalde muhtelif memalik murahhaslarıyla merkez-i umumi büyük kongre halinde toplanır. Gelecek murahhaslar adedi ne kadar çok olursa olsun her memleket bir rey maliktir.

10- Kongreler dağıldıktan sonra merkez-i umumi ve muhtelif merkezler, mes'uliyeti kendilerine raci olmak üzere mukarreratında kongre salahiyetine haizdir.

11- Umumi kongre, merkezi umuminin raporunu dinler, cemiyetin hesabat ve icraatını tedkik eder, bütçeyi tasdik icabında nizamnameyi tadil, siyaset ve icraat programının hutut-ı umûmiyesini tayin ve merkez-i umumi azasını intihap eder.

D- EFRAD

12- Cemiyetin maksadına hizmet edecek her fert kabul olunur. Efrad arasında mevki ve itibar farkı yoktur. Hepsı kardeş ve müsavidir.

13- Bir ferdin cemiyete girmesi için eski efraddan ikisinin teklif ve kefaleti muktezidir. Bu teklif şubeler tarafından tetkik ve kabul olunduktan sonra usulü dairesinde tahlif muamelesi yapılır. Cemiyete giren fert hayatıyla taahhüdüne bağlanmıştır. Ve bir daha cemiyetten çıkamaz.

14- Her kardeş, kabiliyetine göre cemiyet tarafından tevdi olunacak vazifeyi ifaya ve cemiyete malen ve bedenen her suretle yardıma mecburdur.

E. YEMİN SURETİ

“Allah’a kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki, mazlum kardaşlarımızı esaretten kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretim yettiği her vazifeyi canımla ve malımla yapacağım, esrarı cemiyet-i muhafaza edeceğim. Vallahi”⁵⁴⁰

Yukarıda detaylarını verdiğimiz nizamnameden de anlaşılacağı üzere cemiyetin kural ve kaideleri ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde ele alınarak bir tüzüğe bağlanmış ve bir yemin suretiyle de koruma altına alınmıştır. Ayrıca İsmail Enver Paşa, cemiyetin amacını, dönemin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy’a daha net

⁵⁴⁰ Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, 462-463., Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)”, 10.

ifadelerle anlatmıştır. Cebesoy; Moskova’da Enver Paşa ile sohbet ettiğini, Paşa’nın cemiyet nizamnamesinin bir suretini sarı bir zarfa koyarak kendisine verdiğini ve cemiyetin kuruluş amacını ise şöyle izah ettiğini söylemektedir:

*“Yıllardan beri Avrupa muhâcemâtı karşısında pek zayıf düşmüş olan Türkiye’de İslam ve Türk âlemi tarafından yardım edilmek zarureti hâsıl olduğuna kanaat getirdik. Bu maksadın temini için de hariçte çalışmak mecburiyetini gördük. Bu vazifeyi arkadaşlarım ile ben üzerime aldım. İslâm âleminde bizatihi ve müstakilen idare olunmak ve buna mani emperyalizme karşı mücadele etmek üzere Avrupa’nın ve Asya’nın muhtelif merkezlerinde şubeleri bulunan bir İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurdum. İttihâdın merkezi Moskova idi. Bu cemiyetin Türkiye tarafından para ve insanca muavenete mazhar olması lâzım geldiğinden Türk hükûmetlerinin beka ve sükûtu ile alâkadar olmamak üzere Türkiye’de de bir şubesinin bulunmasını faydalı gördüm. Nokta-i nazarımı Büyük Millet Meclisi riyasetine bir mektupla bildirdim.”*⁵⁴¹

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihâd-ı’nın kuruluşu konusunda kaynaklarda verilmiş olan çelişkili tarihler, cemiyetin kongreleri için de söz konusu olmuştur. Kaynaklarda söz konusu cemiyetin ikinci kongresiyle ilgili verilen tarihlerde Mayıs ve Haziran aylarına işaret edilmiştir. Mesela, cemiyetin bahse konu ikinci kongresine Trablusgarp Kuvayı Milliye kumandanı sıfatıyla katılmış olan Hüseyin Fevzi Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın isteği doğrultusunda cemiyeti gözlemleyerek hazırladığı raporunda, yapılan ikinci kongrenin Mayıs 1921 tarihinde gerçekleştiğini söylemiştir.⁵⁴²

Ancak bu konuda bilgi veren diğer kaynakların çoğunluğu ise 27 Haziran 1921 tarihini işaret etmişlerdir. Hakkında çok az şey bilinen bahse konu kongre, Avrupa’da mülteci pozisyonunda yaşayan delegelerin katıldığı dar çerçeveli bir toplantı olmuştur. Bu toplantıda Türk ve Arap delegeler arasında ciddi tartışmalar da yaşanmıştır. Arap delegeler, cemiyetin maksadından uzaklaştığını, *Türk Milliyetçiliğine* doğru yön değiştirdiği şeklinde iddialar ortaya sürmüşlerdir. Ancak Dr. Nazım bu düşüncelere itiraz ederek Müslümanların kurtuluşunu Türklerin sağlayacağını ve *ittihâd-ı İslâm* düşüncesinden gurur duyduklarını vurgulamıştır. Zamanla bu kavgaya iktisadi konular da eklenince, tartışmalar büyümüş ve bazı Arap delegeler cemiyetten ayrılmışlardır.⁵⁴³

Bütün planlarını ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde ele almış olan İsmail Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetini de bu bağlamda düşünerek kişilere bağlı kalmadan kurumsal bir yapıya kavuşmasını oldukça önemsemiştir. Ancak bu konuda Enver Paşa

⁵⁴¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 185.

⁵⁴² Mesut Erşan, “Hüseyin Fevzi Bey’in, Enver Paşa-İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı-Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu”, *Turkish Studies*, 4 (3), Bahar 2009, 957.

⁵⁴³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 49. Bardakçı, *Enver*, 220

ile Talat Paşa arasında muhtemel bir görüş ayrılığı ve bir kavga da söz konusu olmuştur. Çünkü Talat Paşa'nın cemiyete hâkim olmak için çalışmalar yaptığı yönünde endişeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Enver Paşa, cemiyetin İstanbul bürosuna yazdığı bir mektupla bu konuya dikkat çekerek “*Talat Paşa ve arkadaşlarının cemiyete hâkim olmak arzusundan feragat etmediklerini*” bildirmiş ve özellikle bir zümrenin hâkimiyetine fırsat verilmemesini istemiştir.⁵⁴⁴

Cemiyetin kurumsallaşmasını ve kişilere bağımlı kalmamasını sadece Enver Paşa değil, birliğe dâhil olan diğer Müslüman temsilciler de bu yönde görüşler beyan etmişlerdir. Mesela Hindistanlı Muhammed Bereketullah Efendi, Enver Paşa'ya yazdığı cevabi mektubunda, “*Söz zamanı geçti. İş zamanı geldi. Şimdilik ihtiyacımız düzen ve bir faal merkezin kurulmasıdır*” diyerek kurumsallaşmaya işaret etmiştir.

Bütün bu çalışmalarla beraber İsmail Enver Paşa, Cemiyetin şubelerinde görev yapan görevliler için bir de kılavuz hazırlamıştır. Harici Merkezlerin ifa-yı vazifesine dair rehber başlığıyla hazırlanmış olan kılavuzda şu ifadeler yer verilmiştir:

“Bu münasebetle talebenin (yurt dışında öğrenim yapan) memleketimizin adap ve ahlakına riayetkâr kalacak surette asabiyet-i diniye ve milliyetleri daima ikaz edilerek, bulunulan muhitin tahripkâr tesirlerinden korumalı ve bu hususta bütün cemiyet üyeleri bu gençlere cidden örnek olacak kişilerden seçilmelidir. Bu suretle mukaddes bir benlikle yetişecek gençlik, memleketlerinin ve İslâm'ın kurtuluşunda ancak işe yarar.” Aksi halde bu gençler kendi memleketlerine yabancılaşırlar ve ülkelerine ne faydaları, ne de halk üzerinde etkileri olur. Bunlar hainliğe kadar giderler. “Binaenaleyh, hele yaşı henüz genç olan talebe, garp medenî şehirlerinin sihirleyici içki ve kadın hayatından, ancak onlarda uyandırılacak asabiyet-i diniye ve milliye ile korunabilirler”⁵⁴⁵

Kurduğu cemiyeti askeri bir disiplinle hayata geçirmeyi düşünen Enver Paşa, askeri ihtilaller üzerine de bir talimat kılavuzu hazırlamış ve yerel kuvvetlerin görev ve sorumluluklarına şöyle vurgu yapmıştır:

“İhtilalin da'imi ordusunu müsellahan gezen çeteler teşkil eder. Bu çeteler her biri arazinin haline ve vaz'iyetine göre beheri 15-20 köy veya kışlağı ihtiva eden bir da'ire dâhilinde ihtilalin kuvve-i icrâ'îye vazifesini görür. Bundan başka mıntika dâhilinde ihtilal askerlerinin ta'lim ve terbiyesi ve sa'iresine nezaret de çete kumandanının vazifesidir. Kendisi aynı zamanda o mıntika hey'et-i merkeziyesinin a'zasındandır. Fakat diğer hey'et-i merkeziye a'zası merkezlerinde fakat hali olarak ifa-yı vazife ederken, çete kumandanı müsellâh olarak ve halk tarafından bilinerek serbestçe gezer. Ve hey'et-i merkeziyenin görünür icra' amiridir. Bunun için ekser vakitlerde çetesinin başında bulunur. Böyle zamanda hey'et-i merkeziyedeki vazifesini namzedi ifa eder”⁵⁴⁶

İsmail Enver Paşa, bahse konu “*Birlik*” kapsamında ittihadı yaygınlaştırmak ve

⁵⁴⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 136. Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 441.

⁵⁴⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 290-294.

⁵⁴⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 319.

İslam âleminin ileri gelenleriyle irtibat kurmak için Avrupa-Moskova arasında sürekli gidip gelmiştir. Cemiyetin diğer merkezlerinde görev almış olanlar ise ittihad kapsamında çalışmalarına başlamış ve özellikle Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'nın Hindistan özelindeki çalışmaları önem arz etmeye başlamıştır. Çünkü Hindistan'da başlayacak ihtilal ateşi İngilizleri oldukça sıkıntıya sokacak ve sömürge altında bulunan bütün İslam Dünyası'na da yayılacaktır.

Cemiyetin nüfuz alanları sadece Afganistan ve Hindistan'la sınırlı kalmayıp Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Mısır, Orta Asya, Kafkaslar, Ortadoğu, İran, Cava ve Sumatra gibi Müslümanların yoğun yaşadığı tüm bölgelere kadar uzanmıştır. Ayrıca cemiyetin Anadolu'da yirmi şubesinin kurulması planlanmış, Trabzon'da taban yapılıması oluşturulmuş ve İstanbul'da bir şubesi dahi açılmıştır.

Kısaca bahse konu cemiyetin amacı, sömürge altında bulunan Müslümanların özgürleşmesine yardımcı olmak, İngiliz emperyalizmine karşı direnç geliştirmek ve Milli Mücadelenin salimen başarıya ulaşmasını temin etmektir. Bu bağlamda cemiyetin bütün çalışmalarını duyurmak, Müslümanların yaşadığı bölgelerde bağımsızlık ateşini yakmak ve Milli Mücadelenin sesini bütün Müslümanlara ulaştırmak maksadıyla bir de dergi yayımlanmaya başlamıştır. *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın* bu yayın organı ise çalışmamızın ikinci bölümünü teşkil etmiş olan *Livâü'l-İslâm dergisidir*.

2.2. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.2.1. Yayın Başlangıcı

İsmail Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihâdı'nın temellerini attıktan ve gerekli ilişkileri kurduktan sonra Avrupa'dan 20 Şubat 1921'de yeniden Moskova'ya dönmüştür. Bu süreçte Paşa, sömürge altında yaşayan Müslümanların ileri gelen aydın ve siyasetçileriyle ilişkileri geliştirmiş ve gerekli irtibatları da kurmuştur. Cemiyet adına Afganistan'a gönderilmiş olan Cemal Paşa'dan Hindistan ihtilali için olumlu haberler gelmiş ve Afganistan Emiri Emanullah Han'ın desteğinin alındığı yönünde sevindirici bilgiler de Enver Paşa'ya ulaşmıştır.⁵⁴⁷

İsmail Enver Paşa, bu haberleri aldıktan sonra ihtilal için planlanan süreci

⁵⁴⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 143-148. Bardakçı, *Enver*, 202-215.

başlatarak propaganda faaliyetlerine de hız vermiştir. Cemiyetin gayeleri doğrultusunda sömürge altında yaşayan bütün Müslümanları, İngilizlere karşı ihtilale hazırlamak üzere cemiyete ait bir yayın organı çıkarma düşüncesini de bu dönemde devreye sokmuştur. Paşa, Almanya'dan ayrılmadan önce propaganda amaçlı düşündüğü bu yayın organının bütün sorumluluğunu ise Berlin'de bulunan Ziya Bey'e bırakmıştır.

İslam İhtilal Cemiyeti'nin bürokratik bütün işlemlerini de yürütmüş olan Katib-i Mesul Ziya Bey, karakter olarak bir siyasetçiden ziyade son derece yetenekli bir idareci, ileri derecede yabancı dil bilen ve uzun yıllar Berlin Sefaretinde görev yapmış eski bir Hariciye çalışanıdır.⁵⁴⁸ İslâm İhtilal Cemiyeti'nin yayın organı olarak düşünülen gazetenin idari sorumluluğunu da üstlenmiş olan Ziya Bey, bir ekip kurarak çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların her aşamasını ise Moskova'da bulunan İsmail Enver Paşa'ya mektup göndererek rapor etmiştir.

Ziya Bey, bu konuda ilk mektubunu 15 Şubat 1921'de yazarak hem sair konular hem de yayımlanacak gazete hakkında İsmail Enver Paşa'ya şu bilgileri rapor etmiştir:

“(...) Risale meselesine gelince Matbu risale çıkarmaya bütçemiz gayri müsait olduğundan 2 bin Marka alınan röneo makinesi ile her hafta 500 Arapça, 500 Türkçe nüsha basmaya karar verdik. Almanca ve Fransızca ise bütçe müsait olunca tab olunmak suretiyle çıkacaktır. Çünkü Avrupa lisaniyle röneo makinesi vasıtasıyla nüsha çıkarmak pek bayağı ve muvafık-ı maksat olmadığı tebeyyün etti.

Gerek alacağımız havadisatı ve gerek çevireceğiniz makalatı Almanya dâhilinde ve haricinde tevzi etmeyi Allgemeine Zeitung gazetesi bila-masraf taahhüt etti. Onların bir de ajans telgrafları vardır ki bu, dünyaya vereceğimiz havadisi neşredecektir. Bu veçheyle Avrupa'da olacak propaganda ve tevhid-i efkâr meselesi Avrupa gazeteleriyle ve âlem-i İslam'da olacak ise, çıkartacağımız Arapça ve Türkçe evrak-ı havadis ile temin olunmuş olacaktır. Her hafta bunlardan 200 nüsha takdim edeceğiz. Orada tevzi ve irsal edilebilir zannedirim”⁵⁴⁹

Ziya Bey, aynı mektupta dergi adına mesul müdür olarak görev yapacak olan İlyas Bragon Bey'in de Berlin'e gelerek yerleştiğini ve 2000 Mark maaş alacağını da haber vermiştir. Ancak detaylarını tespit edemediğimiz nedenlerden dolayı yukarıda Ziya Bey'in izah ettiği kapasitedeki gazeteden vazgeçilmiştir. Ziya Bey, 1 Mart 1921'de Paşa'ya tekraren bir mektup daha yazarak on beş günde bir yayımlanmak üzere Arapça-Türkçe bir risale yayımlamaya karar verdiklerini bildirerek şu uyarılarda bulunmuştur:

“Burada her hafta muntazam toplanıyoruz. Maalesef şapograf ile çıkan gazete nüshaları muvafık-ı maslahat görülmediğinden her 15 günde bir, bir risale çıkarmağa

⁵⁴⁸ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922*, III, 521-522.

⁵⁴⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 149.

karar verildi. Bu risale şimdilik Arapça ve Türkçe olarak çıkacaktır.” Yalnız bir parça te’ehhürla çalışıyorlar. Bendeniz doğrudan doğruya Merkeze tabi olmadığından pek sesimi çıkaramıyorum. İş ta’cil etmeleri zımında re’is ve kâtime talimat verilirse, muvafık olur fikrindeyim. Çünkü bu işi bir ayak evvel başarmak icab ediyor.(...)”⁵⁵⁰

Ziya Bey, aynı mektupta; “teehhürle çalışıyorlar” ifadelerini kullanarak işlerin çok yavaş ilerlediğinden şikâyet etmiş ve Enver Paşa’dan dergi çalışmalarının hızlanması için yeni bir talimat vermesini talep etmiştir. Ziya Bey’in bu mektuptaki yakınmalarından anlaşıldığı üzere cemiyet çalışmalarında huzursuzluk çıkarmış olan Arap üyelerin problemleri halen devam etmektedir. Çünkü Arap üyeler, cemiyetin ve diğer çalışmaların *amacından saptığını* iddia ederek kendi istekleri doğrultusunda hareket edilmediğinden söz etmeye başlamışlardır. Türk ve Arap üyeler arasındaki bu tartışmalar ileri boyutlara ulaşmış ve dergi çalışmalarına da sirayet etmiştir.

Arap üyeler İlyas Bragon Bey yerine Abdulaziz Çaviş’in mesul müdür olması gerektiğini, derginin daha geniş hacimli ve Arapça basılmasında ısrarcı olmuşlardır. Türk üyeler ise mevcut şartlar dâhilinde tasarrufun öneminden bahsederek bu yönde tavır sergilemişlerdir. Neticede Türk üyelerin tasarruflu davranma konusundaki ısrarları ağır basmış ve iki dilde yayın yapan bir dergi yayımlama fikri kabul görmüştür.⁵⁵¹

Ziya Bey, 11 Mart 1921 tarihinde Enver Paşa’ya başka bir mektup daha yazarak işlerin yoluna girdiğini, Arapça-Türkçe olarak iki dilde yayın yapacak bir risalenin yayımlanmaya hazır olduğunu şöyle haber vermektedir:

“Vehib Paşa ve Fuad Beyler geldiler. Vehib Paşa Cemiyete dâhil olmuştur ve neşriyatımız için daima Arnavutça makaleler gönderecektir. Kendisi ile uzun uzadıya konuştuk. Yazdığı mektubu takdim ediyorum. Risale meselesi hallolundu. Her 15 günde bir sekiz sayfalık bir risale çıkacaktır. Bunun dört sayfası Türkçe ve dört sayfası Arapça olacaktır. Nisanın birinden itibaren 16 sayfa çıkarmak istiyoruz. Bütün Arabistan, Suriye ve Afrika-yı Şimaliye, Hindistan’a ve Arnavutluk’a göndermeyi Vehib Paşa temin etti. 200 adedi de zat-ı alilerine takdim edeceğim.”⁵⁵²

Ziya Bey’in yukarıda izah ettiği gelişmelerin gölgesinde *Livâü’l-İslâm dergisi* 15 Mart 1921’de nihayet yayımlanmaya başlamıştır. Bahse konu derginin yayımlandığını ise Paşa’nın kardeşi Kamil Bey, 20 Mart 1921 tarihinde yazdığı bir

⁵⁵⁰ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 152.

⁵⁵¹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 49. “Sovyetler tarafından sağlanan sermaye ile sürgündeki İttihatçılar, İttihat için nasıl propaganda yapacaktı. Enver, başlangıç olarak iki dilde (Arapça ve Türkçe) haftalık 5.000 tirajlık bir gazete çıkarmayı planlamış, fakat bu fikir bir süre sonra terk edilmiştir. Yerine daha küçük, iki dilde ve “Liva’ -i İslam” isminde 4 sayfalık, iki aylık bir gazete yayımlanmıştır.”

⁵⁵² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 157.

mektupla Enver Paşa'ya şöyle haber vermektedir:

*“Cemiyet işleri ilerlemededir. Gazete lehü'l-hamd (Hamd olsun) çıkmaya başladı. Abdulazîz Çaviş evvelâ ayrıca Arapça bir gazetenin çıkmasında ısrar ediyordu. Şimdi Türkçe gazeteye Arapça makaleler vermeğe razı oldu. Çaviş Efendi Moskova'ya gelmeyi de kabul etti gibi görünüyor.”*⁵⁵³

Böylece İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâd'ının yayın organı olan ve “İslâm Sancağı” anlamına gelen “Livâü'l-İslâm dergisi” 15 Mart 1921 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. Bahse konu derginin yayımlanmaya başlandığı gün ise İslâm İhtilal Cemiyetinin Berlin temsilcisi olan ve aynı zamanda Osmanlı sabık Sadrazamı M. Talat Paşa, Devrimci Ermeni Federasyonu (Nemesis Operasyonu) üyesi Soghomon Tehliryan adında bir Ermeni tarafından düzenlenen suikastla Berlin'de şehit edilmiştir.⁵⁵⁴ Talat Paşa'nın uğradığı bu menfur saldırı ise bahse konu derginin ilk sayısında “*Tal'at Paşa'nın Üfûl-u Ebediyesi*” başlığını kullanarak bir ilanla duyurulmuştur.⁵⁵⁵

Talat Paşa'nın vefatıyla birlikte sürgündeki ittihatçılar arasında Cemiyetin kuruluşu ve devamında dergi konusundaki anlaşmazlıklardan dolayı ikilik ortaya çıkmaya başlamıştır. Zaten önceden ittihatçılar arasında Talat Paşa ve Enver Paşa taraftarlığı söz konusu olmuştur. Bu bölünmüşlüğü ise ideolojik sebepleri, dine bakış açıları ve demografik yapıdan kaynaklı nedenleri vardır. Mesela Talat Paşa, İngilizlere daha yakın durma fikrini desteklerken Enver Paşa ise dergideki yazılarından da anlaşılacağı üzere sürekli İngiliz emperyalizmini en büyük düşman olarak telakki etmiş ve ittihad-ı İslâm düşüncesini her daim öncelikleri arasına almıştır. Bu bağlamda İslâm İhtilal Cemiyeti'ne mensup Arap üyelerin çoğunluğu ve bazı Türk üyeler, Talat Paşa taraftarıdır. Talat Paşa grubunun başında ise Dr. Nazım bulunmaktadır.

Kamil Bey, 6 Nisan 1921 tarihinde Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Talat Paşa taraftarlarını İttihat Terakki mensubu diye niteleyerek Berlin'deki bu kafa karışıklığını şöyle izah etmiştir:

*“(...) Evvelsi gün burada mevcut İttihat ve Terakki mensuplarının ileri gelenleri -adeden 15 kişi- ictima ederek Dr. Nazım Bey'i Re'is ve heyet-i idare'ye 3 a'za ta'yin etmişlerdir. Büroyu idâme ederek Talat Paşa'nın izinden yürümeye karar vermişlerdir. Belki davetinizi kabul ederler (...)*⁵⁵⁶

Talat Paşa'nın vefatı doğal olarak Berlin'de bulunan Türk ittihatçıları Enver

⁵⁵³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 161.

⁵⁵⁴ Bardakçı, *Enver*, 231-232.

⁵⁵⁵ *Livâü'l-İslâm*, “*Tal'at Paşa'nın Üfûl-u Ebediyesi*”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 3.

⁵⁵⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 180.

Paşa'ya yaklaştırmıştır. Ancak Talat Paşa'ya daha yakın duran Suriyeli Emir Şekib Arslan, Mısır'lı Abdulazîz Çaviş ve Ahmed Fuat gibi Arap üyeler bu tarihten sonra bahaneler üreterek Paşa'dan uzaklaşmaya başlamışlardır. Enver Paşa bütün bu olup bitenlere rağmen onları İslâm İhtilal Cemiyeti'nin çatısı altında tutmak ve derginin mesajlarını yaygınlaştırmak için Moskova'ya çağırmaı düşünmüştür. Fakat Emir Şekib Arslan, 21 Mart 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Talat Paşa'nın öldürülmesinin Çaviş'i çok etkilediğini, bu yüzden hastalandığını, kendisinin de ailevi nedenlerden dolayı Moskova'ya gelmesinin çok zor olduğunu ve derginin ise yayımlanamadığını iddia edebilmiştir.⁵⁵⁷

Hâlbuki bahse konu dergi, 15 Mart 1921'de yayımlanmaya başlamış ve Enver Paşa ise 20 Mart'ta Kamil Bey'den aldığı mektupla derginin çıkmaya başladığını zaten öğrenmiştir. Arap üyelerin tezviratlarına rağmen Enver Paşa hala iyi niyetini koruyarak 9 Nisan 1921'de Kamil Bey'e yazdığı mektupla onların korunup kollanmaları için talimat vermiştir.⁵⁵⁸ Enver Paşa'nın bu iyi niyetine rağmen Arap üyelerin bu tutarsız tavırları devam etmiştir. Şekib Arslan'ın dışında 26 Nisan 1921'de Mısırlı Dr. Ahmed Fuat bir mektup yazarak Vehip Paşa (Kaçı) ile derginin mesul müdürü olan İlyas Bragon Bey'e ağır hakaretler etmiş, hatta Berlin'deki ittihatçı Türk üyelerin lüks içinde yaşadıklarını iddia edip asılsız tezviratlarda bulunmuştur.⁵⁵⁹

Arap üyelerin bu çelişkili halleri devam etmiş ve nihayet Haziran 1921'de Abdulazîz Çaviş ile Dr. Ahmed Fuat; Enver Paşa'ya bir mektup yazarak İslam İhtilal Cemiyeti'nden istifa ettiklerini, hiçbir çalışmanın içinde olmayacaklarını ve hatta

⁵⁵⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 162-164. "(...) Şeyh Çaviş büsbütün işlerden çekilmesinin lüzum-i mübremine kararlaştırmıştır. Hasta düştükten sonra bendeniz Şeyhi bir defa görebildim. Zira pek yorgundur. Şimdi rahat-ı mutlakayı tavsiye ediyorlar. Doktor Fuat'a gelince, bilmiyorum, hala Münih'tedir. Gazete şimdiye kadar çıkarılamadı. Makine ile iş olmadı. Pek çirkin çıktı. Hurufata avdet edildi. Matbaalara müracaat olundu. Birçok muhaberatlerden sonra tabın masarifatı belli oldu. Bu gazetenin mecmua şeklinde çıkacağı takarrür etti. Sekiz sahifesi Türkçe ve sekiz Arapçadır. Son haftaya kadar her şey hazır idi. Yalnız Talat-ı merhumun musibeti ile Şeyhin ağır hastalığı gazetenin çıkmasına mani oldu. (...)”

⁵⁵⁸ İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 82. “Şekib Arslan ve Abdulazîz Çaviş'in gücendirilmesini istemem. Senelerden beri bu uğurda çalışan onların herhalde bizden vefa görmeleri lazımdır.”

⁵⁵⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 190-191. “(...) Avrupa ve Amerika için İngilizce ve Fransızca bir mecmua neşretmekle beraber Arapça, Türkçe Farsça ve Urduca birer mecmua ısdâr-ı âlem-i İslam için elzemdir.(...) Ve neticede bir mecmua yerine bir *keşkül-i fukara* neşredilmektedir. Fakat ehemmiyeti yoktur. Mademki İlyas Bey'in ismi mecmua başında tab olunacaktır!!! Berlin merkezi bir cemaattir. Mecmuanın Arapça kısmını neşretmek kararlaştığı halde ikinci bir ictimâ'da İlyas Bey 'in teşvikiyle ve Vehib Paşa'nın tensibiyle bu karardan vazgeçildi. Ve gerek Emir Şekib Arslan Bey'in ve gerek Şeyh Abdülaziz Çaviş'in yapılan münasebetsizliğe karşı şiddetle protesto etmelerine icab eyledi.(...)”

cemiyetten aldıkları paraları da iade edeceklerini bildirmişlerdir.⁵⁶⁰

İslâm İhtilal Cemiyeti'nin Arap üyeleriyle yukarıda izah ettiğimiz nedenlerden dolayı bağlarını koparan Enver Paşa, Ankara Hükümetiyle de *Halk Şurular Fırkasından* dolayı da sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bahse konu “Fırkanın” kuruluşu Anadolu’da olası bir *ihtilal* hazırlığı şeklinde algılanmıştır. Bu konuda dönemin güçlü siması *Kazım Karabekir Paşa*, Enver Paşa’nın tekraren Anadolu’ya geçip darbe yapacağını ve iktidarı ele geçireceğini rapor edip Mustafa Kemal Paşa’ya sunmuştur. Hatta Enver Paşa’nın *komünist, dinsiz* olduğunu iddia edecek kadar asılsız söylemlerde bulunmuştur. Hâlbuki Enver Paşa, yaptığı her çalışmayı Mustafa Kemal Paşa’ya bildirdiği gibi Halk Şurular Fırkası için yaptığı çalışmaları da 8 Eylül 1921’de TBMM’ye rapor etmiştir.⁵⁶¹

Enver Paşa’nın bu tutumuna rağmen Batum’dan Anadolu’ya geçme ihtimalini göz önünde bulunduran Ankara Hükümeti, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa’nın (Çakmak) talimatıyla 29 Mayıs’ta tutuklanması yönünde emir yayımlamıştır.⁵⁶² Sadece Enver Paşa’yla sınırlı kalmayan bu tutum, yakınlarının tutuklanmasına varıncaya kadar uzanınca Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazarak “*herkesin Anadolu'nun başarısı için çalıştığını, kendilerinin mevki peşinde koşmadıklarını, kanunsuz hareketlere girişmesinin doğru olmayacağını, şimdilik bu duruma katlanacaklarını, ancak dışarda kalmaya ılelebet tahammül edemeyeceklerini*”⁵⁶³ bildirmiştir.

Bu gelişmelerden sonra Batum’dan ayrılan Enver Paşa, Bolşeviklerle mücadele etmek üzere Türkistan bölgesine geçmiştir. İşte bütün bu süreçte şahitlik eden Livâü'l-İslâm dergisi, İsmail Enver Paşa’nın hem Bolşeviklere hem de İngilizlere karşı Dünya Müslümanlarının tam bağımsızlığı adına fedakârca mücadeleye başladığı bir ortamda, 15 Mart 1921 tarihinden itibaren yayımlanmaya başlamıştır.

2.2.2. Yayın Politikası

İslâm İhtilal Cemiyetleri Birliği, sömürge altında bulunan bütün Müslümanların bağımsızlığını talep ettiği için Livaü'l-İslâm dergisi de doğal olarak *Siyasi Mecmua*

⁵⁶⁰ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 225-226.

⁵⁶¹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 294-295.

⁵⁶² Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, 124-138., Nevzat Artuç, “Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa’nın Enver Paşa Hakkındaki Düşünceleri ve İstihbarat Çalışmaları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (47), Ağustos 2019.

⁵⁶³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 205-208.

şeklinde okuyucuya sunulmuştur. Derginin yayın yılları, “Birinci Sene (1921)” ve “İkinci Sene (1922)” olarak izah edilmiş ve basılan her nüshanın hangi sayı olduğunu anlatmak üzere numara ifadesi kullanılmıştır. Bütün İslam Dünyası’na hitap edecek şekilde düşünülmüş olan dergi; hicri, rumi ve miladi takvim yılı esas alınarak tarihlendirilmiştir.

Genel hatlarıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında bir yayın politikasını esas almış olan Livâü’l-İslâm dergisi, sömürge altında bulunan bütün Müslümanları tam bağımsızlığa kavuşturacak itikadi, iktisadi, askeri ve siyasi konuları ele alarak genel bir “ittihâd” çağrısı yapmıştır. Genel ittihâd çağrısından mütevellit Anadolu’da işgal kuvvetlerine karşı başlatılmış olan Milli Mücadele’ye de önemli derecede destek vermiştir. Milli Mücadele kapsamında elde edilmiş başarıları anlatan makaleler hazırlanarak bütün İslâm Dünyası’na moral olması için servis edilmiştir.

Derginin birinci yılındaki yayın politikası ile ikinci yılındaki yayın politikası arasında kısmen farklılık göze çarpmaktadır. Çünkü birinci yayın yılında (1921) Müslümanları sömürge altına almış olan İngilizler hedef alınarak Rusya özelinde yeni kurulmuş olan Bolşeviklerle siyaseten işbirliği öngörülmüş ve gerekçeleri anlatılmıştır. İkinci yayın yılında (1922) ise hem İngilizler hem de Bolşevik Rusya birlikte hedef alınmıştır. Ancak genel hatlarıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında düşünülen yayın politikası, her iki yılda hiç terk edilmemiştir.

Bu bağlamda Livaü’l-İslâm dergisi, kendi yayın politikasını ilk sayı olan 15 Mart 1921 tarihli nüshasında *Siyasi Mesleğimiz* başlığı altında yayınlanmış bir makaleyle ilan etmiştir. Bahse konu makalede, derginin yayın politikası ve amacı hiçbir yoruma açık kapı bırakmayacak şekilde okuyucuya ve meraklısına şöyle izah edilmiştir:

“Mecmûanın bâlâsını tezyin eden Ayet-i Kerîme siyâsî mesleğimizi en vâzıh bir sûrette ifâde eder. Mecmûanın hiçbir fırka ile alâkası yoktur ve olmayacaktır. Milliyet veya meslek-i siyâsî kaydıyla Akvâm-ı İslâmiye arasında tefrîka husûlüne sebep olan bütün fırkaların ve cemâatlerin aleyhindedir. Bütün Ahâli-i Akvâm-ı İslâmiye arasında Dîn-i Mübîn-i Muhammediye’nin emrettiği vahdeti teşvîk ve te’min eylemektir. Esâsât ve an’anât-ı dîniye rehberimiz olacaktır. (...)

Hülâsâ mecmûamız Akvâm-ı İslâmiye’ye, düşman hâkimiyetine boyun eğmeği tavsiye ve telkîn eden her fırkanın ve Câmiâ-i İslâmiye’yi dûçâr-ı zaaf edecek gayrı tabî’i ve sun’î millî cereyânların aleyhinde bulunacak ve bu bâbda mücâhededен çekinmeyecektir. İslâm topraklarına tasallut eden, Akvâm-ı İslâmiye’den en âciz bir ferdin hukûk-u insânîye ve siyâsiyesine tecâvüz eyleyen her millet düşmanımızdır. O

milletin İslâm kaniyla beslenen zâhirî satveti ve sahte medeniyeti hiçbir zaman bizi yıldıramayacak ve adâvetimizi tenkîs eylemeyecektir.

*İslâmiyet zuhûrundan beri hür ve müstakîl yaşamıştır ve istiklâlini ebediyen muhâfaza eyleyecektir. Biz bu imân ve kanâatleyiz ve bu imân ile öleceğiz. Aynı imân ve kanâate sâhib olan din kardeşlerimiz için mecmûamızın sahifeleri açıktır. (...)*⁵⁶⁴

2.2.3. Yayın Dili

Araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak Livaü'l-İslâm dergisinin Türkçe (Osmanlı Türkçe), Arapça, Farsça ve Almanca olarak dört dilde yayımlandığını tespit ettik. Derginin yayımlandığı döneme ait kaynaklar, dergiden bahsedebilecek muhtemel eserler ve ilişkili olduğunu düşündüğümüz Almanya, Rusya ve Türkistan bölgesinde bulunan birçok ülkenin kütüphanelerine ait dijital yayın kataloglarını taramamıza rağmen bağımsız bir şekilde Farsça ve Arapça olarak yayınlanmış nüshalara rastlayamadık. Ancak Almanca olarak yayımlanmış nüshaların Berlin Eyalet Kütüphanesi Süreli Yayınlar bölümünde olduğunu tespit ettik.

Berlin Eyalet Kütüphanesinden bahse konu nüshaların dijital kopyalarını istedik. Bu talebimize kütüphane yetkilileri önce olumlu cevap verdiler. Daha sonra ilginç bir şekilde Berlin Eyalet Kütüphanesinde bulunan Almanca nüshaların kayıp olduğunu ve dergiyi Leipzig Eyaleti'nde bulunan kütüphaneden temin edebileceğimizi söylediler. Bunun üzerine Berlin Türk Büyükelçiliğiyle iletişime geçerek bu konuda yardım talebinde bulunduk. Berlin Türk Büyükelçiliği yetkilileri bu konuda günlerce gayret sarf etmelerine rağmen bir sonuç elde edemedik. Neticede hem Berlin Eyalet Kütüphanesi hem de Leipzig'de eyaletinde bulunan kütüphane yetkilileri derginin kaybolduğunu bizim Türk Büyükelçiliğine bildirdiler. Bu bakımdan derginin Almanca nüshalarını görme şansımız da olmadı.

Aslında biz araştırmamızı Eski Türkçe (Osmanlıca) olan nüshalar üzerine yoğunlaştırmıştık. Ancak araştırmamızı belli bir seviyeye getirdikten sonra derginin diğer dillerde yayınlanmış nüshalarını karşılaştırmak gibi bir ihtiyaç hâsıl oldu. Mesela Almanca nüshalarda yayınlanmış konular ile Eski Türkçe (Osmanlıca) olarak

⁵⁶⁴ *Livâü'l-İslâm*, “Siyasi Mesleğimiz”, Sene 1, Numara 1, Berlin 15 Mart 1921, 1. Derginin yılı, sayısı ve adres satırının yer aldığı kısımda Kur'an-ı Kerim'de: “*İnne hâzihi ummetikum ummeten vâhideten ve ena rabbukum fa'budûn*” diye zikredilen Ayet-i Kerime yer almaktadır. Bu Ayet-i Kerime'de, “*İşte bu İslam milleti, bir tek millet olarak sizin milletinizdir. Rabbiniz de yalnız Benim; onun için hep Bana kulluk edin!*” şeklinde emredilmiştir. Aslında bu Ayet-i Kerime de zikredilen mana aynı zamanda derginin de amacını açıkça ortaya koymaktadır. (Enbiya 21/92).

yayınlanmış olan nüshalardaki konular arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek istedik. Aynı zamanda Almanca nüshalarda dergi hakkında daha farklı bilgilere yer verilmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurduk. Fakat yukarıda izah ettiğimiz nedenlerden dolayı Almanca nüshaları görme çabamız sonuçsuz kaldı.

Böylece elimizde olan Eski Türkçe (Osmanlıca) nüshalar ve bu nüshalar içinde kısmen yer verilmiş olan Farsça ve Arapça kısımları tarayarak çalışmamızı devam ettirdik. Ancak derginin okumalarını yaparken Arapça ve Farsça olarak okuyucuya sunulmuş olan makalelerin tamamına yakını Türkçe olarak yayımlanmış bazı makalelerin tekrarı olduğunu gözlemledik.

Livâü'l-İslâm dergisinin yayımlanma aşamasında gördüğümüz üzere derginin Arapça olarak yayınlanmasını talep eden Arap üyeler olmasına rağmen Farsça olarak yayımlanması için direten veya talep eden herhangi bir üyenin girişimine araştırmamız kapsamında rastlayamadık. Ancak derginin ikinci yılında (1922) Türkçe'nin yanında Farsça makale ve yazılara yoğun olarak yer verilmiştir. Enver Paşa'nın Türkistan bölgesine geçip Bolşeviklerle mücadeleye başlamasından mütevellit Afganistan, Tacikistan, Hindistan ve Özbekistan gibi bölgelerde yaşayan Türklerin yoğun olarak Farsça konuşuyor olmasının dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle derginin ikinci yılında yayınlanmış nüshaların birçoğunda Farsça'ya yoğun olarak yer verilmiştir.

Bütün bu değerlendirmelerden ve araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak Livâü'l-İslâm dergisi, sömürge altında bulunan Müslümanların hürriyet taleplerini dünya kamuoyuna anlatmak üzere Almanca, Arapça, Farsça ve Türkçe (Eski Türkçe) olarak dört dilde yayımlanmıştır.

2.2.4. Yönetim ve Yazar Kadrosu

Livâü'l-İslâm dergisinin yayımlanmış olan nüshalarında yönetimi hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Sadece derginin her sayısında “*Muallim Doktor İlyas Bragon Bey'in*” mesul müdür olduğu beyan edilmiştir. Araştırmamız kapsamında İlyas Bragon Bey'in geçmişi ve açık kimliği hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak Mısırlı Ahmed Fuat'ın 26 Nisan 1921'de Enver Paşa'ya yazdığı mektuptan anlaşıldığı üzere; Vehip Paşa (Kaçı) tarafından Enver Paşa ile tanıştırılmış ve

İslâm İhtilal Cemiyeti'ne dâhil edildiğine dair kısa bir bilgi verilmiştir.⁵⁶⁵

Derginin üzerinde isimleri yazılmamış olmasına rağmen yayın aşamasında isimlerinden sıkça bahsettiğimiz eski hariciyeci Ziya Bey ve Enver Paşa'nın kardeşi Kamil Bey, dergiyle ilgilenerek sorumluluk üstlenmişlerdir. Bu bakımdan derginin yönetim kadrosu Ziya Bey, Kamil Bey ve mesul müdür olarak İlyas Bragon Bey'dir.

Dergide yayımlanmış olan makale ve yazıların çoğunluğu imzasız olarak okuyucuya sunulmuştur. İmzasız olarak yayımlanmış olan makale ve yazılar ise dergi yönetimi tarafından yazılmış olma ihtimali kuvvetlidir. Diğer geri kalan yazı ve makalelerin yazar isimleri bellidir. Ancak imzalı olarak yazılmış olan makalelerin yazar kimlikleri bazen açık bir şekilde yazılırken bazen de sadece yazar isimlerinin baş harflerine yer verilmiştir. Eski Türkçe (Osmanlıca) olarak yayımlanmış olan dergide yazar isimleri de doğal olarak Arapça harflerden oluşmaktadır. Bu vesileyle sadece baş harfleri verilmiş olan yazar isimleri aşağıda verilen tablodaki gibidir:

<u>Arapça Yazılışı ve Telaffuzu</u>	<u>Türkçe Okunuşu</u>	<u>Açık Kimliği</u>
ا. Elif	E.	Enver (Enver Paşa)
م. ر. Mim. Re.	M. R.	Tespit edilemedi
س. Sin	S.	Tespit edilemedi
ح. ص. Ha. Sad.	H. S.	Tespit edilemedi
و. م. Vav. Mim.	V. M.	Tespit edilemedi
ا. ع. Elif. Ayn.	E. A.	Tespit edilemedi
ح. ع. Ha. Ayn.	H. A.	Tespit edilemedi
ع. Ayn.	A.	Tespit edilemedi

Dergide sadece baş harfleri verilmiş olan yazar isimlerinin birçoğunu tahmin etmemize rağmen dergide makale yazmış olduklarına dair net bilgilere ulaşamadığımız için açık kimliklerine değinemedik. Ancak araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak “*Elif*” (ا.) E. mahlasıyla yazılmış olan makalelerin İsmail Enver Paşa'ya ait olduğunu tespit ettik. Bilindiği gibi İsmail Enver Paşa, yurt dışına çıktıktan sonra yazdığı mektuplarında ve sair yazışmalarında birtakım mahlas isimler kullanmıştır. Paşa'nın bu süreçte kullandığı *Elif* mahlası da bunlardan biridir. Enver Paşa özelinde yapılmış olan akademik ve sair çalışmalar bu tespitimizi doğrular nitelikte bilgiler vermektedir.⁵⁶⁶ Dolayısıyla dergide *Elif* imzasıyla yayımlanmış olan makale ve beyanatlar Enver Paşa'ya aittir.

⁵⁶⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 190.

⁵⁶⁶ Yusuf Gedikli, *Enver Paşa (Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyannameleri ve Mektupları)*, Elif Kitabevi, Milenyum Yay. İstanbul 2018, 117-157.

Dergide isimleri açıkça yazılmayıp sadece isimlerinin baş harflerine yer verilen yazarlar ise muhtemelen ya Teşkilat-ı Mahsusa gönüllüleri ya da yurt dışına bulunan ittihatçı gurubun önde gelen sembol isimleridir. Dergide makalesi yayımlanıp isimleri kısmen açık bir şekilde yazılmış olan yazarların isimleri ise aşağıdaki gibidir:

<u>Yazar Adı</u>	<u>Milliyeti</u>	<u>Yazar Adı</u>	<u>Milliyeti</u>
Mehmet Vehib Paşa (Kaçı)	Arnavut	Bahaeddin	Türk
Arab-i Samim	Arap	Hafız Şükrü	Türk
Abdulaziz Çaviş	Mısır	Ayaz İshaki	Tatar-Türk
Dr. Şatırtano	İrlanda	Aliçe Oğlu Harun	Türk
Profesör Valentin	İrlanda	Doktor Kazım Hasan	Türk
Emir Şekib Arslan	Suriye	Müslüm Samim	Arap
Zeki Kırım	Ürdün	Hamdi Mehmed	Türk
Ebu'l-Faruk	Filistin	General Bronzart Paşa	Alman
Hazım	Türk	Hotani (Main Muhammed)	Hindistan
Kadriye Hüseyin	Mısır	Abdülmecid b. Abdulaziz Han	Türk
El Mücahid	Filistin	Muhammed Vehbi	Türk
Muhammed Bereketullah	Hindistan	Mehmed Teymur Bey (Şair)	Türk
Musa Carullah	Tatar-Türk	Emanullah Han	Afganistan
Abdurreşid İbrahim	Türk	Salar Nizam	İran

2.2.5. Periyodik Yayın Düzeni

İsmail Enver Paşa, düşüncelerinde tasarladığı çalışmalarını İslâm Dünyası'na anlatmak üzere hazırlattığı Livâü'l-İslâm dergisini her daim önemsemiş ve ön planda tutmuştur. Berlin'de basılarak İslâm Dünyası'na dağıtılan dergi, siyasi destek aramak için Moskova'da bulunun Enver Paşa'ya da düzenli olarak gönderilmiştir. Paşa, bu vesileyle maddi ve manevi sorumluluğunu üstelendiği dergiden her daim haberdar olmuş ve derginin gidişatına da sürekli müdahale etmiştir.

İsmail Enver Paşa Moskova'da bulunduğu süreçte, dergi periyodik olarak 15 günde bir yayımlanmıştır. Ancak Paşa Moskova'dan ayrılacağı zaman maddi konular da artık kendini hissettirmeye başlamıştır. Paşa, Moskova'dan Berlin'e yazdığı 29 Temmuz 1921 tarihli mektubunda; “*Para meselesi pek firâklıdır. Değirmenin suyu duracak gibi*” demek suretiyle maddi konuların ciddi boyutlara ulaştığını haber vererek Berlin'deki dergi yönetimine tutumlu olmalarını öğütlemiştir.⁵⁶⁷ Paşa, Batum'a geçtikten sonra ise 5 Eylül 1921'de İslâm İhtilal Cemiyetleri Başkomutanlık Veznedarlığına yazdığı bilgi notunda “*Gelecek aydan itibaren ayda bir neşrolunacak Livâü'l-İslâm için Berlin Merkezine yalnız 10.000 Mark itası*”⁵⁶⁸ talimatını vererek derginin bundan sonraki

⁵⁶⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 237.

⁵⁶⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 245.

hacmi ve gidişatı hakkında önemli ipuçları vermiştir.

İsmail Enver Paşa'nın bahsettiği nedenlerden dolayı 15 Mart 1921 tarihinden itibaren birinci sayıdan başlayarak 14. sayı dâhil olmak üzere 15 günde bir yayımlanmış olan derginin periyodik yayın düzeni bozulmuştur. 14. sayıdan 45 gün sonra hazırlanmış olan 15 Kasım 1921 tarihli nüshada 15 ve 16. sayılar birleştirilerek tek nüsha halinde yayımlanmıştır. Bir ay sonra ise 15 Aralık 1921 tarihinde 17 ve 18 numaralı sayılar yine birleştirilerek tek nüsha halinde basılmıştır. Böylece derginin birinci yılı (1921), 16 adet ve 18 sayı olacak şekilde toplam 160 sayfa olarak tamamlanmıştır.

İsmail Enver Paşa, Bolşeviklerle mücadele etmek üzere Türkistan bölgesine geçtikten sonra para sıkıntısı daha da artmış ve derginin periyodik yayın düzeni iyice bozulmuştur. *İkinci yılın* (1922) ilk sayısı olan 15 Ocak 1922 tarihli nüshasında 1-2 numaralı sayılar birleştirilerek yayımlanmış ve iki ay ara verildikten sonra 15 Mart 1922 tarihinde 3-4-5-6 numaralı sayılar birleştirilerek tek nüsha halinde basılmıştır. Daha sonra ki yayımlanmış olan sayılar ise sırayla 75 gün, 85 gün, 30 gün, 31 gün ve 75 gün gibi istikrarsız bir düzende ikişer sayı birleştirilerek tek nüsha halinde yayımlanmıştır. Dolayısıyla dergi, ikinci yılda 8 adet olarak basılmış ancak yine 18 sayı olacak şekilde tekraren 1'den başlayıp 18'e kadar numara verilerek 139 sayfa olarak yayımlanmıştır.

Livâü'l-İslâm dergisinin ikinci yılı (15 Ocak 1922) hem maddi imkânsızlıkların hem de sair sıkıntıların daha da arttığı dönemdir. Berlin'de bulunan diğer ittihatçılar da Enver Paşa'ya karşı tavırlarını iyice açığa vurmaya başlamışlardır. İttihatçıların Paşa'ya karşı tavır almalarının altında yatan neden ise artık maddi ihtiyaçları karşılanamaz duruma gelmiştir. Çünkü sürgündeki ittihatçıların maddi ihtiyaçları Enver Paşa'nın organize ettiği bir yapı üzerinden sağlanmıştır. Hatta Enver Paşa, çoğu zaman bu ihtiyaçları borçlanarak karşılamıştır. Enver Paşa'nın kardeşi Kamil Bey, 18 Şubat 1922 tarihinde Paşa'ya yazdığı mektubunda bütün bu gelişmeleri şöyle izah etmiştir:

"(...)Ağabey, bu adamlarla çalışmak mecburiyetinde kaldığından son derece muazzebim. Hakkınızda bu adamların öyle intikam şekilli fikirleri var ki, tasavvur edemezsiniz. Sizi deli, ne yaptığını bilmez bir adam diye ortaya koyuyorlar. Sizi her fırsatta alçaltmaktan geri durmuyorlar. Ma'a-te'essüf ben susmaya, hep bu acı sözleri yutmaya mecbur kalıyorum. Şimdi artık Halid Bey'in arzusu üzerine hareket ediliyor. Ve onun emirleri güya bi'l-müzakere kabul ediliyor. Her ictimaya gayret ediyorum. Her seferinde de bana idam edilmeğe gidiyorum gibi geliyor. (...)

Halid Bey üç aya kadar para bulacağını vaad etti, dediler. Ben de böyle masallara inanmak doğru olmayacağını anlatmak istedim. Rüsuhi Bey, şimdiye kadar

gelen paraları Halid Bey'in temin ettiğini, Nazım'ın son getirdiği ise sırf Nazım Bey'in şahsına hürmetle verilen bir para olduğunu söyledi. Bununla demek istedi ki, parayı Ali Bey'in namı temin etmiş değildir. Bu sözler de gücüne gitti. Elimizde elan 400 bin mark kadar bir para var. Aklıma, "Bu adamlara gidiniz. Size artık para vermeyeceğim" demekte geliyor. Fakat o zaman alenen bunlarla uğraşmak lazım gelecek.

*Gazeteyi 10 ay daha çıkarabilmek için lazım gelen 150 bin markı bir yana koyup ona dokunmamayı teklif edeceğim. Kabul ederlerse sesimi çıkarmayacağım. Aksi takdirde bunlarla kat'i alakadan başka çare olmayacaktır. Burada sizin için canla başla çalışmakta olan Ziya ile İlyas'tan başka kimse yoktur. Onları da didik didik didikliyorlar. (...)"*⁵⁶⁹

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Paşa, dergiyi ayakta tutmak için oldukça çaba sarf etmiş ve okunması için arkadaşlarını sürekli teşvik etmiştir. Mesela, dergi yayımlanmaya başladığı haberini aldıktan sonra arkadaşlarına yazdığı mektupların birçoğunda bahse konu dergiden övgüyle bahsetmiştir. 29 Haziran 1921'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, "*Berlin Heyet-i Merkeziyesi tarafından Türkçe-Arapça-Farsça-Almanca olarak yayımlanan İslâm İhtilal Cemiyeti'nin yayın organı olan Livâü'l-İslâm gazetelerini ekli olarak gönderdiğini*" söylemektedir.⁵⁷⁰

Enver Paşa ayrıca, Türkistan'a geçmeden önce dergiyi bölgeye gönderdiği de anlaşılmaktadır. Bahse konu derginin Türkistan'a ulaştığını ise aynı dönemde Türkistan'da bulunan Zeki Velidi Togan hatıralarında dergiden bahsederek "*1921 Eylül ve Ekim aylarında bize Buhara'daki Türk subaylardan Ali Rıza vasıtasıyla Moskova'da bulunan Enver Paşa'dan birkaç mektup ve Livâü'l-İslâm dergisinin kendilerine geldiğini*" söylemiş ve derginin içeriğini de anlatmıştır.⁵⁷¹

Livâü'l-İslâm dergisi, sadece Türkistan bölgesine değil, diğer Müslümanların yaşadığı bölgelere de ulaştırılmıştır. Bazı bölgelerde derginin İngilizler tarafından toplatıldığına dair bilgilere yine derginin haberler kısmında yer almıştır. Mesela Filistin'de yasaklandığına dair bilgiler derginin 15 Aralık 1922 tarihindeki son nüshasında "*Livâü'l-İslâm Mecmuasının Men'-i İdhâli*" başlığı altında duyurularak şöyle denilmiştir: "*Filistin'de hükümet-i mahalliye matbûâta tebliğ eylediği bir emir ile Livâü'l-İslâm Mecmuasının idhâlini men ediyor. Livâü'l-İslâm her kimde görülürse 6 ay hapis ve 200 lira cezâ-i nakdî ile tecziye edileceğini i'lân ediyor.*"⁵⁷²

⁵⁶⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 263.

⁵⁷⁰ Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 120.

⁵⁷¹ Selçuk Gürsoy, *Enver Paşa'nın Sürgünü, (Liva el-İslam Dergisi)*, Salyangoz Yay. İstanbul 2007, 44.

⁵⁷² *Livâü'l-İslâm*, "Livâü'l-İslâm Mecmuasının Men'-i İdhâli", Sene 2, Numara 17-18, Berlin 15 Aralık 1922, 116.

Hülâsa Livâü'l-İslâm dergisinin ilk sayısı 15 Mart 1921 tarihinde, son sayısı ise 15 Aralık 1922 tarihinde yayımlanmıştır. Her iki yılda (1921-1922) toplam 36 sayı olacak şekilde 24 adet nüsha basılarak okuyucuya sunulmuştur.

2.2.6. Fiyatı, Adresi ve Matbaa Bilgisi

Livâü'l-İslâm dergisinin fiyatı konusunda herhangi bir bedel telaffuz edilmemiştir. Hatta bedelsiz dağıtıldığı ve bağışlarla ayakta tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda 15 Haziran 1921 tarihinde yayınlanan 7 numaralı sayıda fiyat konusuna değinilerek şöyle denilmiştir:

“Birçok zevât mecmûamızın abone şerâitini mektûbla istifsâr buyuruyorlar. Birkaç hamiyetli Müslümân’ın muâvenet-i nakdîsiyle intişâr eden “Livâü'l-İslâm”dan maddî bir menfaat beklenilmemektedir. Binâenaleyh mecmûanın muayyen bir fîâtı yoktur. Ta’kîb eylediğimiz yüksek gâyeyi takdîr buyuran zevâtın vâkî’ olacak nakdî muâvenetleri teşekkürle karşılanır ve gönderilecek meblâğa mukâbil makbuz irsâl olunur.”

Bahse konu dergi yayın hayatını üç farklı adreste sürdürmüştür. İlk olarak *Berlin-Nikolasza Normane Strassa 6, Telefon: Wannsse 132* olarak adres belirtilmiştir. 15 Mart 1922 tarihinde yayınlanan 3-6 numaralı sayıda adresin değiştiği anlaşılmaktadır. Bu sayıda adres: *Berlin-Nikolassee, Alemannenstrasse 11, Telefon: Wannsee 209* olarak verilmiştir. Son adres değişikliği ise, 1 Ağustos 1922 tarihinde 11-12 numara olarak yayınlanan sayıda *“Braunschweig Hagenstrasse 27, Telefon: 2000”* şeklinde verilmiştir.

Derginin baskı işlemleri, Şarklı bir şirkete ait olan Kaviani isminde bir matbaa tarafından yapılmıştır. 15 Temmuz 1921 tarihinde yayınlanan 9 numaralı sayının 96. sayfasında Kaviani matbaası hakkında kısmi bilgiye yer verilmiştir. Burada verilen bilgilerden Kaviani matbaasının Şarklı bir şirkete ait olduğu ifade edilmiştir. Derginin birçok sayısında matbaanın bastığı yayınlara yönelik muhtelif reklamlara da yer verilmiştir. Ayrıca yayınlanan her nüshanın son sayfasının en alt kısmına gelecek şekilde matbaanın logosuna ve adres bilgilerine yer ayrılmıştır.

Araştırmamız kapsamında Berlin Ticaret Odasından Kaviani Matbaası hakkında bilgi talep etmemize rağmen herhangi bir bilgi elde edemedik. Bu konuda irtibat kurduğumuz Dışişleri Bakanlığı Berlin Türk Büyükelçiliği yetkilileri oldukça çaba sarf etmelerine rağmen Matbaa hakkında kayda değer resmi hiçbir belge ve bilgiye ulaşamadık. Ancak şifahi olarak topladığımız bilgiler, bahse konu matbaanın neşrettiği

eserler ve matbaanın isminden de yola çıkarak İranlı Müslüman bir aileye ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Matbaanın adresi ise “G. m. b. H, Berlin-Charlottenburg Leibnizstrasse 43.” olarak derginin muhtelif sayfalarında yer almıştır.

2.2.6. Fiziki Durumu ve Sayfa Düzeni

Araştırmamız kapsamında ele aldığımız Livâü'l-İslâm dergisinin Türkiye’de bulunan Türkçe (Eski Türkçe) nüshalarının tamamı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Bölümünde bulunmaktadır. Ayrıca Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Bölümünde ise az sayıda muhtelif sayıları mevcuttur. Biz araştırmamızı İBB Atatürk Kitaplığında bulunan mevcut nüshalar üzerinden okumalar yaparak yürüttük. Bahse konu derginin bütün sayılarının transkripsiyonunu yaparak öz bilgilere ulaştık. Bu bakımdan dergi hakkında sunduğumuz bilgilerin tamamı kendi çalışmamızın ürünüdür.

Bahse konu dergi, 18.30 x 25.60 cm boyutlarında olup kapak veya cilt kullanılmadan makalelerin veya yazıların yayınlanmasına hemen geçilmiştir. Her sayının ilk sayfasında çerçeve içerisine alınmış yayın tarihi, sayı numarası, mesul müdürü, hangi dilde yayınlandığı, adres bilgileri, telefon numarası ve derginin yayın politikasına uygun olarak slogan yer almaktadır. Çerçevenin en alt kısmında ise “*On beş günde bir neşrolunur siyâsî mecmûa*” ibaresi yer almıştır. Derginin sayıları çoğu zaman birleştirilerek yayınlanmasına rağmen bu ibare hiç değişmemiştir.

Sayfa düzeni ise şöyledir: ilk sayfanın en üst tarafında yer alan 7,5x16 cm boyutlarında bir çerçeve bulunmaktadır. Bu çerçevenin dışında ortasına gelecek şekilde derginin Almanca ismi olan *Liwa-el-İslâm* ibaresine yer verilmiştir. Yine çerçevenin dışında ve sol köşesinde Rumi takvime göre, sağ köşede ise Hicri takvime göre tarih kaydı düşülmüştür. Çerçevenin içi ise her iki taraftan 4 cm genişliğinde dikine çizgiyle bölünerek üçe ayrılmıştır. Sol tarafta “*Menâfi’-i İslâmiye’ye hâdim âsâr için sahifelerimiz açıktır*” ibaresine yer verilmiştir. İkinci yıldan itibaren bu çerçevenin içinde yer alan mesul müdürün ismi çıkarılarak bunun yerine “*İmzalı makalelerdeki fikirler imza sahibine aittir*” ibaresi konulmuştur. Ancak mesul müdürün ismi her sayının son sayfasında en alt kısmına gelecek şekilde yazılmıştır.

Çerçeve içinde kalan orta kısımda ise derginin ismi olan “*Livaü'l-İslâm*” büyük

puntolarla Eski Türkçe (Osmanlıca) olarak *Ta'lik* hatla yazılmıştır. Makale ve yazılar ise yine Eski Türkçe olarak matbaa baskısı halinde sayfa dikine bölünerek iki sütun halinde yayımlanmıştır. Çok nadiren de olsa sayfanın tamamını kaplayacak şekilde tek sütun halinde yayımlanmış yazılar da mevcuttur.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNDE İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ

Siyasi mecmua olarak yayımlanmış olan Livaü'l-İslâm dergisi, genel hatlarıyla sömürge altında yaşayan bütün Müslümanların bağımsızlığına yönelik bir yayın politikası belirlediği için dergide yayımlanmış olan makale ve haber niteliğindeki konular da doğal olarak ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında ele alınmıştır. Her ne kadar konu başlıkları farklı diyalektikler çerçevesinde ele alınmış gibi görünse de içerik olarak hep aynı mesajlar verilmiştir. Bu bakımdan dergide yayımlanmış makaleler tetkik edilirken konu başlıkları da tasnife tabi tutularak ele alınmıştır.

3.1. BİRİNCİ YAYIN YILINDA İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ (1921)

3.1.1. İttihâd Çağrısı

İttihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında bir yayın politikasıyla 15 Mart 1921'de yayın hayatına başlayan Livâü'l-İslâm dergisi, Kur'an-ı Kerim'de; “*Şüphesiz ki, siz tek bir ümmetsiniz. Ve ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise bana kulluk edin!*” (Enbiyâ, 21/92) mealinde zikredilen Ayet-i Kerimeyi ana slogan yaparak ittihâd çağrısına başlamıştır. Ancak bu Ayet-i Kerime üç sayıda kullanılmış ve okuyucudan gelen uyarılar dikkate alınarak diğer nüshalarda bir daha kullanılmamıştır. Bu konu, 1 Mayıs 1921'de yayımlanmış olan 4 numaralı sayıda şöyle ifade edilmiştir:

“*Birçoklarının Livâü'l-İslâm'ın baş sayfasını tezyîn eden âyet-i kerîmenin sûret-i dâimede dercini, muvâfık bulmadıklarını aldığımız mektuplardan anladık. İtirazlarına sebep olarak, gazetenin okunduktan sonra şuraya buraya atılması ve dolayısıyla âyet-i kerîmenin ayaklar altında çiğnenmesi ihtimâlini gösteriyorlar. Hüsn-ü niyete makrûn olan şu ihtârı kâmil hürmetle nazar-ı dikkate aldık ve bugünden itibaren Ayet-i Kerime'yi ser levhamızdan çıkardık*”⁵⁷³

Bahse konu Ayet-i Kerime, derginin baş kısmından kaldırılmış olmasına rağmen anlam alanları bakımından ehemmiyeti hiçbir zaman terk edilmemiştir. Çünkü dergide yayımlanmış olan makale ve haber niteliğindeki yazıların tamamı bu çerçeve üzerine oturtularak okuyucuya sunulmuştur. Dergi, bu konuya 1 numaralı sayısında “*Siyasi*

⁵⁷³ Livâü'l-İslâm, “Muhterem Karilerimize”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 41.

Mesleğimiz” başlıklı makaleyle açıklık getirerek okuyucuya şöyle seslenmiştir: “*Bütün Ahâli-i Akvâm-ı İslâmiye arasında Dîn-i Mübîn-i Muhammediye’nin emrettiği vahdeti teşvîk ve te’mîn eylemektir. Esâsât ve an’anât-ı dîniye rehberimiz olacaktır.*” Makalenin devamında emperyalizmin sömürgesi haline gelmiş olan Müslümanların artık bağımsızlık için mücadele etmelerinin gereğine vurgu yapılmış ve Müslümanlara düşman olan, düşman hâkimiyetine boyun eğmeyi telkin eden ve bu konuda zafiyet gösteren herkes düşman ilan edilerek sahte milliyetperverlere dikkat çekilmiştir.

Makalede, “*İslâmiyet zuhûrundan beri hür ve müstakîl yaşamıştır ve istiklâlini ebediyen muhâfaza eleyecektir. Biz bu imân ve kanâatleyiz ve bu imân ile öleceğiz. Aynı imân ve kanâate sâhib olan din kardeşlerimiz için mecmûamızın sahifeleri açıktır. Tevfik Cenâb-ı Hak’tandır*”⁵⁷⁴ denilerek ittihâd çağrısı yapılmıştır.

Yine 1 numaralı sayıda “*Bismillahirramanirrahim*” başlığı altında Arapça olarak yayımlanmış olan makalede; Müslümanların gaflet, oyun ve eğlence ile zaman geçirdiğine dikkat çekilmiş, Batılılar tarafından Müslümanların arasına fitne sokularak birbirlerine karşı savaştırdığı, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere tüm Batılıların ‘*İslâm Birliği*’ tehlike olarak gördükleri”⁵⁷⁵ anlatılmıştır.

İttihâd çağrısına devam eden dergi, 1 numaralı sayısında, Vehip Paşa (Kaçı) imzalı “*Fâtihâ-i Kelâm*” başlığı altında bir makale yayımlamış ve aynı makaleye ikinci sayıda da devam edilmiştir. Vehip Paşa ilk makalesinde; ittihâd çağrısını *Tevhid* anlayışı üzerinden “*birbirini görmeyen, lisânen yekdiğerini anlamayan iki din kardeşini, uhuvvet hâlesiyle birbirine bağladığını*”,⁵⁷⁶ bu bağdan dolayı aralarındaki samimiyetin ise zamandan ve mekândan öte bir hale dönüştüğünü edebi bir dille anlatmıştır. Vehip Paşa ikinci makalede ise İslâm’ın beşeri ve ictimai planda öneminden bahsedip Müslümanların görev ve sorumluluklarının farz ve vaciplerle belirlendiğine işaret ettikten sonra makalesini iftirâkın zararlarından bahsederek şöyle bitirmiştir:

“*Ehl-i İslâm yek dil yek cihettir, kıblegâhı bir, hedefi bir, maksadı birdir. Şark’ta fakîr bir Müslim’in başı ağrısa, Garb’da zengin bir din kardeşinin yüreği sızlar! Şark’ta zengin bir Müslim’in yüzü gülse Garb’daki fakîr din kardeşi îd-i ekber eyler! İslâmiyet’te tefrika harâm, ittihâd şarttır! İslâmiyet bir âlem-i uhuvvettir ki nifâk ve şikâk dâire-i şümûlünden ebediyen matrûddur! Bîpâyân hürmetler sana, ey Âlem-i İslâm! Nâmütenâhî selamlar size! Ey din gardaşlarım!*”⁵⁷⁷

Dergi, *Tevhid* anlayışı üzerinden ittihâd çağrısını yineledikten sonra bu defa 4.

⁵⁷⁴ *Livâü’l-İslâm*, “Siyasi Mesleğimiz”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 1.

⁵⁷⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Bismillahirramanirrahim”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 4.

⁵⁷⁶ M. Vehib Paşa, “Fâtihâ-i Kelâm”, *Livâü’l-İslâm*, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 5-6.

⁵⁷⁷ M. Vehib Paşa, “Fâtihâ-i Kelâm”, *Livâü’l-İslâm*, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 11-12.

sayıda Kurtuluşa Doğru başlığı altında emperyalizm üzerinden ittihâd mesajı vermeye çalışmıştır. Yeni yayın hayatına başlamış olan Kurtuluşa Doğru gazetesinin ismi yayımlanmış olan makalede başlık olarak kullanılmış ve aynı gazetede yayımlanan makale çerçevesinde okuyucuya mesaj verilmiştir. Batı emperyalizmine dikkat çeken makalenin sonunda Müslümanlara yönelik ittihâd çağrısı şöyle dile getirilmiştir:

*“Biz sözlerimizi İslâmlara tevcîh edeceğiz. Çünkü en acıklı işkencelere ma'rûz olan bu âlemde sözlerimizi dinleyenler pek çok bulunacaktır. Fakat bu hitâb diğer bizi dinlemeyen ve bu necât (kurtuluş) yolunda birlikte uğraşmak, can, baş vermek isteyen diğer hemcinsimize de ma'tûftur. Binâenaleyh bu mukaddeste bütün dünya ezilenleri birleşelim ve ilerleyelim diye umûma hitâb edib hayatı, daha ebedî ve bâkî olan cem'iyetin hayât ve saâdeti için fedâdan çekinmeyerek yürüyelim. İleri, dâima ileri! Hürriyete, saâdete, kurtuluşa doğru!”*⁵⁷⁸

Farklı mülâhazalar çerçevesinde ittihâd-ı İslâm düşüncesini yayın hayatı boyunca her daim gündeminde tutmuş olan dergi, 8 numaralı sayısında “*Dikkat Edelim, Aldanmayalım*” başlığıyla İslâm Dünyası üzerinde Avrupalılar tarafından kurgulanan etnik temelli siyasi ve kültürel tezgâhlara dikkat çekmiştir. Elif imzasıyla İsmail Enver Paşa tarafından yazıldığı anlaşılan makalenin devamında; Müslümanların etnik bölücülükten çok zarar gördükleri izah edilmiş ve Hindistan, Kuzey Afrika, Mısır ve Afganistan gibi bölgelerden örnekler verilerek Müslümanlara şöyle seslenilmiştir:

*“Ey Müslümân milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenâlığına inandırmağa çalıştıkları Müslümânlığınızdan korkmayınız ve İslâm âilesi içinde her millet münferiden kendisini ilim ve silâhla techîz ederek kurtarmaya çalışırken, diğer milletlerle birlikte kardeş gibi tevhîd-i mesâi ederek İslâm binâsını çürütmeğe çalışan emperyalistlere karşı durunuz.”*⁵⁷⁹

Daha sonra 1 Eylül 1921’de yayımlanmış olan 12 numaralı sayıda “*Biricik Yol*” başlığı altında Elif imzasıyla Enver Paşa tarafından yazılmış olan makalede; sömürge altında bulunan Müslümanların büyük-küçük demeden herkesin kurtuluş için mücadeleye azmetmesi gerektiği anlatılmıştır. Enver Paşa; birlikte hareket etmeden İslâm Dünyasının bağımsız hale gelemeyeceğine işaret ederek kurtuluşu başkalarından beklemek yerine ittihâd mücadelesinin zaruretiyi şöyle vurgulamıştır:

“El birliğiyle çalışmak demek, eskiden olduğu gibi, kurtulmamızı başkalarından beklemek, başkalarından imdâd ummak demek değildir, hem kendi ve hem de esîr kardeşlerini kurtarmak için bizzat işe sarılmak ve kan dökmektir. Fakat kanını beyhûde ve maksatsız dökmek için iyi ve esâslı hazırlanmaktır. İşte bize kalan yegâne yol. Eğer biz bu yolda ilerlemeğe başlar devâm edersek herhalde dünyanın, İslâm Âlemi hâricinde, diğer ezilen halk ve sınıflarını da beşeriyeti şeyn-i esâretten kurtarmağa

⁵⁷⁸ Livâü'l-İslâm, “Kurtuluşa Doğru”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 43.

⁵⁷⁹ Livâü'l-İslâm, “Dikkat Edelim, Aldanmayalım”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 83.

*ma'tûf olan mücâdelemize birlikte sürükler, onlara da kendi hakkımızı tanıtarak bizimle tevâhid-i mesâi' etmelerine muvâfık oluruz.”*⁵⁸⁰

Sömürge altında bulunan Müslümanların bağımsızlığını ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde ele alarak ittihâd çağrısı yapan dergi, bu ittihâdı sekteye uğratacak kurum, kuruluş ve kişileri de gündemine almıştır. Dergi, bu konuyu 14 numaralı sayısında “*Vatanına Hıyanet Edenler*” başlığıyla gündeme getirerek Müslümanların ittihâdına ihanet edenleri deşifre etmiştir. Zeki Kiram imzalı bu makale, New York'ta yayımlanan “el-Beyan” gazetesinden alıntı yapılarak haber niteliğinde, okuyucuya sunulmuştur.

Makalede; “*Şark el-Ürdün Emîri Abdullah'ın, Suriye ve Irak'tan firâr eden, ashâb-ı şehâmet zâbitânından bir Divân-ı Harb hey'eti teşkîl eylediğini ve bu hey'etin Suriye rüesâsından vatanlarına hıyânet ve ihânet edenlerden bazılarını i'dâma mahkûm eylediğini Suriye gazeteleri kaydediyorlar. Mahkûmlardan el-Emîr Seyyid el-Cezâyirî, Hakkı el-Azm, Nesîb el-Bekrî, Cemîl el-Ulşî, Mehmet Kürd Ali ve Ata el-Eyyûbî'yi tanıyoruz. Ve bunların mâhiyetlerini kârî'lerimize arz ediyoruz*” denilmiştir.

El-Emîr Seyyid el-Cezâyirî: Şerif Hüseyin, Osmanlı yönetimine karşı isyan ederken el-Cezâyirî'nin Şerif Hüseyin tarafına geçtiğini ve bu vesileyle vatanına hıyanet ettiği hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Hakkı el-Azm: Aslen Konya'dan göç etmiş Türk kökenli Azmzâdeler ailesine mensup bir ferdi olan Hakkı el-Azm'ın önce ateşli bir Osmanlı taraftarı olduğu daha sonra İttihat Terakki Partisine yordakçılık yaptığı, daha sonra Fransız taraftarlığına kendisini kaptırarak vatanına ihanet ettiği yönünde ifadeler kullanılmıştır.

Nesîb el-Bekrî: Bekri'nin şerefli bir aileye mensup olmasına rağmen işlediği fiillerle şerefsizlik yaptığını, hem Osmanlı Devleti'ne hem de Şam'da kurulmuş olan Arap Devleti'ne karşı isyan ettiği izah edilmiştir.

Cemîl el-Ulşî: Erkan-ı Harbiye azasından olan Ulşî, Fransızların Şam'ı işgal etmesine vesile olduğunu, casusluk yaparak Şam hükümetinin hazırladığı savunma hamlelerini Fransızlara sattığı yönünde bilgilere yer verilmiştir.

Kürd Ali: Önceleri Muktebes gazetesinde Cemal Paşa ve Bahattin Şakir hakkında methiyeler dizen Kürd Ali'nin daha sonra Fransızlardan para alıp onlar hakkında methiyeler dizdiğine işaret edilerek deşifre edilmiştir. Makalenin sonunda bahsi geçen isimler hakkında kamuoyunda anlatılan bazı hikâyelere de değinen Zeki Kiram, makalesini “*Lanet olsun hâinlere!*” ifadesini kullanarak sonlandırmıştır.⁵⁸¹

Livâü'l-İslâm dergisinin birinci yılında yayımlanmış konulardan tasnif ederek ittihâd çağrısı başlığı altında topladığımız bu bölümde bir taraftan okuyucu ittihâd düşüncesi etrafında toplanmaya davet edilmiş bir taraftan da bu düşüncüyü bozan iftirak hallerine vurgular yapılmıştır.

⁵⁸⁰ *Livâü'l-İslâm*, “Biricik Yol”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 117.

⁵⁸¹ *Livâü'l-İslâm*, “Vatanına Hıyanet Edenler”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Ekim 1921, 139-141.

3.1.2. Emperyalizm Vurgusu

Yayımlandığı dönem itibariyle İslam Dünyası'nın tam bağımsızlığını hedefleyen *Livâü'l-İslâm* dergisi, bu süreçte doğal olarak emperyalizmi de gündemine almıştır. Her ne kadar farklı diyalektikler çerçevesinde ele alınmış olan konularda emperyalizm bahsi geçse de bu bölümde tasnife tabi tuttuğumuz konularda doğrudan emperyalizm vurgusu yapılmıştır. Derginin 4 numaralı sayısında *Kurtuluşa Doğru* başlığıyla yayımlanmış makalede; Avrupa emperyalizminin İslam Dünyası'ndaki tahribatlarına değinerek Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak ve İran'dan örnekler verilmiş, Buhara, Cava, Sumatra ve Çin gibi bölgelerde yaşananların da farksız bir durum olmadığına değinilmiştir.

Türkiye'ye karşı Ermeni, Yunan ve sair azınlıkların kullanıldığına işaret edilmiş, Hindistan'da ise halkın birbirine düşman edilerek doğal kaynaklarının sömürüldüğüne vurgu yapılmıştır. Bahse konu makalede emperyalizm vurgusu şöyle özetlenmiştir:

*“Hülâsâ bu emperyalistler 29 Şâbân 1885 tarihiyle Lord Norsborg'un Sudan hakkında yazdığı bir mektûbunda dediği gibi “Ben yalnız bir yol görüyorum, o da Müslümânları yine Müslümânlara tepeletmektir.” Düstûrunu ta'kîb eden bütün bu emperyalist ve kendi milletleri işçilerini de esîr haline getiren birkaç banka grubunun emrine münkad olan hükümetler, bir ekalliyet-i kalîle için, İslâmları ifnâ ediyorlar.”*⁵⁸²

Yukarıda izah edildiği şekliyle genel bir emperyalizm çerçevesi çizen dergi, 8 numaralı sayısında *“Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri”* adlı makaleyle emperyalizmin Kafkasya'daki boyutuna değinmiştir. İmzasız yayımlanmış olan makale; Kafkasya'da yaşayan milletlerin önce Ruslar ve daha sonra da İngilizler tarafından birbirine düşman edildiğini anlatarak bölgedeki Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne karşı kullanıldığını ve bölgedeki karışıklığın hem İslam Dünyası'nın hem de Türkiye'nin geleceğini yakından etkileyeceğine işaret edilmiştir.⁵⁸³

Daha sonra 9 numaralı sayıda makalenin ikinci bölümü M.R. (ج.م) imzasıyla yayımlanarak İngilizlere dikkat çekilmiştir. Makalede; İngilizlerin Ermenileri, Dağıstanlıları, Gürcüleri ve Azerbaycan'ı çatıştırarak aralarındaki dostluğu yok edip kendi emperyalist emellerine rahat ulaşabileceklerinden bahsedilmiştir. Bu vesileyle bölgedeki karışıklıktan Müslümanların büyük zarar gördüğüne işaret edilmiş ve İngilizlerin bölgede atacağı her adımın altında şeytanlık yattığını, bundan dolayı

⁵⁸² *Livâü'l-İslâm*, “Kurtuluşa Doğru”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 41-43.

⁵⁸³ *Livâü'l-İslâm*, “Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 83-84.

İngilizlerin Kafkasya bölgesinde atacakları her adıma mutlak manada şüpheyile yaklaşılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁵⁸⁴

Dergi, emperyalizmin boyutunu anlatmak için sadece Müslüman milletleri değil Müslüman olamayan milletleri de gündemine almıştır. Özellikle İrlanda'nın bağımsızlık mücadelesine işaret edilerek emperyalizm vurgusu yapılmıştır. 4 numaralı sayısında Dr. Şatırtano imzasıyla yayımlanmış olan *İrlanda'nın Hürriyet Uğrunda Cidali* isimli makalede; hürriyet mücadelesinin kolay olmadığını, bu uğurda bedenlen ölünse de fikren hiçbir zaman emperyalizmle mücadeleden geri durulmamasına dair İslâm Dünyası'na mesaj verilmiştir.⁵⁸⁵ Daha sonra 10 numaralı sayıda "*İrlanda ve İngiltere*" başlığıyla imzasız olarak bir makale daha yayımlanarak emperyalizm vurgusu yapılmış ve bağımsızlık mücadelesinin önemine değinilmiştir.⁵⁸⁶

İrlanda üzerinden emperyalizme atıflarda bulunduktan sonra yine 11 numaralı sayıda *Lozan Mektupları* başlığı altında bir makale daha yayımlanmıştır. H.A (.ع .ح) imzasıyla yayımlanmış makalede; dergi okuyucusu olduğunu belirten yazar, derginin mukaddes gayeye (ittihâd-ı İslâm) hizmet etmesinden duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra Müslüman idarecilerin hatalarından mütevellit İslâm Dünyası'nın sömürge haline geldiğine işaret etmiştir. Müslümanlar nüfus olarak emperyalist devletlerden daha fazla olduğuna dikkat çeken yazar, 1919 yılında İngiltere tarafından (Whitaker's Almanak) yayımlanmış rakamlardan yola çıkarak şu tespitlerde bulunmuştur:

*"İngiltere'nin nüfûs-u asliyesi kırk altı milyon iken İngiliz ribka-i esâretinde yaşayan milel mahkûmenin mikdâr-ı nüfûsu üç yüz seksen milyona tecâvüz ediyor. Yalnız Hindistan'da üç yüz on altı milyon Hindli hürriyet ve istiklâllerinden mahrûm bulunuyor. Kırk milyon nüfûsa mâlik bulunan Fransa'nın müstemlekelerinde altmış milyon nüfûs mazlûme var. Altı milyonluk küçük bir hükûmet olan Hollanda Asya'da hemen hemen Müslümânlardan müteşekkil ve siyâsî her haktan mahrûm otuz sekiz milyonluk müstemleke tebaasına hâkimdir. Altı milyonluk Portekiz'in idâresi altında on milyonluk müstemleke var."*⁵⁸⁷

Makalenin devamı 13 numaralı sayıda aynı başlıkla okuyucuya sunularak Cihan Harbi döneminde İtilaf Devletleri'nin mazlumların bağımsızlığı için savaştıkları yönünde propaganda yaptıklarını ve bu propagandaya çoğu Müslümanın inandığından şikâyet etmiştir. Fakat bu propagandanın yalan olduğunu, asıl maksadın Müslümanları

⁵⁸⁴ *Livâü'l-İslâm*, "Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri 2", Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 92-94.

⁵⁸⁵ *Livâü'l-İslâm*, "İrlanda'nın Hürriyet Uğrunda Cidali", Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 47-48.

⁵⁸⁶ *Livâü'l-İslâm*, "İrlanda ve İngiltere", Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 101-103.

⁵⁸⁷ *Livâü'l-İslâm*, "Lozan Mektupları 1", Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 103-106.

özgürleştirmek değil, kendi emellerine devam etmek için politik bir manevra yaptıklarına işaret etmiştir. Daha sonra Sevr Antlaşması ile ortaya çıkan manzaraya değindikten sonra emperyalizmin asıl hedefinin Müslümanları köle olarak kullanıp kendi devlet bütçelerini zenginleştirmek olduğuna vurgu yapmıştır.⁵⁸⁸

Emperyalizmi farklı mülahazalar çerçevesinde ele alan dergi, 15 Aralık 1921’de yayımlanmış olan 17-18 numaralı nüshada emperyalizmden kurtulmak için çareler de önermiştir. Hafız Razi imzasıyla *Kurtulmak İsteyenlere Tarih Rehber Olmalı* başlığıyla okuyucuya sunulan makalede; Meksika yerlilerinin bağımsızlık mücadelesini başlatan Miguel Hidalgo (ö.1811) ismindeki Katolik bir papazın bu süreçteki çabalarına değinmiştir. Yazar, Hidalgo’nun kurşuna dizilmesiyle Meksikalı yerlilerin bağımsızlık taleplerinin son bulmadığına işaret ederek bu mücadelenin Genereal Iturbide (ö.1824) tarafından yürütüldüğünü ve 1820 yılında İspanyolların Meksika’yı terk etmek zorunda kaldığına dikkat çekmiştir. Meksika tarihine damga vurmuş sembol isimlerin mücadelelerinden örnekler veren Hafız Razi, makalesini; *Azim ve imânla mücâdele eden, kuvvetlerini hüsn-ü isti’mâl eden akvâm hiçbir zaman esâret zinciri altında kalamaz*” diyerek emperyalizmden kurtulmak için mücadelenin önemine işaret etmiştir.

Tasnife tabi tutarak bu bölümde ele aldığımız makaleler, derginin birinci yılda (1921) emperyalizme bakışını ortaya koymaktadır. Genel hatlarıyla emperyalizmin Avrupalılar tarafından Müslümanları sömürmek üzere kurguladıkları iktisadi, itikadi, siyasal ve kültürel projelerin eseri olduğuna dair mesajlar verilmiştir. Ayrıca Müslüman milletleri idare eden yönetici sınıfın hatalarından mütevellit İslâm dünyasının emperyalist emellere teslim olduğuna vurgu yapılmıştır.

3.1.3. İngilizlere Bakış

Livâü’l-İslâm dergisi, yayın hayatına başladığı andan itibaren açık bir şekilde İngiliz emperyalizminden söz etmeye başlamıştır. Derginin her sayısında İngilizler gündem yapılarak hem İslâm Dünyası’nın yaşadığı sıkıntılar hem de emperyalizmin tuzağına düşmüş sair milletlerin sorumlusu olarak İngilizler gösterilmiştir. Makalelerde konular mülhaza edilirken İngilizleri doğrudan ilgilendirmemiş olsa dahi söz mutlaka İngiliz siyasetine doğru dönüştürülerek eleştirilmiştir. İlk sayıda yayımlanmış olan

⁵⁸⁸ *Livâü’l-İslâm*, “Lozan Mektupları 2”, Sene 1, Numara 13, Berlin, 15 Eylül 1921, 130-132.

Siyasi Mesleğimiz başlıklı başlangıç makalesinde İngilizler hedef tahtasına konularak Müslümanları İngiliz siyasetinin esiri haline getirecek her fırka düşman ilan edilmiştir.

İki numaralı sayıda *Londra Konferansı* adı altında yayımlanan makalede, “Londra Konferansı’ndan net bir sonucun çıkmadığı, bunun sorumlusunun İngilizler olduğu ve İngiltere’nin amacının İngiliz olmayan milletleri kan içinde boğmak olduğu” belirtilerek İngilizler, ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Baş sorumlu olarak Llyod George ilan edilerek “İslâm kanıyla beslenen canavar” olarak nitelendirilmiştir.⁵⁸⁹

Üç numaralı sayıda, İslâm gençlerine ithafen yazılan “*İngiliz Vahşeti*” isimli imzasız bir makaleye yer verilerek “benî beşerin geçirdiği felâketlerin avâmil-i esâsiyesi İngiliz fitne ve fesâdıdır” denilmiştir. Devamında İslâm gençlerine şöyle seslenilmiştir:

“Zavallı Genç! Belki de sen henüz İngilizleri lâıykıyla tanıyamadın, çünkü tanıtmadılar. Bir takım vatansızlar (İngiliz) kelimesini, bir metâ’ın iyiliğini te’yid eder bir sıfat gibi kullandılar ve senin saf ve nezîh fikrine İngiliz kumaşı, İngiliz çeliği, İngiliz azmi gibi terkipleri cânîyâne bir sûrette yerleştirmeye uğraştılar.”

İngiliz vahşetini anlatmak için büyük bir eser meydana getirmeye gerek olmadığı anlatılan makalede; “son dört asır zarfında dökülen her damla kanın sebebinin İngilizler” olduğuna işaret edilmiştir. Betimlemelerin de yapıldığı makalede; İngilizlerin yüzüne o kızıllığı veren İslâm damarlarından içtikleri kandır, denilerek kan içici canavar olarak tasvir edilmiştir. Makalenin sonunda İngilizlerin Şehzadebaşı Karakolunda işlediği cinayetlerden söz edilerek Fransız Zabitanı tarafından çekildiği belirtilen 4 adet fotoğrafa yer verilmiştir.⁵⁹⁰ *İngiliz Vahşeti* isimli makalenin devamına ise 4 numaralı sayıda devam edilerek İstanbul’un işgaline işaret edilmiştir. Şehzadebaşı Karakolunda silahsız askerlerin katledilmiş olması nefretle kınanarak işgalden İstanbul Hükümeti sorumlu tutulmuş ve İngilizler işgalci olarak tarif edilmiştir.⁵⁹¹

İngilizlere bakışını emperyalizm kapsamında devam ettiren dergi, 4 numaralı sayısında; 1921’de Berlin’de kutlanan Mısır İhtilali’nin ikinci yıldönümü münasebetiyle düzenlenen kutlamada Alman tarihçi Veit Valentin’in (ö.1947) yaptığı konuşmanın

⁵⁸⁹ *Livâü'l-İslâm*, “Londra Konferansı”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 10-11.

⁵⁹⁰ *Livâü'l-İslâm*, “İngiliz Vahşeti”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 28-30., Not: Bahse konu makale çerçevesinde yayımlanmış olan 4 adet fotoğraflar; birinci fotoğraf: “16 Mart 1920 günü İngilizler tarafından alçakça şehid edilen Onuncu Fırka-i Mûsikî efrâdından Gemerekli Kadir oğlu Ömer Osman.” ikinci fotoğraf: “Aynı günde şehid edilen Zileli İbiş oğlu Abdülkadir.” üçüncü fotoğraf: “16 Mart 1920’de İngiliz nâmerdliğine kurban giden Balıkesirli Ahmet oğlu Nasuh” dördüncü fotoğraf: “Aynı fâcia kurbanlarından Reşadiyeli Veli oğlu Muhammed”

⁵⁹¹ *Livâü'l-İslâm*, “İngiliz Vahşeti 2”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 43-46.

metni, *İngiltere Emperyalistliği* adı altında makale olarak okuyucuya sunulmuştur. Hitabet niteliğindeki bu makalede; “Cihânda emperyalistlik mektebini açan İngiltere olmuştur”, denilerek İngilizler emperyalizmden sorumlu tutulmuştur.⁵⁹²

15 Mayıs 1921 tarihinde yayımlanmış olan beşinci sayıda, *İngiltere'nin Caniyane Siyaseti* başlığı altında yazılan bir makaleyle İngiltere'nin asırlardan beri devam eden bir politikasının olduğu ve İngiliz Hükümetini idâre edenler değişse de bu politikanın hiçbir zaman değişmeyeceğine işaret edilmiştir. Makalenin devamında; Napolyon'a karşı dünyayı ayaklandıran, Ruslarla Japonları savaştıran, Hindistan'ı işgal eden, Cihan Harbi'ni çıkaran ve Batı'yı Doğu'ya hücum ettiren İngiltere'dir, denilerek emperyalizm vurgusuna devam edilmiştir. İttihâd düşüncesinin önemine de işaret edilen makalede; İngilizlerin ittihâd düşüncesini tehlike olarak gördüğüne vurgu yapılarak bu manevi bağa İngilizlerin artık gücünün yetmeyeceğine işaret edilmiştir. Bu konuda İngilizlerin kinini anlatmak için dergi örnek gösterilerek makalede şöyle denilmiştir:

*“İngiltere, Şark akvâmını ezmek, mahvetmek için her vaz'iyetten istifâde eder, nitekim bu makâlenin, sahifeleri arasında yer bulduğu (Livâü'l-İslâm) gazetesinin nâmı bile İngilizlerin husûmetini bilâtefrik herhangi bir Müslümân ferdine karşı tahrik etmek için kâfidir.”*⁵⁹³

Damat Ferit hükümetine yönelik eleştiriler getirerek ilk bölümü tamamlanan makalenin ikinci bölümüne 6 numaralı sayıda devam edilmiştir. İlk bölümünde imzasız olarak okuyucuya sunulmuş olan makalenin ikinci bölümünde yazar olarak M.R. (م. ر.) imzası kullanılmıştır. Aynı başlıkla devam edilen makalede; Milli Mücadele'nin İngiliz siyasetini etkisizleştirdiği ifade edilerek Damat Ferit eleştirilmeye devam edilmiş ve *Saray'ın* İngiliz siyasetine alet olduğuna dair şöyle denilmiştir:

“Bugünkü vaz'iyet karşısında sarâydan fazla bahsetmek lüzumsuzdur. Sarây vaz'ifesini ifâ etmiyor. Sarây âdî şahsiyet ve garazkârlığa âlet ediliyor. İzmir'e Yunanistan'ın çıkmasını te'mîn ve tahsîl eden, Anzavurları ihdâs eden pek çok Türk kanı ve Türk servetinin isrâf olmasına sebep olan, gardaşı gardaşa öldürten en büyük âmil sarâyın vaz'ifesini yapmamasıdır.”

Makalenin devamında, Talat Paşa'nın İngilizler tarafından öldürüldüğü, İstanbul ve Adana'da Ermenilerin isyana teşvik edildiğini, Kafkasya ve Azerbaycan'da ilim irfan sahibi muallim ve yöneticilerin Ermenilere katlettilerine dikkat çekilerek İslâm dünyasında işlenen cinayetlerin sorumlusu olarak İngilizlere işaret edilmiştir.⁵⁹⁴

⁵⁹² *Livâü'l-İslâm*, “İngiltere Emperyalistliği”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 48.

⁵⁹³ *Livâü'l-İslâm*, “İngiltere'nin Caniyane Siyaseti”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 59-61.

⁵⁹⁴ *Livâü'l-İslâm* “İngiltere'nin Caniyane Siyaseti”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 68-70.

Buraya kadar ele aldığımız makalelerde klasik İngiliz emperyalizminin dünyada meydana getirdiği olumsuzluklara değinmiş olan dergi, 7 numaralı sayısında bu defa *Daima Aynı Siyaset* isimli makaleyle Yukarı Silezya meselesinde İngilizlerin; Almanlar, Fransızlar ve Polonyalılar arasında husumet oluşturmak için uygulamaya koydukları politikalara dikkat çekilmiştir. M.R. (.) (.) imzasıyla hazırlanmış olan makalede; İngilizlerin kendi emelleri doğrultusunda Fransız dostlarını sattıkları yönünde ifadelerle de işaret edilmiştir.⁵⁹⁵ 8 numaralı sayıda aynı başlıkla ikinci bölümüne devam edilen makalede, Şark meselesine dikkat çekilerek şöyle denilmiştir:

“İşte pek âşikâr sûrette görülyor ki İngilizlerce birinci derecede mühim telakkî edilen Şarkî, Anadolu mes’elesidir. Yukarı Silezya Fransa’da ta’mirât, Almanları muâhedeyi tatbîke icbâr, Anadolu ve İstanbul mes’elenin İngilizlik emeline muvâfık bir sûrette halli için birer vâsıtadan ibârettir.”⁵⁹⁶

Yukarı Silezya meselesinde İngilizlerin güvenilir dost olmadığına dikkat çeken dergi, 9 numaralı sayısında İstanbul’un işgali üzerinden hareket ederek Elif imzasıyla İsmail Enver Paşa tarafından yazılmış olan *İstanbul’da İngiltere* isimli makaleye yer vermiştir. Enver Paşa; İstanbul’un Türk ve İslâm dünyası açısından önemine vurgu yaparak Mısır’ın işgaline benzediğini, İngilizlerin asıl hedefinin Boğazlar için burada kalıcı olmak üzere bu işgali tezgâhladıklarını söylemiştir.⁵⁹⁷

Boğazlar, Anadolu ve İstanbul üçgeni üzerinden mesajlar veren dergi, 10 numaralı sayıda *İngiltere ve Yeni Türkiye* adlı makalede Şark meselesine yönelik mesajlar vermiştir. Elif imzasıyla İsmail Enver Paşa tarafından kaleme alınmış olan makalede; dönemin İstanbul Hükümetine yönelik eleştiriler getirilerek Şark meselesinin farkına varılmadığını ve bu bakımdan İngilizlerin şirin görünmelerine aldanılmaması gerektiğine dikkat çekilmiştir. İngilizlerin Mısır’da olduğu gibi İstanbul’da da Fransızları ve diğer müttefiklerini aldattığına işaret edilmiştir. İstanbul’da kurulmuş olan İngiliz Muhipler Cemiyeti gibi Müslümanların ittihâdını bozacak sakıncalı cemiyetlerin sorumlusunun İngilizler olduğu anlatılmıştır.⁵⁹⁸

İstanbul meselesine 14 numaralı sayıda, M.R. (.) (.) imzasıyla *İstanbul’da İngilizler* adlı makalede; Sabri Bey adında Mısırlı bir aydının yazdığı “Mısır Meselesi” adlı kitaptan bahsedilip İstanbul ve Türkiye üzerindeki emellere şöyle değinmiştir:

⁵⁹⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Daima Aynı Siyaset 1”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 76-78.

⁵⁹⁶ *Livâü’l-İslâm*, “Daima Aynı Siyaset 2”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 85-86.

⁵⁹⁷ *Livâü’l-İslâm*, “İstanbul’da İngiltere”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 89-90.

⁵⁹⁸ *Livâü’l-İslâm*, “İngiltere ve Yeni Türkiye”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 97-99.

“Sabri Beg nâmında bir Mısırlı kardeşimizin (Mısır Mes’alesi) nâmındaki yeni eserini okudum. Hakikati görmeyen, göremeyen gözlere, dimağlara bu eseri dikkatle okumasını ve bugün İstanbul’da yerleşmiş olan İngilizlerin Türkiye’ye karşı aldığı vaz’iyetiyle Mısır’ın işgâli arasındaki müşâbeheti mütâlâa etmesini tavsiye ederim.”

M.R. (م. ر.), makalesinde; Sabri Bey’in eserinden örnekler vererek Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın mamur hale getirdiği Mısır’ın kaynaklarının İngilizler tarafından nasıl sömürüldüğünü, köylüsünün yoksullaştırıldığını, eğitiminin çöktüğüne yönelik bilgilere yer verilmiştir. Makalede genel hatlarıyla İstanbul’un da aynı manzarayla karşılaşacağına dair tespitler yapılmıştır. “Milli Mücadele’den dolayı İngilizlerin hâinâne emellerine ulaşması zordur”, denilerek İngilizler hain ilan edilmiştir.⁵⁹⁹

İngiliz emperyalizminden sadece Müslümanların zarar görmediğine dikkat çekmek üzere 9 numaralı sayıda *İngiltere İmparatorluk Meclisi* adıyla yayımlanmış makalede; Rusya, Çin, Hindistan ve sair milletlerin de rahatsızlıkları dile getirilmiştir. M.R. (م. ر.) imzasıyla yayımlanmış olan makalede; İngiliz İmparatorluğu çatısı altında toplanmış Kanada ve Avusturalya gibi diğer devletlerin dahi endişelendiğine işaret edilerek izlenen siyaset anlayışı *nemrudâne* olarak ifade edilmiştir. Müslümanların ise artık ihtilal hareketlerine başlayacağına dair mesaj verilmiştir.⁶⁰⁰

“İstanbul’da İngilizler” adlı makalede hain, “Yeni Türkiye” meselesinde yalancı ve “İmparatorluk meclisi” meselesinde nemrut, ilan edilen İngilizler, 11 numaralı sayıda *İngiltere Mel’aneti* adlı makalede ise melun olarak nitelendirilmiştir. Yine M.R. (م. ر.) imzasıyla yayımlanmış olan bu makalede; Paris Konferansı’nda gündeme gelmiş olan Aksâ-i Şark (Uzak Doğu), Pasifik, Türkiye ve Yukarı Silezya meselelerine değinilerek İngilizlerin İtalyanlarla Türkiye’nin arasına fitne sokacağından bahsedilmiştir.⁶⁰¹

İngilizler konusunda akla gelen her türlü sıfatı kullanmaktan çekinmeyen dergi, 13 numaralı sayısında *İngiliz’in Şarkta Hazırladığı Yeni Siyaset Temelleri* isimli makaleyle İngilizlerin Yunan ve Ermenistan’dan sonra Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal üzerinden Kürdistan projesini uygulamaya koyduğuna değinilmiştir. M.R. (م. ر.) imzalı makalede; İngilizlerin siyaseti siyasi namussuzluk olarak nitelendirilmiştir.⁶⁰²

Derginin birinci yılında, İngilizler hakkında yazılmış son makaleye 1 Ekim 1921

⁵⁹⁹ *Livâü’l-İslâm*, “İstanbul’da İngilizler”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Ekim 1921, 136-138.

⁶⁰⁰ *Livâü’l-İslâm*, “İngiltere İmparatorluk Meclisi”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 90.

⁶⁰¹ *Livâü’l-İslâm*, “İngiltere Mel’aneti”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 110-112.

⁶⁰² *Livâü’l-İslâm*, “İngiliz’in Şarkta Hazırladığı Yeni Siyaset Temelleri”, Sene 1, Numara 13, 15 Eylül 1921, 128-130.

tarıhli 14 numaralı sayıda yer verilmiştir. *Perde Arkasında İngiltere* başlığıyla imzasız olarak okuyucuya sunulmuş olan makalede; dünyada Müslümanlarının ve mazlum milletlerin yaşadığı sıkıntılarının hepsinde İngilizlerin parmağı olduğu anlatılarak bütün devletleri İngilizlerin idare ettiğinden bahsedilmiştir. Milli Mücadelenin özel olarak ele alındığı makalede; Sakarya Savaşı dâhil olmak üzere bütün cephelerde her ne kadar Yunanlılar, Rumlar ve sair guruplar olsa da asıl savaşın İngilizlerle yapıldığına vurgu yapılarak İngilizler Neron’a benzetilmiştir.⁶⁰³

Derginin birinci yılı (1921) çerçevesinde buraya kadar ele aldığımız makaleler, derginin İngilizlere bakışını ortaya koymaktadır. Genel hatlarıyla dünyada yaşanmış bütün acıların sebep ve sonuçlarından yola çıkılarak hepsinin altında İngilizlerin olduğu kanaatine varılmıştır. Özellikle Müslüman milletlerin maddi kaynaklarının İngilizler tarafından ya sömürüldüğü ya da yok edildiğine işaret edilerek İngilizler baş düşman ilan edilmiştir.

3.1.4. Sovyet Rusya’ya Bakış

Livâü’l-İslâm dergisinin Ruslara bakışı, İngilizler’den farklı olarak İsmail Enver Paşa’nın Bolşeviklerle olan ilişkisinin seyrine göre şekillenmiştir. Derginin birinci yılındaki (1921) Sovyet Rusya’ya bakışı ile ikinci yılındaki (1922) Sovyet Rusya’ya bakışı arasındaki farklılık dikkat çekici boyuttadır.

Çalışmamızın İslâm İhtilal Cemiyetleri bölümünde değindiğimiz üzere dönem itibariyle sömürge altındaki İslam dünyasına tam bağımsızlık teklif etmiş olan İsmail Enver Paşa, İngilizleri düşman ilan ederek sömürgelerden sorumlu tutmuştur. Doğal olarak İngiliz emperyalizmine karşı Bolşevik Ruslar, ittifak yapılacak blok olarak görülmüştür. Dolayısıyla Livâü’l-İslâm dergisi de birinci yayın yılında Sovyet Rusya’yı hedef almayarak yayımladığı makale ve yazılarla bu yönde mesajlar vermiştir.

Derginin bir numaralı sayısında *Batum’un İşgali* başlığı altında verilen haberde; “Batum’un Türkler tarafından işgali İngiltere’nin menfaatine indirilen darbedir” denilerek hem İslâm dünyasına hem de artık müttefik kabul edilen Sovyet Rusya’ya dostluk mesaj verilmiştir.⁶⁰⁴ İki numaralı sayıda ise *Türkistan Haberleri* bölümünde;

⁶⁰³ Livâü’l-İslâm “Perde Arkasında İngiltere”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Ekim 1921, 135-136.

⁶⁰⁴ Livâü’l-İslâm, “Batum’un İşgali”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 8.

“Rusya ile Buhârâ ittifâk muâhededini akd ettiler. Bu muâhede mûcibince Rusya Buhârâ’nın siyâsî, askerî ve iktisâdî istiklâl-i tammini tanıyor. Aynı zamanda tarafeyn her türlü tecâvûze karşı yekdiğerine muâvenet taahhüt ediyorlar”, ifadeleri kullanılarak Rusya’nın Müslüman unsurlara bakışının artık değiştiğine dikkat çekilmiştir.⁶⁰⁵

Derginin üç numaralı sayısında, Sovyet Rusya gündeme taşınarak İslâm dünyası açısından önemini vurgulamak üzere imzasız olarak *Âlem-i İslâm ve Rusya* isimli bir makale okuyucuya sunulmuştur. Makalenin girişinde “Bazı kimseler Şark’ın ve bilhassa Âlem-i İslâm’ın Şûrâlar Rusya’sına karşı hüsn-ü nazar ve teveccüh ibrâz eylemesini kavrayamıyorlar veyâhud kavramak istemiyorlar”, denilerek öncelikle bu yaklaşımın Müslümanlar tarafından garip karşılandığından şikâyet edilmiştir. Ancak “İslamlar asırlarca Çar Rusyası’nı din ve millet düşmanı olarak tanıdı”, ifadeleri kullanılmak suretiyle sebebi bilinen şikâyetin gerekçelerine değinilmiştir. Burada din düşmanı olarak “Çarlık Rusya” gösterilerek artık “Şûralar Rusyası” diye nitelendirilen Sovyet Rusya’nın yeni bir blok olduğuna işaret edilmiştir.

Makalede; aslında İslam dünyasının hem İngilizler’den hem de Ruslar’dan ciddi manada zarar gördüğüne işaret edilerek Müslümanların dikkati sürekli Ruslar üzerine yoğunlaştığı için İngilizler’in hilekârlığını göremediler, denilmiştir. Hilekârlık ve kurnazlık olarak nitelendirdikleri İngiliz siyasetinin detaylarına da değinilerek açıklık getirilmiş ve bu kurnaz siyasetten İslam dünyasının çok ciddi zararlar gördüğüne işaret edilmiştir. Yani “Ruslar mert düşman”, “İngilizler ise kurnaz ve namert düşman” olarak telakki edilmişlerdir. İşte bütün bu yaşananlardan dolayı İslâm dünyasının İngilizlerden nefret etmeye, Ruslara ise muhabbet beslemeye başladığı şöyle anlatılmıştır:

“İngilizlerin bu derece nâmüssuzcasına olan desîseleri, hileleri Akvâm-ı İslâmiye’de o kadar müdhiş bir intikâm yangını ikad eyledi ki, Müslümânlar İngiltere’ye zıd olan her kuvveti takdîs ve bu vech ile ellerini bütün samimiyetleriyle Rusya’ya uzattılar. Bundan daha tabîî hiçbir şey de olmazdı. Menfaati, siyâseti İngiltere’nin menfaat ve siyâsetine zıd olan her millet ve hükümet Müslümânların en tabî’i müttefikidir. (...) İngiltere ta’kîb eylediği cânîyâne ve körcesine siyâset yüzünden, en müdhiş rakîbi olan Ruslara pek büyük bir kuvvet kazandırdı ki bu da İslâm teveccühü İslâm muâvenetidir. Kemâl-i emniyetle ümîd ediyoruz ki Şûrâlar Rusyası bu kuvvetin kadrini bilecek ve ileride İngiltere’nin hatâ-i âlûd siyâsetine bir nazîre yapmayacaktır. Rus kavmi asırlardan beri Müslümânlarla temâsta bulunmuştur. İslâmların hem dostlukta ve hem de düşmanlıkta ne kadar merd ve nâmûslu olduğunu pekiyi biliyorlar.”

⁶⁰⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Türkistan Haberleri”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 15.

İngiliz emperyalizminin İslam Dünyası'na yaşattığı acılardan dolayı Rusya'ya siyaseten dostluk elini uzattığını beyan eden dergi, bu kapsamdaki diğer bir gerekçesini ise Rusların Buhara, Hive gibi Müslüman bölgelerde izledikleri dostane yaklaşımlardan dolayı “İslam Dünyası'nın desteğini hak ettiler” denilerek Rusların bu bölgelerdeki politikaları övülmüştür. Bu samimi politikanın “Türkiye özelinde de uygulanacağından eminiz” ifadeleriyle bu ittifakın devamı talep edilmiştir.⁶⁰⁶

Sovyet Rusya'ya bakış açısını netleştirmiş olan dergi, 4 numaralı sayıda Emir Şekib Arslan imzasıyla *Şark Akvâmı Arasında Tazâmun* adlı altında yazılmış makalede; “Şûrâlar Rusyası'nın Avrupa emperyalistleri tarafından takip edilmesi Müslümânlar ile Ruslar arasındaki dostluğu kuvvetlendirmeye yeter”,⁶⁰⁷ denilerek Şurular Rusyası'nın önemine dikkat çekilmiştir. 4 numaralı sayıda ise *Rusyalı İslâm Şâkirdlerine Yardım Cemiyeti* olarak verilen haberde; İdris İbrahim Akçura, Midhad ve Dr. Bedri'nin öncülüğünde kurulan bir Cemiyet'in üçüncü senesindeki törenden bahsedilerek bu cemiyetin katkılarından dolayı ikisi kız olmak üzere elli Rusyalı Müslüman gencin muhtelif okullarda okutulduğuna işaret edilip, tebrik mesajı yayımlanmıştır.⁶⁰⁸

Daha sonra 8 numaralı sayıda *Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri* başlıklı makaleyle Kafkasya bölgesinde İngilizlerin parasıyla ayaklanan Ermenilerin Ruslar açısından tehdit oluşturduğuna dikkat çekilerek Rusların bu kalkışmalara verdiği tepkiler yerinde bulunmuştur.⁶⁰⁹ Yine aynı sayı içinde *Afganistan Sefârethânesine Sancak Keşîde Merâsimi* başlığıyla verilen haberde; Emperyalizm vurgusu yapılarak Türkiye-Afganistan-Rusya ittifakından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.⁶¹⁰

Derginin birinci yayın yılında buraya kadar değerlendirmeye tabi tuttuğumuz “Şurular Rusyası” merkeze alınarak yayımlanmış makale, haber ve haber niteliğinde başka yazı bulunmamaktadır. Dolayısıyla *Livâü'l-İslâm* dergisinin birinci yılında Ruslar, “Şurular Rusyası” şeklinde nitelendirilerek İslam dünyasının politik çıkarları adına ittifak yapılacak blok olarak izah edilmiştir.

⁶⁰⁶ *Livâü'l-İslâm*, “Âlem-i İslâm ve Rusya”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 25-28.

⁶⁰⁷ *Livâü'l-İslâm*, “Şark Akvâmı Arasında Tazâmun”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 49.

⁶⁰⁸ *Livâü'l-İslâm*, “Rusyalı İslâm Şâkirdlerine Yardım Cem'iyeti”, Sene 1, Numara 4, 1 Mayıs 1921, 51.

⁶⁰⁹ *Livâü'l-İslâm*, “Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 83-85.

⁶¹⁰ *Livâü'l-İslâm*, “Afganistan Sefârethânesine Sancak Keşîde Merâsimi”, Sene 1, Numara 8, Berlin 1 Temmuz 1921, 87.

3.1.5. Milli Mücadele'ye Bakış

Livâü'l-İslâm dergisi, yayın hayatına başladığı andan itibaren Millî Mücadele'yi yakın takibe alarak destek mahiyetinde tavizsiz bir yayın politikası izlemiştir.

Derginin 1 numaralı sayısında *Siyasi Mesleğimiz* başlığıyla yayımlanmış ilk makalede; “İslâm Âlemi'nin son ümidi olan Anadolu'daki ordunun mücadelesini sekteye uğratmak için dış güçlerden emir alan birtakım çapulcu fırkacılar artık hayâ etmelidir. İslâm tarihi bu şahısları lanetle anacaktır,” denilerek Milli Mücadele'nin karşısında yer alan her kesime açık tepki gösterilmiştir.⁶¹¹ Yine bir numaralı sayıda yayımlanmış olan *İcmâl-i Havadis* başlığı altındaki haber özetlerinde *Sevr'in* maddelerinin yumuşatılarak Türkiye'ye kabul ettirilmesi anlamını taşıyan Londra Konferansı'nda teklif edilmiş olan başlıklara yer verilerek olup bitenler eleştirilmiştir. Ayrıca Sevr Antlaşması'ndan dolayı Hindistanlı liderlerden Ağa Han'ın Londra Konferansı'nda İngilizlere yaptığı baskı ve Türkiye-Fransa arasında çözüme kavuşturulmuş *Kilikya* meselesine değinilmiştir.⁶¹²

Dergide yayımlanmış olan konular her ne kadar farklı diyalektikler çerçevesinde ele alınmış konulardan oluşsa da mutlaka söz, bir şekilde Milli Mücadele üzerine kaydırılarak İslam Dünyası'ndan destek ve dua talep edilmiştir. Bu mücadele diğer sömürge altında bulunan milletlere de örnek gösterilmiştir. Hemen her sayıda mülahaza edilmiş makale veya haber özetlerinde mutlaka Milli Mücadele kapsamında elde edilmiş askeri, siyasi ve diplomatik alandaki başarılarla dikkat çekilmiştir.

Mesela 2 numaralı sayıda *Londra Konferansı* başlığıyla okuyucuya sunulmuş olan makalede; Sevr Antlaşması'nın gölgesinde toplanmış olan Londra Konferansı'ndan bahsedilerek “Londra Konferansı'nın en büyük faydasının TBMM ile İstanbul Hükümeti azalarının konferansta aynı vatan için, aynı gaye uğrunda olduklarını bütün cihana göstermiş olmalarıdır,” denilerek Milli Mücadele'nin önemine vurgu yapılmıştır.⁶¹³ Ayrıca Milli Mücadele'nin sömürge altında bulunan mazlum milletlere örnek olması için de özel çaba sarf edilmiştir. Mesela, 11 numaralı sayıda *Bir Nutuk* başlığıyla yayımlanmış makalede; “Anadolu'da elde edilmiş netice bütün mazlûm

⁶¹¹ *Livâü'l-İslâm*, “Siyasi Mesleğimiz”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 2-3.

⁶¹² *Livâü'l-İslâm*, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 6-8.

⁶¹³ *Livâü'l-İslâm*, “Londra Konferansı”, Sene 1, Numara 2, Berlin 1 Nisan 1921, 10.

milletler için istihsâl-ı hürriyet mücâdelesinde bir misâl teşkil eder,” denilmiştir.⁶¹⁴

Milli Mücadele kapsamında dergide yayımlanmış olan makale ve haberler genel olarak Yunanistan ve arka planında İngilizler üzerine mülâhaza edilmiş konulardan oluşmuştur. İşte bu mülâhazalar kapsamında ele alınmış konulardan biri de 14 numaralı sayıda *Sakarya Meydan Muharebesi* başlığıyla yayımlanmış makaledir. İmzasız olarak yayımlanmış makalede; “İngilizlerin Anadolu mes’elesini silâhla halletmek husûsunda ümitlendikleri son muharebedir”, denilerek perde arkasındaki güce işaret edilmiştir. Muhtemelen asker olan ve savaş stratejisini iyi bilen biri tarafından yazıldığı anlaşılan makalede, cephelerdeki hamlelerden bahsedilerek “harb mânevîyâttır, mânevîyât, Hak’tan alınır. Hakk’a güven ne kadar büyük olursa başarı o kadar büyük olur”, denilerek Sakarya muharebesinin manevi boyutuna dikkat çekilmiştir.

Milli Mücadele özelinde ortaya konulan mücadelenin kutsiyetini izah etmek için Sakarya Muharebesi hakkında son olarak “Anadolu cephesinden Hindistan’a kadar bir enerji yaydığını, bu bakımdan bu mücadelenin sadece Türkiye meselesi olmadığı, mazlum milletlerin istihlâsını da ihtiva ettiğine” vurgu yapılmıştır.⁶¹⁵

Derginin birinci yayın yılında Milli Mücadele’nin önemini anlatmak için 15-16 numaralı sayıda Fransa-Türkiye arasında yapılmış antlaşmaları ihtiva eden üç makale daha yayımlanmış ve antlaşma maddeleri okuyucuya sunularak mücadelenin siyasi boyutuna işaret edilmiştir.⁶¹⁶

3.1.6. İslam Dünyasına Bakış

Livâü’l-İslâm dergisi, sömürge altında bulunan İslâm dünyasını özgürleştirmek ve bu manada ittihâd-ı İslâm düşüncesi üzerine bina edilmiş bir yayın politikası benimsediği için dergide yayımlanmış makale ve haberler de bu bakış açısı üzerinden okuyucuya servis edilmiştir. Makaleler ve İcmâl-i Havadis olmak üzere iki ana omurga üzerine oturtulmuş olan dergide, İslâm dünyasını veya Müslümanların genelini kapsayan problemler ele alınarak bu problemlerin sebeplerini mülâhaza eden makalelere yer verilmiştir. İcmâl-i Havadis olarak sunulan kısa haberler bölümünde ise, dünya

⁶¹⁴ *Livâü’l-İslâm*, “Bir Nutuk”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 113.

⁶¹⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Sakarya Meydan Muharebesi”, Sene 1, Numara 14, 1Teşrinievvel 1921, 133-135.

⁶¹⁶ *Livâü’l-İslâm*, “Türkiye-Fransa İtilâfnâmesi, Türkiye-Fransa Mukavelenamesi, Türk-Fransız İtilâfî Münasebetiyle”, Sene 1, Numara 15-16, Berlin 1Teşrinisani 1921, 145-152.

basınından veya özel muhabirlerden alınmış İslâm Dünyası'nı yakından ilgilendiren kısa haberler aktarılmıştır. İslâm Dünyası'nda geniş bir alana hükmetmeyi planlamış olan dergi, Türkiye'den Balkanlar'a, Ortadoğu'dan, Sumatra'ya, Kuzey Afrika'dan, Hindistan'a, Türkistan bölgesinden Cava'ya kadar geniş bir alandan haberler vermiştir.

Ancak derginin İslâm İhtilal Cemiyetlerinin yayın organı olmasından mütevellit dergide mülahaza edilmiş konular genellikle Müslümanlar adına ihtilal kabul edilen bölgelerdeki siyasi hareketlenmelere ağırlık verilmiştir. Dönem itibarıyla bu siyasi hareketlenmelerin yoğun olarak yaşandığı bölgelerden birisi Mısır'dır.

MISIR

Mart 1919 yılında İngiliz emperyalizmine karşı ayaklanma niteliğindeki halk nümayişinin ikinci yıl dönümü münasebetiyle 9 Mart 1921'de Almanya'da Mısırlılar tarafından düzenlenmiş anma toplantısı, derginin 2 numaralı sayısında haber olarak yayımlanmıştır. *Mısır İhtilalinin Sene-i Devriyesini Tes'id* adıyla okuyucuya sunulmuş olan yazıda, bahse konu törende yapılan konuşmaların gelecek sayıda yayımlanacağı bildirilmiştir.⁶¹⁷ Ancak belirtildiği üzere bahse konu törende yapılan konuşmalar 3 numaralı sayıda değil 4 numaralı sayıda okuyucuya sunulmuştur.

Bu anma töreninde Mısırlı Abdulaziz Çaviş'in konuşması *İngilizlerin Mısır'da İktisâdi Sû-i İdâresi* başlığı altında verilerek İngilizlerin Mısır'ın iktisadi kaynaklarını sömürdüklerine dikkat çekilmiş, kasıtlı olarak Mısır halkının yoksullaştırıldığına işaret edilmiş ve İngilizlerin Mısır'ı dominyon olarak ilan etmesine müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir. İrlanda asıllı Dr. Şatırton ismindeki konuşmacının nutku, *İrlanda'nın Hürriyet Uğrunda Cidali* başlığıyla okuyucuya sunulmuş bağımsızlık vurgusu yapılmıştır. Daha sonra Alman tarihçi Veit Valentin'in konuşması ise *İngiltere Emperyalistliği* başlığıyla yayımlanmıştır. Yine törende oldukça ateşli bir konuşma yapan Lübnanlı düşünür Emir Şekib Arslan'ın konuşması, *Şark Akvâmı Arasında Tazâmun* adı altında sunulmuş Şarklı milletlerin dayanışması işaret edilmiştir. Dergide yayımlanmış metinlerden yola çıkarak bu törene konuşmacılar, İngiliz emperyalizmine vurgu yaparak Müslim-Gayr-ı Müslim herkesin emperyalizme ve dolayısıyla İngilizlere karşı müşterek hareket etmesi gerektiğine yönelik mesajı vermişlerdir. Türkiye'deki

⁶¹⁷ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır İhtilalinin Sene-i Devriyesini Tes'id", Sene 1, Numara 2, 1 Nisan 1921, 12.

Milli Mücadele ve Mısır'daki ihtilal hareketi İslâm Dünyası'na örnek gösterilmiştir.⁶¹⁸

3 numaralı sayıda ise Mısırlı Abdulaziz Çaviş tarafından *Zikr-i 9 Mars* adlı Mısır özelinde yazılmış bir Arapça şiire yer verilmiştir.⁶¹⁹ 4 numaralı sayıda Mısırlı siyasetçi Zağlûl Paşa'nın (ö.1927) Mısır Talebe Cemiyeti önünde yaptığı bir konuşma haber yapılmıştır. Haberde; İngiltere'nin Mısır üzerindeki hâkimiyetine son vermek için Zağlûl Paşa'nın Birleşik Krallık Sömürge Bakanı Milner'e yaptı yazılı teklif ve bu teklif çerçevesinde Talebe Cemiyeti'nin de Sultan tarafından Zağlûl Paşa'ya yetki verilmesini talep ettiği belirtilmiştir.⁶²⁰ 5 numaralı sayıda ise hem Zağlûl Paşa'nın teklifine yönelik habere devam edilmiş hem de Mısır'daki taraftarlarından bahsedilmiştir.⁶²¹ 6 numaralı sayıda Zağlûl Paşa haberine devam edilerek Mısır'daki karışıklıklarda çıkan olaylarda yaralı ve ölü sayılarına yer verilmiştir.⁶²²

7 numaralı sayıda Lord Churchill'in Mısır'daki mesailerinin bitmediğine işaret edilerek dergi tarafından bu beyanat ve genel İngiliz politikasına gösterilen tepkiye yer verilmiştir.⁶²³ 9 numaralı sayıda Zağlûl Paşa konusunda haberler vermeye devam eden dergi, Zağlûl Paşa tarafından Mısır'da neşredilen Nizam gazetesinin kapatıldığını haber yapmıştır.⁶²⁴ 10 numaralı sayıda ise Mısırlı siyasetçi Adil Paşa'nın Londra'ya icazet almak için gidişi ve Nil İttihâd Cemiyeti Almanya temsilcisi İbrahim Lebib Bey'in bu konudaki tepkilerine yer verilmiştir.⁶²⁵ 11 numaralı sayıda Mısır Haberlerine devam edilerek İngilizlerin Mısır'ı terk etmeyeceği ve Churchill'in verdiği beyanatta; eğer biz Nil vadisinden çekilirsek burada gayr-ı Müslimlerin hayatı tehlikeye girer dediği hatırlatılarak bu ifadelerin namussuzca bir beyanat olduğu vurgulanmıştır.⁶²⁶

FİLİSTİN

Livâü'l-İslâm dergisinde önemli bir alanı teşkil etmiş olan başlıklardan biri de Filistin meselesidir. Filistin meselesi ele alınırken bölgede yaşayan unsurlar arasında meydana gelen tartışma ve çatışmalara dikkat çekilmiştir. Bu çatışmaların temelinde ise İngilizlerin olduğuna işaret edilmiştir. Mesela 5 numaralı sayıda *Filistin Haberlerinde*;

⁶¹⁸ *Livâü'l-İslâm*, "İngilizlerin Mısır'da İktisâdi Sû-i İdâresi", Sene 1, Numara 4, 1 Mayıs 1921, 46-50.

⁶¹⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Zikr-i 9 Mars", Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 40.

⁶²⁰ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 50.

⁶²¹ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 62.

⁶²² *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 71.

⁶²³ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 79.

⁶²⁴ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 95.

⁶²⁵ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 107.

⁶²⁶ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır Haberleri", Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 115.

Yafa'da Musevilerin düzenlediği merasimde Araplar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında çıkan silahlı kavgadan bahsedilerek İngilizlerin bu kavgayı körüklediğinden bahsedilmiştir.⁶²⁷ 6 numaralı sayıda ise Yafa'daki bu olayların devam ettiğini ve İngilizlerin arabulucu rolüne soyunduğundan söz edilmiştir.⁶²⁸ 12 numaralı sayısında ise *Filistin Mektupları*2 başlığıyla Yafa'daki olayların gidişatına değinilmiştir.

Derginin birinci yılında Filistin meselesine ait üç makale yayımlanmıştır. Bu makalelerden ilki 11 numaralı sayıda “*Filistin Mektupları*1” başlığı altında H.S. (ح.ص.) imzalı olarak okuyucuya sunulmuştur. Bahse konu makalede; Şerif Hüseyin’in Osmanlı Devleti’ne karşı açtığı isyana Filistinlilerin iştirak ettiğine dikkat çekerek Filistin halkının bu tutumu İtilaf Devletlerinin ekmeğine yağ sürdü, denilmektedir. Filistin halkının tuzağa düşürüldüğüne işaret edilen makalede; verilen sözlerin tutulmadığını, aksine Yahudilerin planlı olarak bölgeye yerleştirildiğine dikkat çekilmiştir.⁶²⁹ Bahse konulu makalenin devamı 12 numaralı sayıda “*Filistin Mektupları* 2” başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Makalenin ilk bölümünde Filistinlilerin İngilizler tarafından ahlatıldığını dile getiren yazar, bu bölümde; yaşadıklarından dolayı “Türkleri arıyorlar fakat heyhat”, denilerek Filistinlilerin pişmanlıklarını ifade etmiştir.⁶³⁰

Filistin konusunda yazılan makalelerin üçüncüsü ise yine “*Filistin Mektupları* 2” başlığıyla 14 numaralı sayıda okuyucuya sunulmuştur. Yazar; Siyonist İngilizlerin Arapları aldattığına işaret ederek makalesini Milli Mücadele üzerine yoğunlaştırmıştır. Arapların Türklerden büyük beklenti içine girdiklerini ve Kudüs’te Mustafa Kemal Paşa’ya ait on bin resmin satına alınması ümit vericidir, denilmiştir.⁶³¹ Aynı makale için 3 numara başlığı açılarak Ebu’l-Faruk imzalı bir makale daha yayımlanmıştır. 19 Eylül 1921’de Kudüs’te yazıldığı beyan edilen makalede, 12 numaralı sayıda yayımlanmış olan Filistin konulu makaleye atıflar yapılarak “Yafa hadisesi hakkında bilgilerin devamını okuyucularıma aktarma sözü verdim” denilmiştir. Ancak ilginç bir şekilde 12 numaralı sayıda makalenin yazarı H.S. (ح.ص.) iken bu makalede Ebu-l Faruk imzası kullanılmıştır. Bu bariz hatanın sehven olduğunu kabul ederek makalede; Filistin halkı üzerindeki zulümlere dikkat çekilip, işgalcilerden adalet beklemenin yersiz olduğuna

⁶²⁷ *Livâü’l-İslâm*, “Filistin Haberleri”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 62.

⁶²⁸ *Livâü’l-İslâm*, “Filistin Haberleri”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 71.

⁶²⁹ *Livâü’l-İslâm*, “Filistin Mektupları 1”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 114.

⁶³⁰ *Livâü’l-İslâm*, “Filistin Mektupları 2”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Temmuz 1921, 121-122.

⁶³¹ *Livâü’l-İslâm*, “Filistin Mektupları”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 141-142.

işaret edilerek Kudüs'ü işgal eden İngilizlerin müsrifane tavırlarına işaret etmiştir.⁶³²

SURİYE

Livâü'l-İslâm dergisinin birinci yılında Suriye'den haberlere çok sık olmamakla birlikte kısa haber niteliğinde yer verilmiştir. Verilen haberler genel olarak Suriye üzerindeki İngiltere-Fransa çekişmesi şeklinde okuyucuya sunulmuştur.

İki numaralı sayıda Arabistan haberleri içinde Suriye'deki baskılardan bahsedilerek “İngilizler Suriye halkını Fransa aleyhine kışkırtarak ahaliye silah dağıtıyorlar”, denilmiştir.⁶³³ 8 numaralı sayıda yine Arabistan Haberleri bölümünde Ajans Havass'tan alınan haber kaynak gösterilerek General Guru'ya Sûikast başlığıyla verilen kısa haberde; “General Guru Şam Vâlîsi ile berâber Emîr Mahmud'un ziyaretinden dönerken Arab süvâriilerinin hücumuna uğradı, Vali'ye ateş edildi ve General sağ kurtuldu” denilerek halkın tepkisine değinilmiştir.⁶³⁴ 12 numaralı sayıda ise Suriye Haberleri başlığıyla verilen haberde; Fransa'nın Suriye Komiseri Ceneral (Guru) istifâ etti. İngilizlerin Emîr Faysal'ın Irak Krallığı'na seçtiği zamana rastladığından bahsedilerek Fransızların Suriye'de halka yaptığı zulme işaret edilmiştir.⁶³⁵

Daha sonra 17-18 numaralı sayıda Suriye ekseninde iki makale daha yayımlanmıştır. Birinci makale *Sus! Lübnan'da Fikirleriniz Zehirlenmiştir* başlığıyla verilen yazı, Kudüs'te yayınlanan “Lisânü'l-Arab” gazetesinden alınan bir haberin konusundan yola çıkılarak hazırlanmıştır. Lisânü'l-Arab gazetesinde yayımlanmış olan Haberin konusu ise Fransız Ceneral Guru (Henri Gouraud), Lübnan'da bulunan Marunî Patriğini ziyaret ederken yemek sırasında yaşanan diyalogu gündemine almıştır. Bahse konu diyalog General Guru'nun Lübnan'ın Deyr el-Diman (Lübnan'ın Kuzey Vilayeti'ne bağlı Bsharri Bölgesi'nde dağlık bir köy) bölgesinde bulunan Marunî Patriği'ni ziyareti sırasında Patrik'in Guru'ya hitaben; “bize verdiğiniz sözleri tutmadınız” diyerek sitem etmiştir. Guru ise Patrik'e hitaben; “Gönderdiğimiz yardımlar ve desteğimiz olmasaydı siz hayatta olamazdınız!” demek suretiyle tepki göstermiştir.⁶³⁶ Bu diyalog dergide konu başlığı yapılmak suretiyle Lübnanlı Marunîler

⁶³² *Livâü'l-İslâm*, “Filistin Mektupları”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 142-143.

⁶³³ *Livâü'l-İslâm*, “Arabistan Haberleri”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 15.

⁶³⁴ *Livâü'l-İslâm*, “Arabistan Haberleri”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 87-88.

⁶³⁵ *Livâü'l-İslâm*, “Suriye Haberleri”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 124.

⁶³⁶ *Livâü'l-İslâm*, “Sus! Lübnan'da Fikirleriniz Zehirlenmiştir”, Sene 1, Numara 17-18, Berlin, 15 Aralık 1921, 157-158.

istihza edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin adil idaresine yönelik hatırlatmalar yapılmıştır.

17-18 numaralı sayıdaki ikinci makale ise *Jan Kalo'nun Mühim Bir Makalesi* başlığıyla Zeki Kiram imzasıyla okuyucuya sunulmuştur. Bu makalede; Fransız yazar Gean Callot tarafından yazılarak 12 Şubat 1921 tarihinde Fransız Prograsifin gazetesinde yayımlanmış makaleden bahsedilmiştir. Suriyeli vatanperverler tarafından yayımlandığı belirtilen eI-Vatan gazetesinden alınarak yayımlanmış makalede; Fransızların Suriye'deki su-i idarelerine eleştiriler getirerek General Guru'nun Suriye'nin kültüründen, ahlakından, bölgedeki saygın âlim ve fazıllardan bihaber olduğunu ve Lübnan'da, Çanakkale'de aynı hataları yaptığına işaret etmiştir. Ayrıca bu bölgelerdeki işgallerin Fransız maliyesine getirdiği yüklere dikkat çekilmiştir.⁶³⁷

HİNDİSTAN

İsmail Enver Paşa'nın İslâm İhtilal Cemiyetlerini kurarken İngilizlerin sömürge faaliyetlerine karşı en büyük tepkiyi beklediği bölgelerden biride Hindistan olmuştur. Ancak dergide, ilginç bir şekilde Hindistan özelinde yazılmış makale yoktur. Sadece bölgelerden kısa haberlere yer verilmiştir.

1 numaralı sayıda *Hind Müslümânlarının Londra Konferansı'na Mürâcaatı* başlığıyla verilmiş haberde; Hindistan Milli Meclisi azalarının Trakya'nın ve Asya-i Suğra'nın (Küçük Asya'nın) Türkiye'ye iade edilmesi için müracaat ettiğine dair bilgi verilmiştir. Ayrıca *Hind İhtilâlcilerinin Nümâyîşi* başlığıyla verilen haberde Delhi'den Kalküta'ya gidecek olan Dük Dukunut'un bindiği tren ihtilâlciler tarafından tevfiğ ve tahkîr edilerek Dük'ün zor kurtarıldığından bahsedilmiştir.⁶³⁸ 2 numaralı sayıda ise *Hindistan Haberleri* bölümünde; Hind sipahileriyle İngiliz askerleri arasında meydana gelen çatışmalara değinilmiş ve Ağa Han'ın Hindistan Umumi Valisi'nin şerefine verdiği yemekte bağımsızlık talebinde bulunulduğuna işaret edilmiştir.⁶³⁹ 3 numaralı sayıda Hindistan Acil Durum Komitesi, İngiliz Hükümetine yönelik bir muhtıra verdiğine dair habere yer verilmiş ve devamında Hintli İhtilalcilerin çeşitli bölgelerde yaptıkları gösterilere değinilmiştir.⁶⁴⁰ 4 numaralı sayıda, Hindistan İslâm Heyetinin Hindistan Umûr Kâtibi Montagu'ya yazdığı bir mektuptan bahsedilerek bahse konu

⁶³⁷ *Livâü'l-İslâm*, "Jan Kalo'nun Mühim Bir Makalesi", Sene 1, Numara 17-18, 15 Aralık 1921, 158-160.

⁶³⁸ *Livâü'l-İslâm*, "Hind Müslümânlarının Londra Konferansı'na Mürâcaatı", Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 7-8.

⁶³⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Haberleri", Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 15-16.

⁶⁴⁰ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Haberleri", Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 38-39.

mektupta; İzmir'in işgâlinde rahatsızlık duyulduğu ve Yunanlılar tarafından Türk topraklarının işgalinden İngilizlerin sorumlu tutulduğuna dair habere yer verilmiştir.⁶⁴¹ 5 numaralı sayıda Montagu'nun Hindistan İslâm Heyeti Murahhasasına cevaben yazdığı mektuba dikkat çekilmiştir.⁶⁴² 6 numaralı sayıda ise yine Hindistan'daki İngilizlere karşı halkın gösterdiği tepkilere, saldırılara ve nümayişlere yer verilmiştir.⁶⁴³

7 ve 8 numaralı sayılarda İngilizlerin Türkiye üzerindeki hesaplarından bahsedilerek Hintli Müslümanların bu durumdan oldukça rahatsız olduğu belirtilmiştir. 9 numaralı sayıda ise Times gazetesinden alınan haber kaynak gösterilerek ahalinin silahlı olarak bir polis karakoluna saldırdığından bahsedilmiştir. 10 numaralı sayıda da Gandhi'nin tam bağımsız Hindistan için yaptığı çalışmalar haber yapılmıştır. 12 numaralı sayıda Madras kentindeki ihtilalcilerin demir yolunu kapattığına dair habere yer verilmiştir. 11 numaralı sayı ve 12 numaralı sayıdan sonra yayımlanmış diğer sayılarda Hindistan'a yönelik herhangi bir habere yer verilmemiştir.

AFGANİSTAN

Afganistan konusunda 3 numaralı sayıda Afgan heyetinin Berlin'e gidişi okuyucuya haber verilerek "Muhammed Veli Han Hazretleri Berlin'e geldi, denilerek, dergimiz adına hoş geldin diyoruz", ifadeleri kullanılmıştır.⁶⁴⁴ 8 numaralı sayıda ise Ankara'da Afganistan sefaretime Afgan bayrağını Mustafa Kemal Paşa'nın çektiği haber verilerek, törende "Türkiye, Afganistan ve Rusya ittifakının öneminden bahseden nutukların söylendiği" belirtilmiştir.⁶⁴⁵ 11 numaralı sayı da 11 Mart 1921'de Türkiye-Afganistan arasında imzalanmış olan antlaşma *Türk-Afgan Muahedesi* başlığıyla verilmiştir. İttihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde ele alınmış olan antlaşma maddeleri dergi tarafından sevinçle karşılanmıştır.⁶⁴⁶ Derginin birinci yayın yılında Afganistan özelinde yayımlanmış başka makale ve haberlere yer verilmemiştir.

Buraya kadar ele aldığımız İslam ülkeleri dergide hacimce geniş olarak yer verilmiş ülkelerdir. Bu ülkelerin dışında Kuzey Afrika, Arabistan, İran, Irak ve Lübnan gibi bölgelerden de haberlere yer verilmiştir.

Derginin muhtelif sayılarında Kuzey Afrika'dan kısa haberlere değinilmiş ve bu

⁶⁴¹ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Haberleri", Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 50-51.

⁶⁴² *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Haberleri", Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 63-64.

⁶⁴³ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Haberleri", Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 71.

⁶⁴⁴ *Livâü'l-İslâm*, "Muhammed Veli Han Hazretleri", Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 27.

⁶⁴⁵ *Livâü'l-İslâm*, "Ankara'da Afganistan Sefârethânesine Sancak Keşide Merâsimi", Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 87.

⁶⁴⁶ *Livâü'l-İslâm*, "Türk-Afgan Mu'âhedesi", Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 112-113.

haberler kapsamında Fas bölgesine önemli derecede yer verilmiştir. Muhtelif sayılarda Faslı mücahitlerin İspanyol ve Fransızlarla olan mücadelesine değinilmiştir.

Arabistan haberlerinde İngiliz ve Fransızların Arabistan'ı muhtariyetlere ayırmak için çaba sarf ettikleri kısa vurgularla anlatılmış ve Vehhabilerin Hicaz Kralı Hüseyin'den rahatsızlık duyduklarına dair haberlere yer verilmiştir.

İran özelinde ise iç çekişmelerden haberler verilmiş ve Afganistan-Rusya-İran'ın yaptıkları siyasi ve ticari antlaşmalara değinilerek memnuniyet ifade edilmiştir.

Irak haberlerinde genel olarak İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri haber yapılarak Türklerin ve Kürtlerin İngilizler tarafından bölgede çatıştırılmaya çalışılması anlatılmış, Musul'daki Türk-Kürt kaynaşmasından memnuniyet duyulduğu ifade edilmiştir.

Sonuç olarak İslam Dünyasına yönelik ele alınmış makale ve haberlerde genel olarak ya emperyalizm vurgusu yapılmış ya da sömürge yönetimlerine karşı ihtilal yapabilecek çaptaki gösteri ve eylemler ön plana çıkarılmıştır.

3.1.7. Batılı Devletlere Bakış

FRANSA

Derginin Fransa'ya bakışıyla İngilizlere bakışı arasında ciddi fark vardır. Fransa daha makul bir dille eleştirelmiş ve İngilizlere karşı Ruslar gibi ittifak yapılacak bir blok olarak da görülebilmıştır. Ancak bu genel bir Fransız sevgisinden ziyade derginin yayın hayatına başladığı dönemde Türkiye ile Fransa'nın politik ve stratejik olarak yakınlaşmasıyla yakından ilgilidir. Çünkü aynı dönemde Fransa ile Ankara hükümeti arasındaki antlaşmadan duyulan memnuniyet daha ilk sayıda; “Devlet-i Âlî ile Fransa murahasaları bervech-i âtî esâsât dâhilinde Kilikya'yı tahliye hakkında imza teâtî ettiler: Bir hafta zarfında muhâsamata nihâyet verilecek Fransa bir ay zarfında Kilikya'yı tahliye edecektir, şeklinde duyurulmuştur.⁶⁴⁷ 2 numaralı sayıda ise “*Londra Konferansı*” başlıklı makalede; “İngiltere idam hükmümüzü vermeye çalışırken, Fransızlar ilk fırsatı değerlendirerek Kilikya üzerinde anlaştılar”, denilerek Fransa ile İtilaf Devletlerinin arasının açıldığına işaret edilmiştir.⁶⁴⁸ Fransa-İngiltere arasındaki bu çatlağın sevinci 3 numaralı sayıda “*Fransa-İngiltere İhtilafı Had Devrine Giriyor*” başlığıyla verilerek iki müttefikin birbirini boğazlaması temenni edilmiştir.⁶⁴⁹

Yukarıda izah ettiğimiz gibi derginin Fransa'ya olumlu bakışı Türkiye-Fransa

⁶⁴⁷ *Livâü'l-İslâm*, “Kilikya Mes'alesi”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 8.

⁶⁴⁸ *Livâü'l-İslâm*, “Londra Konferansı”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 9-11.

⁶⁴⁹ *Livâü'l-İslâm*, “Fransa-İngiltere İhtilafı Had Devrine Giriyor”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 36-37.

arasındaki ilişkiler üzerinden şekillenmiştir. Mesela, 15-16 numaralı sayının tamamında Türkiye-Fransa yakınlaşmasına değinerek 20 Ekim 1921’de Türkiye-Fransa arasında yapılmış olan antlaşma metnine ve antlaşmayı yorumlayan iki ayrı makaleye daha yer vermiştir. S. (س.) imzasıyla yayımlanmış olan *Türkiye-Fransız İ’tilâfı Münasebetiyle* başlıklı makalede; “Ankara Hükümeti daha önce yapması gerekeni nihayet bu gün yapmış bulunuyor”, denilerek cephelerdeki başarıların yanında siyasi ve stratejik ilişkilere de önem verildiği için teşekkür edilmiştir.

Aynı sayı içinde yayımlanmış “*Türkiye-Fransa İ’tilâfnamesi*” başlıklı makalede ise bu stratejik hamleyi Türk milletinin kanı pahasına elde edildiği vurgulanarak Fransa gibi güçlü bir devletle anlaşma imzalamamız İtalya’yı da aynı yola sevk ettiği gibi İngiltere’yi ve onun kör hizmetkârı Yunanistan’ı da yalnız bıraktı yorumu yapılmıştır. Bu sayıdan sonra derginin birinci yılında Suriye, Lübnan ve diğer kısa haberlerin dışında Fransa’yı doğrudan ele alan başka makale veya haber yayımlanmamıştır.⁶⁵⁰

İTALYA

Dergide İtalya’dan ilk defa 7 numaralı sayıda bahsedilmiştir. Türkiye Haberleri içinde verilen kısa haberde; “İtalyan kumandanın Anadolu’daki İtalyan kuvvetlerini geriye alınacağını sûret-i resmiye de Ankara hükümetine tebliğ eylemiştir”⁶⁵¹ denilerek aslında derginin İtalya’ya bakışı hakkında ipuçlarını da vermiştir. Yani İtalya’ya da Fransa gibi Türkiye’ye yaklaşımları ölçüsünde dergide yer verilmiştir, denilebilir. 8 numaralı sayıda ise İngilizler hakkında yazılmış *Daima Aynı Siyaset* başlıklı makalede; “Yukarı Silezya mes’elesini hal için toplanacak olan âlî komisyonda İngiltere hükümeti Fransız ve İtalyanları da Yunan lehine imâleye çalışacaktır”, denilmiştir.⁶⁵² Yine aynı sayı içindeki “Türkiye Haberleri”nde İngiltere’nin Fransa ve İtalya’ya baskı yapmasına rağmen bu iki devletin Türkiye’ye yönelik hasmâne tavır içine girmeyeceklerine dair açıklamalarda bulunduklarına dikkat çekilmiştir.⁶⁵³ 10 numaralı sayıda ise “İtalya Haberleri” başlığıyla İtalya’daki Faşistler ve Komünistler arasında meydana gelen çatışmalar yorumsuz olarak haber yapılmıştır.⁶⁵⁴ Daha sonra 11 numaralı sayıda ‘İngiltere Mel’aneti’ başlığıyla yayımlanmış olan makalede İngilizlerin izlediği

⁶⁵⁰ *Livâü’l-İslâm*, “Türkiye-Fransa İ’tilâfnâmesi”, Sene 1, Numara 15-16, Berlin, 15Kasım1921, 145-152.

⁶⁵¹ *Livâü’l-İslâm*, “Türkiye Haberleri”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 79.

⁶⁵² *Livâü’l-İslâm*, “Daima Aynı Siyaset”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1Temmuz 1921, 85-86.

⁶⁵³ *Livâü’l-İslâm*, “Türkiye Haberleri”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1Temmuz 1921, 86.

⁶⁵⁴ *Livâü’l-İslâm*, “İtalya Haberleri”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1Ağustos 1921, 108.

politikaların endişe verici olduğundan bahsedilerek “Makyavel’in hakîkî vârisleri olan İtalyanları da kendi ibre-i siyâsetlerine çekmeğe muvâfık olacak gibi gözüküyorlar, denilmiştir.⁶⁵⁵ Dergide, İtalyanlarla ilgili bunların dışında başka haber ve makâl yayımlanmamıştır. Yayımlanmış olan bahse konu makale ve haberlerden de anlaşılacağı üzere İtalyanlar, Sovyet Rusya gibi ittifak yapılabilecek bir blok olarak görülebilmiş ve bundan dolayı fazla eleştirilmemiştir, denilebilir.

YUNANİSTAN

Dergide İngiltere’den sonra en ağır eleştiriye tabi tutulan batılı devlet Yunanistan’dır. Yavru düşman olarak görülen Yunanistan, tek başına ciddiye alınmayarak İngilizlerin yönlendirmesiyle hareket eden örgüt olarak değerlendirmiştir. Yunanistan bahsinin geçtiği her haberde mutlaka aşağılayıcı bir dil kullanılmıştır. Mesela, “*Venizelos Gücendi*” başlığı altında verilmiş olan haberde Venizelos için “İngiliz diplomatlarının pohpohlarına inanmış olan serseri Giritli” denilmiştir.⁶⁵⁶

Birinci yılın hemen her sayısında “Yunanistan Haberleri”ne yer verilmiş ve Yunanlılar İngilizlerin “kör aletidir” denilerek ciddi eleştiriye tabi tutulmuşlardır. Milli Mücadele kapsamında dost ve düşman tasnifi yapan dergi, doğal olarak Yunanistan’ı da düşman sınıfına dâhil etmiştir. Çünkü aynı dönemde Yunanistan, Anadolu’nun birçok köyünde katliamlar yapmaktadır.

1 Mayıs 1921’de yayımlanmış 5 numaralı sayıda “Yunan Vahşeti” başlığıyla verilmiş olan haberde; “Yunanlıların Yalova ve Orhangazi havalisinde 120 köy yaktığını, Yunan askerleriyle takviye edilen Rum çetelerinin Müslümanları katlettiğine” değinilmiştir.⁶⁵⁷ Yine 9 numaralı sayıda “Yunan Vahşetleri” başlığıyla Türkçe, Arapça ve Almanca alt yazılı olarak sekiz adet fotoğraf yayımlanmıştır. Bu fotoğraflar Yunanlılar tarafından Yenişehir, Kadıkalktı, Kızılhisar ve Terziler köylerinde yapılan katliamların görüntüleridir.⁶⁵⁸ Hemen her sayıda Yunanistan haberlerine yer verilerek ya istihza edilmiş ya da yaptığı katliamların hesabı sorulacaktır diye tehdit edilmiştir. Ayrıca Anadolu’daki savaşın gidişatı ve Türk-Yunan ordularının çatışmaları da sık sık haber olarak muhtelif sayılarda yayımlanmıştır.

⁶⁵⁵ *Livâü’l-İslâm*, “İngiltere Mel’aneti”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 111.

⁶⁵⁶ *Livâü’l-İslâm*, “Venizelos Gücendi”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 8.

⁶⁵⁷ *Livâü’l-İslâm*, “Yunan Vahşeti”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 49.

⁶⁵⁸ *Livâü’l-İslâm*, “Yunan Vahşetleri”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 93-96.

Derginin birinci yılında Yunanistan konusunu işleyen iki makale yayımlanmıştır. Bu makalenin ilki 5 numaralı sayıda “*Yunan Hezimetî*” başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. İnönü Muharebesi’ndeki zafer münasebetiyle yayımlanmış olan makale, M.R (.ج .ا) imzalı olarak yayımlanmıştır. Bahse konu makalede; “Yunan delegelerinin Londra Konferansı’nda Anadolu’yu tamamen işgal etmek üzere taahhüt aldıklarına işaret edilerek delegelerin bu tutumlarıyla alay edilmiştir.”⁶⁵⁹ Daha sonra 10 numaralı sayıda “*Son Yunan Ta’arruzu*” adıyla imzasız olarak haber niteliğinde ikinci bir makale daha yayınlanmıştır. Bu makalede ise Yunanistan’ın İngilizlerden aldığı maddi ve manevi destekle Anadolu’nun birçok bölgesine saldırdığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Görüldüğü üzere dergide yayımlanmış olan haber, yazı ve makalelerde Yunanistan, yavru düşman olarak görülmüş ve serseri, kör, yaratık, vahşi, cani gibi sıfatlar verilerek tarif edilmiştir. Yunanistan’ın bu sıfatlarla anılmış olmasının en büyük nedeni ise Milli Mücadele döneminde işlediği cinayetlerden bağımsız değildir.

İRLANDA

Livâü’l-İslâm dergisinde İslam Dünyası’nın dışında İngiliz emperyalizmine maruz kalmış ve İngilizlere karşı direnme potansiyeli olan unsurlardan biri de İrlanda olarak görülmüştür. İrlanda’ya *düşmanımın düşmanı benim dostumdur*, bakış açısıyla yaklaşan dergi, İngilizlere karşı verdikleri mücadeleden dolayı onlardan övgüyle söz etmiştir. Allah tarafından İngilizlerin başına verilmiş en büyük bela olarak nitelendirilen İrlanda, dünyadaki mazlum unsurlar arasında kabul edilmiştir. Bu bakımdan İrlanda’nın askeri, siyasi mücadelesi yakinen takib edilerek hemen her sayıda İrlanda ile ilgili haber niteliğindeki kısa yazı ve dış basından alınmış bilgiler okuyucuya sunulmuştur. Bu kapsamdaki yazı ve haberler dikkatli bir şekilde ele alınmıştır.⁶⁶⁰

İrlanda konusunda verilen haberlerin dışında doğrudan İrlanda’yı ele alan iki de makale yayımlanmıştır. İlk makale 4 numaralı sayıda *İrlanda’nın Hürriyet Uğrunda Cidali* başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Dr. Şatırton imzasıyla verilmiş makalede; İrlanda’nın bağımsızlık mücadelesine vurgu yapılarak İngilizler eleştirilmiştir.⁶⁶¹ Diğer makale ise 10 numaralı sayıda *İrlanda ve İngiltere* başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. İmzasız olarak okuyucuya sunulmuş olan makalede; yine İrlanda’nın bağımsızlığına

⁶⁵⁹ Livâü’l-İslâm, “Yunan Hezimetî”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 57-59.

⁶⁶⁰ Livâü’l-İslâm, “İrlanda Haberleri”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 39-40.

⁶⁶¹ Livâü’l-İslâm, “İrlanda’nın Hürriyet Uğrunda Cidali”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 47-48.

vurgu yapılarak İngiliz emperyalizmine işaret edilmiştir.⁶⁶² Derginin birinci yılında İrlanda hakkında başka makale yayımlanmamıştır. Genel hatlarıyla İrlanda, Livâü'l-İslâm dergisi tarafından İngilizlere karşı psikolojik olarak rahatlama aracı gibi görülmüş ve İngiliz emperyalizminin gerçek yüzü onlar üzerinden dünyaya servis edilmiştir.

3.1.8. Ermeni Suikastlarına Bakış

Livâü'l-İslâm dergisi yayın hayatına Ermeni katliamlarıyla başlamıştır denilse abartılı olmaz. Çünkü dergi yayımlandığı gün Talat Paşa, Berlin'de bir Ermeni tarafından vurularak katledilmiştir. Dergi bu katliamı acele bir şekilde 1 numaralı sayısında *Tal'at Paşa'nın Üfûl-u Ebediyesi* başlığıyla vermiştir. Haber olarak verilen yazıda; “Tal'at Paşa'nın hizmetlerini ve hayatını anlatmaya derginin hacminin yetmeyeceği belirtilerek “*vatanın menfaati uğrunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen, metîn ve azimkâr bir vatanperver*” olduğuna dikkat çekilmiştir.⁶⁶³

Talat Paşa hakkında 7 numaralı sayıda bu defa *Tal'at Paşa ve Katli* başlıklı bir makale yayımlanmıştır. İsmail Enver Paşa tarafından yazıldığı anlaşılan makalede; Ermeniler dâhil bütün unsurlara karşı hayırsever biri olduğundan bahsedilerek vâsıl olduğu mevki'e rağmen sâde yaşantısından vaz geçmeyen biri olduğu hatırlatılmıştır. Talat Paşa'yı öldüren katilin Almanlar tarafından serbest bırakılmasına dikkat çekilerek “*kâtili serbest bırakan mahkemenin hâkimiyle herhalde milyonlarca Türk ve Müslümân kalbi Alman hey'et-i udülüne, dolayısıyla Alman milletine karşı gayz ve kin besleyecektir*”, denilmektedir. Makalenin sonunda İslam Dünyası'na da seslenerek “*Ey Türk ve Müslümânlar size söylüyorum! Dost sandığımız bir milletin mahkemesi ve hükümeti bize ihânet ediyor. Müslümanlar olarak biz de bu tavırlara göre hareket etmeliyiz*” diyerek ittihâd çağrısı yapmıştır.⁶⁶⁴ 10 numaralı sayıda ise *Bir Türk Daha Kurban Gitti* başlığıyla Azerbaycan sâbık Dâhiliye Nâzırı ve İstanbul Mümessil-i Ticârîsi *Behbud Han'ın* (Cevanşir) Pera Palas Otelinde katledilişi haber yapılarak İslam Dünyası'na duyurulmuştur. Katilden “Agob namında Misak bir Ermeni veledi” diye bahsedilmiştir.⁶⁶⁵ Bunların dışında birinci yayın yılında Ermeni suikastlarına yönelik başka haber ve makale yayımlanmamıştır.

⁶⁶² Livâü'l-İslâm, “İrlanda ve İngiltere”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 101-103.

⁶⁶³ Livâü'l-İslâm, “Tal'at Paşa'nın Üfûl-u Ebediyesi”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Mart 1921, 3.

⁶⁶⁴ Livâü'l-İslâm, “Tal'at Paşa ve Katli”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 73-76.

⁶⁶⁵ Livâü'l-İslâm, “Bir Türk Daha Kurban Gitti”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 108.

3.1.9. Eğitim Meselesine Bakış

Livâü'l-İslâm dergisinde ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde doğrudan mülâhaza edilen konulardan biri de eğitim meselesidir. Dergide mülâhaza edilmiş farklı konular içinde zaman zaman eğitim meselesine atıflarda bulunularak eğitimsizliğin İslam Dünyası açısından büyük bir problem olduğuna vurgu yapılmıştır.

Derginin birinci yılında eğitim meselesini doğrudan ele alan ilk makale, 11 numaralı sayıda Elif imzasıyla “*Kendimizi Bilelim*” başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. İsmail Enver Paşa tarafından yazıldığı anlaşılan makalede; “kendimizden maksat bütün Müslümanların kast edildiğini” işaret eden Enver Paşa, “Bir millette maârif umûmî değilse, içlerinden bazılarının müterakkî bulunması, âlim olması milleti yükseltmek için kâfi değildir”, diyerek eğitimin önemine vurgu yapmıştır. Enver Paşa makalenin devamında “Binâenaleyh İslâm memleketlerinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak husûs halkı okuduğunu anlayacak ve böylece dostunu, düşmanını ayırt edecek ve iyiyi, kötüyü tefrik edecek hâle getirmek, bunun için de basit bir sûrette olsun tahsîl-i ibtidâ’îyi büyüyen kuvvetle ileri götürmek ve umûmîleştirmektir. İslâmların halâsına rehber olacak her kardeş mutlaka buna en ziyâde ehemmiyet vermelidir”, demek suretiyle İslâm dünyasının ataletten kurtuluşuna vesile olacak amiller arasında eğitimi göstermektedir. Her alanda yetişmiş insan malzemesine de dikkat çeken Paşa, “fen adamı, harb adamı, iktisâd adamı, iş adamı” gibi bütün alanlara eğitimin sirayet etmesinin zaruretine işaret etmiştir. Makalenin sonunda ise “doğru hak yolunun ve zulümden kurtuluşun eğitimle mümkün hale gelebileceğine” işaret edilmiştir.⁶⁶⁶

Derginin birinci yılında doğrudan eğitim meselesine vurgu yapan ikinci makale ise 14 numaralı sayıda Hazım imzalı olarak “*Bir Hasbihâl*” başlığıyla yayımlanmıştır. Bahse konu makalede; “Kendimizi Bilelim” başlığı altında yayımlanmış olan makaleye atıfta bulunarak İslâm dünyası için eğitimin önemine işaret edilmiştir. Eğitim meselesini “tahsîl-i ibtidâ’î” olarak niteleyen yazar, dönem itibariyle eğitim meselesine eleştiriler getirerek kendinden örnekler verip eğitimin köylerde çok yetersiz olduğuna işaret etmiştir. Kırıldaki eğitimin sadece imamlara bırakılmasının hata olduğunu muallimlerin İstanbul’un dışına da gönderilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Yazar, “İstanbul yalnız yaşayamaz! Anavatanıyla râbitası kesilen İstanbul’un bugünkü sefil

⁶⁶⁶ Livâü'l-İslâm, “Kendimizi Bilelim”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15Ağustos 1921, 109-110.

hâli hayâtın acı hâtıralarıyla mâlî bir genç kalbin şefkat-ı mâdere bir an evvel ilticâ için gösterdiği tahallûka benzer, demek suretiyle kırsal kesimin eğitime olan ihtiyacına vurgu yapmıştır. Makalesini Türk gençlerine seslenerek tamamlayan yazar, “o güzel köylerimizde, bizi dört gözle bekleyen masum yavrucaklar, müstakbel İslâm dünyasının müstakbel irredantistleri var”, diyerek eğitimin zaruretiine işaret edip bitirmiştir.⁶⁶⁷

3.1.10. İsmail Enver Paşa Hakkında Yazılan Makaleler

Livâü'l-İslâm dergisinin birinci yayın yılında hem İsmail Enver Paşa tarafından yazılmış makalelere hem de hakkında yazılmış yazılara yer verilmiştir. Diğer konu başlıklarında Enver Paşa'ya ait makalelere yer verdiğimizden mütevellit bu bölümde sadece Paşa hakkında yazılmış yazılara yer vermeyi uygun bulduk.

Derginin birinci yayın yılında “*Haksız ve Lüzûmsuz Bir Ta'rîz*” başlığıyla okuyucuya sunulmuş olan makalede; İstanbul basınında İsmail Enver Paşa hakkında iftira niteliğinde yazılmış olan haberlere tepki gösterilmiştir. Bahse konu makalede, İstanbul basınında çıkmış olan haberlerin kaynağının Hâkimiyet-i Milliye gazetesi olduğuna işaret edilerek şöyle denilmiştir:

“İstanbul gazetelerinin bazılarında Hâkimiyet-i Milliye refikimizden naklen Enver Paşa ve arkadaşları hakkında yazılmış bazı satırlar manzûrumuz oldu. Bugün Anadolu'nun resmî bir gazetesi addolunan refikimizin bu sûretle yanılmış olmasını görmekle cidden teessüf ettik.”

Daha sonra makalenin devamında Enver Paşa'nın Türkistan bölgesine geçme gerekçelerine işaret edilerek “Enver Paşa'nın mütârekeden evvel Kafkasya'da bıraktığı kuvvetleri organize etmek üzere bölgeye sekiz yüz bin lira para, yüz bin tüfenk gönderdiğine dikkat çekilmiş ve oradan da Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'u terk ettiğine” vurgu yapılmıştır.

Makalenin devamında Enver Paşa'nın Türkiye'den ayrılış süreci dâhil olmak üzere Almanya'ya geçişi ve oradan da Rusya'ya intikali hakkındaki çabasına işaret edilerek bu süreçte çektiği sıkıntılar dile getirilmiştir. Paşa'nın bütün amacının vatana tekraren hizmet etmek olduğu hatırlatılarak Hâkimiyet-i Milliye gazetesi eleştirilmiştir. Ayrıca Enver Paşa hakkında çıkan bu haberlere Mustafa Kemal Paşa'nın sessiz kalmasının da üzüntü verici olduğu izah edilmiştir. Diğer taraftan makalede Enver

⁶⁶⁷ Livâü'l-İslâm, “Bir Hasbihal”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1Teşrinievvel 1921, 144.

Paşa'nın Türkiye'ye girme teşebbüsüne değinerek Paşa'nın bu girişimini eleştirmiş olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesine yönelik şu itirazlarda bulunulmuştur:

“Anlamadığımız bir nokta daha var; Hâkimiyet-i Milliye refikimiz hangi hakka istinâden bir Türk'ü vatanına gelmekten ve orada çalışmaktan men' edecek sûrette idâre-i kelâm buyuruyorlar? Memlekette her kuvvetin yekvücûd olarak çalışması lâzım geldiği bir zamanda Hâkimiyet-i Milliye refikimizin memleket içinde ihtilâf ve hattâ mücâdele varmış gibi yazısındaki maksadı bir türlü anlayamadık. Eğer Hâkimiyet-i Milliye arkadaşımız artık hâricî vaz'iyetin düzeldiğini, dâhilde ise kânun ve i'tidâl yerine mânâsız unf (kabalık) ve cebr kullanılarak ihtilâf ve cidâl çıkarmanın faydalı olacağını düşünüyorsa biz buna iştirâk etmeyiz. Ve biraz akli başında olanların da bizimle hemfikir olduğuna kânîyiz. Biz Enver Paşa ve arkadaşlarını tasvîr ettiğimiz gibi bildiğimizden Hâkimiyet-i Milliye refikimiz müşârünileyhimi incitip kızdırarak vatani aleyhine hareket eder göstermek istiyorsa pek yanılıyor. Biz onların hulûs-u niyet, iktidâr, hamiyet-i dîniye ve vatanîyelerine mutmainiz.”

Ayrıca makalede, Milli Mücadele'ye öncülük eden Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında herhangi bir ihtilafın olmadığı, aksine Enver Paşa'nın Milli Mücadele için çaba sarf ettiği vurgulanmıştır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki şekliyle Enver Paşa'nın vatana ihanet ettiği yönündeki şayiaların mesnetsiz olduğuna vurgu yapılarak Paşa'ya iftira edildiğine işaret edilmiştir. Bundan dolayı Livâü'l-İslâm dergisinin üzüntü duyduğu dile getirerek makaleye şöyle son verilmiştir:

“Umûmî Harb'de tâli'in (kaderin) Osmanlılara ve müttefiklerine yâr olmaması bu nokta-i nazarımızdan bizi vazgeçiremez. Bir de dostlarımızı me'yûs ve düşmanlarımızı ümîdvâr edecek böyle makâlelerle vatana hizmet edilmeyeceğini arkadaşımıza bildirmeği bir vazîfe addediyor ve yazarken vatanın selâmetini göz önünde tutarak yazmasını kendisinden pek ziyâde ricâ ederiz.”

Ayrıca makalenin sonuna bir de dipnot düşülerek “Mustafa Kemal Paşa, Avrupa matbuatındaki beyânâtında Enver Paşa tarafından muhâlefet bir fırka teşkîl olunduğu şâyîâsını red ve Osmanlıların her vakitten ziyâde müttehîd bulunduklarını te'yîd buyurdular”, denilmiştir.⁶⁶⁸ Derginin birinci yayın yılında bu makaleden ayrı Enver Paşa hakkında yazılmış başka makaleye yer verilmemiştir.

3.2. İKİNCİ YAYIN YILINDA İTTİHÂD-I İSLÂM DÜŞÜNCESİ (1922)

3.2.1. İttihâd Çağrısı

Livâü'l-İslâm dergisi, birinci yayın yılında olduğu gibi ikinci yayın yılında da ittihâd çağrısına devam etmiştir.

⁶⁶⁸ Livâü'l-İslâm, “Haksız ve Lüzûmsuz Bir Ta'rîz”, Sene 1, Numara 13, Berlin, 15 Eylül 921, 125-128.

Derginin ikinci yayın yılında İslam ittihâdı adına sakıncalı görülen yapılardan biri “*Îlâ-yı Vatan Cemiyeti*” olmuştur. Bahse konu cemiyet 15 Ocak 1922 tarihli 1-2 numaralı sayıda S. (س.) imzasıyla yayımlanmış “*Vatanda Kurulan Fesad Ocakları*” başlıklı makalede gündeme getirilmiştir. Bilindiği gibi Îlâ-yı Vatan Cemiyeti 19 Kasım 1919 tarihinde Sultan Vahdettin’in yaveri Kiraz Hamdi Paşa tarafından İstanbul’da kurulmuştur. Bahse konu Cemiyet, halkı Milli Mücadeleye karşı örgütlemek üzere İngilizlerin kontrolünde çalışmalar yürütmüştür.⁶⁶⁹

S. (س.) makalesinde söz konusu cemiyetin kuruluş amacına yönelik tespitlerde bulunduktan sonra sözü İsmail Enver Paşa hakkında maksatlı olarak ortaya atılan iddiaları gündeme getirmiştir. İstanbul matbuatında çıkan haberlere göre; Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçerek darbe yapabileceği ve bu darbeyi önlemek üzere Kazım Karabekir’in görevlendirildiği yönünde bilgiler yer almıştır. Yazar bu asılsız ve iftira mahiyetindeki bilgilere inanılmaması gerektiğine dikkat çekerek “Enver Paşa ile uğraşmak yerine asıl mücadelenin *Îlâ-yı Vatan Cemiyeti* ve benzeri yapılara karşı verilmesine” işaret ederek şu temennilerde bulunmuştur:

*"Hedef-i aslî post kavgası değil, vatanın halâsıdır. Hâlbuki düşmanlarımız bunu post kavgası şeklinde göstermekte menfaattârdır. Gunaris'in tavassut dilenmek üzere Avrupa'da dolaştığı esnâsında pek büyük düşmanlarımızın dâhilde, hâricde kurduğu tuzaklar vatandaki vahdet ve ahengi bozmağa ma'tûf vesâitten olmakla memleketi idâre edenlere terettüb eden vazîfe i'tidâl, hissiyâta âdem-i mağlûbiyet, memleketin ferdî, ictimâî kuvvetlerinden azamî istifâde te'mini, birliğin şedîd muhâfazasına tevessüldür."*⁶⁷⁰

İttihâd vurgusuna 1-2 numaralı sayıda devam eden dergi, bu defa “*Hicâz'da Hutbe Duâsı*” başlığıyla bir yazı yayımlayarak Mekke’de neşrolunan “el-Kıble” gazetesinin 24 Teşrinievvel (Ekim) 1921 tarihli ve 258 numaralı sayısında işlenmiş olan haberi gündemine almıştır. el-Kıble gazetesinde yayımlanmış olan Belâg-ı Sâmi başlıklı haberde; Mekke’de hilafet makamından bağımsız hareket etmek üzere Hicaz bölgesinde “Meclis-i İslâmiye” adında bağımsız bir yapının kurulduğuna yönelik kamuoyunda çıkan haberlerin asılsız olduğu vurgulanmıştır. Bunun üzerine Livâü’l-İslâm dergisi de, el-Kıble gazetesindeki bu tekzîb haberini “*Belâg-ı Sâmi’nin, İslâm arasında tefrika ve sû’-i tefehhümü mûcib olabilecek şâyîâtı red ve tekzîb eden, kısmını şâyân-ı takdîr ve*

⁶⁶⁹ İsmail Özer, “Mütareke Döneminde Faaliyet Gösteren Kuvâ-yı Millîye’ye Muhalif İngilizlere Muhib Cemiyetlerden Îlâ-yı Vatan Cemiyeti”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13 (29), 2020, 450-465.

⁶⁷⁰ *Livâü’l-İslâm*, “*Vatanda Kurulan Fesad Ocakları*”, Sene 2, Numara 1-2, 15 Kânunusani 1922, 3-5.

şükran buluruz, şeklinde değerlendirerek sevinçle karşılamıştır. Ayrıca resmi tebliğ olarak kabul edilen Belâğ-ı Sâmi'de Arabistan'ın bağımsızlığına da işaret edilmiştir. Bu konu ise dergi tarafından şöyle değerlendirilmiştir:

*“Arabistan'ın istiklâl-ı tammi, haysiyet-i İslâmiye ve sâir İslâmiye'nin muhâfazası hakkındaki temenniyâta bütün kalbimizle iştirâk ederiz. Câniyâne bir sûrette parçalanmış olan Arabistan'ın vahdet ve istiklâl-ı tammini, düşmanların mülevves pay istilâsından kurtulduğunu görmek akvâm-ı İslâmiye'yi memnûn edecek büyük bir hâdise teşkil edecektir. Bu büyük günün sür'at-ı hulûlünü Cenâb-ı Hak'tan tazarru' eyleriz.”*⁶⁷¹

Derginin ikinci yayın yılında yayımlanmış sayılar birleştirilerek yayımlandığı için nüshalar ya ikişerli ya da dörderli sayılar şeklinde okuyucuya sunulmuştur. İşte bu şekilde birleştirilerek yayımlanmış olan 3-6 numaralı sayıda ittihâd çağrısı yapan “*Ey Âlem-i İslâm*” isimli bir şiirle ele alınmıştır. İslam Dünyası'nı Livâü'l-İslâm dergisinin etrafında toplanmaya davet eden şiir, A. E (.E .) imzasıyla yayımlanmıştır. Şiirde; Şark'ın saltanatının parçalandığı, yaşama hakkının elinden alındığı, şerefının ayaklar altında çiğnendiği ve bundan dolayı izzet-i nefis mücadelesine girilmesi gerektiğine dikkat çekilerek Müslümanlara şanlı geçmişi hatırlatılmıştır. Yeniden diriliş için uyanık olunmasını ve kimseden yardım beklemeden yalnızca Allah'a sığınarak zulümden kurtulmanın yollarını aramak gerektiğine işaret edilmiştir. Şiirin özeti niteliğinde gördüğümüz giriş kısmında şöyle denilmektedir:

*“Yalnız ittihâdımız yıkacak / Heykel-i zulmünü bu eyyâmın
Toplaşın ey şerefli dindaşlar / Gölgesinde Livâü'l-İslâm'ın”*⁶⁷²

9-10 numaralı sayıda ise “el-İstifta” (Fetva İsteme) başlığı altında bir Hac tartışması açılarak ittihâd-ı İslâm düşüncesi, farklı bir bakış açısıyla gündeme alınmıştır. İslam Dünyası açısından bağımsızlığın önemine dikkat çekmek için hazırlanmış yazıda Muhammed Bereketullah, Petrograd İmamı Musa Carullah ve Sibirya Ulemasından Abdülreşid İbrahim imzasıyla yayımlanmış bir fetvaya yer verilmiştir. Söz konusu fetvada “Mekke Emiri'nin İslam düşmanı İngilizlerle ittifak yaptığından dolayı Müslümanlar için kutsal toprakların artık emin belde olmaktan çıktığı” anlatılmış ve “*Bu halde hac vâcib midir? Yoksa düşmanın baskısı kalkınca veya emin belde oluncaya kadar hac sakıt olur mu?*” denilerek soru sorulmuştur.

Söz konusu fetvaya cevap aramak üzere Ayet ve Hadislerden deliller sunularak

⁶⁷¹ *Livâü'l-İslâm*, “Hicâz'da Hutbe Duâsı”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani 1922, 5-6.

⁶⁷² *Livâü'l-İslâm*, “*Ey Âlem-i İslâm*”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 11-12.

itikadi açıdan Mekke'nin *emin yer, güvenli belde* olarak işaret edildiğine vurgu yapılmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in de Mekke'de güvenlik kalmadığı için Medine'ye hicret ettiğine dikkat çekilmiştir. Emir'in İngilizlerle işbirliği yapıyor olmasından mütevellit Müslümanlar için daima güvenli bir yer olması gereken Mekke, artık güvenli yer olmaktan çıkmıştır, denilerek fetvaya gerekçe sunulmuştur. Bundan dolayı “*Mekke Müslümanlar için yeniden güvenli bir yer olana kadar hac vazifesi sakıt olur*” denilerek fetvaya gerekçe bulunmuştur. Dolayısıyla İngilizlerin bu kutsal mekândan çıkarılması için artık cihad'ın farz olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁷³

Fetva meselesi, 11-12 numaralı sayıda da devam ettirilmiştir. Ayaz İshâki tarafından dergiye yazılmış olan bir mektup “*Fetvâya Dair*” konu başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Ayaz İshâkî, derginin Arapça kısmında Arab-i Samim imzasıyla yayımlanan bir yazıda fetvaya itiraz eden ve Rusya Müslümanlarına hakaret eden şahsa cevap olarak bu mektubu yazdığını beyan etmiştir.

Ayaz İshâkî; Arab-ı Samim'in Rusya Müslümanlarının savaş sırasında Osmanlı Türklerine karşı Rus Ordusu içinde savaştıklarına dair iddialarını reddederek savaş başladığında Rusların Türk cephelerindeki bütün Müslüman unsurları başka cephelere kaydırduğuna dikkat çekmiştir. İshâki fetva konusunda ise kendisinin yetkili olmadığını ancak bahse konu fetvanın Rusya Müslümanlarının hislerine tercüman olduğunu beyan ederek onaylamıştır. İshâkî sözü Hilafet meselesine getirerek “Hilafet meselesi İslam Âlemi'nin kendi meselesidir, Hristiyanların bu işe müdahil olması ve Arap Emirlerinin İngiliz desteğiyle bu işe yönelmesi dini inancımıza tahkirdir” denilmiştir.⁶⁷⁴

Fetva meselesi 13-14 numaralı sayıda “*Afganistan'ın Berlin Maslahatgüzarı Edip Han ve Âzâdî-i Şark*” başlığı altında devam ettirilmiştir. Söz konusu fetvanın dergide yayımlanmasından dolayı “Âzâdî-i Şark” gazetesi tarafından ağır eleştirilerek hakaretler edilmiştir. Malum gazetenin hakaretimiz eleştiriler getirmiş olması kamuoyunda yanlış algılanarak Edip Han'la ilişkisinin olduğuna dair yoğun bir bilgi kirliliği oluşmuştur. Bunun üzerine dergi, Edip Han'la bir röportaj yaparak bu bilgi kirliliğine son vermeyi hedeflemiştir. Edip Han bu röportajda iddiaları yalanlayarak malum gazeteyle bağlantısının olmadığını dile getirmiştir. Bu röportaj kapsamında malum fetvanın neden dergide yayımlandığına da açıklık getirilerek Taşkent'te toplanan

⁶⁷³ *Livâü'l-İslâm*, “el-İstifta”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 25-28.

⁶⁷⁴ *Livâü'l-İslâm*, “Fetvaya Dair”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 46-49.

İslam Konferansı'nda hazırlandığı, yayımlanması için dergiden rica edildiği ve bu nedenle bunu yayımlamayı bir görev saydıkları belirtilmiştir. Edip Han röportajda dergiden “İslam Sancağı” olarak bahsedip önemine vurgu yapmıştır. Söz konusu röportaj ise kamuoyunda oluşan endişeleri gidermek üzere dergide yayımlanmıştır.⁶⁷⁵

İkinci yayın yılında ittihâd çağrısını devam ettiren dergi, 9-10 numaralı sayısında “*Hilâl-i Ahmer Havadisî*” başlığıyla haber niteliğinde bir yazı daha yayımlamıştır. Hilal-i Ahmer mecmuasından alıntı yapılarak yayınlanmış olan yazıda, cemiyetin yaptığı hayır işlerinden bahsedilerek Kızılhaç üzerinden örnekler verilmiştir. Dönemin şartları dâhilinde cemiyetin yükünün giderek ağırlaştığını, bu vesileyle maddi anlamda bağışlara ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapılmıştır. Kızılhaç'ın maddi destek konusunda “Kilise Günleri” altında bir gün tertiplelediği ve ciddi derecede maddi yardım aldığına işaret edilmiştir.

Kızılhaç'ın yaptığına benzer bir şekilde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de “Cami ve Bayram Günleri” adı altında özel bir gün tertiplelediği vurgulanmıştır. Cami ve Bayram Günleri olarak ortaya konulan çalışmalarla Müslümanlar yardıma davet edilmiştir. Bu konuda “*Bütün Memâlik-i İslâmiye'deki câmi'lerden de aynı himmet ve müriüvvetin ibzâline intizâr olunur.*” denilerek Müslümanlardan yardım talep edilmiş ve İslam Dünyası'na hizmet edebilmek için açık ittihad çağrısı yapılmıştır.⁶⁷⁶

Livâü'l-İslâm dergisi ikinci yılındaki ittihâd mesajını sadece makale ve haber niteliğindeki yazılarla sınırlı tutmayarak farklı yöntemlerle devam ettirmiştir. Mesela, 9-10 numaralı sayıda Alman İslâmî Araştırmalar Derneği Çalışma Grubu tarafından hazırlanmış seminer ve konferans programları ilan şeklinde yayımlanmıştır. Bahse konu seminer ve konferans programları ise genel olarak “İslam'da hukuk, devlet, siyaset, kültür, medeniyet ve rol model olarak Hz. Muhammed” gibi konu başlıklardan oluşmaktadır. Bu konular çerçevesinde “*din kardeşliğine*” vurgu yapan Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şeriflerden deliller sunularak ittihâd çağrısı servis edilmiştir.⁶⁷⁷

Bütün yayın politikasını ittihâd-ı İslâm düşüncesi üzerine kurmuş olan dergi, son sayı olan 17-18 numaralı nüshada kendisini özetlercesine 12 Haziran 1922'de yazıldığı

⁶⁷⁵ *Livâü'l-İslâm*, “Afganistan'ın Berlin Maslahatgüzarı Edip Han ve Âzâdî-i Şark”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 78-88.

⁶⁷⁶ *Livâü'l-İslâm*, “Hilâl-i Ahmer Havadisî”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32-33.

⁶⁷⁷ *Livâü'l-İslâm*, “Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Gesellschaft für İslamkunde”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 23-39.

beyan edilen “Güneş” isimli bir şiirle yayın hayatına veda etmiştir. 142 kıtadan oluşan epik türündeki bu şiir Mehmed Timur Bey imzasıyla yayımlanmıştır.

Timur Bey şiirinde, Müslümanların yaşadığı coğrafyaların tamamında hayali bir gezintiye çıkarak ittihâd-ı İslâm düşüncesi ekseninde duygularını dile getirmiştir. Gezintisini Anadolu’daki Müslümanlara selam vererek başlayan Timur Bey, İslam Dünyası’nı gezdikten sonra Turan ellerine uğrayıp gezintisini sonlandırmıştır. Özellikle Türk Milleti’nin İslâm’a hizmetlerden bahsederek Müslümanların bu hizmetlerden dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Daha sonra Türk milletinin zayıf ve güçsüz düşmesiyle birlikte Müslümanların yaşadığı zulümlere işaret ederek “*Yorgun hırslı Türk toprağı / Mazlûm na’sı çekmez oldu / Yıkılmış vîrân ocağı / Ma’sûm âhi çekmez oldu / Türk öldürmek sevâb oldu / İslâm kırmak savâb oldu*” demek suretiyle Türklerden sonrasına dikkat çekmiştir.

Şiirin devamında Milli Mücadele’ye vurgu yapılarak “*İnönü’nün âfâkında / Açılan güneş dilimi / Sakarya’nın tam tâkında / Yarattı bir nûr iklimi*” denilerek Sakarya Meydan Muharebesi özelinde yeniden dirilişe işaret edilmiştir. Sakarya’da elde edilen başarıdan dolayı sevinen şair “*Nûr zalâma gâlib çıktı / Hak İslâm’a sâhib çıktı / Türk canına kastedenler / Bu sahneden hâib çıktı*” demek suretiyle manevi yardıma işaret etmiştir. Timur Bey hala İslam beldelerinde haç olduğunu ve Anadolu’nun dışında aç sefil ve mağdur Müslümanların varlığına da değinerek “*Hâlâ beklenen zaman var / Hâlâ gelmeyen bir ân var*” demek suretiyle bütün Müslümanlar kurtulana kadar Milli Mücadele’nin devam etmesi temennisinde bulunmuştur.

Konumuzun sınırları açısından bütün bölümlerine nüfuz edemediğimiz bahse konu şiir, genel hatlarıyla İslam dünyasına açık ittihâd çağrısı yapmıştır. Şiire “Güneş” ismi muhtemelen İsmail Enver Paşa’ya atfen verilmiş olmalıdır. Çünkü şiirin son kıtasında Enver Paşa’nın hem ittihâd-ı İslâm düşüncesine duyduğu muhabbet hem de Türkistan bölgesindeki mücadelesine atıflarda bulunularak “*Yüksel güneş gökte yüksel / Kur’ân eline ulaş gel / Tûrân eline dolaş gel / Ol Türk’e yaratıcı el*”,⁶⁷⁸ denilmiştir. Böylece bu şiirle beraber derginin yayın hayatı da son bulmuştur.

3.2.2. Emperyalizm Vurgusu

⁶⁷⁸ *Livâü’l-İslâm*, “Güneş”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Aralık 1922, 120-128.

Emperyalizm vurgusu, derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yayın yılında da devam ettirilmiştir. Ancak birinci yılda doğrudan emperyalizmi merkezine alarak okuyucuya mesaj verilirken, ikinci yılda farklı konular özelinde ele alınmış tartışmalar üzerinden emperyalizm vurgusu yapılmıştır.

Genel olarak Wilson Prensipleri, Mondros Mütarekesi, Balfour Deklarasyonu, İstanbul Rum Patrikhanesi, Paris, Cenova, Lahey ve Londra Konferansları, Sevr Barışı ve Balkan meselesi gibi farklı mülahazalar içinde emperyalizme atıflar yapılmıştır. Mesela 1-2 numaralı sayıda *Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat* başlıklı makaledeki tartışmada Wilson Prensipleri ve Mondros Mütârekesi “*illet-i iğfâl*”⁶⁷⁹ şeklinde ifade edilerek emperyalizmin farklı boyutuna işaret edilmiştir. Yine 1-2 numaralı sayıda *Allah’ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Milâd* başlığıyla okuyucuya sunulan Kudüs konulu makalede Balfour Deklarasyonu “*İngiliz hud’ası*”⁶⁸⁰ (hilesi) şeklinde isimlendirilerek örtülü emperyalizm vurgusu yapılmıştır. 7-8 numaralı sayıda ise *Paris Şark Konferansı* başlığıyla okuyucuya sunulan makalede *Sevr* meselesine işaret edilerek, olup bitenlerin temelinde Milli Mücadele’ye rağmen emperyalizmin devam ettirilme isteğinin olduğu ifade edilmiştir.⁶⁸¹ Söz konusu makalenin devamında *Sevr Muâhdesinin İn’idâmı; Lord Kurzon’un İnhizâmı* başlığı açılarak İngilizler üzerinden emperyalistler Nemrutlar ve Firavunlar olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸²

9-10 numaralı sayıda S. (س.) imzasıyla yayımlanan *İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhânesi* başlıklı makalede Lloyd George’un muvaffakiyetle İstanbul’daki Rum Patrikhanesine ruhani ve siyasi sıfat kazandırılarak İslam Dünyası’nda doğuracağı sorunlar çerçevesinde emperyalizmin oyunlarına işaret edilmiştir.⁶⁸³ Diğer taraftan 13-14 numaralı sayıda yine S. (س.) imzasıyla yayımlanmış olan *İstanbul Meselesi* isimli tartışmada Cenova, Lahey ve Londra Konferanslarının “müretteb” (sıralı) tehditler olduğu izah edilerek emperyalizme vurgu yapılmıştır.⁶⁸⁴ Daha sonra aynı sayı içinde *Balkanlar* başlıklı makalede Balkanlar’da yaşayan milletlerin emperyalistler tarafından

⁶⁷⁹ *Livâü'l-İslâm*, “Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani 1922, 3.

⁶⁸⁰ *Livâü'l-İslâm*, “Allah’ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Milâd”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, Kânunusani 1922, 6.

⁶⁸¹ *Livâü'l-İslâm*, “Paris Şark Konferansı”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 17-20.

⁶⁸² *Livâü'l-İslâm*, “Sevr Muâhdesinin İn’idâmı; Lord Kurzon’un İnhizâmı”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 21.

⁶⁸³ *Livâü'l-İslâm*, “İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 28-30.

⁶⁸⁴ *Livâü'l-İslâm*, “İstanbul Meselesi”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 65-66.

federasyona büründürülerek sömürüldüğüne işaret edilmiş⁶⁸⁵, *Sevr Mu'ahedenâmesinin Ta'dili Yahud İ'tilaf Siyasetinin İç Yüzü* başlıklı diğer makalede ise Batılılar tarafından Sevr Muahedenamesi'nin tadil edilmek istenmesine dikkat çekilerek İslam Dünyası'nı uykuya sevk edip sömürünün devam ettirileceğinden bahsedilmiştir.⁶⁸⁶

3.2.3. İngilizlere Bakış

Derginin birinci yayın yılında olduğu gibi ikinci yılında da İngilizler İslam Dünyası'nı sömüren baş düşman olarak görülmüş ve bu kapsamda ele alınmış makale ve yazılar, okuyucuya sunulmuştur.

15 Mart 1922 tarihli, 3-6 numaralı sayıda *Lady Harington'un Verdiği Balo* isimli imzasız makaleyle 28 Şubat 1922'de Birleşik Krallık Ordusu Generali Charles Harington'un (ö.1940) eşi Lady Harington'un İstanbul'da Müslüman muhacirler yararına verdiği balo gündeme getirilerek İngilizler eleştirilmiştir. Bahse konu makalede “Akvâm-ı İslâmiye ve Türkler herhangi bir İngiliz centilmentinin peşinde mutî'âne (itaatkâr) koşan bir av köpeği rolünü oynayabilecek hilkatte değildir”, denilerek hiçbir Müslüman'ın İngiliz centilmenliğine ihtiyaç duymayacağına işaret edilmiştir.⁶⁸⁷

7-8 numaralı sayıda ise *İngiltere'de Siyâsî İhtilâfât* isimli S. (س.) imzasıyla yayımlanmış makalede, Fransız gazeteleri referans gösterilerek Lloyd George ile İngiliz siyasetinin sağ cenahını temsil eden gurup arasındaki ihtilaf gündeme getirilmiştir. Bu ihtilafın Müslümanlar açısından ümit verici olduğuna işaret edilmiş ancak İngiltere'de kim iktidar olursa olsun emperyalist düşüncenin değişmeyeceğine vurgu yapılmıştır.⁶⁸⁸ 9-10 numaralı sayıda *İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi* başlığıyla okuyucuya sunulan S. (س.) imzalı makalede, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi “fesâd ocağı”, Patrikhanenin başına getirilen *Meletios Metaksakis* ise “yalancı ve sahtekâr” olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda İngilizler'in Rum Patrikhanesini kendi çıkarları için kullandıklarına işaret edilerek yaşanan sıkıntılardan İngilizler sorumlu tutulmuştur.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ *Livâü'l-İslâm*, “Balkanlar”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 66-68.

⁶⁸⁶ *Livâü'l-İslâm*, “Sevr Mu'ahedenâmesinin Ta'dili Yahud İ'tilaf Siyasetinin İç Yüzü”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 68-69.

⁶⁸⁷ *Livâü'l-İslâm*, “Lady Harington'un Verdiği Balo”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 11.

⁶⁸⁸ *Livâü'l-İslâm*, “İngiltere'de Siyâsî İhtilâfât”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 23-24.

⁶⁸⁹ *Livâü'l-İslâm*, “İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 28-30.

Her fırsatta İngilizleri hedef göstermekten çekinmeyen dergi, 11-12 numaralı sayıda yine S. (س.) imzasıyla yayımlanmış *Şark ve İrlanda* isimli makalede, emperyalizme vurgu yapılarak İrlanda'nın İngilizlere karşı mücadelesi “düşmanımın düşmanı benim dostumdur” siyasi mantığı çerçevesinde değerlendirilip onurlu bir davranış olarak nitelendirilmiş ve İrlandalılara muvaffakiyetler temenni edilmiştir.⁶⁹⁰ 1 Eylül 1922 tarihli 13-14 numaralı sayıda ise *İstanbul Meselesi* başlıklı makaleyle Şark meselesine işaret edilerek asıl hedefin İstanbul ve Boğazlar olduğuna dikkat çekilmiştir.

Devamında, “İlm-i kimyânın taharrisiyle (araştırmasıyla) meşgûl olduğu müdhiş gazlarla evvelâ Londra'yı olduğu hâlde boğacak, belki ancak bu son büyük mukaddes cinâyetten sonra dünya rahat yüzü görecektir”,⁶⁹¹ denilerek yaşanan acılardan dolayı İngilizlerin fiziki varlıklarının yok olması temenni edilmiştir. Yine aynı sayı içerisinde Afganistan'da neşredilen “İttihâd-i Maşrikî” isimli gazeteden tercüme edilerek yayımlandığı belirtilen *Sevr Mu'ahedenâmesinin Ta'dili Yahud İ'tilaf Siyasetinin İç Yüzü* başlıklı makalede, İngiliz Hariciye Nazırı Lord Curzon yaşadıkça İslam Dünyası'nın rahat edemeyeceğine işaret edilerek İngilizlerden yardım beklemenin yersiz olduğuna vurgu yapılmıştır.⁶⁹²

1 Ekim 1922 tarihinde yayımlanmış olan 15-16 numaralı sayıda bu defa *Sulh Hazırlıkları* başlıklı başka bir makaleyle yine İngilizler gündeme alınmıştır. S. (س.) imzalı olarak okuyucuya sunulmuş olan bahse konu makalede, Paris Konferansı'nda alınmış olan kararlar çerçevesinde Türkiye'nin Boğazlardan Avrupa sâhiline asker geçirmeyeceğine işaret edilmiş olmasından mütevellit Konferans'ta alınan bu karara tepki gösterilerek İngiltere'nin yine *şeytani işler* peşinde olduğuna vurgu yapılmıştır.⁶⁹³

Böylece derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yılında da Müslümanların baş düşmanı olarak yine İngilizler gösterilmiş ve İngilizleri dost kabul eden veya bu yönde mesaj veren bütün unsurlar hain ilan edilmiştir.

3.2.4. Sovyet Rusya'ya Bakış

Derginin birinci yılında Şuralar Rusyası olarak ifade edilen Sovyet Rusya, İslam

⁶⁹⁰ *Livâü'l-İslâm*, “Şark ve İrlanda”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 44-46.

⁶⁹¹ *Livâü'l-İslâm*, “İstanbul Meselesi”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 65-66.

⁶⁹² *Livâü'l-İslâm*, “Sevr Mu'ahedenâmesinin Ta'dili Yahud İ'tilaf Siyasetinin İç Yüzü”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 68-69.

⁶⁹³ *Livâü'l-İslâm*, “Sulh Hazırlıkları”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 94-96.

Dünyası'nın menfaatleri doğrultusunda stratejik ortak ve ittifak yapılacak blok olarak görülürken ikinci yılda bu bakış açısı tamamen değişmiştir. Yani birinci yılda Sovyet Rusya dost olarak anılırken ikinci yılda düşman ilan edilmiştir. Çünkü derginin ikinci yılına tekabül eden dönemde Enver Paşa ile Ruslar arasındaki stratejik ilişkiler artık çatışmaya dönmüştür. Bu çatışmanın nedenlerine ise çalışmamızın İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâdı'nın kuruluş bölümünde detaylı olarak yer verilmiştir.

Hem İngilizleri hem de Sovyet Rusya'yı ele almış olan dergi, ikinci yılda uzunca bir süre Sovyet Rusya konusuna değinmemiştir. Enver Paşa'nın Türkistan bölgesine geçip cephe savaşlarına başlamış olmasından mütevellit haber akışının kesilmiş olma ihtimali yüksektir. Bu nedenle ikinci yılda Ruslardan bahseden ilk makale 1 Ağustos 1922'de yayımlanmış olan 11-12 numaralı sayıda *Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan'ı İstilas ve Enver Paşa* isimli imzasız makalede, artık Ruslarla çatışmanın başladığına işaret edilmiştir.

Söz konusu makalede, Milli Mücadele'den dolayı güçlü düşmanlara karşı verilen mücadelede başarılı olmak için harici bir yardıma ihtiyaç olduğu hatırlatılarak bu yardımın da ancak Bolşevikler tarafından sağlanabileceği kanaatinin hâsıl olduğuna işaret edilmiştir. Bolşeviklerin bu durumdan faydalandığı izah edilerek İstanbul'a, Anadolu'ya ve özellikle Azerbaycan'a özel ajanlar göndermek suretiyle yalan ve bol vaatlerle Müslümanların hissiyatından istifade ettiklerine değinilmiştir. Anadolu'ya yardıma gidebilmek için “Kızıl Ordu” ve Müslüman askerlerden oluşturulmuş “Yeşil Ordu'ya” yol açılması gerektiğini öne süren Bolşeviklerin, Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki emellerine zemin hazırladıklarına dair tespitlere yer verilmiştir.

Makalenin devamında Enver Paşa'nın Milli Mücadele'ye ve İslam Dünyası'na yardım edebilmek için Rusya'ya geçtiğine işaret edilerek Bolşeviklerin de bu durumdan yararlanmak suretiyle Bakü Kurultayı için İslam Âlemi'nin desteğini aldığını, İngilizlerle pazarlık gücünü elde ettiğine vurgu yapılmıştır. Enver Paşa'nın uyarılarını dikkate almayan Bolşeviklere karşı savaşmanın mecburiyet olduğuna işaret edilerek mücahitlerden oluşan “Basmacı ve Leşker-i İslâm” adı altında savaş birliklerinin oluşturulduğu belirtilmiştir.⁶⁹⁴

⁶⁹⁴ *Livâü'l-İslâm*, “Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan'ı İstilas ve Enver Paşa”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 41-43.

Ruslar hakkındaki kanaatlerini 11-12 numaralı sayıda açıklayan dergi, 13-14 numaralı sayıda bu defa Rusların Türkistan bölgesinde Müslümanlara karşı olumsuz tavırlarına dikkat çekmek için “*Ruslar Afganistan’da Neler Yapıyorlar*” başlıklı makalede Rusların Afganistan’ın “Çim” köyünde yaptıkları yağmaları haber niteliğinde okuyucuya sunmuştur. Daha sonra “Pente” denilen bölgede bulunan köprü üzerinde Rus kuvvetlerinin gelip geçenden haraç aldıklarını, “Taşkent’te” Bolşevik propagandası yapmak üzere birçok risale dağıtıldığına işaret edilmiştir.⁶⁹⁵

3.2.5. Milli Mücadele’ye Bakış

Derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yılında da Milli Mücadele’ye bakışı hiç değişmeden devam ettirilmiştir. Dergide yayımlanmış olan tüm makale ve haber niteliğindeki yazılarda konu içeriği farklı olsa da söz mutlaka Milli Mücadele’ye ve ittihâd-ı İslâm düşüncesine getirilmiştir. Dolayısıyla ikinci yılda yayımlanmış makale ve yazılarda da ilk sayıdan itibaren mutlaka Milli Mücadele’den bahsedilmiştir.

İkinci yılın ilk nüshası olan 15 Kânunusani (Ocak)1922 tarihli 1-2 numaralı sayıda yayımlanmış *Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat* başlıklı makaleyle İstanbul matbuatı tarafından ortaya atılan “Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında ihtilaf var” kampanyasına değinilmiştir. Ancak konunun merkezinde bu tartışma varken söz yine Milli Mücadele’ye getirilerek “Enver Paşa ile arkadaşları Kuvayımillîye’nin bidâyet zuhûrundan beri dūcâr-ı tereddüt ve iştibâh olmamıştır. Mustafa Kemâl Paşa ile Anadolu dilâverlerinin besâlet ve kahramanlıklarından emîndirler. Düşmanın mukaddes vatandan defolması ve Mîsâk-ı Millî’nin tamâmen tatbîkine itmi’nân kalple muntazırdırlar”, denilmiştir.⁶⁹⁶

Yine aynı sayı içinde *Vatanda Kurulan Fesad Ocakları* başlıklı makaleyle Milli Mücadele’ye karşı halkı organize etmesi için İngilizler tarafından İstanbul’da kurdurulmuş olan *İ’lâ-yı Vatan* cemiyeti gündeme taşınmıştır.⁶⁹⁷ Ayrıca aynı sayı içinde Ebû’l-Faruk imzasıyla yayımlanmış olan *Filistin Mektupları 1* başlıklı makalede Milli Mücadele’ye özel yer verilerek Mustafa Kemâl Paşa ve arkadaşlarının yorulmak bilmeyen çalışkanlıkları neticesinde vücûda getirdikleri Afganistan ve Kafkasya İslâm

⁶⁹⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Ruslar Afganistan’da Neler Yapıyorlar”, Sene 2, Numara 13-14, 1 Eylül 1922, 70-71.

⁶⁹⁶ *Livâü’l-İslâm*, “Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani 1922, 1-3.

⁶⁹⁷ *Livâü’l-İslâm*, “Vatanda Kurulan Fesad Ocakları”, Sene 2, Numara 1-2, 15 Kânunusani 1922, 3-5.

İttihatlarının İngiliz İmparatorluğu'nun tâcını sarstığına" dikkat çekilmiştir. 25 Kasım 1921'de Kudüs'te yazıldığı bildirilen makalenin devamında; "Demek oluyor ki Şark İslâm evlâtları ittihâd ettikçe Garblılar şaşırıyor ve 'tefrîkaya düşür sonra zabt et' siyâsetinin geçmiş moda olduğunu bilâhare idrâk ediyorlar." denilerek Milli Mücadele'nin İslam Dünyası açısından önemine gururlu bir şekilde işaret edilmiştir.⁶⁹⁸

Yukarıda misal olarak verdiğimiz makale ve yazılarda olduğu gibi birçok makalede Milli Mücadele, farklı bakış açılarıyla övülerek her daim desteklenmiştir. Mesela 15 Nisan 1922 tarihli 7-8 numaralı sayıda yer verilmiş olan A. (.ع) imzalı *Sevr Muâhedesinin İn'idâmı; Lord Kurzon'un İnhizâmı* isimli makalede Lord Curzon'un Sevr Muahedenamesi'ni tadil etme isteğine atıflar yapılarak "Lord Curzon o muâhedeyi hakşinâslık göstermek üzere yırtmadı. Anadolu'daki Türk kahramanlarının, i'lâ-i hakkı için kanlarını canlarını mal ve menâllerini fedâ eden o bülend-i himmet o hakperest mücâhedelerin süngüleri gözlerine saplandı da yırttı",⁶⁹⁹ denilmek suretiyle Milli Mücadele'nin önemi vurgulanmıştır.

9-10 numaralı sayıda ise *Hindistan Hilâfet Komitesi'nin* Milli Mücadele'ye destek amaçlı olarak hazırladığı bir telgraf nameye yer verilmiştir. Londra İslam İstihbârât Kalemi eliyle dergiye gönderilmiş olan telgrafnamede şöyle denilmiştir:

"Lord Curzon'un İslamiyet ve Türklerin aleyhindeki siyâsetinin semeresi olan Paris Sulh Teklîfnâmesi Hind Müslümânlarını pek ziyâde müteessir etti. Buna dâir evvelce size de teblîğ edilen beyânâtımız bütün Hindlilerin müzhir-ı muzâhereti (yardımını gösteren) oldu. Memleketin her tarafında ictimâ'lar akd ve Türklere teklîf olunan şerâit-i sulhiyenin gayri âdilâne ve tarâfgîrâne olduğuna hükmedildi. Husûsât-ı âtiyenin te'mîni siyâsetin hakîkî ve zarûrî icâbâtından olduğuna karar verildi. Türkiye'ye âdilâne muâmele olunması Irak, Filistin ve Suriye'nin tahliyesi. Mandaların ref'i (kaldırılması). Edirne, Gelibolu ve Asya-i Türkî sevâhiline Türkiye'ye iâdesi. Kapitülasyonların lağvı. Türkiye'nin her türlü mâlî ve iktisâdî kuyûd-i esâretten (esaret bağlarından) tamâmıyla serbestîsi. Ancak bu gibi tedbirlerle cerîhadâr (yaralı) olan haysiyet-i İslâmiye tekrâr celb olunabiliyor."⁷⁰⁰

Milli Mücadele'yi her sayıda hatırlatan dergi, 1 Eylül 1922 tarihli 13-14 numaralı sayısında *Türkiye ve Afganistan* başlıklı haber niteliğindeki yazıda bu defa Fahrettin Paşa'nın (Türkkan) Afganistan'a elçi tayin edilmesi münasebetiyle karşılama töreninde irad olunan konuşma metni üzerinden okuyucuya mesaj vermiştir. Söz konusu

⁶⁹⁸ *Livâü'l-İslâm*, "Filistin Mektupları 1", Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani 1922, 8.

⁶⁹⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Sevr Muâhedesinin in'idâmı; Lord Kurzon'un İnhizâmı", Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 21-22.

⁷⁰⁰ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan Hilâfet Komitesi'nin Yeni Bir Protestosu", Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32.

konuşma metninde; “Türk kahramanlarının ve Müslümân Ordusu’nun muvaffakiyeti ve Mustafa Kemâl Paşa’nın şanlı kılıcının muzafferiyeti nâmerd düşmanları tir tir titrettiği havâdisi mevsûk menba’lardan vâsıl-ı sem’ iftihârımız olarak gözlerimiz aydınlandı” ifadelerine yer verilerek İslam Dünyası’ndaki yankılarına işaret edilmiştir.⁷⁰¹

1 Teşrinievvel (Ekim) 1922 tarihli 15-16 numaralı sayıda Alman General Bronzart Paşa (ö.1950) tarafından yazıldığı belirtilen *Harb-ı Umûmî’de Türkiye* isimli makaleyle gayr-ı Müslim birinin ifadelerinde dahi Milli Mücadele’nin yer bulmuş olmasına dikkat çekilmiştir. Bronzart Paşa’nın makalede; “*sâdık ve fedakâr Anadolular bu husûslarda bütün kâinâta ve biz Almanlara numûne-i imtisâl teşkil eyledi. Bu misâl bizim için bir derstir. Bunu söylemek bir Alman için acıdır ve fakat bu bir hakîkattir,*”⁷⁰² dediğine işaret edilerek Milli Mücadele’nin yankılarına vurgu yapılmıştır.

Yine 15-16 numaralı sayıda S. (س) imzasıyla yayımlanmış *Anadolu Harbi’nin Son Safhası* başlıklı makaleyle Türk Ordusu’nun Yunan kuvvetleri karşısında elde ettiği başarılarından övgüyle bahsedilmiştir. “Şanlı Türk Ordusu yalnız kendi tarihine değil, askerlik tarihine de pek şanlı bir sefer ilâve ederek Anadolu topraklarını kâtil, kundakçı, ırz düşmanı hırsız Yunanlılardan hamdolsun temizlemeğe muvaffak oldu”,⁷⁰³ denilerek Milli Mücadele özelinde elde edilmiş askeri başarılar örnek gösterilmiştir.

15-16 numaralı sayıda imzasız olarak yayımlanmış *Cennet Kılıcın Gölgesi Altındadır* isimli diğer bir makalede ise Milli Mücadele kapsamında Türk Ordusu’nun Düvel-i İtilâfiye ve dolayısıyla İngiliz emperyalizmine karşı elde ettiği zaferlere işaret edilmiş ve Müslümanların bu zaferleri örnek alması gerektiğine dikkat çekilerek ittihâd-ı İslam düşüncesine vurgu yapılmıştır. Makalede, “Son Türk muzafferiyeti bütün İslâm diyârlarında bir sürûr uyandırdı. Âlem-i İslâm’ın meserretini, saâdetini tezyîd etmek için Akvâm-ı İslâmiye Türklerin haydarâne mücâhedesini *numûne-i imtisâl* ittihâz eylemelidir. (el-Cennetü tahte zilal es-süyuf) Sırr-ı Celîli, Türklerin bu azîm mücâhedesinde bir kere daha tecellî eyledi. Rehâyı filân veya falan devletin teveccühünde değil, ancak kendi kuvvetinde, kendi azminde ara. Kılıcın gölgesinde git, cennet oradadır”⁷⁰⁴ denilerek Milli Mücadele’nin manevi boyutuna işaret edilmiştir.

⁷⁰¹ *Livâü’l-İslâm*, “Türkiye ve Afganistan”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 69-70.

⁷⁰² *Livâü’l-İslâm*, “Harb-ı Umûmî’de Türkiye”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 89-91.

⁷⁰³ *Livâü’l-İslâm*, “Anadolu Harbi’nin Son Safhası”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 91-94.

⁷⁰⁴ *Livâü’l-İslâm*, “Cennet Kılıcın Gölgesi Altındadır”, Sene 2, Numara 15-16, 1 Ekim 1922, 96-97.

Aynı sayı içinde yayımlanmış olan İcmâl-i Hâvâdis bölümünde ise *İslâm Âleminde Sürur* başlığı kullanılmak suretiyle Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmış olmasından mütevellit İslam Dünyası'ndaki kutlama mesajları ve sevinç gösterilerinden haberler verilmiştir. Afganistan'dan Emîr Emânullah Han'ın, İran'dan Hâriciye Nâzırı Kavâm es-Saltana Mirzâ Ahmet Han'ın, Mısır'dan Ali Fehmî Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri kutlama telgraflarına değinilmiştir. Ayrıca Kafkasya Müslümanları tarafından TBMM'ye gönderilmiş tebrik telgrafları ve kutlama mesajları haber yapılmıştır. Suriye, Buhârâ, Filistin ve Kuzey Afrika'da yaşayan Müslümanların camilerde dua ettikleri ve Osmanlı sokaklara bayraklarının asıldığı belirtilmiştir. Rusya Müslümânları Umum Müftülüğü ve Petrograd Müftü Vekîli Keşşâf Efendilerin Moskova Sefaretine tebrikname gönderdiği, Hindistan Hind Merkez-i Hilâfet Komite başkanı Hotani'nin Mustafa Kemal Paşa'yı kutlayan beyannamesine yer verilmiştir.⁷⁰⁵

Almanya özelinde yaşanan sevinçlerle ilgili olarak ise Almanya'da Zafer-i Milletin Tes'idi başlığı altında verilen haberde, Berlin başta olmak üzere diğer şehirlerde mülteci konumunda yaşayan Türk ve Müslümanların kutlamalar yaptıkları bildirilerek Milli Mücadele'nin dünyada Müslümanların coşkusu işaret edilmiştir.⁷⁰⁶

3.2.6. İslam Dünyasına Bakış

Livâü'l-İslâm dergisinin ikinci yılındaki İslâm Dünyası'na bakışı, birinci yılda olduğu gibi yine emperyalizme karşı direnen veya bu manada zulüm görmüş, özünü kaybetmeyen ve İslâm İhtilal Cemiyetlerine bağlı bölgeler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bölgeler genellikle sömürgecilğe karşı isyan edebilecek, emperyalizmi kabul etmeyen ve bu bağlamda potansiyeli yüksek Müslüman unsurlar seçilerek bu yönde makale ve haber niteliğindeki yazılara ağırlık verilmiştir.

FİLİSTİN

Derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yılında da Filistin meselesi gündemde tutulmaya devam edilmiştir. 1-2 numaralı sayıda El-Mücahid imzalı olarak *Allah'ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Milâd* başlığıyla okuyucuya sunulmuş olan makalede, Müslümanlar için müstesna bir yere sahip olan Kudüs şehri üzerinden Filistin

⁷⁰⁵ *Livâü'l-İslâm*, "İcmâl-i Havâdis", Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 98-100.

⁷⁰⁶ *Livâü'l-İslâm*, "Almanya'da Zafer-i Milletin Tes'idi", Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 100-102.

meselesine vurgu yapılmıştır. Betimleme yöntemiyle anlatılan Kudüs, adeta bir insan gibi nitelendirilerek onunla hem dertleşilmiş hem de maruz kaldığı saldırıların sebepleri kendisine anlatmıştır. Müslüman unsurlara ve özellikle Türkler'e çağrılarda bulunularak Balfour'un vaatlerinin boş olduğuna vurgu yapılmıştır. Makalenin sonunda Filistin'e ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde yardım edilmesi şöyle talep edilmiştir:

*“Ey millet-i necîbe! Bil ki hüsnüniyet ve bir takım neticesiz boş va'dlere inanmak kalb ve himmetin zaafından ileri gelir. Eğer sen böyle isen gâyet az bir zaman zarfında Filistin'in bir Yahûdî memleketi olduğunu ve senin de bu gürûh-u esâfile köle olduğunu göreceksin. Fakat hâşâ! Sen zaaf-ı kalb ve fıkdan-ı azmle ma'lûl değilsin, sen o yandan, başına gelen ibretâmez hâdiselerden ders aldın, bu millet ve vatan için hiçbir fedâkârlığı esirgemeyeceksin!”*⁷⁰⁷

15 Mart 1922 tarihli 3-6 numaralı sayıda Ebû'l-Fâruk imzasıyla yayımlanmış olan *Filistin Mektupları* başlıklı makaleyle İngiliz emperyalizminin artık Hindistan ve Mısır'da işlemediğini, bahse konu bölgede yaşayan Müslüman unsurların uyandıklarını ve bu uyanışın tesirlerinin ise Filistin'e yansıdığını belirterek İngilizlere karşı olası bir isyan ve ihtilal beklentisinden bahsedilmiştir.⁷⁰⁸ Bu makaleden başka Filistin meselesine diğer konu başlıkları altında ara ara değinilmiştir. Ancak ikinci yılda direk Filistin konusunu işleyen başka makaleye yer verilmemiştir.

MISIR

Derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yılında da İslâm dünyası bağlamında sıkça rastladığımız konulardan biri de Mısır olmuştur. Farklı mülahazalar çerçevesinde ele alınmış konularda sıklıkla olmasa dahi Mısır konusuna kısa vurgularla değinilmiştir. Ancak ikinci yılda “Mısır” başlığını taşıyan tek yazı 15 Mart 1922 tarihli 3-6 numaralı sayıda *Mısır İhtilâli Sene-i Devriyesi* başlıklı haber niteliğindeki makale olmuştur.

Bahse konu yazıda 9 Mart 1919'da İngiliz sömürmesine karşı Mısırlılar tarafından ortaya konulan gösterilerin üçüncü yıl dönümünde Berlin'de yapılan 9 Mart 1922 tarihindeki kutlamalara değinilmiştir. “Türkiye bütün işgal kuvvetlerine karşı son hukûkunu müdâfaa ettiği sırada Mısır milleti de eser-i hayât göstermeğe başladı. Kan borcunu vermeden nâil-i hürriyet olamayacağını anlayınca cihâd meydânına atıldı”, denilerek 9 Marttaki ihtilal hareketine işaret edilmiştir. Programda konuşan Alman tarihçi Prof. Dr. *Eduard Meyer*, Mısır İhtilali'nin önemine işaret etmiş ve ardından

⁷⁰⁷ *Livâü'l-İslâm*, “Allah'ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Milâd”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Ocak 1922, 6-8.

⁷⁰⁸ *Livâü'l-İslâm*, “Filistin Mektupları”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 14.

konuşan Avrupa'daki Mısırlıların lideri *İsmail Lebib Bey* de Mısır'a istiklali İngilizlerin bahsettiğine dair söylentilerin gerçeği yansıtmadığını, kimsenin bu görüşe itibar etmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷⁰⁹

HİNDİSTAN

Dergi tarafından İslâm Dünyası adına önemsenen Müslüman unsurlar arasında Hindistan Müslümanları önemli bir yere sahiptir. Hem nüfus olarak en kalabalık bölge oluşu hem de İngiliz emperyalizmine maruz kalmış olmaları önemli bir etken olarak görülmüştür. İkinci yılda Hindistan konusu 3-6 numaralı sayıda *Hindistan'da Britanya Zindânlarının Dehşeti* başlığıyla imzasız olarak haber niteliğindeki bir yazıyla gündeme alınmıştır. Bahse konu yazı Londra merkezli olarak yayımlanan "Müslim Standart" adlı mecmuanın 9 Mart 1922'deki nüshasında İngilizce olarak yayımlanmıştır.

İngilizceden çevrilmiş olan bu yazıda İngilizlerin Hindistan hapishanelerindeki işkencelerine dikkat çekilmiştir. Hint Okyanusu'nda bulunan ve sürgün yeri olarak bilinen "Andaman" adasında yaşanmış işkenceleri liberal görüşleriyle tanınan İngiliz asıllı miralay Lord Josiah Wedgwood'un (ö.1943) hatıralarından alıntı yapılarak anlatılmıştır. Çarlık dönemindeki Rus işkencelerinin dahi İngilizlerin Hindistan'da uyguladıkları muamelelerden daha insani olduklarına vurgu yapılmıştır. Britanya hükümetinin uyguladığı işkencelere kurban gidenlerin isimleri zikredilerek "Hilâfet Fırkası rüesâsından *Muhammed Ali* ve *Şevket Ali* biraderler, *Doktor Kiçlev*, *Muhammet Hasan*, *Pir Gulam Muhiddin* ve diğer birçok zevât Britanya'nın tatbik eylediği gayri insânî ve işkence siyâsetine kurbân oldular", denilmiş ve protesto edilmiştir. Bu işkencelerden daha fazlasını bildiklerini ve bir an önce İngilizlerin bu işkencelerden vazgeçmeleri gerektiğine işaret edilerek ortaya çıkacak sonuçların çok kötü olacağı yönünde İngiliz yönetimi şöyle uyarılmıştır:

"Bu sözlerimizle herhangi bir İngiliz'e meydân okumak istemiyoruz, yalnız adâlet ve hürriyet-i beşeriye nâmına vazîfemizi îfâ etmiş olmak için açık bir sûrette söylüyoruz ki Hindistan ahâlisi körcesine tatbik olunan şiddet ve zulüm siyâsetiyle nez' edilmek istenen haklarını istirdâda, vatanlarının, canlarının ecnebî uğruna heder olunmasına nihâyet vermeğe sûret-i kat'iyede karâr vermiştir."⁷¹⁰

SURİYE

Derginin ikinci yılında Müslüman unsurlar bağlamında gündeme getirilmiş

⁷⁰⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Mısır İhtilâli Sene-i Devriyesi", Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 15-16.

⁷¹⁰ *Livâü'l-İslâm*, "Hindistan'da Britanya Zindânlarının Dehşeti", Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 14-15.

konulardan biri de Suriye meselesidir. Farklı mülahazalarda ele alınmış konular içinde ara ara Suriye meselesi gündeme getirilmiştir, ancak ikinci yılda doğrudan Suriye meselesine vurgu yapan ilk makale, 9-10 numaralı sayıda yayımlanmıştır. el-Mücahid imzalı olarak *Suriye Kan Ağlıyor* başlığıyla okuyucuya sunulmuş olan makalede, Fransızlar tarafından Suriye’de teşekkül ettirilmiş yerel hükümetin ve Fransızların halka karşı olumsuz tavırlarına dikkat çekilmiştir. 1922 Nisan ayında Şam’dan ayrılan Amerikalı ataşemiliter Krayn için düzenlenen uğurlama törenine iştirak eden halkın yönetimden gördüğü zulmü dile getirmek için “*Korumadan memnun değiliz, vesayeti de kabul etmiyoruz*” sloganını haykırdığına işaret edilmiştir. Daha sonra yerel hükümetin halka uyguladığı işkenceler anlatılarak Fransızların desteğiyle Şam Valisi olan Hakkı el-Azm’ın ahaliden önemli simaları tutuklatıp Fransızlara teslim ettiğini, bu olayın ise *Lisânü’l-Arab* gazetesinde makale halinde yayımlandığına değinilerek makaleden örnekler verilmiştir. Bahse konu makalede “*Âlem-i Gurbette Hür Yaşayan Suriye ve Lübnan Yavrularına*” başlığıyla bir alt başlık daha açılarak Avrupa’nın farklı bölgelerinde zevk içinde yaşayan Suriyelilere seslenilerek şöyle denilmiştir:

“Siz, ey dünyanın her köşesinde hürriyetin saf havasını koklayan erkekler! Kardeşleriniz zul ve sefâlet içinde yuvarlanırken nasıl oluyor da sükût ediyorsunuz? Vatanınızda sefâlet ve zillet içinde yaşayan kardeşleriniz sizin gibi hür söz söyleyemez, hükûkunun müdâfaası uğrunda şakşafa eden derhal hâpishânelere gönderilerek envâ’-i azâba mahkûm ediliyor. Bu zavallıların, Allah’tan sonra, sizden başka muînleri kalmadı. Sizden imdâd, yardım bekliyorlar. Onlar yemekten men’ olunmuşken kâbiliyet-i taâma nasıl mâlik olursunuz? Kardeşleriniz Afrika zencilerinin kırbaçları altında envâ’-i azâbı çekerken nasıl olur da rahat edersiniz? (...) Bu mezâlîme karşı Şark el-Ürdün de galeyân içindedir. Bu hâdiselerden doğrudan doğruya Fransa mes’ûldür. Ümmetlerin, hükümetlerin meb’ûslarını toplayıp milletlerin mukadderâtını tehdîd etmeden evvel âdil, hakîkî hürriyetperver insanlardan mürekkeb komisyonlar gönderip bu meş’ûm hâlleri tahkîk etmelerini âlem-i insâniyet nâmına ricâ ederiz. Aksi hâlde âtî pek vahim âtî pek kanlıdır,”⁷¹¹ denilerek ittihâd çağrısı yapılmıştır.

Yine aynı sayı içinde bahse konu makaleyle ilişkilendirilerek *Suriye’deki Fransız Mezalimine Karşı Bir Protesto* başlıklı bir yazı daha yayımlanarak 16 Mayıs 1922 tarihinde Viyana’daki Arab Kolonisi namına gönderilmiş bir telgrafa yer verilmiştir. Bahaeddin imzasıyla gönderilmiş olan telgrafta; “Fransız işgal kuvvetlerinin Şam’da din kardeşlerimize yönelik uyguladıkları zulm-ü adalete taraftar olan bütün

⁷¹¹ *Livâü’l-İslâm*, “Suriye Kan Ağlıyor”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 30-32., Söz konusu makalede geçen “*Korumadan memnun değiliz, vesayeti de kabul etmiyoruz*” şeklindeki slogan, Suriyeli müzisyen Mustafa el-Sevaf’ın Üniversite Marşı adlı şarkısına nakarat yaptığı “*Nehn la nerzi el-himâye, lâvelâ nerzi el-vesâye*” kısmıdır.

insanlara arz ediyoruz” denilmiştir. Bahse konu telgraf şöyledir:

“Şam ahâlîsinin Mister “Krayn” lehinde gösterdiği tezâhürâtâ Fransız işgâl kuvveti tank, mitralyöz ve tayyâre ateşiyle mukâvele etti. Hukûk-u millîye ve insâniyesini müdâfaadan başka kusûru olmayan birçok vücûd ve münevverân “10-20” sene kürek cezâsına mahkûm eyledi. Hak ve adâlet için feryâd eden ahâlînin sedâsı kan ve ateş içinde boğuluyor. Şahsî ve millî hukûk-u tabî’iyeye ve insâniyeye, milletlerin bizzat mukadderâtını ta’yîn etmeleri prensiplerine mugâyir olan vahşetâne zulüm ve i’tisâfi âlem-i medeniyet ve insâniyet huzûrunda protesto eder. Müstemlekeci devletlerin hak ve hürriyete karşı irtikâb eyledikleri cinâyetlere adâlet ve insâniyet hissiyle mütehassıs olanların nazar-ı dikkatlerini bir kere daha celb ederiz,”⁷¹²

AFGANİSTAN

Dergide İslâm Dünyası bağlamında önem verilen ülkelerden biri de Afganistan olmuştur. Derginin ikinci yılında Afganistan’dan bahsedilen ilkyazı 9-10 numaralı sayıda *Berlin’de Ramazan Bayramı ve Afganistan Sefareti* başlığı altında okuyucuya sunulmuştur. 1922 yılında Ramazan Bayramı münasebetiyle Berlin’deki bayramlaşma törenlerinde oluşan manevi hava konu olarak ön plana çıkarılmıştır. Wünsdorf Üserâ Karargâhı Câmi’-i Şerîf’inde cemaatin, öğrenim görmek için Berlin’de bulunan gençlerden oluştuğuna işaret edilmiş ve “*Ekserîsi biri birinin lisânını bilmeyen bu Müslümân gençlerin namazdan sora musâfahaları, ne ulvî ve ümîdbahş bir manzara idi. Ey din-i celîl, sen ne büyük ve mukaddes bir kuvvetsin! Irkı, milleti, lisânı, an’anâtı muhtelif olan şu gençlerde bu derece kâvî bir vahdet-i rûhiye husûle getirecek hangi kuvvet-i mutasavverdir?*” denilerek gençlerin kucaklaşmaları ittihâd-ı İslâm düşüncesi bağlamında edebi bir dille vurgulanmıştır.

Bayram namazından sonra Tatar Talebe Cemiyeti’nde Müslümanların ittihadına yönelik Dr. Bedri Bey’in yaptığı konuşmaya işaret edilmiş ve yazının başlığından da anlaşılacağı üzere Afganistan’ın Almanya sefiri olan Muhammed Edip Han’ın gençlere çay ve farklı ikramlarda bulunduğu anlatılarak gençler arasında oluşan manevi rabıtaya işaret edilmiştir. Bu manevi havanın oluşmasına zemin oluşturan Afganistan Emiri Emîr Emânullah Han’a dergi tarafından teşekkür edilmiştir.⁷¹³

Afganistan konusunda diğer bir yazı ise 13-14 numaralı sayıda *Türkiye ve Afganistan* başlığıyla Ankara Hükümeti adına Afganistan’a elçi tayin edilen Fahrettin Paşa heyeti için karşılama töreninde irad edilen konuşma metnine yer verilmiştir.

⁷¹² *Livâü’l-İslâm*, “Suriye’deki Fransız Mezalimine Karşı Bir Protesto”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32.

⁷¹³ *Livâü’l-İslâm*, “Berlin’de Ramazan Bayramı ve Afganistan Sefareti”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 37-38.

Afganistan tarafından irad olunan konuşma metninde Milli Mücadele ön plana çıkarılmış ve Türkler ve Afganlar arasındaki dinî ve rûhânî yakınlaşmalara atıflarda bulunulduğundan mütevellit “yaşasın ittifak-ı İslâm” vurgusu yapılmıştır.⁷¹⁴ Yine aynı sayı içinde *Ruslar Afganistan’da Neler Yapıyor* başlıklı yazıda Rusların Afganistan’daki baskı ve zulümlerine işaret edilmiştir.⁷¹⁵

3.2.7. Batılı Devletlere Bakış

Derginin birinci yılında olduğu gibi ikinci yılında da Batılı Devletlere bakış açısı hiç değişmemiştir. Başta İngiltere olmak üzere Fransa, Yunanistan ve İtalya gibi Batılı Devletler genel olarak hem İslâm Dünyası’nda giriştikleri sömürge ve işgal hareketleri hem de Milli Mücadele’ye karşı tavırlarından dolayı düşman ilan edilmişlerdir. Fakat İngiltere hariç olmak üzere bahse konu devletlere yönelik özel makale başlığı açılmadan farklı mülahazalar çerçevesinde yer verilerek eleştiriye tabi tutulmuşlardır.

Ancak dergi, ikinci yayın yılında İtalya ve İrlanda mülahaza edilerek özel konu başlığı açılmıştır. Mesela 11-12 numaralı sayıda V. M (.م. و) imzasıyla *Türkiye ve İtalya* başlığı altında İtalya hakkında bir makalede gündeme alınmıştır. Makalede ittihad-ı İslâm düşüncesi bağlamında İslâm Dünyası’nın selameti için Türkiye’nin müstakil ve hür olmasına işaret edilerek İtalya’nın kendi çıkarları için İslâm Âlemi’yle sürekli iyi ilişkiler kurduğuna dikkat çekilmiş ve bu vesileyle İtalya’dan övgüyle söz edilmiştir.

Makalenin devamında “*Kendi elimizle boğazları açarak eski dostlar gibi karşıladığımız İngiliz ve Fransızlar, şanlı ve şerefli devletlerin değil, sonradan görme pespayelerin bile yapmayacakları küçüklükler yaparken, İtalyanlar ise kanlı yaş dökenleri teselliye çalışıyorlardı*”, denilerek Milli Mücadele ve İslâm Dünyası’nın selameti için İtalyanların desteğine ihtiyaç olduğuna işaret edilmiştir. Bu desteğin karşılığında İtalyanların da bizden bir şeyler bekleyeceğine vurgu yapılarak karşılıklı çıkararak ilişkilerinin anlayışla karşılanmasına işaret edilmiştir. Hatta bu doğal durumu iktisadi menfaatler çerçevesinde değerlendirip İtalyan sermayesinden faydalanmanın memleketimize yarar sağlayacağı gibi ilginç ifadelerle yer verilmiştir.⁷¹⁶

İtalya’dan ayrı batılı ve gayr-ı Müslim devlet olarak okuyucuya sunulan ikinci

⁷¹⁴ *Livâü'l-İslâm*, “Türkiye ve Afganistan”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 69-70.

⁷¹⁵ *Livâü'l-İslâm*, “Ruslar Afganistan’da Neler Yapıyorlar”, Sene 2, Numara 13-14, 1 Eylül 1922, 70-71.

⁷¹⁶ *Livâü'l-İslâm*, “Türkiye ve İtalya”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 43-44.

unsur İrlanda olmuştur. Aynı sayı içinde yer verilmiş olan İrlanda, S. (س) imzasıyla *Şark ve İrlanda* başlığı altında gündeme getirilmiştir. Cenova Konferansı (Nisan-Mayıs 1922) toplandığı dönemde yazıldığı ifade edilen makalede, İrlanda'nın bağımsızlığı çerçevesinde İngiliz emperyalizmine işaret edilmiş ve Mısır, Hindistan, Boerler ve İrlanda üzerinden örnekler verilerek İrlanda'nın bağımsızlık mücadelesine dikkat çekilmiştir. İrlanda'nın bağımsızlık mücadelesi, İngiliz emperyalizmine vurulmuş darbe olduğuna işaret edilerek bu mücadelenin diğer mazlum milletlere de örnek olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla İrlanda'nın bu barışlı mücadelesinin esir milletlerin bağımsızlığa kavuşuncaya kadar sürmesi için duada edilmiştir.⁷¹⁷

3.2.8. Ermeni Suikastlarına Bakış

Livâü'l-İslâm dergisinde yer verilen konulardan biri de Ermeni meselesi ve suikastlarıdır. Farklı konular çerçevesinde Ermenilerin İngilizler ve zaman zaman da Ruslar tarafından kullanıldığına vurgu yapılmıştır. Ancak Ermeni meselesini doğrudan ele alan makale başlıklarından ziyade daha çok Ermeni çetecilerinin işlediği suikastlar üzerinden konu başlığı açılarak ele alınmıştır.

Derginin ikinci yılında Ermeni suikastlarına yönelik ilkyazı 15 Mart 1922 tarihli 7-8 numaralı sayıda yayımlanmıştır. *Tal'at Merhumun Sene-i Devriye-i Şehadeti* başlığı altında okuyucuya sunulan yazıda Berlin'de Ermeni çetecileri tarafından öldürülen Talat Paşa'nın birinci vefat yıldönümü münasebetiyle hazırlanan anma töreni anlatılmıştır. Talat Paşa'nın kişilik özelliklerinden kısaca bahsedildikten sonra kahramanlığına vurgu yapılmıştır. Yazının devamında Viktor Hugo'nun Shakespeare için söylediği övünç dolu söz hatırlatılarak "Paris'te bir zaman Shakespeare'in timsâli rekz olunuyordu, Viktor Hugo o merâsim esnâsında hâzır bulunarak diyordu ki: Shakespeare için bu heykel ne demek olacak, bu onu temsîl eder mi? Shakespeare'in heykeli İngiliz milletidir", denilmiştir. Shakespeare'in sözü üzerinden Talat Paşa'nın bütün Müslüman unsurları temsil ettiğine işaret edilerek suikastın aslında tüm Müslümanlara yönelik yapıldığına vurgu yapılmıştır.⁷¹⁸

Ermeni suikastlarına yönelik ikinci yazı ise 1 Haziran 1922 tarihli 9-10 numaralı sayıda yayımlanmıştır. 17 Nisan 1922 tarihinde Berlin'de İttihat ve Terakki Fırkası

⁷¹⁷ *Livâü'l-İslâm*, "Şark ve İrlanda", Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 44-46.

⁷¹⁸ *Livâü'l-İslâm*, "Tal'at Merhumun Sene-i Devriye-i Şehadeti", Sene 2, Numara 7-8, 15 Nisan 1922, 17.

mensubu olan Cemal Azmi ve Bahaeddin Şakir'in Ermeni komitacıları tarafından öldürülmesine yönelik haber niteliğinde sert ve sitem dolu bir yazı *Bahâeddin Şâkir, Cemâl Azmî Beyler* başlığı altında kaleme alınmıştır. Cemal Azmi ve Bahaeddin Şakir'in İttihat ve Terakki döneminden arkadaşlarına sitem edilerek sert ve kızgın bir dille sitem dolu tespitlerden sonra tedbir alınmadığından bahsedilmiştir. Ermenilerin eliyle en mühim ittihatçıların öldürülmesi için Avrupa'da, Amerika'da cem'iyetler teşkil olduğunu kargalar bile duymuş idi, i'dâma mahkûm olanların listesi bile ma'lûmdu", denilerek Ankara Hükümetine sitem edilmiştir.

Yazıda özetle İslâm dünyası üzerinde oynan oyunlara dikkat çekilmek üzere tespitler yapılarak "Merhumlara atılan kurşunların alelâde bir ferde sıkılmadığını, akûr düşmanların harb meydânında yenemedikleri kalbleri istiklâl aşkıyla çarpan vatan evlatlarını yok edilmek istendiğinden" bahsedilmiştir. "Bugün ittihatçılara atılan kurşunlar yarın bir itilafçıya, öbür gün Kuvayımilliyeci'ye, bir gün de günahsız Müslüman unsurlara atılacaktır. Düşmanların bütün İslam memleketlerinde ta'kib eyledikleri katl, sürgün, işkence siyâsetleri bu husûsta alenî delîldir." denilerek Ermeni suikastlarının asıl hedefinde bütün Müslüman unsurların olduğuna işaret edilmiştir.⁷¹⁹

3.2.9. Eğitim Meselesine Bakış

İslam Dünyası'nın tam bağımsızlığını hedefleyen dergi, Müslüman unsurların sömürgeye mahkûm oluş sebeplerinin en başında eğitimsizliğin geldiğine işaret etmiştir. Doğrudan eğitim meselesine yönelik vurgu yapan makale başlığı açılmamıştır. Ancak farklı konu başlığı altında açılmış tartışmalarda Müslüman unsurların sömürgeye yenik düşmesinin sebepleri arasında veya sömürge sürecine götüren nedenler arasında cehalet ve eğitimsizliğin etken olduğuna vurgular yapılmıştır.

Sadece farklı konu başlıkları içinde eğitime vurgu yapılmamıştır. Doğrudan eğitimi pilot düşünce olarak ele alan makale ve yazılara da yer verilmiştir. Mesela, 1 Eylül 1922 tarihli olarak yayımlanmış 13-14 numaralı sayıda Müslümanların en büyük dostunun eğitim olduğuna işaret etmek üzere *İslâm'ın Samimi ve Hakiki Dostları* başlığı altında eğitim meselesi gündeme alınmıştır. Hamdi Mehmed imzasıyla yayımlanmış olan makalede "İslam'ı öz yüreğinden sevenler, evvel emirde İslam'ı maraz-ı cehâletten

⁷¹⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Bahâeddin Şâkir, Cemâl Azmî Beyler", Sene 2, Numara 9-10, 1 Haziran 1922, 34-36.

kurtaracak esbâba başvurmaları gerekir” denilerek eğitimin önemine dikkat çekilmiştir.

İslam Dünyası’nın farklı bölgelerinden örnekler verilerek Müslümanların yaşadığı problemlerin ve geri kalmışlığın, cehalete dayalı olduğuna işaret edilmiştir. Birçok Müslüman unsurun kendi hikmet-i mevcudiyetinin farkına varmadığını, özellikle Hicaz bölgesinde yaşayan unsurların bu hikmetten uzaklaştıklarına dikkat çekilerek Arapların eğitimsizlikten dolayı batı sömürmesine boğun eğdiklerini, din bağına rağmen diğer milletlere karşı cephe aldıklarına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla Araplara hikmet-i mevcudiyetini hatırlatacak tek varlığın ise eğitimciler olduğuna işaret edilmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de “*Hiç bilenle bilmeyenler bir olur mu*” (Zümer 39/9) şeklinde zikredilmiş olmasına rağmen neden eğitime önem verilmediği sorgulanmıştır. Batılı unsurların İslam Dünyası’nı zorla sömürmediğine dikkat çekilerek Müslümanlar eğitimsizlikten ve cehaletten dolayı kendi haklarını emperyalistlere teslim ettiklerine işaret edilmiştir. Her şeye rağmen ümitsizliğe kapılmaya gerek olmadığı anlatılarak çarenin eğitimde olduğu hatırlatılmış ve “İslam’ın kurtulması, İslam’ı cehâlet derdinden kurtarmakla mümkündür, cehalet ise ancak eğitim ve eğitimcilerle mümkün olur” denilerek Müslümanların en büyük dostunun eğitim olduğuna vurgu yapılmıştır.⁷²⁰

Derginin ikinci yılında eğitime konusuna doğrudan vurgu yapan ikinci makaleye 15-16 numaralı sayıda yer verilmiştir. *İslâm ve Hocası* başlığını taşıyan bahse konu makale, bir önceki makalede olduğu gibi İslam Dünyası’nın içinde bulunduğu durumu cehalet üzerinden değerlendirerek eğitimin önemine vurgu yapmıştır. Yazar imzası olmayan makalenin Almanya’ya gitmek üzere gemiyle seyahat eden biri tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Geminin Sumatra adasında bulunan Sabana bölgesinde yakıt temin etmek için mola verdiğini, iki gün burada kaldıklarını anlatan yazar, adada halkın arasında dolaşırken Hollanda’nın sömürgesi olmuş yerli Müslüman halkın yoksul ve zor şartlarda yaşadığına işaret ederek gördüğü manzaralardan etkilendiğini dile getirmiştir. Yazar çocukluktan beri sorguladığı; “*Müslümanlar neden Batı karşısında hep geri kalıyor*” soruna bu vesileyle cevaplar aramıştır. Bu soruya yine kendisi cevap vererek “*bunun tek sebebinin cehalet ve eğitimsizlik*” olduğuna işaret etmiştir.

Yazar, iki gün boyunca Sumatra adasında gördüğü, yaşadığı ilginç hatıralarına değindikten sonra “Selamünaleyküm” alt başlığını açarak makalesine yeni bir boyut

⁷²⁰ *Livâü ’l-İslâm*, “İslam’ın Samimi ve Hakiki Dostlarına”, Sene 2, Numara 13-14, 1 Eylül 1922, 73-77.

kazandırmıştır. Burada selamın önemine işaret ederek Müslümanların farklı diller konuşuyor olmalarına rağmen birbiriyle selamlaşmayla anlaşabileceklerine dikkat çekmiştir. Yazar, daha sonra Hollandalıların buralara neden geldiğini, tek bir taburla buraları nasıl işgal ettiklerini ve bu işgale Sumatra’da yaşayan Müslümanların neden sessiz kaldıklarına işaret edip bu sessizliğin sebebini ise yine cehalet ve eğitimsizliğe bağlayarak kendilerini geliştirmediklerinden yakınmıştır. Yazar, “câhil millet ne kadar müstakil bile olsa o istiklâlini ma’rifet-i maârifle sağlamlaştıramadı mı o millete aslâ ve kat’iyen istikbâl yoktur”, diyerek eğitimsiz ve cahil toplumların bir gün mutlaka istiklallerini kaybedeceklerine vurgu yapmıştır.

Makalenin devamında Türk olduğunu beyan eden yazar, Sumatra ve benzeri bölgelerden dersler alınması gerektiğine vurgular yaparak mevcut eğitim sistemine de eleştiriler getirmiştir. Mevcut eğitim sisteminin ham softalar eliyle olmayacağını, sadece şehirlerde değil köylere eğitimin öğretmenler eliyle götürülmesi gerektiğine işaret etmiştir. Eğitimcilerin de mutlak manada vatanperver olmaları gerektiğine işaret ederek “sözleri özlerine uymayan vatansızlardan ders alan öğretmen adaylarının ne vatana, ne devlete ne de İslâm’a fayda sağlamayacağına dikkat çekmiştir.

Bahse konu makalede genel olarak İslâm’ın cehaletten çok çektiğine, acilen İslâm’ı bu bataklıktan çıkaracak eğitimcilere ihtiyaç duyulduğuna ve ham softa eğitimciden ziyade vatanperver muallimlerin yetiştirilmesine vurgu yapılarak İslâm’ın hocasının eğitimciler olması gerektiğine işaret edilmiştir.⁷²¹

3.2.10. Hilafet ve Saltanat Meselesine Bakış

Livâü’l-İslâm dergisi ittihâd-ı İslâm düşüncesine dayalı bir yayın politikasını esas aldığı için dergide farklı konular çerçevesinde ele alınmış olan makale ve yazılarda güncel bilgi ya da haber mahiyetinde de olsa hilafet bahsi doğal olarak gündeme gelmiştir. Ancak hem birinci hem de ikinci yayın yılında doğrudan hilafet konusunu işleyen ve hilafetin ne olduğu veya ne olmadığı konusunda teknik bilgilere dayalı makale ve yazılara yer verilmemiştir.

Hilafet konusunda sadece ikinci yılın ve derginin son sayısı olan 15 Aralık 1922 tarihli 17-18 numaralı nüshada haber niteliği taşıyan yazılara yer verilmiştir. İlk yazı

⁷²¹ *Livâü’l-İslâm*, “İslâm ve Hocası”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Ekim 1922, 102-106.

Osmanlı Devleti'nin son halifesi olarak kabul edilen Abdülmecid Efendi'nin (ö.1944) halife olarak tayin edilmesi üzerine kendi yayımladığı beyanname *Halife Hazretlerinin Beyânnâmeleri* başlığı altında okuyucuya sunulmuştur.

Bilindiği gibi İtilaf Devletlerinin 27 Ekim 1922 tarihinde hem Ankara, hem de İstanbul Hükümetini Lozan Barış görüşmelerine davet etmesi üzerine başlayan ihtilâf, saltanatın kaldırılmasını doğal hale getirmiştir. TBMM, 1 Kasım 1922 tarih ve 431 sayılı iki maddeden oluşan bir kanunla saltanat ve hilâfeti birbirinden ayırarak saltanatı kaldırmış ve İstanbul Hükümetinin hükmü şahsiyeti sonlandırılmıştır. Aynı kanunun ikinci maddesinde ise halifeliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu, TBMM tarafından bu makama lâyük olanın seçileceği ifade edilmiştir. Ancak, Sultan Vahdeddin bu kanundan iki gün sonra (3 Kasım 1922) cuma selâmlığına hem halife, hem de padişah sıfatıyla çıkmıştır. TBMM'de 16-17 Kasım'da "İhânet-i Vataniyye" Kanunu çerçevesinde Sultan Vahdetin'in bir İngiliz zırhlısı ile Türkiye'yi terk etmesini istemiştir.⁷²²

Yaşanan bu sürecin ardından hilafet makamının boşaldığına hükmeden TBMM, 19 Kasım 1922'de Abdülmecid Efendi'yi halife seçmiştir. Halife seçilen Abdülmecid Efendi 24 Kasım'da bir beyanname yayımlamıştır. Halife Abdülmecid Efendi tarafından yayınlanmış olan bahse konu beyanname, derginin 17-18 numaralı sayısında *Halife Hazretlerinin Beyannameleri* başlığıyla okuyucuya sunulmuştur.⁷²³

Aynı sayı içinde bu defa Vahdetin'in hal edilmesine dair Mehmed Vehbi Efendi tarafından 19 Teşrinisani 1922 tarihinde verilen fetvaya yer verilmiştir. TBMM tarafından Vahdetin'in hilafet makamından uzaklaştırılması ve yerine en uygun şahsın seçilmesine yönelik müfessir Mehmed Vehbi Efendi'den (ö.1949)⁷²⁴ fetva istenmiştir. Mehmed Vehbi Efendi, bu talep üzerine Vahdetin'in hem hal edilmesi hem de yerine ilmen uygun birinin seçilmesine dair bir fetva vermiştir. Bu fetva sureti ise *Mehmed Sâdis'in Hal'ine Dâir Fetâvâ-yı Şerif Sureti* başlığı altında olduğu gibi okuyucuya sunularak İslam dünyasına servis edilmiştir.⁷²⁵

Sultan Vahdetin'in hal edilmesine yönelik fetva suretine yer verildikten sonra

⁷²² Cevdet Küçük, "Abdülmecid Efendi", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 263-264.

⁷²³ *Livâü'l-İslâm*, "Halife Hazretlerinin Beyânnâmeleri", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 113-114.

⁷²⁴ Remzi Ateşyürek, "Mehmed Vehbi Efendi", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVIII, 540-541.

⁷²⁵ *Livâü'l-İslâm*, "Mehmed Sâdis'in Hal'ine Dâir Fetâvâ-yı Şerif Sureti", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 114.

yine aynı sayı içinde TBMM tarafından 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasına yönelik çıkarılan 308 numaralı 2 maddelik kararname *Saltanatın Hilâfet'ten Tefrikine Dâir Mevâd-ı Kanuniye* başlığı altında okuyucuya sunulmuştur.⁷²⁶

TBMM'nin ve dolayısıyla Ankara Hükümetinin Milli Mücadele çerçevesinde ortaya koyduğu mücadele ve son aşamada Hilâfet makamının devlet idaresinden ayrılması üzerine bunu bahane eden İngilizler Ankara Hükümetine yönelik tepkiler vermeye başlamıştır. İngilizlerin hem İslâm Dünyası'nı hem de dünya basınıni Ankara Hükümetine karşı kışkırtmak üzere hazırladığı tezgâhlara Hindistan'da yaşayan Müslüman unsurlar tepki vermiştir. Bu bağlamda *Livâü'l-İslâm* dergisi de bu meseleyi gündeme getirerek yine aynı sayı içinde *Hind Müslümanlarının Vaz'iyeti* başlığıyla konuyu ele almıştır. Bahse konu yazıda "Hind Cem'iyet Ulemâsı Ankara'ya müzâheret husûsunda zerre kadar tereddüt edilmemesini ve Türklere olan din-i şükrânın izhârına karâr verdi, denilerek Reuter Ajansının Delhi'den aldığı 13 Teşrinisani tarihli haber servis edilmiş ve Hilafet meselesinden dolayı dünya Müslümanlarının rahatsızlık duymadıklarına işaret edilmiştir. Hint Cemiyet Ulemasının beyanatı şeklinde sunulan haberde özellikle Hint Müslümanlarının bu meseleden rahatsızlık duymak yerine Türkler'in şimdiye kadar İslâm'a yaptıkları hizmetlerden dolayı da teşekkür ettiklerine dikkat çekilmiştir.⁷²⁷

Daha sonra *Hind Hilafet Cem'iyeti'nin Bonarlaw'a İhtarı* başlıklı yazıda Hint Hilafet Cemiyetinin Birleşik Krallık Başkanı Andrew Bonar Law'a cevaben yayınlanan bir bildiriye yer verilmiştir. İngilizlerin Hilafet meselesine müdahil olma isteklerine karşı Hindistan Hilafet Komitesi bir bildiri yayınlayarak buna tepki göstermiştir. Merkezi Hilafet Komitesi Reisi Çotânî (Hotani) imzasıyla yayımlanan bildiride "*Hind Müslümânları Britanya Hükümetinin, Ankara Hükümetini Hilâfet mes'elesinde serbestî hareketinden men'i husûsundaki teşebbüslerini kemâl-i şiddetle reddeyleyler. Türkiye Büyük Millet Meclisi İslâm'ın mukaddes kânununu müdâfaa ve Âlem-i İslâm'ın nokta-i nazarını temsîl ediyor*", denilerek İngilizler protesto edilmiştir.⁷²⁸

⁷²⁶ *Livâü'l-İslâm*, "Saltanatın Hilâfet'ten Tefrikine Dâir Mevâd-ı Kanuniye", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 114.

⁷²⁷ *Livâü'l-İslâm*, "Hind Müslümanları'nın Vaz'iyeti", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 115.

⁷²⁸ *Livâü'l-İslâm*, "Hind Hilafet Cem'iyeti'nin Bonarlaw'a İhtarı", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 115.

Dergide Hilafet konusu son olarak *Hilafet ve Saltanat ve Hakan-ı Sabık* başlığıyla imzasız olarak yayınlanmış bir makalede ele alınmıştır. Saltanatın hilafetten ayrılması üzerine ortaya çıkan durum hakkında görüşler beyan edilerek hilafetin Müslümanlar açısından önemine işaret edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Müslümanlara yönelik hizmetlerinden bahsedilmiştir. Saltanatı kaldıran TBMM'ye ve Milli Mücadeleye övgüler yağdırmıştır.

Daha sonra hal edilen Vahdettin'den bahsedilerek Türk nesline aykırı işlerde bulunduğu ve İngilizlerle iş birliği yaparak Müslümanlara büyük zarar verdiğine dair tespitlerde bulunulmuştur. Vahdettin hakkındaki kanaatleri güçlendirmek için Erkân-ı Harp Umûmi Reisi Fevzî Paşa'nın 27 Nisan 1336'da Millet Meclisi'nde Vahdettin hakkında yaptığı konuşmaya değinilerek o konuşmadan pasajlar sunulmuştur. Fevzi Paşa'nın o gün yaptığı konuşmada anlattığı Vahdettin ile bugün şahid olunan Vahdettin arasındaki farka işaret edilerek "Hânedân-ı Âl-i Osman'dan bir pâdişâhın memleketine ihanet edeceğine kimse inanamazdı. Fakat maatteessüf Vahdettin düşmanlarımızla birlikte oldu," denilerek ağır şekilde eleştirilmiştir. Milli Mücadele'yle irtibatını kestiğinden, Ordunun başına geçmediğinden, Hilâfet makamının ve kendi ailesi'nin şerefini düşünmediğinden, İslâm Âlemi'nde mukaddes tanılan her şeyi fedâ ettiğinden bahsedilerek İslam ve Türk Dünyası'yla bütün râbitasını kestiğine dikkat çekilmiştir. "Bu âlem belki onu hatırlar, fakat herhâlde takdîr ile tahsîn ile değil, pek derîn bir nefretle, hatırlanacak" denilerek Vahdettin'e olan bakış açısı da ilan edilmiştir.⁷²⁹

3.2.11. Yardım Çalışmaları

İslam Dünyası'nın emperyalizm ve sömürge kısılcısından kurtulması için çareler önermiş olan Livâü'l-İslâm dergisi, bu bağlamda Müslüman unsurların yaralanabileceği yardım çalışmalarını da yer vermiştir. 9-10 numaralı sayıda *Sadaka-i Fıtr* başlığı açarak Berlin Wünsdorf'daki Sefâret-i Seniyye isimli camide Müslümanlardan İmâm Hâfız Şükrü tarafından 5500 Mark para toplandığı belirtilerek bu paranın 1500 Mark'ı ihtiyaç sahibi olan ve sonradan Müslüman olmuş bir kadına verildiği belirtilmiştir. Paranın geri kalan 4000 Mark'ı ise Müslüman muhacirlere verilmek üzere İstanbul'a gönderildiği

⁷²⁹ *Livâü'l-İslâm*, "Hilafet ve Saltanat ve Hakan-ı Sâbık", Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 116-118.

haber yapılarak sadakanın önemine işaret edilmiştir.⁷³⁰

Daha sonra 11-12 numaralı sayıda Kızılhaç Komitesi'nden alınan bir haber *İnsani ve Medeni Bir Yardıma Davet* başlığıyla din kardeşlerimizin dikkatine denilerek okuyucuya sunulmuştur. Haberde, Osmanlı Kızılay Cemiyeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nden yardım talep ettiği ve bunun üzerine Kızılhaç Komitesi'nin de harekete geçtiği bilgisine yer verilmiştir. Yurtlarından sürülerek evsiz kalanların İstanbul'a sığındığı hatırlatılarak Kızılay Cemiyeti'nin TBMM'nin bilgisi dâhilinde Kızılhaç Komitesi'yle iş birliği yaptığına işaret edilerek bütün Müslümanların yardım etmesi istenmiştir.⁷³¹

Yine 11-12 numaralı sayı içinde Lozan Türk Yurdu riyasetinden Aliçe Oğlu Harun ve Dr. Kazım Hasan imzalı gelen bir mektup *Kırım Açları* başlığıyla haber yapılarak yayımlanmıştır. Mektupta Kırım'da meydana gelen açlıktan dolayı Kırım Müslümanlarının yüzde 17'sinin yok olduğuna işaret edilerek Ankara eski Müdafaa-i Milliye Vekili Re'fet Paşa öncülüğünde birçok zevatın iştirak ettiği "Kırım Açlarına Yardım Heyeti" kurulduğu bildirilmiştir. Kurulmuş olan bu yardım cemiyetini de TBMM'nin Lozan Türk Yurdu'na bir mektupla ilettiği haber verilmektedir. Lozan Türk Yurdu'na ulaşan bu mektup üzerine *Livâü'l-İslâm* dergisinin de bir komisyon kurmak suretiyle buna iştirak ettiği bildirilerek Müslümanlardan yardım talep edilmiştir.⁷³²

Yardım çalışmalarını mukaddes bir vazife şeklinde okuyucuya takdim eden dergi, 17-18 numaralı sayıda *İslamların Pek Mukaddesi Bir Vazifesi* konu başlığıyla yardım meselesini gündemde tutmaya devam etmiştir. Haber niteliği taşıyan bu yazıda, şehit çocukları için Ankara'da kurulmuş olan "Himâye-i Etfâl Cem'iyeti" (30 Haziran 1921) hakkında bilgiler verilmiş ve bu cemiyet özelinde Müslümanlardan yardım talep edilmiştir. Ey Müslümanlar! Şeklinde hitapla başlayan ve İslâm Dünyası'nın selameti için çocuklarını düşünmeden canlarını feda edenlerin yavrularına yardım edin çağrısıyla devam eden yazıda; "Şühedâ-i Müslimîn'in yetimlerini açlığa, sefâlete mahkûm bırakırsak tarihin ebedî la'netlerine müstahak oluruz. Livâü'l-İslâm bu yetimler için iâne dercine teşebbüsü kutsî bir vazîfe telakkî eder ve muhterem kâri'lerini bu insânî ve dinî vazîfeye da'vet eyler", denilerek derginin yardım çalışmalarını önemseddiği ve

⁷³⁰ *Livâü'l-İslâm*, "Sadaka-i Fitr", Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 39.

⁷³¹ *Livâü'l-İslâm*, "İnsani ve Medeni Bir Yardıma Davet", Sene 2, Numara 11-12, 1 Ağustos 1922, 51-52.

⁷³² *Livâü'l-İslâm*, "Kırım Açları", Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 52-53.

İslâm Dünyası'nın buna iştirak etmesi istenmiştir.⁷³³

3.2.12. Kitap Tanıtımları

Dergi hem birinci yılında hem de ikinci yılında *Livâü'l-İslâm* dergisinin de baskılarını yapan Kaviyani Matbaası tarafından neşredilen yazma eserler, reklam amaçlı olarak *Matba'a-yı Kaviyani*, *İ'lân* ve *Neşriyat-ı Kaviyani* başlığı altında okuyucuya sunularak kitap tanıtımları yapılmıştır.

Kaviyani Matbaası'nın neşrettiği eserler ikinci yılın 3-6 numaralı sayısında “*İ'lân*” başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Bu eserler şunlardır:

1. Kur'ân-ı Mecîd-i Keşf el-Kelimâtıyla Berâber
2. Nâsır Hüsrev Ulvî'nin Sefernâmesi
3. Mirza Melkum Han'a Mensûb Tiyatro Mecnûası
4. Farsça Nota Üzerine İran ve Avrupa Musikî Kitabı
5. Hamza-i İsfahânî'nin Yazdığı Tarih Kitabı
6. Almancadan Farsçaya Lügat Kitabı Te'lif Mirza Rıza Han Terbiyet⁷³⁴

Aynı sereler 15 Nisan 1922 tarihli olarak yayımlanmış olan 7-8 numaralı sayıda “*İ'lân*” başlığıyla tekraren okuyucuya sunularak tanıtılmıştır.

1 Haziran 1922'de yayımlanmış olan 9-10 numaralı sayıda bu defa *Neşriyat-ı Kaviyani* başlığıyla bir dizi eser listesi okuyucuya sunulmuştur. Bu eserler ise şunlardır:

Beşinci asrın ortalarında Filozof *Nâsır Hüsrev Ulvî* adıyla bilinen şîâr *Ebû Muîneddîn Nâsır bin Hüsrev el-Kubâdiyânî el-Merzevî* (ö. 456/1073) tarafından yazılan “*Seyâhatnâme-i Nâsır Hüsrev Ulvî*” adlı eserdir. Bahse konu eser, Paris Şark Mektebi eski Müdürü Fransız şarkiyatçı (Charles Schefer) tarafından yanlış şekilde neşr olunmuştur, denilerek eserin İranlı bir Filozof tarafından düzeltilerek yayınlanacağı izah edilmiştir. Ayrıca bahse konu “*Salnameye*” bir de zeyil yazıldığı belirtilmiştir.

Diğer bir eser: Yine Nasır Hüsrev tarafından yazılmış olan “*Zâdü'l-Müsâfirîn*” adlı eserdir. Bu eserin, müsteşrik *Prof. Braun* ve Hint ulemasından *Muhammed Bezlürrahmân* tarafından tashih yapıldığı belirtilmiştir.

Derginin bu sayısında Kaviyani Matbaası tarafından neşr olunmuş eserlerin listesi ise okuyucuya şöyle sunulmuştur:

1. Kur'ân-ı Mecîd, büyük zahmetlerle vücûda getirilen keşf el-âyetiyle berâber, her birisi ayrı bir ciltte basıldığı belirtilmiştir.
2. Mirzâ Melkûm Han İsfahânî'ye mensûb olarak hatt-ı nüshası müsteşrikînden Alman sâbık Hâriciye *Nâzırı Doktor Rosen'in* (Friedrich Rosen, ö.1921) şahsî kütüphanesinden alınan üç parçadan ibâret tiyatro mecnûasının şimdiye kadar bu zemînede yazılan eserin en birincisi olduğu izah edilerek hazır olduğu belirtilmiştir.
3. Dördüncü Asr-ı Hicrî'de Hamza bin el-Hasan el-İsfahânî tarafından yazılan

⁷³³ *Livâü'l-İslâm*, “İslâmların Pek Mukaddesi Bir Vazifesi”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 115-116.

⁷³⁴ *Livâü'l-İslâm*, “İ'lân”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 16.

“Ta’rîh sinî mulûk al-arḍ wa’l-anbiyâ” adlı eserin hazır olduğu belirtilmiştir.

4. “Düstûrât” Şark mûsikîsine âid şimdiye kadar işbu zemînde birinci olarak Mirzâ Ali Nâkî Han veziri tarafından yazıldığı belirtilerek hazır olduğu vurgulanmış.

5. “Almancadan Farsîceye Lûgat Kitâbı” müellifi Mirzâ Rızâ Han Terbit.

6. “Gülistan-ı Sâdî” birkaç ma’rûf nüshaların bir araya getirmesiyle şimdiye kadar mevcûd bulunan esrelerin en sahîhi olduğu anlatılmış ve hazır olduğu belirtilmiş.

7. “Bostan-ı Sâdî’nin” tashîh olduğu belirtilerek hazır olduğu belirtilmiş.

8. “Medâric el-Kırâe” ve “Kavâid el-Celîle” Arap dilinde iki kitap halinde asri (modern) olarak hazırlandığı izah edilmiştir.⁷³⁵

Bu eserler 17-18 numaralı sayıda “İ’lân” başlığı altında tekraren okuyucuya sunularak tanıtılmış ve bu eserlerin yeni baskılarıyla birlikte bir de 1923 yılına ait bir takvimin hazırlandığı haberi verilmiştir.⁷³⁶

Yukarıda verdiğimiz eserlerin sadece yazar ve isimlerinden bahsedilerek reklam amaçlı olarak tanıtımları yapılmıştır. Ancak 1 Haziran 1922’de yayımlanmış olan 9-10 numaralı sayıda *Yel Değirmeni Tepesi (Wind Mill Hill)* isimli tek eserden bahsedilerek doğrudan kitap tanıtımı yapılmıştır. Yel Değirmeni Tepesi isimli eser hakkında;

“Ma’rûf Alman muharrirlerden (Haupt) Harb-ı Umûmînin i’lânında sivil esîr sıfatıyla evvelâ Cebelitarık’ta bilâhare İngiltere Üserâ Karargâhında günü gününe kayd eylediği hâtırâtını Bremen’deki (Anglesachsen-Verlag) neşr eyledi. “Yel Değirmeni Tepesi” unvânını hâiz olan bu mühim eser Alman, Amerika ve İngiltere matbûâtında mevzû’bahis oldu. İngiltere’de üserânın gördüğü muâmeleyi müsbet vesâikle tezvîr eden bu mühim eser bilhassa Müslümânlar için şâyân-ı tetkiktir. Haupt’un bulunduğu garnizonda 19 Osmanlı esîri de bulunmuştur. Bunların esâmesi eserin “143”üncü sahifesinde mündericidir. Osmanlı esîrlerinin çıplak ve yalınayak bırakıldığını ve bu husûsta muharririn vukû’ bulan müdâhaleleri tasvîr olunuyor. İngilizlerin İslâm düşmanlığına bu eser de yeni bir şâhiddir.”⁷³⁷ denilerek derginin bütün yayın yılı boyunca düşman ilan ettiği İngilizler hedef alınmıştır.

3.2.13. İsmail Enver Paşa Hakkında Yazılan Makaleler

Derginin ikinci yayın yılında İsmail Enver Paşa hakkında ilk makale 15 Ocak 1922 tarihli 1-2 numaralı sayıda yayımlanmıştır. *Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat* başlığıyla imzasız olarak okuyucuya sunulmuş olan makalede, İstanbul matbuatında Enver Paşa hakkında iftira niteliğinde yazılmış maksatlı yazılara dikkat çekilerek bu tür haberlere inanılmaması gerektiğine vurgu yapılmış ve okuyucu bu yönde uyarılmıştır. Hangi gazete veya gazetelerde yayınlandığı açıkça izah edilmemesine rağmen önemli bir

⁷³⁵ *Livâü’l-İslâm*, “Neşriyat-ı Kaviyani”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 40.

⁷³⁶ *Livâü’l-İslâm*, “İ’lân”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel 1922, 128.

⁷³⁷ *Livâü’l-İslâm*, “Yel Değirmeni Tepesi (Wind Mill Hill)”, Sene 2, Numara 9-10, 1 Haziran 1922, 39.

gazete olduğu yönünde ifadeler kullanılan yazıda şöyle denilmiştir:

“Matbûâtımızın mühim bir kısmını kemiren şu mazmûn ve menhûs hastalığın yeni tezâhürâtından biri de Enver Paşa’nın ismi etrâfında işâa edilen yalanlardır. Anadolu hükümetince de tekzîb olunan bu menfûr şâyîâtâ dâir, salâhiyettâr birçok ricâlin müştereken gönderdikleri tekzîbinin mâhiyeti kemâl-i memnûniyetle bervech-i zîr derc ediyoruz. Enver ve Mustafa Kemâl Paşalar arasında mübâyenet !! ve zıddiyet !! mevcûd imiş; Enver Paşa ile arkadaşları Bolşevik imiş !!! Sovyet hükümetinden alacakları yâhud Kafkasya’da teşkîl edecekleri kuvvet ile veyâhud vilâyet-i sitte !! ile elviye-i müstahlase-i sülseyi va’d etmek !! sûretiyle Ermeniler !!! den vücûda getirecekleri bir ordu !!! ile Anadolu’ya yürüyecekler !!! imiş. Enver Paşa Acara Hükümetini ıskât !!! ve bir takım arkadaşları ile berâber idâre-i hükümeti gasb eylemiş; Enver Paşa ve refîkası Berlin’de kongre akd edeceklermiş. Enver Paşa’nın bazı hareketi refîkası tarafından protesto !! edilmiş; daha neler olmuş, neler olmuş? !!

Söz konusu iddiaların Anadolu Hükümetince de yalanlanmış olduğunu belirten dergi, bu iddiaları önce dikkate almadıklarını ancak bu şayiaların Milli Mücadele’nin gidişatını sekteye uğratma ihtimalini göz önünde bulundurarak böyle bir açıklama yapmayı uygun gördüklerini belirtmiştir. Çünkü bu iddiaların Avrupa matbuatı tarafından bu yalan haberlerin kullanıldığına işaret edilmiştir. Bütün bu yalan haberlere rağmen Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında herhangi bir kavganın olmadığına dikkat çekilerek Enver Paşa ve arkadaşlarının Milli Mücadele’ye olan inançları tamdır, denilerek haberin maksatlı ve asılsız olduğuna vurgu yapılmıştır.⁷³⁸

Derginin ikinci yılında İsmail Enver Paşa’yla ilgili diğer bir makale 11-12 numaralı sayıda *Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan’ı İstilas ve Enver Paşa* başlığı altında imzasız olarak okuyucuya sunulmuştur. Makalede, Enver Paşa’nın İslam Dünyası’nın selameti için Şuralar Rusya ile kurduğu stratejik ilişkilere değinilmiş daha sonra bu ilişkilerin neden terk edildiğine dair gerekçelere yer verilmiştir. İngiliz emperyalizmine karşı Rusların Enver Paşa’ya verdiği hiçbir sözü yerine getirmediği, Enver Paşa sayesinde Bakü Kurultayında Müslümanlarla ilişki kurduğu ve bu vesileyle İngilizlerle pazarlık gücünü elde ettiklerine işaret edilmiştir. Enver Paşa’nın bütün uyarılarına rağmen Bolşevik Rusya’nın Müslüman unsurlar üzerindeki baskıdan vazgeçemediğine dikkat çekilerek Enver Paşa’nın da artık bölgedeki Müslümanları organize etmek üzere Basmacılar katılmaya karar verdiğine işaret edilmiştir. Makalenin devamında *“Bu senenin Kânun-u Sâni’sinden Nisan gâyesine kadar vukû’a gelen vakâyi’-i harbiyeye dâir muhabirimizden aldığımız ma’lûmâtı kısım-ı*

⁷³⁸ *Livâü’l-İslâm*, “Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Ocak 1922, 1-3.

mahsusumuzda mücmelen (kısaca) derc eyledik” denilerek derginin muhabiri tarafından cephelerden verilen haberler ölçeğinde bilgiler aktarılmıştır.⁷³⁹

Aynı sayı içinde *Şarki Buhârâ Vekâyi*’i isimli imzasız bir makale daha yayımlanarak Enver Paşa’nın Buhara ve özellikle Türkistan bölgesine geçişiyle birlikte bölge Müslümanlarından müteşekkil bir ordu tesis edildiği ve birliklerin cephelerde Rus ordularına karşı elde ettikleri başarılarından söz edilmiştir. Ayrıca cephelerde elde edilen başarıların tesadüf olmadığına vurgular yapılarak çatışma bölgelerinden ve birliklerin sayısal mevcudundan da haberler verilmiştir. 19 Şubat’ta Sarı Asya bölgesinde yaşanan çatışmalarda Enver Paşa’nın yaralandığı ve düşmanın ise büyük kayıplar verdiği ifade edilmiştir. Bir savaş taktiğine bağlı olarak hareket edildiğini gösteren bir de harita yayımlanarak “Buhârâ-i Şarkî’de Bolşeviklere karşı yapılan muhârebe hattını gösterir harita” notu düşülmüştür. Enver Paşa tarafından çizildiğini tahmin ettiğimiz haritada cephe yerlerinin isimleri ise Almanca, Türkçe ve Farsça olarak yazılmıştır.⁷⁴⁰

1 Eylül 1922 tarihli olarak yayımlanmış olan 13-14 numaralı sayıda ise Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun 5 Temmuz 1338 (1922) tarihli “İkdam” gazetesinde Enver Paşa ile ilgili yazdığı yazıya *Rusya İslamlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı* başlıklı makaleyle cevap vermeye çalışılmıştır. S. (س.) imzasını taşıyan makalede yazar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun iddia ettiği gibi Enver Paşa Türkistan bölgesine geçip Ruslarla savaşılmaya başlamasından dolayı Rusya ve Kırım Müslümanlarının aç kalmadığını ve bundan dolayı Enver Paşa’nın sorumlu tutulamayacağına işaret etmiştir.

Yakup Kadri’nin edebiyatçı olduğunu işaret eden yazar, “Yalnız bir diplomat gibi idâre-i lisân için başka şerâit ister. Bu şerâitin Ya’kûb Kadrî Beg’de bulunduğu dâir henüz kanâat-i umûmiye hâsıl olmamıştır, diyerek Yakup Kadri’nin bu işlerden anlamadığına vurgu yapmıştır. Yakup Kadri eleştirisine devam eden yazar, Kafkasya; Türkistan ve Buhârâ’daki meydana gelen son yıllardaki silahlı isyanların dahi Rus zulmünden kaynaklandığını bundan dolayı da bölgenin iyi tetkik edilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Yazar, “İşte şu vaz’iyette Ya’kûb Kadrî’nin “Enver adlı nâmerd” dediği Enver Paşa vakâyi’in sevkiyle zâten mevcûd olan Türkistan Buhârâ Teşkilâtı’nın arasında bulunuyor. Nâmerd olan Enver Paşa değil bölge Müslümanlarına zulm eden,

⁷³⁹ *Livâü’l-İslâm*, “Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan’ı İstilas ve Enver Paşa”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 41-43.

⁷⁴⁰ *Livâü’l-İslâm*, “Şarki Buhârâ Vekâyi’i”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 49-51.

Enver Paşa'yı aldatan asıl namerdin Bolşevikler olduğuna" vurgu yaparak Enver Paşa'nın ise bütün bunlara rağmen Türk İslam Âlemi'nin bölgede varlığı muhafaza etmeye çalıştığına işaret etmiştir.⁷⁴¹

İsmail Enver Paşa hakkında son makale 17-18 numaralı sayıda *Ahmed Enver Paşa* başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Enver Paşa'nın şehadetinden dört buçuk ay sonra yazılmış olan bahse konu makale, Müslim Standart imzasıyla yayımlanmıştır. Bilindiği gibi Müslim Standart (The Muslim Standart), Milli Mücadele Dönemi'nde Londra'da yayınlanmış bir mecmuadır. Makalenin konu başlığından da anlaşılacağı üzere Enver Paşa'nın ismine Ahmed eklenmiştir. Ancak Enver Paşa'nın gerçek adının İsmail Enver olduğunu biliyoruz. Makalede bu meseleyi açıklayan her hangi bir bilgiye de yer verilmemiştir.

Enver Paşa'nın şehid olduğuna dair çıkan haberler üzerine yazıldığı izah edilen makalede, bu yönde yayılan haberlerin gerçeği yansıtmadığı, Enver Paşa'nın gayet sağlıklı olduğu ve çıkan haberlere Müslümanların itibar etmemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Daha sonra Enver Paşa'nın gençken neyi hayal etmişse en yüksek askeri rütbelere ulaştığında da aynı duyguları taşıdığını ve bu hayallerini faaliyete geçirdiğine vurgu yapılmıştır. Hive, Fergana, Türkistan gibi bölgelerde şimdiye kadar önemli başarılar imza attığını ve bölge Müslümanları açısından yeni dönemin başlangıcına zemin hazırladığına dikkat çekilmiştir. Makalenin devamında Enver Paşa'nın çabalarına karşılık Türkistan'da yaşayan Müslümanların vereceği cevaba binaen şöyle denilmiştir:

“Enver Paşa, yirminci asırda İslâm'ın büyük dehâsı hârikulâde kudretine, teşkilât ve muhtelif kuvvetleri tevhid husûsundaki fevkalâde azmine tam bir inkişâf verebileceği bir zemîne yerleşti. Bundan dolayı ziyâdesiyle mesrûruz. Enver Paşa tarihî eserini meydâna getirirken, Türkiye'de, Kafkasya'da ve Afganistan'daki din kardeşlerinin yardımına ihtiyâc hissedecektir. Herhâlde bunlar da bu yardımı diriğ etmeyeceklerdir.”

Enver Paşa'nın Turan Birliği'ni (İttihâd-ı Turan) tahayyül edenler için vâsi' ümîd sâhaları açtığı gibi Asya'nın bütün Müslüman evlâdlarının yeniden iktisâb-ı hayât eylemeleri imkânını da hazırlamaktadır, denilerek İranlı, Hindli, Arap ve bütün diğer İslâm kardeşlerimizi bu konuda uyarıyoruz denilmektedir. Son olarak bölgede yaşayan Müslümanların kendi kurtuluşlarına yönelik bu çalışmaya destek vermeleri istenerek

⁷⁴¹ *Livâü'l-İslâm*, “Rusya İslamlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 71-73.

aksi yönde düşünülmemesine işaret edilmiştir. Makale ittihâd-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde Enver Paşa'nın gayretlerinden bahisle şöyle sonlandırılmıştır:

*“Şâyân-ı tebcîl din kardeşlerimizin, Enver Paşa'nın vikâye ile dolu yeni hayâtta yeni bir devr-i tarihî açacağına, ecnebî te'sîrâtına kapılmayarak kânun-u Dîn-i Mübîn'in ilk vaz'ının te'sîrât-ı rûhâniyesi altında bulunmak sûretiyle deruhte eylediği hizmeti îfâ edeceğine emînz. Çünkü o kendisini hemdinlerinin hizmetine vakf eylemiştir.”*⁷⁴²

⁷⁴² *Livâü'l-İslâm*, “Ahmed Enver Paşa”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Aralık 1922, 118-120.

SONUÇ

“İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” konulu tez çalışmamız iki ana omurga üzerine oturtularak ele alınmıştır. Çalışmamızın birinci omurgasını “ittihâd-ı İslâm düşüncesi” diğer omurgasını ise “Livâü'l-İslâm dergisi” oluşturmaktadır. Üç bölüm halinde incelediğimiz tezimizin birinci bölümünde “ittihâd-ı İslâm düşüncesi” detaylı olarak tetkik edilmiştir. İkinci bölümde, “Livâü'l-İslâm dergisi” yayımlanmadan önceki döneme dikkat çekilerek sömürü altında bulunan İslam Dünyası’nın genel durumuna işaret edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Livâü'l-İslâm dergisi hakkında teknik bilgilere yer verilmiş ve dergide yayımlanmış makaleler ölçeğinde ittihâd-ı İslâm düşüncesi aranmıştır. Buradan hareketle bahse konu başlıklar halinde ele aldığımız tez çalışmamız sonuçları bakımından şu verilere sahiptir:

Öncelikle ittihâd-ı İslâm düşüncesi, İslam düşünce sisteminin gelişimiyle birlikte terkeb haline gelmiştir. Tez çalışmamızda ele aldığımız kavram kodları, terkibi oluşturan “ittihâd” kavramının İslam’ın amir hükümleri ölçeğinde zikredilmiş olan tevhid-vahdet ilişkisinden doğduğunu işaret etmektedir. İttihâd-ı İslâm düşüncesini bir düşünce kuramı olarak kabul edersek bahse konu kuram üzerine geliştirilmiş kavramlar oldukça güçlü ve etkileyicidir. Kuramlar veya düşünce sistemleri üzerine görüş beyan eden düşünürler; “*kavramların genellikle soyut olduğunu*” vurgulamışlardır. Ancak ittihâd-ı İslam düşüncesi bu anlamda farklılık arz eder. Çünkü ittihâd-ı İslâm düşüncesi, soyut olmaktan çıkıp somut bir halde kendine alan bulmuştur. Şöyle ki, araştırmamız kapsamında tespit ettiğimiz ittihâd-ı İslâm düşüncesinin başlangıcı bunu ispat eder niteliktedir. Hz. Peygamber’in hicretle birlikte Medine’de uygulamaya koyduğu “muâhât” (kardeşleştirme) projesi, Müslümanları birlik olmaları yönünde ikna etmiş ve Müslümanlar arasındaki iftirak hallerini ortadan kaldırmıştır.

Diğer taraftan yine araştırmamız kapsamında müşahade ettiğimiz diğer bir veri ise ittihâd kavramını, etki alanından dolayı Hristiyan din adamları ve düşünürler de kullanmışlardır. Bilindiği gibi Hristiyan düşünürler *teslis* inancı çerçevesinde ittihâd ve hulul kavramlarını, kendi iddialarına mistik bir alan oluşturmak için kullanmaktan kaçınmamışlardır. Üstelik bahse konu kavramın Müslümanlardan alındığına yönelik tespitler Hristiyan düşünürler ve din adamlarının neşrettikleri kaynaklarda dile getirilmiştir.

Bütün bu bilgiler ışığında ve araştırmamız ölçeğine elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak ittihâd kavramının kavram kodları, İslam'ın amir hükümlerinden olan “*birlik*” fikrini işaret etmektedir. Bahse konu kavram üzerine fikir beyan eden ulema ve ümera da bu yönde açtıkları tartışmalarında *birlik* fikrine işaret ederek ittihâd kavramının çokluğun birliğini ifade ettiğini, birlik yapabilecek varlıkların cismani varlıklar olması gerektiğini, birliği oluşturacak varlıkların birbirine ihtiyaç duymuş olmasını dile getirmişlerdir. Dolayısıyla ittihâd kavramının kavram kodları bize, birlik düşüncesinin dini temelli olduğunu ve Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte İslam kültür dairesine, kelamına, siyaset aksına ve özellikle paydaşlık ekseninde medeniyetine dâhil olmuş “inanç birliğini” ifade eden bir kavram olduğu sonucunu vermektedir.

İttihâd kavramının kültür kodlarına yönelik yapılan araştırmada ise kavramın beslendiği kültürel ortama işaret edilmiştir. Bu aşamada “kültür” üzerinde yapılan tartışmalara yer verilerek yanlış anlaşılmalara önüne geçmek için kültür kavramının anlam alanlarına da değinilmiştir. Bilindiği gibi kültür; “*bir toplumun karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik mahsul ürünleri, davranışlar ve tavır tiplerine ait sosyal bir süreçteki sistemin*” adı olmuştur. İşte bu bağlamda “ittihâd” kavramının beslendiği kültür kodları da Müslümanlar açısından genel hatlarıyla sosyal dayanışmayı öğütleyen ibadet formlarıdır. Bu ibadet formları aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki şiarlarını da ifade ederler.

Araştırmamız kapsamında ortaya çıkan bahse konu kavramın kültür kodları; bir Müslümanın kimliğini açık bir şekilde ifade eden amel defteri niteliğindedir. Şöyle ki; bir Müslüman dine ilk adımını kelime-i tevhid lafzıyla atarak başlar, kibleye yönelerek sosyal bir düzen oluşturur. Hicret olayıyla diğer Müslümanlarla kucaklaşıp zorluklara birlikte göğüs gerebileceğini ifade eder, cuma ibadetiyle diğer Müslümanlara her hafta hal hatır sorarak istişare halinde olacağını gösterir. Hac ibadeti kapsamında tek renge bürünerek aynı düşmana karşı mücadele edebileceğini, kurban ve zekât gibi ibadet şekilleriyle de diğerkâmlık yapabileceğini anlatır. Diğer taraftan selamlaşma formuyla kendisinden diğer Müslümanlara zarar gelmeyeceğini vurgulamaya çalışır. Ayrıca dinin cihâd emrine uyarak İslam'a ve dolayısıyla Müslümanlara gelebilecek bütün tehlikelere karşı canı ve malı pahasına mücadele edeceğine dair söz vermiş olur.

Araştırmamızda ittihâd kavramını kültürel olarak olumlu yönde besleyen kültür

formlarına işaret ettikten sonra kültürel olarak kavramı olumsuz yönde etkileyecek yani kavramın bütün büyüsunü bozacak olan alışkanlıklara da değinilmiştir. Bu kapsamda ittihâd kavramının büyüsunü bozacak alışkanlıklar aynı zamanda İslam'ın amir hükümleri ekseninde yasaklanmış alışkanlıklardır. Bunlar ise; Allah'ın tekliğini ve İslam'ın tevhid inancını zorlayan “şirk” eylemi, Müslümanların aile ortamını yıkacak “zina” fiili ve İslam toplumunu iktisadi manada tehdit eden ve devlet geleneğini ortadan kaldırmayı amaçlayan “faiz” olgusudur. Diğer taraftan Müslümanlar arasına nifak sokan “nemime” alışkanlığı ve hem ferdi planda hem de ictimai planda birçok felakete yol açmış olan “iftira” gibi dinen yasaklı alışkanlıklardır. Bu zararlı alışkanlıklardan başka İslam dini açısından zararlı görülmüş ve toplumsal birliği tehlikeye düşüren birçok sebep başlıklar halinde tez konumuzun içerisinde yer almıştır.

Çalışmamızda daha sonra ittihâd-ı İslâm düşüncesinin tarihi kodlarına yer vererek İslam tarihinin kronolojisini takip edip ittihâd-ı İslâm düşüncesinin varlığını aradık. Araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz veriler, bahse konu düşünce sisteminin hem İslam Tarihinin hem de İslam Medeniyeti'nin gelişim evrelerine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan İslam tarihinde yaşanmış olumlu ve olumsuz bütün süreçlerin hem gelişim evreleri hem de sonrasında ortaya çıkan durum, ittihâd-ı İslâm düşüncesini de etkilemiştir. Dolayısıyla tarih biliminin genel kuralları açısından ittihâd-ı İslâm düşüncesi de bir kronolojiye bağlıdır. Tez çalışmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak ittihâd-ı İslâm düşüncesini *başlangıç, kırılma, çöküş, tamir ve yükseliş* dönemlerine ayırarak açıkladık.

İttihâd-ı İslâm düşüncesi, Hz. Peygamber'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye göç etmesiyle birlikte başlamıştır. Çünkü Hz. Peygamber Medine'ye vardktan sonra Araplar arasında var olan kabilecilik anlayışını yıkmak ve İslam'ın sosyal dayanışma anlayışına vurgu yapmak için “muâhât” projesini uygulamaya koymuştur. Zamanla bu proje gelişerek bütün Müslümanların gelişim evrelerine önemli katkılar sağlamıştır. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesinin *başlangıcı hicri 622* yılını işaret etmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkan siyasi çalkantılar sorunsuz atlatılmış ve hilafet makamına gelen Hz. Ebubekir ve sonrasında Hz. Ömer dönemi ittihâd-ı İslâm düşüncesi açısından problemsiz yıllar olmuştur.

Ancak daha sonra Hilafet makamına gelen Hz. Osman siyasi sebeplerden dolayı

şehit edilmiştir. Hz. Osman'ın 656 yılında şehit edilmesiyle birlikte Müslümanların ittihâd aksı da kırılmaya uğramıştır. Hz. Ali'nin Hilafet makamına getirilmesi olayları dindirmemiş ve süreçte ortaya çıkan Cemel Vakası ile Nehrevan ve Sıffin Savaşları, olayları iyice çığırından çıkarmıştır. İslam tarihi kaynaklarının verdiği bilgilere göre Müslümanların kendi aralarındaki bahse konu savaşlarda yaklaşık 70 bin Müslüman ölmüştür. Tabii olarak bu manzara da İslam ittihâdına oldukça zarar vermiştir. Hz. Osman'ın 656 yılında şehit edilmesiyle başlayıp Hz. Ali'nin 661 yılında şehîd edilmesiyle devam eden bu dönem, Müslümanların inanç aksında kırılmaları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 656 yılı ittihâd-ı İslam düşüncesinin tarihi kodları açısından “*kırılma*” dönemini ifade eder.

Miladi 661 yılında Hz. Hasan'dan iktidarı devralan Muaviye Emevi Devleti'ni kurmuş ve kurduğu devleti Arap asabiyesi üzerine şekillendirmiştir. İslam tarihi üzerine görüş beyan eden tarihçiler bu dönemde “Hilafetin saltanata dönüştüğüne”, yoğun bir Arap asabiyesi ve yoğun kabilecilik anlayışının olduğuna vurgu yapmışlardır. Çünkü Muaviye döneminde Ümeyye-Hâşimî çekişmesi zirveye ulaşmış ve İslam'a yeni girmiş olan Müslümanlar da mevali sıfatıyla tahkir edilmişlerdir.

Emevi Devleti'nden sonra Müslümanlar adına devlet idaresini ve hilafet makamını devr alan Abbasi iktidarı Müslümanların ittihâdını tamir edecek bir yapıyı oluşturmamıştır. Emevi iktidarı Arap asabiyesi üzerine bina edilmişken bu defa Abbasi iktidarı Fars asabiyesi üzerine bina edilmiştir. Ancak bu süreçte Müslümanların ittihâdı adına Talas Savaşı ve Ömer b. Abdulazîz'in çabaları istisna tutulmalıdır. Dolayısıyla 661 yılından başlayarak 1000'li yıllara kadar devam eden süreç ittihâd-ı İslam düşüncesinin “*çöküş*” dönemini ifade eder.

Talas Savaşı'yla birlikte Türklerin İslamlaşma süreci hızlanmış, 900 ve 1000'li yıllar arasında Türklerin kurdukları devletler, İslam ittihâdı adına tamir dönemini başlatmışlardır. İlk Müslüman-Türk Devletlerinden biri olan Karahanlılar ve onun lideri Abdülkerim Satuk Buğra Han'la başlayan süreç, Selçuklu Devleti'nin kurucu lideri Tuğrul Bey'e kadar devam edegelmiştir. Bu süreç zarfında Gazneli Mahmut, Selahaddin Eyyubi, Celâleddîn Harzemşah, Sultan Baybars gibi birçok kıymetli sima, İslâm ittihâdı adına önemli derecede tamirat yapmışlardır. Özellikle bu süreçte Selçuklu Devleti “*İ'lâ-yı Kelimetullah, Nizam-ı Âlem*” fikrini geliştirerek ittihâd-ı İslâm düşüncesine büyük

katkı sağlamıştır. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar ulaşmıştır. Bu bakımdan 1000 ve 1300 tarihleri arasında geçen dönem ittihâd-ı İslâm düşüncesinin “*tamir dönemi*” olarak kabul edilmelidir.

Miladi 1300'lü yıllarda tarih sahnesine çıkmış olan Osmanlı Devleti, Selçuklu Devleti'nden devraldığı İslâm ittihâdı bayrağını daha yukarılara taşımıştır. Batı'da fetih ve Doğu'da ilhak politikaları çerçevesinde Doğu ve Batı istikametinde büyümeye başlamış olan Osmanlı Devleti, Batı istikametinde yapılan fetihlerle Balkanların hâkimiyetini, Doğu istikâmetinde yapılan ilhak politikasıyla da Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun siyasî birliğini sağlamıştır. Belirli bir güce ulaştıktan sonra İslâm Dünyası'nı fiili ve fikri bir zeminde temsil etmeyi başaran Osmanlı Devleti, sınırlarını Fatih Sultan Mehmed döneminde Tuna'dan Fırat'a kadar taşımıştır. Yavuz Sultan Selim ile Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde yapılan Doğu Seferleriyle İran, Suriye-Mısır, Irak, Yemen ve Hicaz bölgeleri mevcut sınırlar içerisine dâhil edilmiş, Hind Seferleri sonucunda Osmanlı Devleti, bütün Orta Doğu'yu hâkimiyeti altına almıştır.

Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki bu hâkimiyetiyle birlikte “İslâm ittihadı” hem fiili hem de fikri olarak yeniden kurulmuştur. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in “*Haremeyn-i Şerifeyn'in*” himâyesi, Kutsal Emanetlerin Osmanlı payitahtına taşınması ve imtiyazlı Hac organizasyonları Osmanlı Devleti'nin itibarını Müslüman unsurlar nazarında daha da artırmış ve artık bütün İslâm Dünyası'nda Osmanlı padişahı adına mescitlerde hutbeler okunur hale gelmiştir. *Haremeyn-i Şerifeyn* kapsamında mümtaz kabul edilen Kudüs-Halilü'r-Rahman ve Hicaz bölgesi (Mekke-Medine) gibi kutsal beldeler özerk statüde idare edilmiştir. Uygulanmış olan bu sistemlerin tamamı ise ittihâd-ı İslâm düşüncesi kapsamında ele alınmış ve toplumsal düzen bu düşünce üzerinde şekillendirilmiştir.

Bilindiği gibi devletlerin toplumları idare etme yöntemleri ve idari sistemleri o toplum tarafından sahiplenildiği ölçüde başarılı kabul edilmiştir. Bu bağlamda ittihâd-ı İslâm düşüncesi de Osmanlı toplumuna itikadi ve iktisadi açıdan oldukça cazip gelmiştir. Çünkü ittihâd-ı İslâm düşüncesi yönünde her ne kadar idari mekanizmanın teşviki olsa da Osmanlı toplumu bahse konu düşünce etrafında rahatça organize olabilmiş ve buna her daim sahiplenmiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin “*duraklama, gerileme ve yıkılış*” dönemlerinde Osmanlı toplumu ve dolayısıyla İslâm toplumu bahse

konu düşünce yapısına sahip çıkmıştır. Şöyle ki, *duraklama, gerileme ve yıkılış* dönemlerine giden süreçte hem Osmanlı efkâr-ı umumisi hem de Osmanlı matbuatı, “Devleti” bu süreçlere götüren idareciler hakkında eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Osmanlı ümerası zevke-saltanata dalmakla suçlanmış ve genel hatlarıyla “Batı” hayranlığı yapan idareciler dinsizlikle itham edilmiştir.

Her ne kadar Osmanlı matbuatında fikir beyan eden aydın ve ulema kendi düşüncelerini beyan etseler de aynı zamanda neşredilen fikirler, Osmanlı efkâr-ı umumisinin düşüncelerini yansıtmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda hem Osmanlı matbuatında hem de fikir adamları tarafından yazılmış kaynaklarda ittihâd-ı İslâm düşüncesine yönelik fikirlerin yoğunlaşmasının sebebi de budur. Diğer taraftan günümüzde neşredilmiş olan kaynaklarda ittihâd-ı İslâm düşüncesinin 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir düşünce sistemi gibi algılanmasının sebebinin de yine bu manzara olma ihtimali çok yüksektir.

Böylece ittihâd-ı İslâm düşüncesi, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar hüküm sürdüğü her dönem var olmuştur. Kuruluş ve yükseliş döneminde, bir taraftan “*İ’lâ-yı Kelimetullah, Nizâm-ı Âlem*” için muteber kabul edilmiş bir taraftan da din kardeşliği eksenine bağlı olarak Müslümanların yaşadığı her coğrafyaya ulaşma, yardım götürme ve Müslümanları “Batı” zulmünden korumak amacıyla himaye şeklinde kabul görmüştür. Duraklama, gerileme ve yıkılış dönemlerinde ise bir taraftan çökmüş olan “devlet” yapısını yeniden tesis etmek bir taraftan da “İslam Dünyası” adına tekrar hamilik görevini üstlenmek üzere ittihâd-ı İslâm düşüncesine kurtuluş reçetesi olarak itibar edilmiştir. Hatta Osmanlı Devleti’nin dağıldığı ve yeni bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu beraberinde getiren Milli Mücadele döneminde de ilk başvuru düşünce sistemi olmuştur. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm düşüncesi Osmanlı Devleti’nin varlığını sürdürdüğü dönemde hem hudutları dâhilinde hem de hudutları haricinde kalmış olan Müslümanlar arasında ilk başvuru bir düşünce sistemi olmuş ve etkileri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu bakımdan ittihâd-ı İslâm düşüncesi için Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesine çıktığı dönem dâhil olmak üzere 1300-1922 yılları arasında geçen dönem “*yükseliş dönemi*” ifade eder.

Hülasa, ittihâd-ı İslâm düşüncesi, 622 yılında Hz. Peygamber’in hicretiyle birlikte başlamış, tez konumuzun ikinci omurgasını oluşturan ve 1921-1922 yılları

arasında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa tarafından Almanya’da neşredilip bütün İslam Dünyası’na dağıtılan *Livâü’l-İslâm dergisine* de kaynaklık ederek günümüze kadar ulaşmıştır.

Livâü’l-İslâm dergisi ise İslam Dünyası’nın tamamen sömürge altına düştüğü bir dönemde yayımlanmıştır. Dergi, Mondros Mütarekesi’yle birlikte İstanbul dışına çıkarak mücadele etmeyi düşünen İsmail Enver Paşa’nın, maddi ve manevi sorumluluğu altında kurulan İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâdı’nın, yayın organıdır. Almanya’da Arapça, Türkçe, Farsça ve Almanca olarak dört dilde yayımlanmış olan dergi, bütün Müslümanlara ittihâd çağrısı yapmıştır. Bu bakımdan Livâü’l-İslâm dergisi İslam tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Hem dergi hakkında teknik bilgiler hem de Osmanlı Türkçesi olarak yayımlanmış nüshalarında yer alan konular tarafımızdan tetkik edilerek tezimizin üçüncü bölüm başlığında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Sonuç itibariyle Hz. Peygamber’in hicretiyle birlikte miladi 622 yılında Medine’de başlayan ittihâd-ı İslâm düşüncesi, kırılma, tamir ve yeniden yükseliş dönemlerini geçirerek Müslümanların yaşadığı bütün coğrafyalara ulaşmıştır. Söz konusu düşünce sistemi, 19 ve 20. yüzyılın şartlarında İngiliz sömürgesine maruz kalmış olan İslam Dünyası’nı ittihâda davet etmek üzere İsmail Enver Paşa tarafından neşredilerek bütün Müslümanlara servis edilen Livâü’l-İslâm dergisine de kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda ittihâd-ı İslâm düşüncesi, adeta Müslümanların zor zamanlarında ümidi haline gelen ve sığınılan bir liman olmuştur.

Günümüzde de Müslümanların itikadi, iktisadi, siyasi ve idari alanlarında meydana gelmiş olan kırılmalardan mütevellit, artık ittihâd-ı İslâm düşüncesi zorunlu hale getirmiştir. Çünkü İslam Dünyası’nın içinde bulunduğu iktisadi ve idari şartları Müslümanlara yardım edebilecek veya onları bulunduğu ortamdan çıkaracak potansiyel güce sahip değildir. Mevcut durumda dünyada meydana gelen yoksulluk, savaş ve içi isyanlar neticesinde öldürülen, soy kırıma tabi tutulan, açlığa terk edilen, inancından dolayı zulme uğrayan ve özellikle göçe zorlanan nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu bakımdan Müslümanlar açısından ittihâd, bir yaşam alanı olmaktan ziyade artık bir zorunluluktur.

Tez konumuzun sınırları içinde değindiğimiz üzere amir hükümler kapsamında olan ve Hz. Peygamber’in defaatle telkin ettiği ittihâd anlayışı ve kültürü bütün

olumsuzluklara rağmen günümüze kadar ulaşmıştır. Müslümanlar olarak günümüze değin ulaşmış olan bu kültür ve düşünce sistemini geliştirerek mazlumların dertlerine çareler bulunabilir/bulunmalıdır. Mesela, İslam İşbirliği Teşkilatı ve benzeri kuruluşlar eliyle yaşatılmaya, sürdürülmeye çalışılıyor olması ümit vericidir. Ancak yaşadığımız çağda Müslümanların maruz kaldığı söz konusu problemlere çareler aransa da yeterli olmadığı artık anlaşılmaktadır. Bu çabalar bir konfor alanı veya yazın literatürüne geçirmek için akademik çalışmalara malzeme olmaktan çıkarılmalıdır. Yani ittihâd-ı İslâm düşünce sistemi, Müslümanların geleceği adına bir düşünce sisteminden artık çıkarılarak sistematiğe dönüştürülmesi gerekir.

Dolayısıyla “İttihâd-ı İslâm Düşüncesi ve Livâü'l-İslâm Dergisi” konulu tez çalışmamız, İslam Dünyası adına kısaca izah etmeye çalıştığımız endişelere çare olur ümidini taşıyarak bu konuda ciddi çaba sarf etmiş olan Livâü'l-İslâm dergisini hatırlatmak için hazırlanmıştır. “İttihâd hayattır, Tefrika memattır.”

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz, “Türk Siyasi Partiler Kanunu”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 21 (3), Ankara 1996. 171-218.
- Abdullah b. Abdulazîz, *Men Katele’l-Hüseyin: Hz. Hüseyin’in Katlinin Perde Arkası*, Çev. Bekir Salihoğlu, İnceleme Araştırma Eserleri Yayınları, İstanbul 2007.
- Abdürreşid İbrahim, *Sırat-ı Müstakim*, 3 (62), Kasım 1909. 159-160.
- Acar, Abdurrahman, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, *Diyanet İlmi Dergi*, 39 (1), 2003. 68.
- Acar, Mustafa-Demir, Ömer, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yay. İstanbul 1992.
- Açık, Fatih , “Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı”, *Akademik Bakış Dergisi*, (52), Kasım-Aralık 2015. 699.
- Afyoncu, Erhan , “Sultan III. Ahmed’in Gözünden Pasarofça Barışı”, 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyum Bildirileri, Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, Haziran 2109.
- Ağırman, Ferhat, “İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, TYB Akademi, Eylül 2011.
- Akbaş, Mehmet, “Muhâcirûn-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni”, *İstem*, 8 (15), 2010, 61-77.
- Akalın, Şükrü Haluk, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay. Ankara 2019.
- Akandere, Osman, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekayi’de Kuvay-ı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, AÜTİT Enstitüsü *Atatürk Yolu Dergisi*, (24), Kasım 1999. 441-450.
- Akandere, Osman, “Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend’in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 20 (40), Bahar 2020. 5-23.
- Akarsu, Murat, “Hz. Ömer Döneminde Yönetim ve Yöneticilerin Uygulamaları”, *İTAD*. (4), Ankara 2018. 63-93.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, haz. Recep Duymaz, Boğaziçi Yay. İstanbul 1995.
- Akgündüz, Murat, “Ticari Hayatta Kardeşliği Esas Alan Ahilik Teşkilatı”, *Harran*

- Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (31), Ocak–Haziran 2014. 9-18.
- Akkuş, Gülizar-Akkuş, Çetin, *Geçmişten Günümüze Geleneksel Erzurum Evleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019. 188.
- Akpınar, Mahmut, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti”, *CÜSBD*, 36 (29), 2012. 85.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini: İtikat-İbadet-Ahlak (20. bs.)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 31 (16), Ankara 1969.
- Aksu, Ali, “Emeviler Döneminde Sosyal Tabaklar”, *İSTEM*, 4 (8), 2008. 63-81.
- Aktan, Hamza, “Kazf”, *TDVİA*, Ankara 2002. XXV, 148-149.
- Akün, Ömer Faruk, “Hoca Tahsin”, *TDVİA*, İstanbul 1998. XVIII, 198-206.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Akyol, Edip, “Selçukluların Hilafetle İlk Teması ve Büveyhiler’le İlişkiler”, *İstem*, 10 (19), 2012. 242-243.
- Akyüz, İsmail, “İslâm’da Dini Pratiklerin Toplumsal Dayanışmaya Etkisi”, *Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), Yaz 2014. 461-482.
- Alap, Mustafa Sarper, “Türklerin Unutulmayan Dostu Muhammed İkbal”, *Turkish Studies*, Ankara-Yaz 2013. VIII-IX. 514-515.
- Albayrak, Ali, “Mahir İz’e Göre Sosyal Bütünleşmede İbadetlerin Rolü”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Çalışmalar Dergisi (IntJCSS)*, 2 (Özel1), Ağustos 2016. 23.
- Algar, Hamid, “Necmeddin-i Kübra”, *TDVİA*, İstanbul 2006. XXXII, 498-506.
- Algül, Hüseyin, “Evs (Benî Evs)”, *TDVİA*, İstanbul 1995. XI, 541-542.
- Algül, Hüseyin, “İslâm Tarihinden Örneklerle İftira Olayına Tahlili Bir Bakış”, *UÜ İFD*, 9 (9), Bursa 2000. 133-134.
- Algül, Hüseyin, “Muâhât”, *TDVİA*, İstanbul 2005. XXX, 308.
- Alkan, Mustafa, “Osmanlı Devletinin ‘İslam Birliği’ Siyaseti: Ortadoğu’nun Osmanlılaşması”, *Akademik Bakış*, 9 (18). Yaz 2016. 21.
- Altaylı, Yasemin, “Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa”,

- AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 49 (2), Ankara 2009. 157-171.
- Altınbay, Egehan, “Osmanlı-Alman Afganistan Misyonları (1914-1916)”, (Birinci Dünya Savaşı). Kaynak: www.cihanharbi.com.
- Altınbilek, Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzi*, Hüseyin Remzi Matbaası, İstanbul 1889, Haz. Ali Birinci, TYEKB Yay. I, İstanbul 2018.
- Altıntaş, Ramazan, “İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika”, *CÜİFD*, (1), 1996. 112.
- Altuğ, Uğur, “Mustafa Kemal Paşa Samsun’a Çıktığında Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu”, *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 7 (26), 2018. 44-47.
- Altuncuoğlu-Erdoğan, Neslihan-Abdullah, “Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa’nın Askerlikten İstifası”, *JUHIS*, 2 (1), Haziran 2019. 64-67.
- Altunsoy, Yılmaz, “Kafkas İslâm Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), Bahar 2019. 66-80.
- Apak, Âdem, “Hz. Hasanın Halife Seçilmesi ve İlk İcraatları”, Âlim Yıldız (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan* (ss. 25-31), Be Yay. Sivas 2014.
- Apak, Âdem, “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usul İslâm Araştırmaları*, 4 (4), Aralık 2005, 157-158.
- Apak, Âdem, “Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezahürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”, *İSTEM*, 6 (2), 2008.
- Apaydın, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, (Doktora Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi SBE, İstanbul 2009.
- Arar, İsmail, “Mehmet Ali Ayni”, *TDVİA*, İstanbul 1991. IV, 273-275.
- Aristo, *Organon V*, Topikler, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, MEB, İstanbul 1952.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991.
- Arnold, Thomas Walker, *İslâm’ın Tebliğ Tarihi*, Çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılap Basım Yayım, İstanbul 2016.
- Artuç, Nevzat, “Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa’nın Enver Paşa

- Hakkındaki Düşünceleri ve İstihbarat Çalışmaları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (47), Ağustos 2019. 125-138.
- Aslan Çiğdem- Bozoğlu, Nural, “Osmânî İ'lâ-yı Vatan Cem'iyyeti Ta'limât-ı Esâsiyesi ve Nizâmnâmesi” *AÜTİTE*, Atatürk Yolu Dergisi, (27-28), Mayıs-Kasım 2019.
- Aslan-İnan-Kandemir, Ömer-Mesut-Fatih, *Bir Din Aydını Şemsettin Günaltay*, Rağbet Yay. İstanbul 2016.
- Aslan, Ömer, ‘Müfteri’, “İnanç Farkı Gözetmeksizin Kur'an'a Göre Sosyal Dengeyi Bozan İnsan Tipleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İFD*, 5 (2), Tokat 2017, 218.
- Aslan, Yavuz, *Şark Şurası ve Şark İli Mecmuası*, Sosyal Tarih Yayınları, 2020.
- Aslandoğdu, Elif, “Hz. Ali ve Nehrevan Savaşı”, Ali Aksu (Ed.), *Hz. Ali*, (ss. 169-182), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Sivas 2020.
- Atademir, Hamdi Ragıp, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay. AÜ Basımevi, Ankara 1974.
- Ataöv, Türkkaya, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, *AÜSBFD*, 29 (01), Ankara 1974. 51.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Ömer b. Abdulazîz Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları”, *NEÜİF Dergisi*, 13 (13), Konya 2002. 71-72.
- Ateş, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliye Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, Beyan Yay., 1996.
- Ateş, Avnullah Enes, “Kur'an'da Birlikte Yaşama Ahlakı”, *Edebali İslamiyat Dergisi*, 1 (1), Mayıs 2017.
- Atnur, İbrahim Ethem, “Kafakas İttihâd Terakki Fırkası ve Programı”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), Mayıs 2006. 40-41.
- Atuk, M. Volkan, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İran Politikası”, *TTK Belleten*, 83 (296), Ankara 2019. 266.
- Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken I (Şam Maan Hattı)*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul 2017.
- Avşar, Servet, “Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı

- Devleti”, *Atatürk Dergisi*, 3 (2), AÜAİİTE, Erzurum 2010. 126-128.
- Ayasbeyoğlu, Nevzad, *İbn Rüşd’ ün Felsefesi, 1. Fasl-ül-Mekaal, 2. Kitab-ül-Keşf. Tercümesi*, AÜİF Yay. X, TTK Basımevi, Ankara 1955.
- Ayaz-Polat, Ratıp-Bengü, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devletinin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *AÜTİT, Atatürk Yolu Dergisi*, (61), Ankara 2107. 31.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Ankara Okulu Yay., 2014.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa 1914-1922*, 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- Aydın, Mehmet S. “Muhammed İkbal”, *TDVİA*, İstanbul 2000. XXII, 17-23.
- Aydın, Ömer, Filibeli Ahmed Hilmi’nin Din Anlayışı, *İÜİFD*, (4), İstanbul 2012, 69-85.
- Aydınlı, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü”, *GÜÇİFD*, 2 (3), Çorum 2003. 3.
- Ayğan, Fadıl, “Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkindî’nin Hristiyanlık Eleştirisi”, *MÜİFD*, 46 (46), Nisan 2014. 139.
- Aykon, Necati, “İslâm Tarihinde Birlik Yılı”, *USAD*, 11 (55), Şubat 2018. 232-233.
- Ayrancı, İlhami, “Hz. Peygamberin Medine’ye Hicreti ve Bu Dönemde Uyguladığı Stratejiler Üzerine Bir Deneme”, *Kelamname*, 3 (6), Aralık 2018. 49.
- Azimli, Mehmet, “Abbasiler Dönemi Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri”, *MARİFE*, 10 (1), Bahar 2010. 157-163.
- Azimli, Mehmet, “Hz. Hüseyin İsyanının Gerçekleri Üzerine”, Âlim Yıldız-Ali Aksu (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Kerbela I (ss. 259-268)*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- Babacan, Hasan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Bağlama, Cemil, *Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri ve Görüşleri*, (Doktora Tezi), *İÜSBE*, , İstanbul 2000.
- Baktır, Mustafa, “Suffe”, *TDVİA*, İstanbul 2009. XXXVII, 469-470.
- Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslâm Ordusu*, İdil Yay. İstanbul 2015.

- Balcı, İsrâfil, “Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer”, *OMÜİFD*, 16 (16), Samsun 2003. 192.
- Baloğlu-Baloğlu-Erkâl, Burhan-Filiz-Mustafa, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay. İstanbul 1997.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974.
- Barca, İbrahim, “Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2). Siirt 2016. 177-190.
- Bardak, Ahmet, Kadı Beydâvi’nin İlahiyat (Ulûhiyet) Görüşü, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), Nisan 2017. 220-240.
- Bardakçı, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Barlak, Hasan, “Esad Efendi’nin İttihâd-ı İslâm Risalesinde İslâm Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi”, *USAD*, 9 (43), Nisan 2016. 598-618.
- “Bârûnî Süleyman Paşa”, *TDVİA*, İstanbul 1992, V/92.
- Başaran, Selman, “Hadislerin Işığında Sahabe İsimleri”, *UÜİFD*, 3, 3 (3), Bursa 1991.
- Başçı, Nezahat, “Mirza Ağahan-ı Kirmani’nin Kasidesinde İttihâd-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdulhamid”, *e-Şarkiyat İlmi Araş. Dergisi*, 8 (2), 2016. 903-920.
- Bayrakdar, Mehmet, “Dâvûd-i Kayserî”, *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 32.
- Bayram, Fatih, *Feridun Ahmed Bey’in Nüshet-i Esrârında Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa*, Avrasya Etüdleri, 25 (56), İstanbul 2019, 203-219.
- Bedirhan, Yaşar, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2017.
- Beki, Niyazi, “İslâm’da Cihad Kavramının Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 21 (70), Bahar 2017, 86-87.
- Bereketullah, Muhammed, *Sırat-ı Müstakim*, 2 (50), 8. Ay 1325, 383-384.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul 2012.
- Beydilli, Kemal, “Ignatius Mouradgea D’Ohsson”, *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 496-497.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 524-527.

- Bıçak, Ayhan, “Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü”, *AÜİFD*, 40 (1), Ankara 1999, 206.
- Bilgin, Emrah-Yıldırım, Ali, “Devlet Yönetiminde Hizmetkâr Liderlik Özelliklerine Göre Yavuz Sultan Selim”, *Kesit Akademi Dergisi*, 3 (10), Aralık 2017, 463-483.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Yay. İstanbul, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, IV/2190-91.
- Binatlı, Yusuf Ziya, “Faiz ve İslam Hukukunda Faiz”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 2(1), Haziran 1966, 150.
- Birinci, Ali, “İsmail Hakkı İzmirli”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 533-535.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Ahmet Hamdi Akseki”, *TDVİA*, İstanbul 1989. II, 293-295.
- Bolay, Süleyman Hayri, “İsmail Fenni Ertuğrul”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 98.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Ömer Ferit Kam”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 271-273.
- Bostan, M. Hanefi, “Said Halim Paşa”, *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 557.
- Bostan, M. Hanefi, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, *21. Yüzyıl Eğitim ve Toplum Dergisi*, 8 (22), Bahar 2019, 61.
- Bostan, M. Hanefi, “Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (Yavuz Sultan Selim, Özel 40), Bahar -İstanbul 2019, 186.
- Bozaslan, Neslihan Bolat, “Yirmi Sekiz Günlük İktidar: Salih Paşa Hükümeti (8 Mart-4 Nisan 1920)”, *GÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), Gaziantep 2017, 129-135.
- Bozkurt, Başak Ümit, “Kavram, Kavramsallaştırma Yaklaşımları ve Kavram Öğretimi: Kuramsal Bir Derleme ve Sözcük Öğretimi Açısından Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Tömer Dil Dergisi*, 169 (2), Temmuz-Aralık 2018, 5-15.
- Bozkurt, Nebi, “Medine”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVIII, 305-311.
- Bozkurt, Nebi-Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVIII, 318.

- Bölükbaşı, Mehmet, “Cahiliye Dönemi, Araplarda Din Anlayışı”, *Nüsha*, 19 (49), 2019.
- Bulut, Halil İbrahim, “Ümmet”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 308.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Kâbe ve İnsan (Tuhfe-i Ataiyye)*, Haz. Veysel Akaya, İnsan Yay. İstanbul 2008.
- Bury, George Wyman, *Pan-İslam*, Macmillan and co. Limited, Londra 1919.
- Canbulat-Karagöz-Paçacı, Mehmet-İsmail-İbrahim, “Nemime”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay. 2020.
- Canpolat, Orhan, “Cuma Namazının Cemaat Sayısı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), Nisan 2017, 153.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- Cemal Paşa, *Hatıralar, (İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları)*, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2006.
- Certel, Hüseyin, “İslâmi İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 1 (3), Kasım 1998, 155.
- Certel, Hüseyin, “Psiko-Sosyal Açından Zekât”, *AÜİFD*, (13), Erzurum-1997, 356.
- Ceylan-Pehlivan, Hadi Ensar-Necmeddin, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkindî el-Hüseynî Et-Türkî’ye Ait İki Yeni Eser: Şerhu Menşe’i’n-Nazar ve Şerhu’n-Nikât”, *NAZARİYAT*, 6 (1), Nisan 2020, 220-240.
- Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, TTK Yay. II, Ankara 2011.
- Cora, İhsan, “Çağdaş Tüketici Pazarları Açısından “ Medine Pazarı’nın Analizi”, *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (5), 2020, 51.
- Cürcânî, Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Ta’rifât* (Terimler Sözlüğü), Tercüme ve Şerh. Arif Erkan, Bahar Yay. İstanbul 1997.
- Cihangir, Erol, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, Doğu Kütüphanesi, 2005.
- Çabuk, Mustafa, “Senûsilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı- Senûsi İş

Birliği”, *KSÜSBD*, 16 (1), Kahramanmaraş 2019.

Çağatay, Neşet, *100 Soruda İslâm Tarihi*, Gerçek Yayınevi, Birinci bsk, İstanbul 1972.

Çağatay, Neşet, Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim, *AÜİFD*, 22, Ankara 1978, 134.

Çağatay, Neşet, *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay. Ank. 1957.

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Çağrııcı, Mustafa, “Gazzâlî”, *TDVİA*, İstanbul 1996. XIII, 530-534.

Çağrııcı, Mustafa, “Kardeşlik”, *TDVİA*, 2004, XXIV, 485.

Çakan, İsmail Lütfü, “Babanzâde Ahmed Naim”, *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 375.

Çakılcı, Diren, “Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, 25, Güz 2015, 81-106.

Çakırtaş, Mehmet, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2007.

Çalen, Mehmet Kaan, “1909 Kanun-i Esasi Tadilatı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fak. Dergisi*, 2 (4), Temmuz 2012, 137.

Çalışkan-Kılıç, Nihat-Elif, “Farklı Kültürlerde ve Eğitimsel Süreçte Renklerin Dili”, Ahi Evran Üniversitesi, *KEFAD*, 5 (3), Aralık 2014, 73.

Çanlı, Mehmet, “1. Dünya Savaşında Propaganda Amaçlı Yayınlanan Dergi: Cihan-ı İslam”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3 (4), Aralık 2017, 79-111.

Çapa, Mesut, “I. Dünya Savaşında Filistin (Kanal) Cephesinde Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti’nin Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fak. Dergisi*. 8 (16), Temmuz 2018, 57-73.

Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yay. İstanbul 1970.

Çaviş, Abdulazîz, *Sebîlürreşâd*, 13 (337) ve 13 (338), İstanbul 1331, 192.

Çelebi, Mevlüt, “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası) 16 Nisan-18 Mayıs 1919”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6 (18), Ankara 1990, 561-590.

- Çelik, Akın, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler*, (Doktora Tezi), İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Çelik, Âmine, Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'küb b. Abdüllatîf 'in İlmi Şahsiyeti, İÜ SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Çelik, Hüseyin, "Muhbir", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 32-34.
- Çelik, Yılmaz, "Emevi Halifesi Ömer b. Abdulazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları", *AİBÜİF Dergisi*, 7 (14), Bolu 2019, 619.
- Çelikan, Serkan, "Kur'an ve Hadislerde Uhuuvet (Kardeşlik) Kavramı ve Toplumsal Birlik Örneği Olarak Muâhât", *USAD*, 11 (56), Nisan 2018, 953.
- Çetin, Atilla, "Hikmet", *TDVİA*, İstanbul 2010, XVII, 519-520.
- Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdulhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1988.
- Çetinsaya, Gökhan, "Abdulhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyum Bildirileri Kitabı*, TDV Yay. Ankara 1997.
- Çiydem-Özdemir, Erol-Yavuz, "Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*, 6 (12), Güz 2015, 82.
- Çog, Mehmet, *Celal Nuri'de İslâm Birliği Arayışı*, FÜİFD, 14 (1), Elâzığ 2009, 90-104.
- Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem, "Ebu'n-Nasr Sâ mânî", *Belleten*, TDK Yay. (70), 2020.
- Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem, "Tezkire-i Buğra Han'ın Çağatayca Yazılmış Bir Nüshası", *Turkish Studies*, 7 (4), Ankara 2012, 1313-1393.
- Dam-Karataş, Hasan-Meryem, "Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru", *PAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), Denizli 2014, 48-75.
- Danışman, Nafiz, "Cahiliyenin Mana ve Menşei", *AÜİFD*, 5, (1/4), 1956, 192-194.
- Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, (İhtilafsız Seneler 1115/1703-1342/1924)*, Türkiye Yayınevi, IV, İstanbul 1972.
- Dayanç, Muharrem, *Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematiik İncelenmesi*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 1997.

- Dayar-Keçici-Küçükaksoy, Hatice-Gülten-İsmail, “Düÿûn-u Umûmiye İdaresi ile Uluslararası Para Fonu’nun Karşılaştırılması”, *Manas Üniversitesi SBD*, 11 (21), 2009, 33-48.
- Demir, Necati, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Demir, Ömer, *Öğüt (Fihrist-İncel. Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2007.
- Demir, Şehmus, Kur’an’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi, *AÜİFD*, (28), Erzurum 2007, 12.
- Demir, Uğur, “Hilafetin Osmanlıya Devri Meselesi ve Buna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı (40), KOCAV Yay. Bahar 2019. 87-142.
- Demirayak, Kenan, *Abbasî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay. Erzurum 1998.
- Demircan, Adnan, *Arap Mevali İlişkisi*, Beyan Yay. 2. Bsk. İstanbul 2015.
- Demircan, Adnan, “Ehli Sünnet Âlimlerinin Kerbela Olayına Yaklaşımları”, *Marife*, 10. (1), Bahar 2010.
- Demircan, Adnan, “Hâricî Tarihiyle İlgili İlk Kaynaklar”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), İstanbul 2017.
- Demircan, Adnan, “Hz. Peygamber’in Hicreti”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (19), İstanbul 2017.
- Demirgil-Türkay, Bünyamin-Hakan, “Tarihsel Süreç İçerisinde Faizin Kuramsal Gelişimi”, *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18 (2), Sivas 2017, 133.
- Denker, Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, İst. 1997.
- Denker, Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demir, Arma Yay. İstanbul 1992.
- Der, Halime, *Celal Nuri’nin İttihâd-ı İslam Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), FÜSBE, Elâzığ 2008.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yay. Ankara 1997.
- Devrez, Ceyda Özcan, *11.ve 17. Yüzyıl Orta Asya Türkçesi’nin Söz Varlığı*, (Doktora

- Tezi), YTÜ SBE, İstanbul 2019.
- Hadislerle İslam*, Komisyon, DİB Yay. 1.bsk. I, Ankara 2014.
- Doğan, Cabir, *Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Hayatı ve Mücadelesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, , Isparta 1998.
- Duman, Soner, “Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât”, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştır. Dergisi*, 4 (1), Mart 2018. 57.
- Durmaz, Osman, “Faiz ve Ribâ Üzerine Çağdaş Tartışmalar: Fazlurrahman Örneği”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 20 (1), Temmuz 2020, 295.
- Durusoy, Ali, “Vahdet”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 430.
- Duymaz, Recep, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, (Doktora Tezi), MÜSBE, İst. 1991.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2002.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1988.
- Düzgüner, Sevede, Pro-Sosyal Davranışlarda Diğerkâmlığın (Özgecilik) Tanımı ve Konumu, *bilimname*, 4 (40), 2019. 351-373.
- Ebu Davud, İmam Hâfız, *Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*, I, Tercüme: İbrahim Koçaşlı, Erkam Yay. İstanbul 2008.
- Ebüzziyâ, Ziyad, “Ahmed Rıza”, *TDVİA*, 1998, II, 124-127.
- Ediz, İsmail, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2011.
- Efe, Âdem, “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd”, *Marife*, 8 (2), Güz 2008. 157-158.
- Efendioğlu, Mehmet, “Selâm”, *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 342.
- el-Amiri, Ebü'l-Hasan, *Kitabu'l-Emed Ale'l-ebed (Sonsuzluk Peşinde)*, Çev. Yakup Kaya, TYEKB Yay. İstanbul 2013.
- el-Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed, *Tefsîru Molla Câmî*, Çev. Davut Ağbal, TYEKB Yay. İstanbul 2020.

- el-İsfahanî, Râgıb, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yay. İstanbul 2018.
- el-Kayseri, Dâvûd, *Kaside-i Hamriyye Şerhi*, Çev. Turan Koç-Mahmut Çetinkaya, İhsan Yay. İstanbul 2015.
- el-Mardinî Yusuf Sıdkî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd Dîn- I*, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2015.
- el-Mâturîdî, Ebu Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, II, Çev: Bekir Topaloğlu-Kemal Sandıkçı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- el-Muhacir, Abdurrahman, *el-Menhec'ul Hareki Lissiret'un Nebevi, (Resûlullah'ın (s.a.v) Hayatı ile İslâm'ın Hareket Metodu)*, II, Çev. Eyüp Aslan, Hak Yay. İstanbul 2013.
- el-Muheymid, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", Çev. Ali Aksu, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), Sivas 2001, 284.
- Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat Terakki ve Kapitulasyonlar*, Homer Kitabevi, İst. 2005.
- Elmas-Yılmaz, Abdullah-Hüseyin, İstanbul'un İlk Belediye Başkanı Hızır Bey Çelebi, *Social Sciences Studies Journal*, 4 (149, Şubat 2018, 569-576.
- Emecan, Feridun M., "İzzi Süleyman Efendi", *TDVİA*, İstanbul 200, XXIII, 565-566.
- Emecan, Feridun M., "Kurtuluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, IRCICA Yay. İstanbul 1994.
- Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, Çev. Meryem Solmaz, İnkılab Yay. İstanbul 2016.
- Emir Şekib Arslan, *Ölüme Giden Üç Osmanlı*, Çev. Aziz Akpınarlı, Haz: M. Akif Bal, Çatı Kitapları, İstanbul 2005.
- en-Nebhan, Muhammed Faruk, *İslâm Hukukunda Eşitlik*, Çev. Servet Armağan, KU Yay. Kuveyt Üniversitesi, Kuveyt 1974.
- en-Nesefî, Necmeddin Ömer, *Et-Teyisir Fi't-Tefsir*, Çev. Ali Benli, II, TYEKB Yay. İstanbul 2020.

- En-Tin, Liu, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı I, TTK Yay. Ankara, 1972.
- er-Razi, Fahreddin, *Me’âlimü Usûli’-d-Dîn, (Kelam İlminin Esasları)*, Çev., Muhammet Altaytaş, TYEKB Yay. İstanbul 2019.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdulhamid Devrinde Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 1991.
- Erdem, Ufuk, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)”, *FÜSBD*, 31 (2), Elazığ 2021, 1055-1068.
- Erden, Ali Fuat, *Paris’ten Tih Sahrasına*, Ulus Basımevi, İkinci Baskı, Ankara 1949.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Ergin, Koray, “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (193-1918)”, *AÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), Antalya 2017, 114-127.
- Erickson-Uyar, Edward-Mesut, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014,
- Ersoy, M. Akif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebîlürreşâd*, 9 (231), 13 Şubat 1913, 390-395.
- Ersoy, M. Akif, *Sebîlürreşâd*, 16 (404-405), 4. Ay 1335, 132-135.
- Erşan, Mesut, “Hüseyin Fevzi Bey’in, Enver Paşa-İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı-Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu”, *Turkish Studies*, 4 (3), Bahar 2009.
- Erul, Bünyamin, “Veda Haccı”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 590-591.
- es-Semerkandî, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref, *İlmü’l-Âfâk Ve’l-Enfûs (Âlem ve İnsan)*, Çev. Yusuf Okumuş TYEKB Yay. İstanbul 2020.
- es-Semerkandî, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref, *Kıstâsu’l-Efkâr Fi Tahkiki’l-Esrâr*, Çev. Necmettin Pehlivan, TYEKB Yay. İstanbul 2014.
- es-Seyrûn, Abdulazîz, *et-Tıbyân Mâ İttefaka* (Buhari ve Müslim’in İttifak Ettiği Hadisler), Tercüme: Hanifi Akin, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019.
- es-Süyûtî, Celâleddîn, *Tedribü’r-Râvi Fi Şerhi Takrîbi’n-Nevâvî (Hadis Usûlü) I-III*, Çev. Muhammed Enes Topgöl, TYEKB, İstanbul 2019. I/61.

Esad Efendi, *İttihâd-ı İslâm*, İstanbul 1873.

eş-Şeybânî, Muhammed b. Abdulhâdî, Haz. Muhammed Sâlim Hıdır, *el-Kavlu's-Sedîd fî Sîreti'l- Husayni's-Şehîd*, (Hz. Hüseyin Hayatı ve Şehadeti), Burhan Yay. İstanbul 2012.

et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Makâsıdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*, Çev. İrfan Eyibil, TYEKB Yay., İstanbul 2019.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşşâf I-VI*, Çev. Muhammed Coşkun-Ömer Çelik-Necdet Çağıl-Adil Babek, TYEKB Yay., İstanbul 2016, I/144.

Fayda, Mustafa, "Ebu Bekir", *TDVİA*, İstanbul 1994. X, 106.

Fayda, Mustafa, "İfk Hadisesi", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXI, 507-509.

Fazlurrahman, *İslâm*, Çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., 2004.

Fırlı, Ethem Ruhi, "Ali", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 372.

Fırlı, Ethem Ruhi, "Cemel Vakası", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 372.

Fırlı, Ethem Ruhi, "İslâm Tarihinde Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri", *AÜİFD*, 26 (1), Ankara 1984, 357.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, (Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922), Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yay., İstanbul 2004.

Gedikli, Yusuf, *Enver Paşa (Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyannameleri ve Mektupları)*, Elif Kitabevi, Milenyum Yay. İstanbul 2018.

Göçer, Güngör, "Mehmet Akif Ersoy'un Siyasal Kimliği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan İlişkisi", *Mehmet Akif Ersoy Ün.*, *SBED*, 9 (19), Haziran 2017, 362-363.

Göde-Gölçek-Köktaş-Yeleli, Bilal-Ali Gökhan-Altuğ Murat-Ahmet Burçin, "Osmanlı Kadı Sicillerinde Faiz Uygulamaları: Örnek Kararlar Üzerinden Bir İnceleme", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyum Bildirileri I*, (ss. 33-42), Niğde: Nisan 2017.

Gökalp, Hüseyin, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, (Doktora Tezi), NEÜSBE, Konya 2019.

- Gökalp, Ziya, “Dine Doğru”, *Küçük Mecmua*, (5), 3 Temmuz 1922.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler I*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay. İst. 1976.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VII*, Haz. M. Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yay. 1982.
- Gökalp, Ziya, *Türk Ahlakı*, Haz: Metin Görgen, Türk Kültür Yay. İstanbul 1974.
- Gökalp, Ziya, *Türk Töresi*, Haz: Hikmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yay. 1976.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek-İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz: Osman Karatay, Akçağ Yay., Ankara 2010.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, İTO Yay., İst. 2011.
- Görgün, Tahsin, “W. Montgomery Watt”, *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIII, 148-152.
- Göz, Kemal, “İslâm Toplumunda Birlikte Yaşama Kültürünün Dönüm Noktaları”, *JASSS*, (55), Bahar 2017, 244.
- Gözcü, Alev, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (32), Bahar 2016. 136.
- Güç, Ahmet, “Dinlerde Kible Anlayışı”, *UÜİFD*, 11, (2), İstanbul 2002, 1-30.
- Güçlü, Betül, *Molla Fenârî’nin Bilgi ve Varlık Anlayış*, (Doktora Tezi), NEÜSBE, Konya 2014.
- Gülsoy-Ochsenwald, Ufuk-William, “Hicaz Demiryolu”, *TDVİA*, İst.1998, XVII, 443.
- Günay, Nejla, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30 (88), 2014.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay. İstanbul 2003.
- Gündoğdu, Mehmet Ali, *Namık Kemal’in Şiirlerinde Millet, Şehitlik, Maksat ve Vatan Kavramları*, Turkish Studies, 11 (20), Güz 2016.
- Gündüz, Tufan, “Safevîler”, *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 451-457.
- Güneş, Abdurrahman, “Sosyolojik Olarak Dinin Boyutları ve İslâm’da Cami/Cemaat Kavramları Etrafında Oluşan Erozyonun Günümüze Yansımaları”, *FÜSBD*, 28 (2), Elazığ 2018, 256-257.

- Güneş, Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29 (85), Ankara 2013, 122-125.
- Güneş, İhsan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLI, 593-596.
- Güngör, Hakan, “Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin İstifasının İstanbul Basınındaki Akisleri”, *OÜSBAD*, 11 (2), Ordu 2021, 660.
- Gürdoğan, Burhan, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16 (1), Ankara 1959, 92-96.
- Gürel-Özşenler, Emet-Didem, “Dedikodu Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (39), Güz 2020, 975-992.
- Gürsoy, Selçuk, *Enver Paşa'nın Sürgünü*, (Liva el-İslam Dergisi), Salyangoz Yay. İstanbul 2007.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İran-İlişkileri ve Sunni-Şii İttifakı*, Kitap Yay. İst. 2016.
- Hakyemez, Cemil, “Takrîbü'l-Mezâhib (Mezhepleri Yakınlaştırma Çalışmalarının Değerlendirilmesi)” (*Journal of Islamic Research*), 29 (2), 2018, 289.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, (Doktora Tezi), AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1990.
- Halil Halid Bey, *Sırat-ı Müstakim*, 3 (69), 12. Ay 1325, 271-272.
- Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş: Kutûlamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Haz. M.Taylan Sorgun. Yedi Gün Yayınları, İstanbul 1972.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, “Dedikodu”, I, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *en-Nûru 'l-Furkân fî Şerhi Lugati 'l-Kur'ân*, “es-sirata” I-II, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay., İstanbul 2015. I/552.
- Hatalmış, Ali, ”Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz'in İslam Toplumu Yeniden İnşa Çabası”, *Mukaddime*, MARÜSBED, 8 (2), Mardin 2017, 331-350.
- Hatalmış, Ali, “Sahabilerin Türkleri Tanımları ve İlişkileri”, *ÇÜİFD*, 19 (2), Adana

2019, 418-440.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Abdulhamid’in İttihad-ı İslam Politikaları Çerçevesinde Ahmed Ziyâüddin Gümüshanevi ve Faaliyetleri”, *Yenifikir Dergisi*, 12 (24), Bahar-Yaz 2020. 46-62.

Hizmetli, Sabri, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, 170.

Hunkan, Ömer Soner, “Satuk Buğra Han”, *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 181.

Hussain, Fida, *Hindistan Matbuatında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2012.

Hülagü, Metin, *Pan-İslamizm Osmanlı’nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yay. İst. 2006.

İbiş, Fatih, “Felsefî Kelâm Klasîği Olarak Şerhu’l-Makâsîd”, *TALİD*, 14 (28), 2016, 383-400.

İbiş, Fatih, “İnkârdaki İman: Kelime-i Tevhîd’in İçkin Boyutu”, *Marîfe*, Yaz 2014, 145.

İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay., 1996, II, 608-609.

İbn Hazm, *El-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, I-III, Çev. Halil İbrahim Bulut, TYEKB Yay. İstanbul 2017, I/286.

İleri, Celal Nuri, *İttihâd-ı İslâm: İslam’ın Mazisi, Hali ve İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

İlmihal II, *İslâm ve Toplum*, “Kurban”, İSAM, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

İmâm Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, I-II, Çev. Mehmet Yaşar Kandemir, Tahlil Yay. İstanbul 2016. I/64.

İmamoğlu, Halil, “Prof. Dr. Necati Öner’e Göre Klasik Mantıkta Kavram ve Önerme”, *Temaşa ERÜFBD*, (Necati Öner Özel Sayısı), Kayseri 2019, 12-14.

İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

İnalcık, Halil, *Osmanlı’da Devlet (Hukuk-Adalet)*, Haz: M. Salih Eren, Eren Yay. 2005.

İnalcık, Halil, *Osmanlılar (Fütuhat, İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I-II, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, I/56.
- İnan, Arı, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 1997.
- İpşirli, Mehmet, "Cumâ Selâmlığı", *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 90-92.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Yay. Ankara 1975.
- Jaschke, Gotthard, "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Gönderilmesi", Çev. Hamiyet Sezer, *Atatürk Yolu Dergisi*, 3 (9), 1992, 53-74.
- Kadı Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr min Metâli 'i'l-Enzâr (Kelam Metafizigi)*, Çev. İlyas Çelebi, TYEKB Yay., İstanbul 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *TDVİA*, İstanbul 1989, II/526-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah (Büyük Selçuklu İmparatoru)*, Başbakanlık Kültür Müşavirliği Yayınları, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1973.
- Kalelioğlu, Oğuz, "Mondros Mütarekesinden TBMM'nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliği", *UÜSBED*, 6 (12), 2017, 21-36.
- Kapar, Mehmet Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 15.
- Kar, Altan, "Kurban Geleneğinin Sosyo-Ekonomik Analizi", [Bildiri], *16. Uluslararası Sosyoloji Kongresi Bildirileri*, Eylül 2006, Malatya.
- Kara, Bülent, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Akademik Bakış Dergisi*, 3 (5), Kış 2009, 143-170.
- Kara, İlyas, *Enver Paşa (Basmacılar İsyanı)*, Yediveren Yayınları, İstanbul 2011.
- Kara, Mehmet, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Nesil Yay. İstanbul 2012.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1967.
- Karaca, Faruk, Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar, *AÜİFD*, (14). Erzurum 1999, 228-243.
- Karadaş, Cağfer, "Davud-i Kayseri ve Genel Hatları ile Düşüncesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15. (2/1), Bursa 2006, 1-17.

- Karadere, İsa, *İslâm Mezhepleri Tarihi'nde Cemel ve Sıffın*, Samer Yay. K. Maraş 2020.
- Karaköse, Nejdet, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)”, *Tarihin Peşinde Dergisi*, (6), 2011, 251-282.
- Karakuş, Fatma Zehra, *İletişim Psikolojisi Açısından Selam*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 2019.
- Karaman, Hayreddin, “Cuma”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 85.
- Karasakal, Şaban, “Kur’an-Psikoloji İlişkisi Üzerine”, *Turkish Studies*, 8 (12), Güz 2013, 679.
- Karataş, Ömer, “Rus Raporlarında Türkistan İsyanı (1916-1917)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), Mart 2021, 63-82.
- Karayaman, Mehmet, “İzmir Valisi İzzet Bey’in Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 6 (15), Güz 2007, 3-18.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kıble”, *Diyanet İlmi Dergi*, 41 (4), Aralık 2005.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, *Diyanet İlmi Dergi*, 4 (1), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ocak-Şubat-Mart 2008, 94-126.
- Kasar, Veysel, “Tevhidin Şiarı Olarak Kâbe”, *USAD*, 10 (51), 2017, 1254-1268.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâi’t-Türk I-IV*, Çev. Besim Atalay, TDK Yay. Ankara 1985, I/470.
- Kavas, Ahmet, “Muhammed b. Ali Senûsi”, *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 529-531.
- Kaya, M. Cüneyt, *Bir ve Çok, Amiri Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, Klasik Yay. İst. 2017.
- Kaya, Mahmut, “Kindi: İslâm Dünyasının Felsefeyle Tanışması”, *İslâm Felsefesi -Tarih ve Problemler*, TDV, İSAM Yay. Ankara 2018.
- Kazanlı Halim Sabit, *Sebülürreşâd*, 11 (278), 12. Ay 1329, 273-275.
- Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri I-II*, Orion Yay. Birinci bsk. Ankara 2006, 9-199.
- Kazımov, Sanan, *Kafkas İslâm Ordusu’nun Azerbaycan’daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*, Yüksek Lisans Tezi, NEÜSBE, Konya 2019.
- Keleş, Bahattin, “Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyet’i Kabul Etmelerindeki Yeri ve

Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (225), Aralık 2016, 85-88.

Keleşyılmaz, Vahdet, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Afganistan’a Yönelik Girişimleri”, *(ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları 14 (4), Ankara 2012, IV, 1831-1845.

Keleşyılmaz, Vahdet, “Teşkilat-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, İstanbul 1999.

Kessler, Gerhard, *Sosyolojiye Başlangıç*, Çev. Z. Fahri Fındıkoğlu, İÜİF İşletme İktisadi Enstitüsü 30. Yıl Yay. İstanbul 1985.

Kholmatov, Elmurod , “Münevver Kâri Abdureişhân’ın Türk Boyları Arasında Ortak Bir Yazı Dili Oluşturma Çabalarına Katkısı”, *Turkish Studies*, 10 (12), Yaz 2015,

Kılıç, Cevdet, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, İnsan Yay, İstanbul 2015.

Kılıç, Hulusi, “Emir Şekib Arslan”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XI/151-153.

Kılıç, Sadık, “Sembolün Gücü ve İslâm’da Semboller”, *Diyanet İlmi Dergi*, 49 (3), Ankara 2013, 14.

Kılıç, Sezen, “Alman Deniz Ataşesi Umman’ın Mektuplarında Enver Paşa”, *bilig*, (77), Bahar 2016, 109-130.

Kılıç, Ünal, “Küfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *CÜİFD*, 6 (2), Aralık 2002, 241.

Kılıç, Ünal, “Yezid I”, *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIII, 513.

Kılınçlı, Sami, “İslâm Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları”, *Din Bilimleri Akademik Araş. Dergisi*, 12 (1), 2012, 59.

Kılınçlı, Sami, “İşârî Te’vil ve Kuşeyrî’nin Cihad ve Kıtal Ayetlerini Yorumlama Yöntemi”, *ÇÜİFD*, 17 (1), Haziran 2017, 119-155.

Kitapçı, Zekeriya, *İslâm Hidâyet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda (Talas Nazariyesinin Çöküşü)*, Yedikubbe Yay. Konya 2004.

Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası (Samaniler,*

- Karahanlılar, Selçuklular*), Yedikubbe Yay. Konya 2005.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Yedikubbe Yay. Konya 2004.
- Koca, Ferhat, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 221-222.
- Kocabaş, Süleyman, *S. II. Abdulhamid Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yay. Konya 1995.
- Koç, Mustafa, Hac Psikolojisi I: “İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *SÜİFD*, 15 (27), Sakarya 2013, 49-74.
- Konan, Belkıs, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2006.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara 1992.
- Korkmazgöz, Rıza, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı”, *Dinbilimleri Akademik Araş. Dergisi*, 20 (1), Mart 2020, 75.
- Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi I-II*, “Hz. Muhammed Aleyhisselâm ve İslamiyet (Mekke Devri)”, Işık Yay. İzmir 2008.
- Köksal, M. Fatih, “Yavuz Sultan Selim’in Türkçe Şiirleri”, *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi*, 1 (40), İstanbul 2019, 293.
- Köse-Öksüz, İsmail-Hikmet, “Bolşeviklerin İngiltere’yi Uzlaşmaya Zorlama Teşebbüsü: Doğu Halkları Kurultayı”, *Zamanın İzleri: İlkeler İdeolojiler ve İsyanlar*, KATÜ Yayınları, Trabzon 2017.
- Kösoğlu, Nevzat, “15 Eylül Kutlu Bir Gün”, *Türk Yurdu Dergisi*, 101 (304), Ankara 2012, 47-54.
- Kösoğlu, Nevzat, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, Kültür Serisi, İstanbul 2013.
- Köymen, Mehmet Altan, “İslâm Âlemi İçinde Selçuklular”, *AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 15 (1-3), Ankara 1957, 123-124.
- Kurt, Abdurrahman, “Sosyo-Ekonomik Açından İslâm Öncesi Mekke Toplumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, Bursa 2001.
- Kurt, Burcu, “Irak’ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (2), 2012, 164.
- Kutup, Seyyid, *İslâm’da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Arslan Yay. İst.1982.

- Küçük, Cevdet, “Milli Mücadele”, *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 76-83.
- Küçük, Cevdet, “Sevr Antlaşması”, *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 1-5.
- Küçük, Cevdet, “Sykes-Picot Antlaşması”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 204.
- Küçük, Cevdet, “Abdulhamid II”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I/216-224.
- Küçük, Hülya, *II. Abdulhamid Döneminde Pan-İslamist Hareketler*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1996.
- Küçükçelebi, Mehmet Barış, *İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Ebu'l Hûda'nın 'Dâ'ıyyü'r-Reşâd Li-Sebîli'l-İttihâd Ve'l-İnkıyâd' Risalesinde Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi), İTİCÜSBE, İstanbul 2015.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- Kürt Muhammed Ali, “Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati”, Doğu Kütüphanesi, Çev. Derya Aydın Ahmet Şenel-Sibel Ilgın, İstanbul 2007.
- Kütükoğlu, Bekir, *Vekayi'nüvis*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. İstanbul 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Baltalimanı Muahedesi”, *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 38.
- Lecker, Michael, “İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine”, Çev. M. Mahfuz Söylemez, *GÜÇİFD*, 2 (4), 2003, 157-172.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıtlı, TTK Yay. 1993.
- Manastırlı İsmail Hakkı Bey, *Sırat-ı Müstakim*, 1 (25), 1. Ay 1324, 385-387.
- Marulcu, Hasan Tefik, *İslâm Kelâmı Açısından Hıristiyan Tanrı Tasavvuru -Zat Sıfat İlişkisi*, (Doktora Tezi), SDÜSBE, Isparta 2008.
- Mehmed Fahreddin, *Sırat-ı Müstakim*, 7 (160), 30 Eylül 1911, 60.
- Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, Haz. Ümit Meriç Yazan, İletişim Yay. İstanbul 1999.
- Meşkûr, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez- Mehmet Ümit- Cemil Hakyemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş-Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi,

İstanbul 1992.

Musa Kazım, *Sırat-ı Müstakim*, 1 (1), 8. Ay 1324, 1-3.

Müjdecı, Büşra, *1. Dünya Savaşında Osmanlı Propagandası Örneği: Cihan-ı İslam Dergisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi SBE, Çorum 2018.

Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi I-II*, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB Yay. İstanbul 2015, II, 507.

Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l Muhît Tercümesi) I-VI*, “el-İttihâd”, Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay.1 (İstanbul 2013). II/1345.

Nahîfî Mehmed Efendi, *Cevâhiru'l-Menâkıb (Sokollu Mustafa Paşa'nın Hayatı)*, Haz. İbrahim Pazan, TYEKB Yay. İstanbul 2019.

Namık Kemal, *Bütün Makaleleri I*, Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yay., İstanbul 2005.

Namık Kemal, *Celâleddîn Harzemşah*, Haz. M. Öcal Oğuz, Akçağ Yay. Ankara 2005.

Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, Haz: Raif Karadağ-Ö. Faruk Harman, Tercüman 1001 Temel Eseler 1973.

Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi, (İslamiyet ve Maarif)*, Yayınlayan, M. Fuâd Köprülü, Milli Kültür Yay, Güven Matbaası, Ankara 1962.

Nazlı, Kadri, “Namık Kemal ve Vâveylâ Şiiri Üzerine Notlar”, *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), Çorum 2016, 61-70.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay. İstanbul 2002.

Okay, Kurt, *Başkomutan Enver Paşa*, Çev. Aydın Ayhan, Doğu Kütüphanesi, İst. 2006.

Okumuş, Ejder, “Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim”, *Diyanet Aylık Dergi*, (202), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ekim 2007, 37.

Okumuş, Ejder, “İslam ve Kültürümüz”, *Diyanet Aylık Dergi*, Temmuz 2007, 12-15.

Okumuş, Ejder, Toplumsal Değişim Sempozyumu, *TDE.*, 2016, 44.

Okumuş, Rüveyda, “II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları*

Dergisi, 2 (2), 2020. 113-140.

Oral, Mustafa, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hilafet ve Saltanat Sorunu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 5 (18), Ağustos 1996, 158.

Ortaylı, İlber, “19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler-1*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000.

Ortaylı, İlber, *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek 3, (Üç Kıtada Osmanlılar)*, Timaş Yay. İstanbul 2007.

Öğün, Tuncay, “Sarıkamış Harekâtı”, *TDVİA*, Ankara 2019, Ek II, 470-473.

Önder, Mustafa, “Hz. Peygamber’in Kardeşlik (Muâhât) Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *AİBÜSBED*, 14 (1), Bolu 2014, 237.

Önen-Özbozdağı, Nizam-Özer, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı*, Detay Yayıncılık, İstanbul 2017.

Önkal, Ahmet, “Amr b. As”, *TDVİA*, İstanbul 1991, III, 79-81.

Önkal-Özel, Ahmet-Ahmet, “Hicret”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVII, 462-466.

Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlıların, Gaznelilerin ve Selçukluların İslamiyet’i Kabulü”, *Türkler Ansiklopedisi*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Özcan, Abdulkadir, “Karlofça”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 504-507.

Özcan, Ahmet, *Muâz b. Cebel’in Hayatı ve Hadis Rivayetlerindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), ESOGÜSBE, Eskişehir 2013.

Özcan, Azmi, “İttihâd-ı İslâm”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIII, 470-475.

Özcan, Azmi, “Osmanlı-Hindistan Münasebetleri”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 81-85.

Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdulhamid Döneminde Osmanlılar ve Hint Müslümanları”, *Türkler XIII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid’in Dış Siyaseti ve Uygulamaları”, *Sultan II.*

Abdulhamid Dönemi, İZU Yay. İstanbul 2019.

Özcan, Azmi, “Şerif Hüseyin”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 585-586.

Özcan, Tuğrul, “Enver Paşa’nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)”, *History Studies*, Özel Sayı, 5 (4), Temmuz 2013, 95.

Özdemir, Mehmet Nadir, “Abbâsîlerin İlk Yüzyılında Mevâlî”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 2019, 281-306.

Özdemir, Yavuz, *Sarıkamış Harekâtı (Bir Savaşın Bitmeyen Öyküsü)*, Historia Yayınevi, İstanbul 2018.

Özden, H. Ömer, *Ahilik ve Erzurum*, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2017.

Özden, Kemal, “Enver Paşa’nın Berlin’den Moskova’ya Geçme Girişimleri (1919-1920)”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyum Bildirileri*, I, TTK Yay. Ank. 2014.

Özdiş, Hamdi, *Yeni Osmanlılıktan İttihatçılığa Bir Portre: Esad Efendi*, Kebikeç, (26), 2008.

Özervarlı, M. Sait, “Muhammed Abduh”, *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 482-487.

Özervarlı, M. Sait, “Reşîd Rızâ”, *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV/14-18.

Özervarlı, M. Sait, “Şehbenderzâde Ahmet Hilmi”, *TDVİA*, İst. 2010, XXXVIII, 424-27.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Taberistan”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 322.

Özkan, Mustafa, *Medine Vesikası/ Anayasası ve Birlikte Yaşam*, Fecr Yayınevi, 2019.

Özsoy, Funda, *Zinanın Toplumsal Görünümü*, (Yüksek Lisans Tezi), İÜ Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul 1992.

Öztürk, Dinçer, “Tanzimat Dönemi Münevverlerinden Namık Kemal’in Yazılarında İslamcılık Düşüncesi”, *Iğdır Üniversitesi İFD*, (12), Ekim 2018, 197.

Öztürk, Mustafa, *Mevalinin Hadis Rivayetlerindeki Yeri*, Yedirenk Yay. İstanbul 2012.

Öztürk, Mustafa, “Oksidantalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü”, *Marife*, 6 (3), 2006, 43-69.

- Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2000.
- Palabıyık, M. Hanefi, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Doktora Tezi), AÜSBE, , Erzurum 1996.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Hz. Peygamber’in Devlet Kurma Faaliyeti (Tarihi Arkaplan ve Tesiri Açısından)”, *AÜİFD*, (17), Erzurum, Haziran 2002, 115.
- Pamir, Aybars, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (2), Ankara 2002, 110-112.
- Parlıyan, Abdullah, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, Zekât, Konya Kitapçılık, Konya 2004.
- Pehlivanlı, Hamit, “Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika’da (1914-1918),” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16 (47), Temmuz 2000, 11-20.
- Polat, Ü. Gülsüm, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yemen İle İlişkiler (1911-1938)” , *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (96), Güz 2017, 113-154.
- Pul, Ayşe, “Yavuz Sultan Selim’in Güney Siyaseti’nin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler”, *SÜ Türkiyat Araş. Derg.* 35, Haziran 2016, 263-289.
- Rapp, Sándor, “Zitvatorok Antlaşması”, *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV, 472-474.
- Rızai, Hüsein, “Balkanlar’da İslâmi Düşüncenin Gelişim Süreci”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), İlkbahar 2018, 32-51.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970.
- Said Halim Paşa, *İslamlaşmak*, Sebîlürreşâd Yay., Darü’l-Hilafe Matb., İstanbul 1919.
- Sarılioğlu, Ceren, *Historiyografik Bir Sorunsal Olarak Türk Evi*, (Yüksek Lisans Tezi), YTÜFBE, İstanbul 2008.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, TDV Yay. 4. bsk. 2015.
- Sarıkaya, Mehmet Emin, “Olumluluktan Arındırılmış Toplum Tipolojisi Bağlamında Mahremiyet”, *PAÜİFD*, 7 (1), Denizli 2020, 841-858.
- Sarıkaya, Mehmet Zakir, “Kutadgu Bilig’e Göre Beyin Özellikleri”, *Uluslararası Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), Kış 2014, 560.

- Sarıkoyuncu, Ali, “Mehmet Rıfat Efendi’nin (Börekçi) Milli Mücadeledeki Hizmetleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, 31 (1), Ocak- Şubat- Mart 1995, 79-102.
- Sarıkoyuncu, Ali, “Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (39), Ankara 1997, 782-812.
- Sebîlürreşâd*, “Cihad-ı Ekber Hakkında Beyanname-i Hazret-i Hilafetpenahi (Başkumandanlık Vekâletinin Beyanâtı)”, 13 (314), 19 Kasım 1914, 9-15.
- Sebîlürreşâd*, “İttihâd-ı İslâm Siyaseti’nin Menafi-i Azîmesi”, 13 (318), 1914, 46-55.
- Sebîlürreşâd*, “Sebîlürreşâd 22. Cildine Başlıyor”, 22 (547-548), 2 Ağustos 1339.
- Semiz, Yaşar, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), Konya-Haziran 2016, 222.
- Sevil, Hülya Küçük, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2005.
- Sevim, Ali, “Malazgirt Muharebesi”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 481-483.
- Seyyid, Eymen Fuâd, “Nehrevâlî”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXXII, 547-548.
- Sezgin, Fuat, *İslâm’da Bilim ve Teknik I-II*, İBB Kültür A.Ş ve TC. KTB. Yay. İstanbul 2008. I/13-82.
- Silahdaroğlu, Fikri, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, KB Yay., 1996.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Şirk”, *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 196.
- Soyal, Fikret, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslis Eleştirileri*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2011.
- Soyal, Fikret, *Kelâmcıların Tevhid Müdafası*, Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Kurumu Yayınları, İksad Yayınevi, Ankara 2020.
- Soycan, Mustafa, “Taberî Tefsirinde Hicret”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 3 (1), 2019, 125.
- Sönmez, Vecihi, “İslâm Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, *DAA Dergisi*, Ağustos 2005, 229-247.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Medine İslâm Toplumunun Oluşumu İçin Atılan İlk Adımlar”, *Siyer Dersleri*, Malatya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay. Mart

2019.

Spinks, G. Stephens, “Psikoloji ve Din”, Çev. Bozkurt Koç-Zeynep Özcan, *FÜİFD*, 1371, Elâzığ 2008, 307-318.

Supratman, Frial Ramadhan, *İstanbul’dan Semarang’a Panislamizm: Endonezya’daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)*, (Yüksek Lisan Tezi), İÜSBE, İstanbul 2016.

Sühreverdî, *El-Elvahu’l-İmadiyye*, çev. A. Kâmil Cihan, TYEKB Yay. İstanbul 2017.

Sühreverdî, *Kitâbü’t-Telviât*, Çev. Ahmet Kamil Cihan- Salih Yalın, TYEKB Yay. İstanbul 2019.

Sühreverdî, Şihâbüddîn, *Kitâbü’l-Mukâvemât*, “Felsefî İtirazlar”, Haz. Ahmet Kâmil Cihan, TYEKB Yay., İstanbul 2020.

Süleyman Sırrı Efendi, *Mâkasıd-ı Münciye Fî Siyeri Fahri’n-Nübüvve (Siyer-i Nebi’de Kurtuluş Yolları)*, Haz. Salim Argun, TYEKB Yay. İstanbul 2020.

Sülün, Murat, “Kur’an’da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, *Bütün Yönleriyle Hac*, Tartışmalı İlmi Toplantı (Kasım 2012), Ensar Neşriyat Yay. İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, “Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?”, *BELLETEN*, Türk Tarih Kurumu Yay. 56 (217), Aralık 1992.

Şahan, Ramazan, “İslâm’ın Kardeşlik Anlayışı”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 1/1 (1), İstanbul 2015, 113-140.

Şahin, Kâmil, “Mehmet Şemsettin Günaltay”, *TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 286-288.

Şahin, Kenan, “Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), 2018, 156.

Şahin, Şayan Ulusan, “Ertuğrul Frkateyni’nin Japonya Yolculuğuna Dair Bir Belge”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19 (1), Temmuz 2004, 93-99.

Şahin, Şayan Ulusan, “Şark Meselesinden Sevr’e Türkiye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8 (1-19), Bahar-Güz 2009, 229-256.

Şahin, T. Erdoğan, “Düşünce Hareketlerinin Tarihsel Eksenî”, *AKRA Uluslararası Kültür-Sanat-Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5 (12), 2017, 13-34.

- Şakir, Ziya, (*Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*) *Talat-Enver-Cemal Paşalar*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türki*, İkdâm Matbaası Neşriyatı, İstanbul 1901.
- Şenol, Hüseyin Fırat, *İbn Haldun'da Tarih ve Umrân Sorunu*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2009.
- Şeşen, Ramazan, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 337-340.
- Şimşek, Mehmet Ali, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, Vizyon Yay. Sivas 2006.
- Şirin, Veli, *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2002.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed et-, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-IV*, Çev. Zeki Kadiri Ugan-Ahmet Temir, MEB Yay. İstanbul 1991, I/354.
- Tandoğan, Muhammed, *Osmanlı Devleti'nin Afrika'da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti*, (Yüksek Lisans Tezi), İÜSBE, İstanbul 2011.
- Tansel, Selahattin, *Yavuz Sulatan Selim*, MEB Basımevi, Ankara 1969.
- Tansu, Samih Nafiz, *Teşkilat-ı Mahsusa, (İki Devrin Perde Arkası)*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012.
- Taslaman, Feryal Kalkavan Geçmişten Günümüze Haklı Savaş Kavramının Yorumu, Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul 201.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Haz. Mehmet Hekimoğlu, TYEKB Yay., İstanbul 2019.
- Taşpınar, İsmet, "Yahudilik, Hristiyanlık ve Benzeri Kadim Geleneklerde Hac", *Bütün Yönleriyle Hac*, Tartışmalı İlmi Toplantı (Kasım 2012), Ensar Neşriyat Yay. İstanbul 2015.
- Tecim, Erhan, *Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2011.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yay. İkinci Baskı, İstanbul 1994.
- Tolan, Muhammed Bilal, *Kur'ân'da Selâm Kavramının Semantik Analizi*, (Yüksek

Lisans Tezi), FÜSBE, Elâzığ 2006.

Tonga, Aydın, *Kapital İslam'ın Temeli Muaviye*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2013.

Toplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, AÜİF Yayınları, Ankara 1963.

Toprak, Zafer, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâdı (İttihâd-ı Selamet-i İslâm)”, *Toplumsal Tarih*, (43), Temmuz 1997, 6-13.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1995.

Tosun, Mebrure, “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğraf. Fakültesi Dergisi*, 21 (3-4), Ankara 1963, 127-141.

Tulum, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yay. İstanbul 2011.

Tuna, Pınar, *İstanbul Basınında Kuvay-ı Milliye Algılamaları 1918-1922*, (Doktora Tezi), İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi)*, I-III, Hürriyet Vakfı Yay., İst.1989, III, 551-554.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Üçüncü baskı, İlkay Basımevi, Ankara 1978.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “Ebu Bekir Bakıllânî Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”, *HRÜİFD*, (4), Elif Matbaası, Şanlıurfa 1998, 20.

Turan, Namık Sinan, *Hilafet (Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına Kadar)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İst. 1969.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240.

Turan, Şerafettin, “Lozan Antlaşması”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 214-217.

Turhan, Kasım, *Amiri ve Felsefesi: Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Tutar, Âdem, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliği Tesisi”, *FÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, Elâzığ 2001, 84.

- Türkdoğan, Orhan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, Birleşik Yay., İstanbul 1996.
- Türkmen, Zekeriya, “Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü'l-Amare Zaferi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 116 (228), 2017, 63-98.
- Türkmen, “Zekeriya, Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (6), Ankara 1995, 340.
- Uçar, İlyas, “Hz. Muhammed ve Politik Dil: Hilf, Muâhât ve Medine Vesikası”, *EOÜ I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1.bsk., Eskişehir 2019.
- Uçman, Abdullah, “Ali Suâvi”, *TDVİ*, İstanbul 1989, II, 445-448.
- Uçman, Abdullah, “Şehbenderzâde Ahmet Hilmi”, *TDVİA*, 2010, XXXVIII, 424-425.
- Ulucutsoy, Hasan, “Birinci Dünya Savaşında Donanma Mecmuasının Cihat İlanı Özel Sayısı”, *Türkiyat Mecmuası*, 28 (2), 2018. 196.
- Uslu, Recep, “Habibullah Han”, *TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 375-376.
- Usta, Tamer, *İttihat ve Terakki: Zihniyet ve Siyaset*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas 2018.
- Uykur, Ramazan, “Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Selahaddin Eyyubi'ye Ait Bir Bakır Sikke”, *Karadeniz*, (37), 2018, 112-124.
- Uysal, Enver, “İslâm Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyan ve Kindi Örneği”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2016, 2.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlakı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2012.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yay. Devlet Kitapları, İstanbul 1969.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, 1940.
- Ülkütaşır, M. Şakir, “İbn-i Kemâl”, *Türk Kültürü*, 8 (88), Şubat 1970, 274.
- Ünal, Mehmet, “Hicretname Türüne Yeni Bir Örnek; Mehmed Nazif'in 'Fî Hicreti'n-Nebî Aleyhisselâm” *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araş. Dergisi*, Aralık 2020, 426.
- Ünal, Yavuz, “Vahdetin İnşasında Vahiy ve Hz. Peygamber”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20 (1), Mart 2020, 25-53.

- Ünsal, Hadiye, “İmam Mâtürîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ında Cihad ve Kitâl Âyetlerinin Yorumu”, *Eskiye* 40, Mart 2020, 261.
- Ürkmez, Naim, *II. Abdulhamid’in Modernleşme Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Erzurum 2006.
- Üzen, İsmet, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*, (Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2007.
- Üzen, İsmet, “İngilizlerin Kudüs’ü Ele Geçirmesi ve İngiliz General Edmund H.H. Allenby’nin Kudüs’e Törenle Girişi”, *FÜSBD*, 19 (2), Elazığ 2009, 329-344.
- Üzüm, İlyas, “Sünni-Şii Yakınlaşması: Dârü’t-Takrîb Tecrübesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, (2), İstanbul 1998, 181-183.
- V.V. Barthold, *İslâm ’da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati I-II*, “Uhuvvet, Mu’âhât”, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, TYEKB Yay. İstanbul 2015, II/2078.
- Vanlıoğlu, Ahmet, “Zina ve Zararları”, *Diyanet İlmi Dergi*, 28 (4), 1992, 37.
- Varol, M. Bahaüddin, “Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM*, 3 (6), 2005, 200.
- von Sanders, Liman, *Türkiye’de Beş Yıl*, Burçak Yayınları, İstanbul 1968.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Nedir*, Çev. Elif Rıza, Birleşik Yay. İstanbul 1993.
- Yakıt, İsmail, “Selahattin Eyyubi’nin Nesebi”, *Belleten*, 73 (297), TTK Yay. İst. 2019.
- Yakıt, İsmail, “Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüven”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 37 (219), Aralık 2015, 111/13.
- Yalçinkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze)*, Timaş Yay. İstanbul 1997.
- Yaşaroğlu, Hasan, “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman’ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi”, *Turkish Studies*, 8 (8), Ankara-Yaz 2013, 2213.
- Yatkın, Özgür, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İzmir’deki Yayın Organı İttihad Gazetesi*,

(Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir 2018.

Yavuz, Hilmi, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslâm*, Boyut Kitapları Yay. İstanbul 1998.

Yavuz, Hulusi, “Hadimü’l Haremeyn”, *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 26-27.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Beyzâvî”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 100-103.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Cemel Vakası”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 321.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, AÜİF Yay. Ankara 1992.

Yazıcı, Nesimi, “Tasvîr-i Efkâr”, *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 138-140.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Sebîlürreşâd*, 21 (553), Ağustos 1339, 273-275.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Kur'an-ı Kerim Meali*, dzl. M. Şirin Doğan, Seda Yay. 2012.

Yeniçeri, Celal, “Cehbez”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 222-223.

Yenidünya, Süheyla, “Kale-i Sultaniye Antlaşması Gizli Görüşmeleri”, *TÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), Haziran 2009, 309-325.

Yetim, Fahri, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, *SDÜFEFSBD*, (34), Isparta-Nisan 2015, 1-18.

Yetkiner, Beyler, “Dini Bir Ritüel Olarak Kurban Ritüelinin İletişim İşlevi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (62), 2017, 329.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekiler”, *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 517.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

Yıldız, M. Cengiz, “Said Halim Paşa”, *TYB Akademi*, Eylül 2011, 45-65.

Yılmaz, Ahmet, “Günümüz Zekât Problemleri”, *HÜİFD IV*. Yay. Şanlıurfa 1998, 91.

Yılmaz, Saim, “Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh”, *İstem*, 6 (12), 2008, 85.

Yılmazer, Tuncay, “Çanakkale Zaferi’nden Mescid-i Nebevi’ye Enver Paşa’nın 1916 Filistin-Hicaz Ziyareti” *Atlas Tarih Dergisi*, Aralık 2016.

Yiğit, İsmail, “Ömer b. Abdulazîz”, *TDVİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53.

Yüce, Nuri, “Akçura, Yusuf”, *TDVİA*, İstanbul 1998, II, 228-229.

Yüce, Nuri, “Çapanzâde Agâh Efendi”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I/447-448.

Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Yediveren Kitap, Konya 2001.

Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşında Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Erzurum 2006.

Zeki, İzzetullah, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, (Doktora Tezi), NEÜSBE, 2018.

LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN KAYNAKÇASI

Livâü'l-İslâm, “Siyasi Mesleğimiz”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 1-3

Livâü'l-İslâm, “Tal'at Paşa'nın Üfûl-i Ebedisi”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 1 Mart 1921, 3.

Livâü'l-İslâm, “Bismillahirrahmanirrahim”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 4-5.

Livâü'l-İslâm, “Fâtihâ-i Kelâm”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 5-6.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 1, Berlin, 15 Mart 1921, 5-8.

Livâü'l-İslâm, “Londra Konferansı”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 9-11.

Livâü'l-İslâm, “Fâtihâ-i Kelâm”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 9-12.

Livâü'l-İslâm, “Mısır İhtilalinin Sene-i Devriyesini Tes'id”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 12.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 2, Berlin, 1 Nisan 1921, 12-16.

Livâü'l-İslâm, “El-Yemen-i Osmani”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 17-20.

Livâü'l-İslâm, El-tazammun eş-şarki, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 20-24.

Livâü'l-İslâm, “Âlem-i İslâm ve Rusya”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 25-27.

Livâü'l-İslâm, “Muhammed Veli Han Hazretleri”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 27.

Livâü'l-İslâm, “İngiliz Vahşeti”, (İslam Gençlerine İthaf), Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 28-30.

Livâü'l-İslâm, Fotoğraflar, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 29-31.

Livâü'l-İslâm, Vahşegeri-yi İngiliz, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 34-35.

Livâü'l-İslâm, “İcmal-i Havadis”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 35-40.

Livâü'l-İslâm, “Kaviyani Matbaası”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 35.

Livâü'l-İslâm, “Zikr-i 9 Mars”, Sene 1, Numara 3, Berlin, 15 Nisan 1921, 40.

Livâü'l-İslâm, “Muhterem Karilerimize”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 41.

Livâü'l-İslâm, “Kurtuluşa Doğru”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 41-43.

Livâü'l-İslâm, “İngiliz Vahşeti 2”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 43-46.

Livâü'l-İslâm, “İngilizlerin Mısır’da İktisâdî Sû’-i İdaresi”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 46-47.

Livâü'l-İslâm, “İrlanda’nın Hürriyet Uğrunda Cidali”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 47-48.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere Emperyalistliği”, Sene 1, Numara 4, Kaviani Matbaası, Berlin, 1 Mayıs 1921, 48.

Livâü'l-İslâm, “Şark Akvamı Arasında Tazammun”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 48-49.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 49-54.

Livâü'l-İslâm, “Rusyalı İslam Şakirdlerine Yardım Cemiyeti”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 51.

Livâü'l-İslâm, “İhtar-ı Mahsusî”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 52.

Livâü'l-İslâm, “Mısır-ı der-taht-ı idare-yi İngiliz”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 52.

Livâü'l-İslâm, “Ceng-i İrland-i der rah-i azadi”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 53.

Livâü'l-İslâm, “Siyaset-i Cihangirane-yi İngiliz”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 54.

Livâü'l-İslâm, “Hemdest-i mülteha-yı maşrık-zemin”, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 54.

Livâü'l-İslâm, Ahbar-ı müteferrika, Sene 1, Numara 4, Berlin, 1 Mayıs 1921, 55.

Livâü'l-İslâm, “Yunan Hezimetî”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 57-59.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere’nin Caniyane Siyaseti 1”, 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 59-61.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 61-64.

Livâü'l-İslâm, “Berlin İslâm Kabristanı için mu’avenet-i nakdiye de bulunan zevat-ı muhtereme”, Sene 1, Numara 5, Berlin, 15 Mayıs 1921, 64.

Livâü'l-İslâm, “Mühim Bir Mektub”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 65-68.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere’nin Caniyane Siyaseti 2”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 68-70.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 70-72.

Livâü'l-İslâm, “İran”, Sene 1, Numara 6, Berlin, 1 Haziran 1921, 72.

Livâü'l-İslâm, “Tal’at Paşa ve Katli”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 73-76.

Livâü'l-İslâm, “Daima Aynı Siyaset”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 76-78.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 7, Berlin, 15 Haziran 1921, 79-80.

Livâü'l-İslâm, “Dikkat Edelim, Aldanmayalım”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 81-83.

Livâü'l-İslâm, “Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 83-84.

Livâü'l-İslâm, “Daima Aynı Siyaset”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 85-86.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 8, Berlin, 1 Temmuz 1921, 86-88.

Livâü'l-İslâm, “İstanbul’da İngiltere”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 89-90.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere İmparatorluk Meclisi”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 90-92.

Livâü'l-İslâm, “Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri 2”, Sene 1, Numara 9, Berlin,

15 Temmuz 1921, 92-94.

Livâü'l-İslâm, “Yunan Vahşetleri”, Sene 1, Numara 9, Kaviani Matbaası, Berlin, 15 Temmuz 1921,

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 9, Berlin, 15 Temmuz 1921, 94-96.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere ve Yeni Türkiye”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 97-99.

Livâü'l-İslâm, “Son Yunan Ta’arruzu”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 99-101.

Livâü'l-İslâm, “İrlanda ve İngiltere”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 101-103.

Livâü'l-İslâm, “Lozan Mektupları 1”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 103-106.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 106-108.

Livâü'l-İslâm, “Bir Türk Daha Kurban Gitti”, Sene 1, Numara 10, Berlin, 1 Ağustos 1921, 108.

Livâü'l-İslâm, “Arz-ı Tebrikat, Bayram Merasimi”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 109.

Livâü'l-İslâm, “Bayram Merasimi”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 109.

Livâü'l-İslâm, “Kendimizi Bilelim”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 109-110.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere Mel’aneti”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 110-112.

Livâü'l-İslâm, “Türk-Afgan Mu’ahedesi”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 112-113.

Livâü'l-İslâm, “Bir Nutuk 1”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 113.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektupları 1”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 114.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 11, Berlin, 15 Ağustos 1921, 114-

116.

Livâü'l-İslâm, “Biricik Yol”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 117-118.

Livâü'l-İslâm, “Bir Nutuk”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 118-120.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektupları 2”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 121-122.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havadis”, Sene 1, Numara 12, Berlin, 1 Eylül 1921, 122-124.

Livâü'l-İslâm, “Haksız ve Lüzûmsuz Bir Ta'rîz”, Sene 1, Numara 13, Berlin, 15 Eylül 1921, 125-128.

Livâü'l-İslâm, “İngiliz'in Şarkta Hazırladığı Yeni Siyaset Temelleri”, Sene 1, Numara 13, Berlin, 15 Eylül 1921, 128-130.

Livâü'l-İslâm, “Lozan Mektupları 2”, Sene 1, Numara 13, Berlin, 15 Eylül 1921, 130-132.

Livâü'l-İslâm, “Sakarya Meydan Muharebesi”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 133-135.

Livâü'l-İslâm, “Perde Arkasında İngiltere”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 135-136.

Livâü'l-İslâm, “İstanbul'da İngilizler”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 136-138.

Livâü'l-İslâm, “Vatanına Hıyanet Edenler”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 139-141.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektupları 2”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 141-142.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektupları 3”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 142-143.

Livâü'l-İslâm, “Bir Hasbihal”, Sene 1, Numara 14, Berlin, 1 Teşrinievvel 1921, 144.

Livâü'l-İslâm, “Türkiye-Fransa İ'tilafnamesi”, Sene 1, Numara 15-16, Berlin, 15 Teşrinisani [Kasım] 1921, 145-148.

Livâü'l-İslâm, “Türkiye-Fransa Mukavelenamesi”, Sene 1, Numara 15-16, Berlin, 15

Teşrinisani [Kasım] 1921, 148-151.

Livâü'l-İslâm, “Türk-Fransız İ'tilafı Münasebetiyle”, Sene 1, Numara 15-16, Berlin, 15

Teşrinisani [Kasım] 1921, 151-152.

Livâü'l-İslâm, “Kurtulmak İsteyenler Tarih Rehber Olmalı”, Sene 1, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1921, 153-157.

Livâü'l-İslâm, “Sus! Lübnan'da Fikirleriniz Zehirlenmiştir”, Sene 1, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1921, 157-158.

Livâü'l-İslâm, “Jan Kalo'nun Mühim Bir Makalesi”, Sene 1, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1921, 158-160.

Livâü'l-İslâm, “Ankara Mektûbları”, Sene 1, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1921, 160.

Livâü'l-İslâm, “Redd-i Erâcîf-İzâh-ı Hakikat”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani [Ocak] 1922, 1-3.

Livâü'l-İslâm, “Vatanda Kurulan Fesad Ocakları”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani [Ocak] 1922, 3-5.

Livâü'l-İslâm, “Hicâz'da Hutbe Duâsı”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani [Ocak] 1922, 5-6.

Livâü'l-İslâm, “Allah'ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Mîlâd”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani [Ocak] 1922, 6-8.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektubları 1”, Sene 2, Numara 1-2, Berlin, 15 Kânunusani [Ocak] 1922, 8.

Livâü'l-İslâm, “Lady Harington'un Verdiği Balo”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 9-11.

Livâü'l-İslâm, “Ey Âlem-i İslâm”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 11-12.

Livâü'l-İslâm, “Filistin Mektubları”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 12-14.

Livâü'l-İslâm, “Hindistan'da Britanya Zindânlarının Dehşeti”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 14-15.

Livâü'l-İslâm, “Mısır İhtilâli Sene-i Devriyesi”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart

1922, 15-16

Livâü'l-İslâm, “İlan”, Sene 2, Numara 3-6, Berlin, 15 Mart 1922, 16.

Livâü'l-İslâm, “Tal’at Merhumun Sene-i Devriye-i Şehadeti”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 17.

Livâü'l-İslâm, “Paris Şark Konferansı”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 17-20.

Livâü'l-İslâm, “Sevr Muâhedesinin in’idâmı; Lord Kurzon’un İnhizâmı”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 21-22.

Livâü'l-İslâm, “Lozan Türk Kongresinin 1922 İctimâ-ı”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 22-23.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere’de Siyasi İhtilafat”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 23-24.

Livâü'l-İslâm, “İlan”, Sene 2, Numara 7-8, Berlin, 15 Nisan 1922, 24.

Livâü'l-İslâm, “Arbeitgemeinschaft der Deutschn gesellschft für İslamkunde”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922.

Livâü'l-İslâm, “-el-İstifta”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 25-28.

Livâü'l-İslâm, “İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 28-30.

Livâü'l-İslâm, “Suriye Kan Ağlıyor”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 30-32.

Livâü'l-İslâm, “Suriye’deki Fransız Mezalimine Karşı Bir Protesto”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32.

Livâü'l-İslâm, “Hindistan Hilâfet Komitesi’nin Yeni Bir Protestosu”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32.

Livâü'l-İslâm, “Hilâl-i Ahmer Havadisi”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 32-33.

Livâü'l-İslâm, “Bahâeddin Şâkir, Cemâl Azmî Beyler”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 34-35.

- Livâü'l-İslâm*, “Bir Ziyâ’-ı Elîm”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 36-37.
- Livâü'l-İslâm*, “Berlin’de Ramazan Bayramı ve Afganistan Sefareti”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 37-38.
- Livâü'l-İslâm*, “Berlin’de Hatm-i Şerif Duâsı”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 38-39.
- Livâü'l-İslâm*, “Yel Değirmeni Tepesi (Wind Mill Hill)”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 39.
- Livâü'l-İslâm*, “Neşriyat-ı Kaviyani”, Sene 2, Numara 9-10, Berlin, 1 Haziran 1922, 40.
- Livâü'l-İslâm*, “Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan’ı İstilasası ve Enver Paşa”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 41-43.
- Livâü'l-İslâm*, “Türkiye ve İtalya”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 43-44.
- Livâü'l-İslâm*, “Şark ve İrlanda”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 44-46.
- Livâü'l-İslâm*, “Fetvaya Dair”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 46-49.
- Livâü'l-İslâm*, “Şarki Buhârâ Vekâyi’i”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 49-51.
- Livâü'l-İslâm*, “İnsani ve Medeni Bir Yardıma Davet”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 51-52.
- Livâü'l-İslâm*, “Kırım Açları”, Sene 2, Numara 11-12, Berlin, 1 Ağustos 1922, 52-53.
- Livâü'l-İslâm*, “İstanbul Meselesi”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 65-66.
- Livâü'l-İslâm*, “Balkanlar”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 66-68.
- Livâü'l-İslâm*, “Sevr Mu’ahedenâmesinin Ta’dili Yahud İ’tilaf Siyasetinin İç Yüzü”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 68-69.
- Livâü'l-İslâm*, “Türkiye ve Afganistan”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 69-70.
- Livâü'l-İslâm*, “Ruslar Afganistan’da Neler Yapıyorlar”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 70-71.

Livâü'l-İslâm, “Rusya İslamlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 71-73.

Livâü'l-İslâm, “İslam’ın Samimi ve Hakiki Dostlarına”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 73-77.

Livâü'l-İslâm, “Afganistan’ın Berlin Maslahatgüzarı Edip Han ve Azadi-yi Şark”, Sene 2, Numara 13-14, Berlin, 1 Eylül 1922, 77-78.

Livâü'l-İslâm, “Harb-ı Umûmîde Türkiye”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 89-91.

Livâü'l-İslâm, “Anadolu Harbi’nin Son Safhası”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 91-94.

Livâü'l-İslâm, “Sulh Hazırlıkları”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 94-96.

Livâü'l-İslâm, “Cennet Kılıcın Gölgesi Altındadır”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 96-98.

Livâü'l-İslâm, “İcmâl-i Havâdis”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 99-102.

Livâü'l-İslâm, “İslam ve Hocası”, Sene 2, Numara 15-16, Berlin, 1 Teşrinievvel [Ekim] 1922, 102-106.

Livâü'l-İslâm, “Halîfe Hazretlerinin Beyânnâmeleri”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 112-114.

Livâü'l-İslâm, “Mehmed Sâdis’in Hal’ine Dâir Fetâvâ-yı Şerif Sureti”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 114.

Livâü'l-İslâm, “Saltanatın Hilâfet’ten Tefrikine Dâir Mevâd-ı Kanuniye”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 114.

Livâü'l-İslâm, “Hind Müslümanlarının Vaz’iyeti”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 115.

Livâü'l-İslâm, “Hind Hilafet Cem’iyeti’nin Bonarlaw’a İhtarı”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 115-116.

Livâü'l-İslâm, “İslamların Pek Mukaddesi Bir Vazifesi”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 115-116.

Livâü'l-İslâm, “Livâü'l-İslâm Dergisinin Men'-i idhali”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 116.

Livâü'l-İslâm, “Hilafet ve Saltanat ve Hakan-ı Sabık”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 116-118.

Livâü'l-İslâm, “Ahmed Enver Paşa”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 118-120.

Livâü'l-İslâm, “Güneş”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 120-128ç

Livâü'l-İslâm, “İ'lan”, Sene 2, Numara 17-18, Berlin, 15 Kânûnievvel [Aralık] 1922, 128.

ARŞİV KAYNAKLARI

3 Numaralı Name-i Hümayûn Defteri, (I. Mahmud- Nadir Şah Mektuplaşmaları), Tercüme: Ali Kaya- İbrahim Küreli-İskender Türe-Menizeh Sadri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, OADB Yay. İstanbul 2014.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay. İstanbul 1998.

Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Editör: Uğur Ünal, İstanbul 2013.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://ihsansenocak.com/faizin-ya-da-emeksiz-kazancin-tarihi>.

EKLER

EK 1. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN PERİYODİK YAYIN DÜZENİ

Birinci Yılı (1921)

Birinci yılda toplam 16 nüsha 18 sayı olacak şekilde bir numaradan başlayıp on dört numaralı 14 numaralı sayı dâhil olmak üzere tek sayı ve tek nüsha halinde yayımlanmıştır. Son iki nüsha ise (15-16 numara ve 17-18 numara) ikişerli sayı halinde birleştirilerek okuyucuya sunulmuştur.

Sayı Numarası	Miladi Tarih			Rumi Tarih			Hicri Tarih			Sayfa Sayısı
1	15	Mart	1921	15	Mart	1337	5	Receb	1339	8
2	1	Nisan	1921	1	Nisan	1337	22	Receb	1339	8
3	15	Nisan	1921	15	Nisan	1337	5	Şaban	1339	24
4	1	Mayıs	1921	1	Mayıs	1337	21	Şaban	1339	12
5	15	Mayıs	1921	15	Mayıs	1337	7	Ramazan	1339	8
6	1	Haziran	1921	1	Haziran	1337	23	Ramazan	1339	8
7	15	Haziran	1921	15	Haziran	1337	8	Şevval	1339	8
8	1	Temmuz	1921	1	Temmuz	1337	24	Şevval	1339	8
9	15	Temmuz	1921	15	Temmuz	1337	8	Zilkade	1339	12
10	1	Ağustos	1921	1	Ağustos	1337	24	Zilkade	1339	12
11	15	Ağustos	1921	15	Ağustos	1337	10	Zilhicce	1339	8
12	1	Eylül	1921	1	Eylül	1337	26	Zilhicce	1339	8
13	15	Eylül	1921	15	Eylül	1337	12	Muharrem	1340	8
14	1	Ekim	1921	1	Teşrinievvel	1337	28	Muharrem	1340	12
15 ve 16	15	Kasım	1921	15	Teşrinisani	1337	14	Rebiulevvel	1340	8
17 ve 18	15	Aralık	1921	15	Kânunuevvel	1337	14	Rabiulsani	1340	8
										160

İkinci Yılı (1922)

İkinci yılda ise yine 18 sayı olarak düşünülmüş, ancak 8 nüsha olacak şekilde yayımlanmıştır. 3 numara ve 6 numaralı sayılar dâhil olmak üzere dört sayı birleştirilerek tek nüsha halinde yayımlanmış, diğer sayılar ise ikişer sayı birleştirilerek tek nüsha halinde okuyucuya sunulmuştur.

Sayı Numarası	Miladi Tarih			Rumi Tarih			Hicri Tarih			Sayfa Sayısı
1 ve 2	15	Ocak	1922	15	Kânunusani	1338	16	Cemazeyilevvel	1340	8
3 ve 6	15	Mart	1922	15	Mart	1338	16	Receb	1341	8
7 ve 8	15	Nisan	1922	15	Nisan	1338	17	Şaban	1340	8
9 ve 10	1	Haziran	1922	1	Haziran	1338	5	Şevval	1340	19
11 ve 12	1	Ağustos	1922	1	Ağustos	1338	10	Zilhicce	1340	24
13 ve 14	1	Eylül	1922	1	Eylül	1338	9	Muharrem	1341	24
15 ve 16	1	Ekim	1922	1	Teşrinievvel	1338	9	Sefer	1341	24
17 ve 18	15	Aralık	1922	15	Kânunuevvel	1338	25	Rabiulsani	1341	24
										139

Yukarıda birinci yılın periyodik yayın düzenini verdiğimiz derginin Hicri tarihlerinde bariz hatalar yapılmıştır. Hicri tarihler Miladi ve Rumi takvime göre verilen tarihlerle uyuşmamaktadır.

Birinci yılda yayımlanan sayılardaki bariz hatalar şöyledir:

Sayı Numarası	Miladi Tarih			Yanlış Verilen Hicri Tarih			Olması Gereken Hicri Tarih		
3	15	Nisan	1921	5	Şaban	1339	6	Şaban	1339
4	1	Mayıs	1921	21	Şaban	1339	22	Şaban	1339
6	1	Haziran	1921	23	Ramazan	1339	24	Ramazan	1339
9	15	Temmuz	1921	8	Zilkade	1339	9	Zilkade	1339
10	1	Ağustos	1921	24	Zilkade	1339	26	Zilkade	1339
12	1	Eylül	1921	26	Zilhicce	1339	27	Zilhicce	1339

Yukarıda ikinci yılın yayın düzenini verdiğimiz tablodan da anlaşılacağı üzere derginin Hicri tarihlerinde birinci yılda olduğu gibi yine bariz hatalar göze çarpmaktadır. Birinci yılda olduğu gibi Hicri tarihler Miladi ve Rumi olarak verilen tarihlerle uyuşmamaktadır.

İkinci yılda yayımlanan sayılardaki bariz Hicri tarih hataları ise şöyledir:

Sayı Numarası	Miladi Tarih			Yanlış Verilen Hicri Tarih			Olması Gereken Hicri Tarih		
3 ve 6	15	Mart	1922	16	Receb	1341	16	Receb	1340
11 ve 12	1	Ağustos	1922	10	Zilhicce	1340	7	Zilhicce	1340



EK 3. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN FİHRİSTİ

Birinci Yıl (1921)

1 Numaralı Sayı (15 Mart 1921)			
Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Siyasi Mesleğimiz	Türkçe	Livâü'l-İslâm	-
Tal'at Paşa'nın Üful-i Ebedisi	Türkçe	İmzasız	3
Bismillahirrahmanirahim	Arapça	İmzasız	4
Fâtihâ-ı Kelâm	Türkçe	M. Vehib Paşa	5
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	6
Londra Konferansı	Türkçe	İmzasız	6
Hint Müslümanlarının Londra Konferansına Müracaatı	Türkçe	İmzasız	7
Hint İhtilalcilerinin Nümayişi	Türkçe	İmzasız	7
İngiltere'den İntikam	Türkçe	İmzasız	8
Venizelos Gücendi	Türkçe	İmzasız	8
Faysalın Ricası	Türkçe	İmzasız	8
Batum'un İşgali	Türkçe	İmzasız	8
Ağa Han Hazretlerinin Beyanatı	Türkçe	İmzasız	8
Kilikya Meselesi	Türkçe	İmzasız	8

2 Numaralı Sayı (1 Nisan 1921)			
Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Londra Konferansı	Türkçe	İmzasız	
Fâtihâ-ı Kelâm (Birinci Sayının Mabadı)	Türkçe	M. Vehib Paşa	11
Mısır İhtilalinin Sene-i Devriyesini Tes'id	Türkçe	Abdulaziz Çavi	12
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	12
Suriye	Arapça	İmzasız	12
Filistin	Arapça	İmzasız	13
el-Irak	Arapça	İmzasız	13
Fars	Arapça	İmzasız	14
Fi'l-Hind	Arapça	İmzasız	14
Mısır	Arapça	İmzasız	14
Türkistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	15
Arabistan Haberleri (Irak, Suriye, Fas)	Türkçe	İmzasız	15
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	15
Amerika Haberleri	Türkçe	İmzasız	16
Fransa Haberleri	Türkçe	İmzasız	16
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	16
Yunanistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	16

3 Numaralı Sayı (15 Nisan 1921)			
Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
El-Yemen-i Osmani	Arapça	Arâb-i Samim	
El-tazammun eş-Şarki	Arapça	İmzasız	20

Älem-i İslam ve Rusya	Türkçe	İmzasız	25
Muhammed Veli Han Hazretleri	Türkçe	İmzasız	27
Hazret-i Eşref Muhammed Veli Han.	Farsça	İmzasız	27
İngiliz Vahşeti 1 (İslam Gençlerine İthaf)	Türkçe	İmzasız	28
Fotoğraflar (İstanbul'da şehit edilen Türk askerler)	Türkçe	İmzasız	29
Älem-i İslam ve Rusya	Farsça	İmzasız	30
Fotoğraflar (İstanbul'da şehit edilen Türk askerler)	Türkçe	İmzasız	31
Vahşegeri-yi İngiliz	Farsça	İmzasız	34
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	35
Türkiye Haberleri	Türkçe	İmzasız	35
Arabistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	36
Fransa-İngiltere ihtilafı had devrine giriyor	Türkçe	İmzasız	36
Kaviyan-i Matbaası (İlan)	Türkçe	İmzasız	36
Irak Haberleri	Türkçe	İmzasız	37
İran Haberleri	Türkçe	İmzasız	37
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	37
Fransa Haberleri	Türkçe	İmzasız	38
Yunanistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	39
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	39
İrlanda	Türkçe	İmzasız	39
Zikr-i 9 Mars (Şiir)	Arapça	Abdulazîz Çaviş	40

4 Numaralı Sayı (1 Mayıs 1921)

Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Muhterem Karilerimize	Türkçe	Livâü'l-İslâm	
Kurtuluşa Doğru	Türkçe	İmzasız	41
İngiliz Vahşeti 2 (İslam Gençlerine İthaf)	Türkçe	İmzasız	43
İngilizlerin Mısır'da İktisadi su'-i idaresi	Türkçe	Abdulazîz Çaviş	46
İrlanda'nın Hürriyet Uğrunda Cidali	Türkçe	Dr. Şatırtano	47
İngiltere Emperyalistliği	Türkçe	Profesör Valentin	48
Şark Akvamı Arasında Tazammun	Türkçe	Emir Şekib Arslan	48
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	49
Türkiye Haberleri: Yunan Vahşeti	Türkçe	İmzasız	49
Livâü'l-İslam: Haberler	Türkçe	İmzasız	50
Ma'bed mi, Eşkîya İnimi?	Türkçe	İmzasız	50
Arabistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	50
Mısır Haberleri	Türkçe	İmzasız	50
Fas Haberleri	Türkçe	İmzasız	50
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	50
Fransa Haberleri	Türkçe	İmzasız	51
Yunanistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	51
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	51
İrlanda	Türkçe	İmzasız	51
Rusyalı İslam Şakirdlerine Yardım Cem'iyeti	Türkçe	İmzasız	51
İhtar-i Mahsusa	Farsça	İmzasız	52
Mısır-ı der taht-ı idare-yi İngiliz.	Arapça	Abdulazîz Çaviş	52
Ceng-i İrland-i der-rah-i azadi	Farsça	Dr. Şatırtano	53
Siyaset-i Cihangirane-yi İngiliz	Farsça	Profesör	54

		Valentin	
Hemdest-i Mülteha-yı Maşrık-Zemin.	Farsça	Emir Şekib Arslan	54
Ahbar-ı Mütferrika	Farsça	Livâü'l-İslâm	55
Ahbar-ı Türkiye	Farsça	İmzasız	55
Ahbar-ı Arabistan	Farsça	İmzasız	55
Ahbar-ı Mısır	Farsça	İmzasız	55
Ahbar-ı Fas	Farsça	İmzasız	56
Ahbar-ı Hindistan	Farsça	İmzasız	56
Ahbar-ı Fransa	Farsça	İmzasız	56
Ahbar-ı Yunanistan	Farsça	İmzasız	56
Ahbar-ı İngilistan	Farsça	İmzasız	56
İrlanda	Farsça	İmzasız	56

5 Numaralı Sayı
(15 Mayıs 1921)

Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Yunan Hezimet	Türkçe	(M. R) . م . ر	
İngiltere'nin Caniyane Siyaseti 1	Türkçe	(M. R) . م . ر	59
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	61
Türkiye Haberleri	Türkçe	İmzasız	61
Filistin Haberleri	Türkçe	İmzasız	62
Mısır Haberleri	Türkçe	İmzasız	62
Fas Haberleri	Türkçe	İmzasız	62
Irak Haberleri	Türkçe	İmzasız	62
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	63
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	63
İrlanda	Türkçe	İmzasız	63
Fransa Haberleri	Türkçe	İmzasız	63
Yunanistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	64
Berlin İslâm Kabristanı için muavenet-i nakdiye		Livâü'l-İslâm	64

6 Numaralı Sayı
(1 Haziran 1921)

Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Mühim Bir Mektub	Türkçe	(E.) . ا	
İngiltere'nin Caniyane Siyaseti 2	Türkçe	(M. R) . م . ر	68
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	70
Türkiye Haberleri	Türkçe	İmzasız	70
Mısır Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
Irak Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
Filistin Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
Suriye Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
Fransa Haberleri	Türkçe	İmzasız	71
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	72
İrlanda	Türkçe	İmzasız	72
İran	Türkçe	İmzasız	72

7 Numaralı Sayı (15 Haziran 1921)			
Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Tal'at Paşa ve Katli	Türkçe	(E.) .!	
Muhterem Karilerimiz	Türkçe	Livâü'l-İslâm	75
Daima Aynı Siyaset 1	Türkçe	(M. R) .م .ر	76
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	79
Türkiye Haberleri	Türkçe	İmzasız	79
Mısır Haberleri	Türkçe	İmzasız	80
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	80
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	80
İrlanda	Türkçe	İmzasız	80
İslam Kabristanı İ'anesi	Türkçe	İmzasız	80
Tashih ve İ'tizar (Özür)	Türkçe	İmzasız	80

8 Numaralı Sayı (1 Temmuz 1921)			
Konu Başlığı	Dili	Yazar Adı	Sayfa No
Dikkat Edelim Aldanmayalım	Türkçe	(E.) .!	
Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri 1	Türkçe	(M. R) .م .ر	83
Daima Aynı Siyaset 2	Türkçe	(M. R) .م .ر	85
İcmâl-i Havadis	Türkçe	Livâü'l-İslâm	86
Türkiye Haberleri	Türkçe	İmzasız	86
Türk Ordusunun Ta'arruzu	Türkçe	İmzasız	87
Arabistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	87
İran Haberleri	Türkçe	İmzasız	88
Hindistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	88
İngiltere Haberleri	Türkçe	İmzasız	88
İrlanda	Türkçe	İmzasız	88
Yunanistan Haberleri	Türkçe	İmzasız	88

9 Numaralı Sayı (15 Temmuz 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
İstanbul'da İngiltere	(E.) .!	-
İngiltere İmparatorluk Meclisi	(M. R) .م .ر	90
Birbirine Boğdurulan Kafkas Milletleri 2	(M. R) .م .ر	92
Fotoğraflar (Yunanistan'ın Vahşetlerini anlatan 8 fotoğraf)	İmzasız	93
İcmâl-i Havadis	Livâü'l-İslâm	94
Türk-Yunan Haberleri	İmzasız	94
Garip İşa'lar (şayi'alar)	İmzasız	95
Diğer Gülünç Bir Şayia Daha	İmzasız	95
İzmir'de Yunan Mühimmat Deposunun Berhevâ Olması	İmzasız	95
Yunan Ordusunun Kuvve-i Maneviyesi	İmzasız	95
Mısır Haberleri	İmzasız	95
Fas Haberleri	İmzasız	96
Hindistan Haberleri	İmzasız	96
Şark Muamması	İmzasız	96
İrlanda Haberleri	İmzasız	96
Matba'a-yı Kaviyani (İ'lan)	Livâü'l-İslâm	96

10 Numaralı Sayı (1 Ağustos 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
İngiltere ve Yeni Türkiye	(E.) .!	
Son Yunan Ta'arruzu	İmzasız	99
İrlanda ve İngiltere	İmzasız	101
Lozan Mektupları 1	. (H. A) .ع .ح	103
İcmâl-i Havadis	Livâü'l-İslâm	106
Arabistan Haberleri	İmzasız	106
Mısır Haberleri	İmzasız	107
Fas Haberleri	İmzasız	107
Fransız Mıntıkası	İmzasız	108
Hindistan Haberleri	İmzasız	108
İtalya Haberleri	İmzasız	108
İngiltere Haberleri	İmzasız	108
İrlanda	İmzasız	108
Bir Türk Daha Kurban Gitti (Behbud Han'ın Katli)	Livâü'l-İslâm	108

11 Numaralı Sayı (15 Ağustos 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Arz-ı Tebrikat (Kurban Bayramı)	Livâü'l-İslâm	
Bayram Merasimi	Livâü'l-İslâm	109
Kendimizi Bilelim	(E.) .!	109
İngiltere Mel'aneti	(M. R) .م .ر	110
Türk-Afgan Mu'ahedesi	İmzasız	112
Bir Nutuk 1 (Enver Paşanın Bakü Kurultayındaki Konuşması)	(E.) .!	113
Filistin Mektupları 1	(S. H) .ص .ح	114
İcmâl-i Havadis	Livâü'l-İslâm	114
Türkiye Haberleri	İmzasız	114
Türk Yunan Harbi	İmzasız	115
İran Haberleri	İmzasız	115
Fas Haberleri	İmzasız	115
Mısır Haberleri	İmzasız	115
İrlanda Haberleri	İmzasız	116
Yunanistan Haberleri	İmzasız	116

12 Numaralı Sayı (1 Eylül 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Biricik Yol	(E.) .!	
Bir Nutuk 2 (Enver Paşanın Bakü Kurultayındaki Konuşması)	(E.) .!	117
Filistin Mektupları 2	(M. R) .م .ر	121
İcmâl-i Havadis	Livâü'l-İslâm	122
Türk-Yunan Muhasematı	İmzasız	122
Irak Haberleri	İmzasız	123
Fas Haberleri	İmzasız	123
İngiliz Mel'aneti	İmzasız	123
Suriye Haberleri	İmzasız	124
Hindistan Haberleri	İmzasız	124

İrlanda Haberleri	İmzasız	124
Bulgaristan Haberleri	İmzasız	124

13 Numaralı Sayı (15 Eylül 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta'riz	İmzasız	
İngiltere'nin Şarkta Hazırladığı Yeni Siyaset Temelleri	(M. R) م . ر . م	127
Lozan Mektupları 2	İmzasız	130

14 Numaralı Sayı (1 Teşrinievvel [Ekim] 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Sakarya Meydan Muharebesi	İmzasız	
Perde Arkasında İngiltere	İmzasız	135
İstanbul'da İngilizler	(M. R) م . ر . م	136
Vatana Hıyanet Edenler (el-Beyan Gazetesinden)	Zeki Kiram	139
Filistin Mektupları 2	(S. H.) ص . ح . س	141
Filistin Mektupları 3	Ebu'l-Faruk	142
Bir Hasbihal	Hazim	144

15-16 Numaralı Sayı (15 Teşrinisani [Kasım] 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Türkiye-Fransa İ'tilafnamesi	İmzasız	
Türkiye-Fransa Mukavelenamesi	İmzasız	148
Türkiye-Fransa İ'tilafı Münasebetiyle	(S.) س . س	151

17-18 Numaralı Sayı (15 Kânunuevvel [Aralık] 1921)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Kurtulmak İsteyenlere Tarih Rehber Olmalı	Hafız Razi	
Sus! Lübnan'da Fikirleriniz Zehirlenmiştir	Lisanül-Arab Gazetesi	157
Jan Kalo'nun Mühim Bir Makalesi	Z. Kiram	158
Ankara Mektupları	Kadriye Hüseyin	160

İkinci Yıl (1922)

1-2 Numaralı Sayı (15 Kânunusani[Ocak] 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Redd-i Eracif- İzah-ı Hakikat	İmzasız	-
Vatanda Kurulan Fesad Ocakları	(S.) .س.	3
Hicazda Hutbe Duası	İmzasız	5
Belağ-ı Sami (El-Kıble Gazetesinden alıntı)	İmzasız	5
Allah'ın Mukaddes Toprağı ve Yevm-i Milâd	El-Mücahid	6
Filistin Mektupları 1	Ebu'l-Faruk	8

3-6 Numaralı Sayı (15 Mart 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Leydi Harington'un Verdiği Balo	İmzasız	
Ey Âlem-i İslâm (şiiir)	(E. A.) .ع .ا	11
Filistin Mektupları 2	Ebu'l-Faruk	12
Hindistan'da Britanya Zindanlarının Dehşeti	Müslim Standart	14
Mısır İhtilali'nin Sene-yi Devriyesi	İmzasız	15
İ'lan (Kaviani matbaası tarafından basılan kitapların reklamı)	Livâü'l-İslâm	16

7-8 Numaralı Sayı (15 Nisan 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Tal'at (Merhûmun Sene-i Devriye-Şehâdeti)	Livâü'l-İslâm	
Paris Şark Konferansı	İmzasız	17
Sevr (Muâhdesinin İn'idâmı Lord Curzon'un İnhizâmı)	(A) .ع	21
Lozan Türk Konferansının 1922 Senesi İctima'ı	Lozan Türk Yurdu	22
İngiltere'de Siyasi İhtilafat	(S.) .س.	23
İ'lan (Kaviani matbaası tarafından basılan kitapların reklamı)	Livâü'l-İslâm	24

9-10 Numaralı Sayı (1 Haziran 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Arbeitsgemeinschaft der Deutschen gesellchaft für İslamkunde. El-Mesa (Gayret) (Konferans İlanı)	Alman İslâmî Araştırmalar Derneği Çalışma Grubu	
Arbeitsgemeinschaft der Deutschen gesellchaft für İslamkunde (Alman İslami Araştırmalar Derneği Çalışma Grubu Birinci Bölüm. Yaz 1922) (Konferans İlanı)	Alman İslâmî Araştırmalar Derneği Çalışma Grubu	-
Bismillahirrahmanirahim (El-İstifta) Fetva İsteme	Arabi Samim	-
Fetva (Muhammed Bereketullâh el-Hindî el-Büyûfânî-Mûsâ Carullah Bigiat el-Petrogrâdî-Abdurreşid İbrâhim el- Sibiryevî)	M. Bereketullâh Mûsâ Carullah Abdurreşid İbrâhim	26

İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi	(S.). س.	28
Suriye Kan Ağlıyor	El-Mücahid	30
Fransa'nı Mezalimi	El-Mücahid	30
Âlem-i Gurbette Hür Yaşayan Suriye ve Lübnan Yavrularına	El-Mücahid	31
Suriye'deki Fransız Mezalimine Karşı Bir Protesto (Viyana'da Arab Kolonisi nâmına çekilen hususi telgraf)	Bahaeddin	32
Hindistan Hilafet Komitesinin Yeni Bir Protestosu	Komite Reisi	32
Hilal-i Ahmer Havadisi (Cami ve Bayram Günleri)	H. Ahmer Mecmuası	32
Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi Beyler	İmzasız	34
Bir Ziya'-ı Elim (Yusuf İzzet Paşa'nın Vefat Haberi)	İmzasız	36
Berlin'de Ramazan Bayramı ve Afganistan Sefareti	İmzasız	37
Berlin'de Hatm-i Şerif Du'ası	Livâü'l-İslâm	38
Sadaka-yı Fıtır	Hafız Şükrü	39
Yel Değirmeni Tepesi (Wind Mill Hill) Kitap Tanıtımı	İmzasız	39
Neşriyat-ı Kaviani	Livâü'l-İslâm	-
Arbeitsgemeinschaft der Deutschen gesellchaft für İslamkunde. (Yaz 1922) (Konferans İlanı)	Alman İslâmî Araştırmalar Derneği Çalışma Grubu	-

11-12 Numaralı Sayı (1 Ağustos 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilas ve Enver Paşa	İmzasız	
Türkiye ve İtalya	(V. M.). و. م.	43
Şark ve İrlanda	(S.). س.	44
Fetvaya Dair	Ayaz İshaki	46
Fetvadan dolayı çıkan karışıklıktan özür beyanı	Livâü'l-İslâm	49
Şarki Buhara Vekayi'i	İmzasız	49
İnsani ve Medeni Yardıma Da'vet (Beynelmilel Salib-i Ahmer Cem'iyeti) Uluslararası Kızılhaç Komitesinin Ricası	Livâü'l-İslâm	51
Kırım Açları (Lozan Türk Yurdu Reisinin mektubu)	Ailçe Oğlu Harun Doktor Kazım Hasan	52
Livâü'l-İslâm Ceride-yi muhteremesine (Berlin'de Bayram namazı kılınacağına dair haber)	Hafız Şükrü	53
Kısmet-i Farsi (Farsça Kısım)		53
İstila-yı Kafkasya ve Türkistan ez-taraf Bolşevikiha ve Enver Paşa	İmzasız	53
Ahbar-i Buhara-yi Şarki	Livâü'l-İslâm	55
Raci'-i be-fetva-yi cevab-ı be mukabele-yi redd	Müslim Samim	56
Gersnigan-ı şibh-cezire-yi Kırım	Ailçe Oğlu Harun Doktor Kazım Hasan	59
Da'vet-i be-vazife-yi insani ve medeni	Livâü'l-İslâm	60

İhtar-ı ber ü ruzname-yi Mediha-nüvis	Hafız Şükrü	61
El-Kismül-Arabi (Arapça Kısım)	Livâü'l-İslâm	61
Hüvel fetevai redd'ül-redd	Müslim Samim	61

13-14 Numaralı Sayı (1 Eylül 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
İstanbul Meselesi	(S.) سن.	
Balkanlar	(S.) سن.	66
Sevr Muahedenamesinin Tadili Yahud İtilaf Siyasetinin İç Yüzü	İttihâd-ı Maşrıkî	68
Türkiye ve Afganistan	İmzasız	69
Ruslar Afganistan'da Neler Yapıyorlar	İmzasız	70
Rusya İslamlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı	(S.) سن.	71
İslam'ın Samimi ve Hakiki Dostlarına	Hamdi Mehmed	73
Afganistan'ın Berlin Maslahatgüzarı Edip Han ve Azadi-yi Şark	Livâü'l-İslâm	77
Kismet-i Farsi (Farsça Kısım)		78
Merasim-i rekz-i beydük-i Devlet-i Afganistan	İmzasız	78
Memalik-i Balkan	(S.) سن.	82
Vürud-i sefir-i fevk'al'de-yi Ankara be-Afganistan	Livâü'l-İslâm	83
Matba'a-yı Kıvıyane	Livâü'l-İslâm	87
Edip Han müsteşar-ı Afganistan der Berlin ve Ruzname-yi Azadi-yi Şark	Livâü'l-İslâm	87

15-16 Numaralı Sayı (1 Teşrinievvel [Ekim] 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Harb-i Umumideki Türkiye	General Bronzart Pş.	
Anadolu Harbinin Son Safhası	(S.) سن.	91
Sulh Hazırlıkları	(S.) سن.	94
Cennet Kılıcın Gölgesi Altındadır	Livâü'l-İslâm	96
İcmâl-i Havadis	Livâü'l-İslâm	98
İslam Âleminde Sürur	Livâü'l-İslâm	98
Afganistan ve Zaferimiz	Livâü'l-İslâm	98
İran ve Zaferimiz	Livâü'l-İslâm	98
İran Matbûâtının Tebrîki	Livâü'l-İslâm	98
Mısır ve Zaferimiz	Livâü'l-İslâm	98
Kafkasya ve Zaferimiz	Livâü'l-İslâm	98
Suriye'de Tezâhürât	Livâü'l-İslâm	98
Buhârâ'nın Tebrîki	Livâü'l-İslâm	99
Rusya Müslümânlarının Tebrîki	Livâü'l-İslâm	99
Afrika Müslümanlarında Tezâhürât	Livâü'l-İslâm	99
Filistin'de Tezâhürât	Livâü'l-İslâm	99
Hindistan'da Tezâhürât (Hint Merkezi Komitesi Reisi Hotani)	Hotani	99
Almanya'da Zafer-i Millinin Tes'idi	Livâü'l-İslâm	100
Sefâret-i Seniyye'de Mevlid-i Şerîf	Livâü'l-İslâm	100
Münih'te Zafer-i Millinin Tes'idi	Livâü'l-İslâm	101
Berlin Şark Kulübü'nde Zafer-i Millinin Tesi.	Livâü'l-İslâm	101

Bronşvayk'ta (Braunschweig'da) Zafer-i Millînin Tes'idi	Livâü'l-İslâm	101
Almanya'da Buhârâ Talebesi	Livâü'l-İslâm	102
Enver Paşa'nın Yeni Bir Muvaffakiyeti	Livâü'l-İslâm	102
Umûmî İslâm Kongresi	Livâü'l-İslâm	102
İslam ve Hocası	İmzasız	102
Selamünaleyküm	İmzasız	104
Kısmet-i Farsi (Farsça Kısım)	Livâü'l-İslâm	107
El-Cennet-i taht-i zilal-i el-süyuf	Livâü'l-İslâm	107
Tedarikat-ı sulh	(S.) سن.	109
Fütuhat-ı Osmani ve şadmani der Âlem-i İslam	Livâü'l-İslâm	111
İran	Livâü'l-İslâm	111
Matbuat-ı İran	Livâü'l-İslâm	111
Tebriz	Livâü'l-İslâm	111
Mısır	Livâü'l-İslâm	111
Kafkaz	Livâü'l-İslâm	111
Suriye	Livâü'l-İslâm	111
Müslümanen-i Rusya	Livâü'l-İslâm	112
Müslümanen-i Afrika	Livâü'l-İslâm	112
Müslümanen-i Filistin	Livâü'l-İslâm	112
Hindistan	Hotani	112

17-18 Numaralı Sayı (15 Kânunuevvel [Aralık] 1922)		
Konu Başlığı	Yazar Adı	Sayfa No
Halife Hazretlerinin Beyannameleri	Abdülmecid b. Abdülaziz Han	
Mehmed-i Sadisin Hal'ine Dair Fetava-yı Şerif Sureti	Muhammed Vehbi	114
Saltanatın Hilafetten Tefrikine Dair Mevadd-ı Kanuniye	Livâü'l-İslâm	114
Hind Müslümanlarının Vaziyeti	Livâü'l-İslâm	115
Hind Hilafet Cem'iyetinin Bonarlav'a İhtarı	Hotani	115
İslamların Pek Mukaddes Bir Vazifesi	Livâü'l-İslâm	115
Livâü'l-İslam Mecmu'asının Men'i idhali	Livâü'l-İslâm	116
Hilafet ve Saltanat ve Hakan-ı Sabık	Livâü'l-İslâm	116
Ahmed Enver Paşa	Müslim Standart	118
Güneş (Şiir)	Mehmed Teymur Bey	120
İ'lan (Kaviani Matbaasında basılan kitaplar hakkında)	Livâü'l-İslâm	128
Kısmet-i Farsi (Farsça Kısım)		129
Beyanname-yi makam-ı Hilafet-i Kebir-i	Abdülmecid b. Abdülaziz Han	129
Suret-i feteva-yı şerif raci'i be-hal'-i sultan Muhammedi Sadis	Muhammed Vehbi	130
Mevadd-ı kanuniye raci' be-tefkilik hilafet-i ez Saltanatı Osmani		130
Müslüman-ı Hind		130
İhtarname-yi cem'iyet-i hilafet der Hind be-mister Bonar Lav		131
Yek vazife-yi besar mukaddes-i Müslüman		131
Men-i duhul-i mecmu'a-yı Livâü'l-İslam be-Filistin		132

Nutk-i a'lahazret emir-i Afganistan der Kabil (Hitâb-ı be-Hey'et-i Sefâret-i Osmânî)		132
Ahmed Enver Paşa	Müslüm Standart	133
Nutk-i a'lahazret emir-i Afganistan (Emanullah Han, Afgan-Kabil)	Emanullah Han	135
Beyanat-ı aga-yi Salar- Nizam	Salar Nizam	136

EK 4. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERGİSİNİN BİRİNCİ YILINDA (1921) TÜRKÇE VE ARAPÇA/FARŞÇA OLARAK YAYIMLANMIŞ MAKALE VE YAZILAR

Livâü'l-İslâm Dergisinin Birinci Yılında (1921) Türkçe ve Arapça Olarak Yayınlanmış Makale ve Yazılar

Sayı No	Dili	Konu Başlığı	Sayfa No
2	Arapça	İcmâl-i Havadis	12-13
2	Türkçe	İcmâl-i Havadis	13-15
3	Arapça	El-tazammun eş-Şarkii	20-24
4	Türkçe	Şark Akvamı Arasında Tazammun	48-49
4	Arapça	Mısır-ı der-taht-ı idare-yi İngiliz (Tercümetü'n-nutki Şeyh Abdulaziz Ç.)	52-53
4	Türkçe	İngilizlerin Mısır'da İktisadi Su'-i İdaresi (Abdulaziz Çavuş)	46-47

Livâü'l-İslâm Dergisinin Birinci Yılında (1921) Türkçe ve Farsça Olarak Yayınlanmış Aynı Makale ve Yazılar

Sayı No	Dili	Konu Başlığı	Sayfa No
3	Farsça	Hazret-i Eşref Muhammed Veli Han	27
3	Türkçe	Muhammed Veli Han Hazretleri	27
3	Farsça	Âlem-i İslâm ve Rusya	30-34
3	Türkçe	Âlem-i İslâm ve Rusya	25
3	Farsça	Vahşegeri-yi İngilizisi	34-35
3	Türkçe	İngiliz Vahşeti	38
3	Farsça	Matbaa-yı Kaviyane	36
3	Türkçe	Kaviani Matbaası (İ'lan)	36
4	Farsça	Ceng-i İrlandi der-rah-i azadi	53
4	Türkçe	İrlanda'nın Hürriyet Uğrunda Cidâli	47
4	Farsça	Siyaset-i cihangirane-yi İngiliz (Sir Valentayn)	54
4	Türkçe	İngiltere Emperyalistliği (Profesör Paul Valentin'in Nutku)	48
4	Farsça	Hemdest-i mülteha-yı maşrık-i zemin	54-55
4	Türkçe	Şark Akvamı Arasında Tazammun (Emir Şekib Arslan Beyin Nutku)	48-49
4	Farsça	Ahbar-ı müteferrika	55-56
4	Türkçe	İcmâl-i Havadis	49-51

Livâü'l-İslâm Dergisinin İkinci Yılında (1922) Türkçe ve Farsça Olarak Yayınlanmış Aynı Makale ve Yazılar

Sayı No	Dili	Konu Başlığı	Sayfa No
11-12	Türkçe	Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilas ve Enver Paşa	41-43
	Farsça	İstila-yı Kafkasya ve Türkistan ez-taraf Bolşevikiha ve Enver Paşa	53-55
	Türkçe	Şarki Buhara Vekayi'i	49-51
	Farsça	Ahbar-i Buhara-yi Şarki	55-56
	Türkçe	Fetvaya Dair (Karilerimizden bir zatın mektubu Ayaz İshaki)	46-49
	Farsça	Raci'-i be-fetva-yi cevab-ı be mukabele-yi redd (Müslim Samim)	56-59
	Türkçe	Kırım Açları	52-53
	Farsça	Gersnigan-ı şibh-cezire-yi Kırım	59-60

	Türkçe	İnsani ve Medeni Yardıma Davet	51-52
	Farsça	Da'vet-i be-vazife-yi insani ve medeni	60
	Türkçe	Livâü'l-İslam Ceride-yi Muhteremesine	53
	Farsça	İhtar-ı ber ü ruzname-yi Mediha-nüvis	61
9-10	Türkçe	Berlin'de Ramazan Bayramı ve Afganistan Sefareti	37-38
	Farsça	Merasim-i rekz-i beydük-i Devlet-i Afganistan	78-81
	Türkçe	Balkanlar	66-68
	Farsça	Memalik-i Balkan	82-83
	Türkçe	Türkiye Afganistan	69-70
	Farsça	Vürud-i sefir-i fevk'al'de-yi Ankara be-Afganistan	83-87
	Türkçe	Kaviani Matbaasının ilanı	
	Farsça	Matba'a-yı Kviyani	87
	Türkçe	Afganistan'ın Berlin Maslahatgüzarı Edip Han ve Azadi Şarki	77-78
	Farsça	Edip Han müsteşar-ı Afganistan der Berlin ve Ruzname-yi Azadi-yi Şark	87-88
15-16	Türkçe	Cennet Kılıçların Gölgesi Altındadır	96-97
	Farsça	El-Cennet-i taht-i zilal-i eles-süyuf	107-108
	Türkçe	Sulh Hazırlıkları	94-96
	Farsça	Tedarikat-ı sulh	109-110
	Türkçe	İcmali Havadis (İslam Âleminde Sürur)	98-100
	Farsça	Fütuhat-ı Osmani ve şadmanii der Âlem-i İslam	111-112
17-18	Türkçe	Halife Hazretlerinin Beyannameleri	113
	Farsça	Beyanname-yi makam-ı Hilafet-i Kebir-i	129
	Türkçe	Mehmed Sâdis'in Halline Dâir Fetvâ-yı Şerif Sûreti	114
	Farsça	Suret-i feteva-yı şerif raci'i be-hal'-i sultan Muhammedi Sadis	130
	Türkçe	Saltanâtın Hilâfet'ten Tefrîkine Dâir Mevâd-ı Kânuniye	114
	Farsça	Mevadd-ı kanuniye raci' be-tefkiik hilafet-i ez Saltanatı Osmani	130
	Türkçe	Hind Müslümânlarının Vaz'iyeti	115
	Farsça	Müslüman-ı Hind	130-131
	Türkçe	Hind Hilâfet Cem'iyeti'nin Bonar Law'a İhtârı	115
	Farsça	İhtarname-yi cem'iyet-i hilafet der Hind be-mister Bonar Lav	131
	Türkçe	İslâmların Pek Mukaddes Vazîfesi	115
	Farsça	Yek vazife-yi besar mukaddes-i Müslüman	131
	Türkçe	Livâü'l-İslâm Mecmûasının Men'-i İdhâli	116
	Farsça	Men-i duhul-i mecmu'a-yı Livâü'l-İslam be-Filistin	132
	Türkçe	Kabil'de Afganistan Emiri Alahazreti'nin Nutku	
	Farsça	Nutk-i a'lahazret emir-i Afganistan der Kabil	132-133
	Türkçe	Ahmed Enver Paşa	118-120
	Farsça	Ahmed Enver Paşa	133-135

EK 5. LİVÂÜ'L-İSLÂM DERİSİNDE YAYIMLANMIŞ İSMAİL ENVER PAŞA'YA AİT MAKALELER

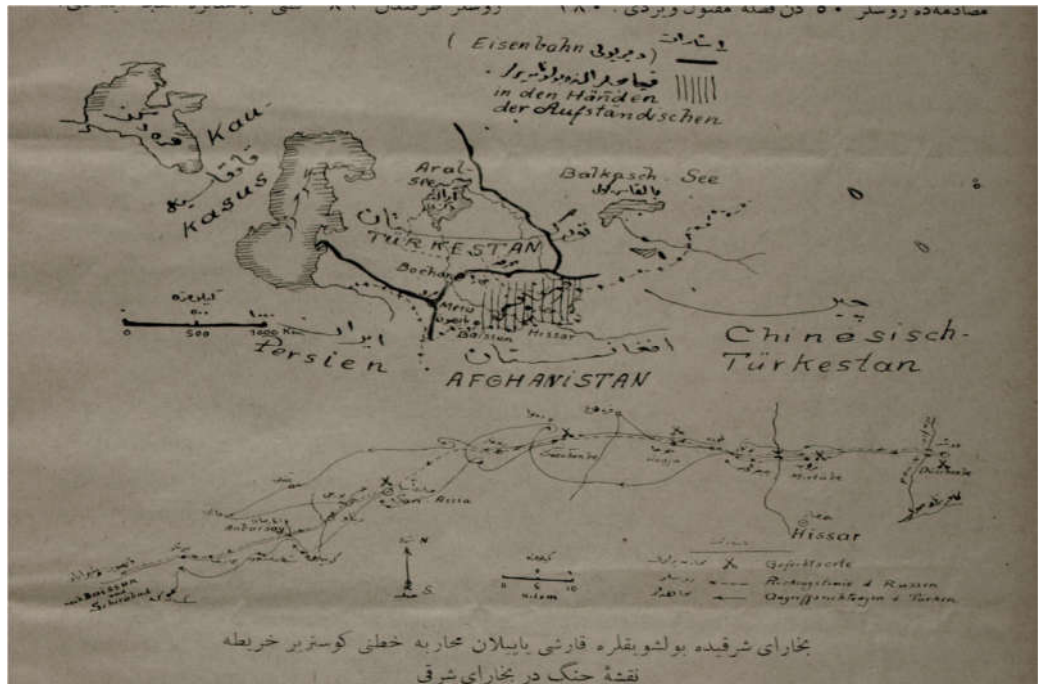
Birinci Yıl (1921)

Konu Başlığı	Yayın Tarihi	Sayı No	Sayfa No	Dili
Mühim Bir Mektub	1 Haziran 1921	6	65-68	Türkçe
Tal'at Paşa ve Katli	15 Haziran 1921	7	73-76	Türkçe
Dikkat Edelim, Aldanmayalım	1 Temmuz 1921	8	81-83	Türkçe
İstanbul'da İngiltere	15 Temmuz 1921	9	89-90	Türkçe
İngiltere ve Yeni Türkiye	1 Ağustos 1921	10	97-99	Türkçe
Kendimizi Bilelim	15 Ağustos 1921	11	109-110	Türkçe
Biricik Yol	1 Eylül 1921	12	117-118	Türkçe

İkinci Yıl (1922)

Derginin ikinci yılında (1922) İsmail Enver Paşa'ya ait herhangi bir makaleye yer verilmemiştir. Ancak ikinci yılın 11-12 numaralı nüshasında “*Şark-i Buhara Vekayi'i ve Enver Paşa*” başlıklı makaleyle Enver Paşa'nın Türkistan bölgesinde Ruslara karşı bölgede yaşayan Müslümanlarından oluşturduğu ordunun başarılarını anlatan bir makaleye yer verilmiştir. Paşa'nın kumandasındaki birliklerin başarıları, kayıpları ve ele geçirilen bölgeler detaylı olarak anlatılmıştır. Bu makalede Enver Paşa'nın kendi eliyle çizdiğini tahmin ettiğimiz cephe hatlarını gösteren bir de harita yayımlanmıştır.

İşte İsmail Enver Paşa'nın Türkistan bölgesinde Ruslara yürüttüğü savaşta cephe hatlarını gösteren söz konusu harita:



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı	Rafet
Soyadı	ÖZDEMİR
Doğum Yeri	
Doğum Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Bilimsel Faaliyetleri	
Yabancı Dil	Farsça, İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
Çalışmaya Devam Ettiği kurum	